

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Moshe Carmilly-Weinberger

A zsidóság története
Erdélyben
(1623–1944)

A zsidóság története Erdélyben

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadványai /
Center of Jewish Studies
at the Hungarian Academy of Sciences. Publications

HUNGARIA JUDAICA

Szerkeszti / Edited by

Komoróczy Géza

9

A könyv kiadását támogatta
Csengeri Imre (New York)
Soros Alapítvány (New York – Budapest)

Moshe Carmilly-Weinberger

A zsidóság története
Erdélyben
(1623-1944)

Budapest
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
1995

A kéziratot gondozta és a kötetet szerkesztette

Komoróczy Géza

Átnézte

Bertényi Iván

Az adatok ellenőrzésében és a Mutató összeállításában közreműködött

Benczik Vera

Hajnal Piroska

Pusztai Viktória

Az Erdélyi rabbik galériája

arcképeit gyűjtötte

MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Reprodukciók

Bápfai Bt. (Bánóné Fischer Anni)

© Moshe Carmilly-Weinberger, 1995

© MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995

ISSN: 0865-1345 (Hungaria Judaica)

ISBN: 963-508-001-8

Tartalom

Előszó ... 9

I. A kezdetek ... 13

Zsidók a római Daciában ... 14

Középkori törvények ... 18

IV. Béla zsidó-privilegiuma ... 19

Az első adatok Erdélyből ... 23

Zsidók a török világ peremén ... 25

II. Megtelepülés, lélekszám

(15-20. század) ... 31

III. Bethlen Gábor kora ... 51

Hebraica veritas ... 52

Szombatosok ... 54

Bethlen Gábor fejedelem ... 60

Zsidók Bethlen udvarában és Erdélyországban ... 62

Bethlen Gábor zsidó-privilegiuma ... 63

Zsidó orvosok a fejedelmi udvarban ... 69

Az erdélyi zsidók helyzete Bethlen Gábor halála után ... 73

Kereskedelmi kapcsolatok a Nyugattal ... 83

IV. Reform-tervek és reformok

(18. század) ... 90

Zsidók a Bánátban ... 94

Mária Terézia zsidóellenes politikája ... 99

A «Judenordnung» ... 102

II. József "türelmes" rendeletei ... 107

Az erdélyi «Türelmi rendelet» ... 110

A Brukenthal-terv ... 114

Diétai javaslatok a rendezésre ... 120

Elkeresztelések. A pereii vérvád ... 122

V. A zsidóság Erdély és a Bánát gazdasági életében

(16-18. század) ... 125

Korcsmabérlet, pálinkafőzés ... 125

Zsidó árendások a Szatmár megyei Károlyi-birtokon ... 127

VI. Adóterhek

(16-18. század) ... 134

„Királynő pénze”: A türelmi adó ... 137

VII. Változások kora: Beilleszkedés a magyar társadalomba

(19. század) ... 143

Polgári beilleszkedés ... 143

1848/49 ... 151

Emancipáció: Az 1867: XVII. tc. ... 156

Zsidó vállalkozók Erdély iparában ... 158

VIII. Zsinagógák, tanházak, iskolák Erdélyben

(17-20. század) ... 162

Gyulafehérvári zsinagógák ... 164

Zsidó fatemplom Náznánfalván ... 167

Temesvár: Szeárdi és askenázi zsinagóga ... 168

Kolozsvár: A neológ zsinagóga ... 171

Néhány szó más templomokról, községekről és rabbikról ... 174

Zsidó iskolák ... 183

IX. A héber nyelv Erdély szellemi életében

(16-20. század) ... 191

A Biblia a régi Erdély kultúrájában ... 191

Héber kéziratok ... 194

Keresztény hebraisták ... 195

Apáczai Csere János a héber nyelvről ... 197

Héber nyelvű írásbeliség és zsidó tudomány Erdélyben ... 201

Chorin Áron vitái ... 204

Vallási irányzatok: Orthodox, neológ,
status quo hitközségek ... 205

A székely zsidók ... 209

Tudós rabbik, zsidó tudomány ... 213

Héber nyelvű költészet Erdélyben ... 221

Zsidó folyóiratok ... 226

Erdélyi jiddis irodalom ... 229

X. Zsidók az erdélyi magyar kultúrában

(19-20. század) ... 235

Magyar nyelvtudás ... 235

Magyar hitszónoklat ... 236

Magyar zsidó írók ... 238

Zsidó tárgyú szépirodalom ... 246

Magyar sajtó ... 249
«Concordia» magyar zsidó színház ... 251
Magyar zsidó zenészek Erdélyben ... 254
Erdélyi zsidó képzőművészek ... 256

XI. A cionizmus Erdélyben ... 262

Natonek és Herzl ... 262
«Magyar Cionista Szervezet» ... 266
Rónai János, a cionista mozgalom szervezője Erdélyben ... 268
Erdélyi cionisták ... 271
Új Kelet ... 272
Cionista orthodox főrabbi ... 274
«Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség» ... 275

XII. A vég

(1944) ... 282
Atrocitások és zsidótörvények ... 282
A bécsi döntés után ... 289
Dél-Erdélyben ... 293
Sebzetten, megalázva ... 295
Márton Áron r. katolikus püspök ... 298
Mentés, menekülés ... 302
Személyesen ... 306
Gettók Észak-Erdélyben ... 309
Százharmincegyezer-hatszázharminchárom lélek ... 314

Irodalom ... 318

MELLÉKLET

Erdélyi rabbik galériája, 1-47

TÉRKÉPEK

Erdély a vasvári béke idején (1664) ... 50
Erdély közigazgatási beosztása (1855) ... 157
Erdély közigazgatási beosztása (1913) ... 181

Mutató ... 337

Előszó

Ez a könyv éveken, évtizedeken át készült. Már egykor Kolozsvárott is (1934-1944), vallási és hitközségi kötelességeim mellett, igyekeztem — mint kiadványok szerkesztője s cikkek, tanulmányok szerzője — részt venni az erdélyi zsidóság szellemi életében, s részben folytatni azt, amit nagy elődöm, Eisler Mátyás megkezdett: az erdélyi zsidóság történetének feltárását.

A második világháború után Izraelben sokáig gyakorlati teendők kötötték le erőm- s időmet, de azután New Yorkban a «Yeshiva University»-n egyetemi tanári munkámnak szerves része volt a magyarországi, benne az erdélyi zsidóság történetének és szellemi teljesítményének kutatása. Történeti kérdésekkel foglalkozott *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1970, 1988²) is. E tárgyú munkáimat a jelen könyv jegyzeteiben és bibliográfiájában felsorolom. Ahol célszerűnek vagy szükségesnek látszott, anyagukból, még szövegükből is, a jelen könyvben is merítettem.

Az alább közreadott tanulmány nem jöhetett volna létre a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* (MZsO) eddig megjelent 18, pontosabban 19 hatalmas kötete nélkül. Szerkesztői, a második világháború után Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, majd egyedül Scheiber Sándor, levéltárosok önfeláldozó — esetenként névtelen — közreműködésével iratok tömegét ásták elő és tették közzé a magyar, s benne az erdélyi zsidó történelemről is. Összefoglaló történeti feldolgozását az MZsO lapjain közölt erdélyi anyagnak elsőként kíséreljük meg itt. Kívánatos volna, ha mind a forráskiadványt, mind a sokféle eredeti dokumentum történeti feldolgozását hivatott kezek folytatnák.

Hasonlóan értékes gyűjtemény az *Izvoare si marturii* eddig megjelent három kötete, melyeket Victor Eshkenazy, Mihai Spielmann, L. Benjamin és S. Stanciu adtak ki Bukarestben (1986-1990), s amely román fordításban közli az erdélyi zsidóság történetének forrásait — részben ugyanazokat, mint az MZsO.

Ugyancsak megemlékezem azokról a *Memorbukh* jellegű kiadványokról, hitközségi monográfiákról, amelyeket a Holocaust után a megmaradtak: az Izraelben élő erdélyi zsidók adtak ki elpusztított hitközségük emlékezetére. Ilyen munkának szántam annak idején a *Kolozsvár*-kötetet is. A történeti kutatás kevés figyelemben részesítette ezeket a nehezen hozzáférhető köteteket, amelyeknek anyaga — hagyományosan — személyes emlékezés, névsor, tanulmány. Közülük

némelyiket (Dés, Nagyvárad) most igyekeztem bekapcsolni a történeti feldolgozásba is.

S végül, említenem kell, hogy az elmúlt csaknem háromnegyed évszázadban az erdélyi zsidóság történetének talán legfontosabb tanúja — s részben alakítója — az *Új Kelet* című újság volt. Kolozsvárott, s majd — otthoni betiltása után — Izraelben fönixként újjáéledve nemcsak az erdélyi, sőt, az utóbbi évtizedekben általában a magyarnyelvű zsidóság önismeretét és reménységét igyekezett életben tartani, de amennyire tehetette, ráirányította a figyelmet a történelmére is.

Kéziratomat az 1980-as évek második felében írtam, New Yorkban, magyarul, saját könyvtáramra és az itt hozzáférhető irodalomra utalva, de dolgoztam rajta azóta is, javításokkal, kiegészítésekkel. Sok mindent, ami a magam anyagát alighanem tovább javíthatta vagy gazdagíthatta volna, sajnálatomra, nem értem el, s ezért nem vehettem figyelembe.

Tájékoztatni szeretném az olvasót arról is, hogy munkámnak egy korábbi változata már megjelent Kolozsvárott, román fordításban (*Istoria evreilor din Transilvania, 1623-1944*), mint a Bibliotheca Judaica 1. kötete (Bucuresti: Editura Enciclopedica, 1994). A jelen magyar változat kissé bővebb és tagoltabb, mint az volt.

Az Erdély történelmével foglalkozó irodalom mindedig meglepően kevés figyelmet szentelt az erdélyi zsidók történetének. A jóhiszemű magyarázat kétségtelenül hivatkozhat arra, hogy Erdélyben sokáig aránylag csekély volt a zsidók lélekszáma. Hivatkozhat arra is, hogy a zsidó szó — és a zsidóként való elkülönítés — a második világháború gyilkos éveiben veszedelmes megbélyegzésnek számított, s ezért utóbb a tisztességes történetírásnak határozottan szakítania kellett a fajüldöző politika szóhasználatával, így inkább hallgatott arról, hogy akikről ír, történetesen zsidók voltak: elhallgatta a zsidók mint zsidók szerepét. S persze, hivatkozhat arra, hogy az erdélyi zsidóság egy — talán nagyobb — része a 19-20. században többé-kevésbé asszimilálódott a magyar társadalomhoz, s ebből a szempontból nézve erőltetett volna egészen külön csoportként kezelni őket. Mégis, még ha — jóhiszeműen — jóhiszeműnek tekintjük is ezeket a magyarázatokat, netán elfogadjuk őket: tény marad, hogy az újabb magyarországi történetírás az erdélyi zsidóságot legfeljebb — és csupán mellékesen — mint a kapitalizálódás tényezőjét vette számításba. Nem számolt zsidókkal ott sem, ahol az erdélyi nemzetek, nemzetiségek dolgait tárgyalta: a románokét, szászokét, illetve — a másik oldalról — a magyarokét. Ott sem, vagy csak mellékesen, ahol pedig éppen őket érintette vagy sújtotta a történelem. Nem beszélve arról, hogy a zsidó társadalom belső története Magyarországon az általános történetírásban szinte fehér folt. Terjedelmes, reprezentatív történeti munkákban, nagy

Erdély-történetben is csak elvétve esik szó a zsidókról, csak egy-kettő, szinte mintha sohasem lettek volna.

Holott tudnunk kell, hogy a zsidók 1623 óta, amikor Bethlen Gábor behívta és Gyulafehérvárott letelepítette őket, mindig — és egyre jelentősebb — szerepet játszottak az ország történetében. Sajátos gazdasági szerepük, vallásuk, nyelvük, kultúrájuk mindennapi érintkezésben, szoros kölcsönhatásban volt az erdélyi nem zsidó társadalom — magyarok, románok, szászok — életével. Másrészt, Erdélynek külön helye van a zsidóság egyetemes történetében is. Ez volt az a térség, ahol a régiségben a spanyol-szefárdi vagy törökös zsidóság talán a legközelebb került a kelet-európai askenázi világhoz. A haszidizmus erdélyi változata, a roppant erős erdélyi zsidó orthodoxia (Máramaros, Szatmár), az erősen polgárosult erdélyi zsidó városi modernizmus mind alakító tényezők voltak az elmúlt másfél-két évszázad zsidó történelmében, s közvetve — legalább az általuk vagy jelentős részvételük mellett kialakított strukturák továbbélésével — tényezők még ma is, amikor Erdélyben már nincs vagy csupán nyomokban található zsidóság.

A történelem, az erdélyi zsidók története, tanulság a jelen s a jövő számára is. Segít megérteni múltunkat, zsidókét és Erdélyét egyaránt: tudatossá teszi bennünk örökségünket és helyzetünket.

Könyvem ajánlom egykori hitközségem, a kolozsvári kongresszusi (neológ) hitközség elhunyt — Auschwitzban meggyilkolt — tagjainak.

S mint már korábban más munkáimat is, kiváltképpen ajánlom ezt a könyvet, mely életem 87. évében lát napvilágot,

drága szüleim,
Weinberger (szül. Spitzer) Róza
és **Weinberger Salamon**
emlékének,

akiket a kolozsvári gettóból 1944 májusában hurcoltak el Auschwitzba — ahol az ég csillagainak fénye kihunyt örökre.

New York, 1995. június

Weinberger Mózes / Moshe Carmilly-Weinberger
a kolozsvári kongresszusi (neológ) hitközség v. főrabbija
a «Yeshiva University» (New York) ny. professzora

I. A kezdetek

Erdély földjén zsidók lépéseit is lehet hallani.

Archaeológiai kutatások felszínre hoztak oltárköveket, feliratokat, érméket, amelyek fényt vetnek a zsidó nép történelmének kezdeteire Erdély- és a Bánátban.¹ Ha ezeken a leleteken zsidó szimbólumokat lehet felfedezni (hatágú csillag: MAGEN DAVID — SHOFAR — hétágú gyertyatartó: MENORA — pálmaág: LULAV — ETROG vagy régi erdélyi magyar szóval: cédrusalma — a jeruzsálemi szentélyben használatos szertartási eszközök rajza),² ha a monotheizmusra utaló THEOS szó,

---

¹ Erdély és a Bánát (vagy Bánság) fogalmát a továbbiakban nagyjából a két világháború közötti határok, illetve közigazgatási beosztás szerint használjuk. Az «Erdély-Bánáti Rabbiegyesület» működési területe többé-kevésbé ehhez a területi egységhez igazodott. Tudni kell azonban, hogy a történeti Erdély stb. (*Regnum Transsilvaniae / Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*) nem egészen azonos vele. A **Partium**: Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék és Kővár vidéke tulajdonképpen Magyarországhoz tartoztak, de 1693-ig az erdélyi fejedelem — mint Magyarország Erdélyhez kapcsolt "részei"-nek ura (*dominus partium Hungariae* stb. — innen az elnevezés) — igazgatása alá tartoztak. A **Bánát** / Bánság (*Bánátus / banatus Temesiensis*, "temesi bánság"): a Maros, a Tisza és a Duna által közrezárt térség, az egykori Temes, Torontál, Krassó-Szörény vármegyék külön igazgatás alatt álló területe a török uralom megszűnte után rövid ideig (1718-1740), s — kisebb változásokkal — a 19. században. A **Katonai őrvidék** / **határőrvidék**, a tulajdonképpeni Bánát bennünket érdeklő keleti része, a Száva mentén, 1873 óta már Szörény vármegye volt, Karánsebes székhellyel. Az **Erdélyi őrvidék** / **határőrvidék** Mária Terézia idején jött létre, Erdély délkeleti határánál (1764-1766), és 1851-ig állt fenn.

² A héber szavakat és címeket alább, az egész könyvben, nagyjából az *Encyclopaedia Judaica* (1972) rendszeréhez hasonló — angolos — módon írjuk. Azaz: a héber *bét*, *dagesh* nélkül: *v*; a *hé* és *hét* egyaránt: *h*; a *vav*: *v*; a *ter*: *t*; a *yod*: *y*; a *kaf*: *k*, és *dagesh* nélkül: *kh*; a *samekh*: *s*; a *pé*, *dagesh* nélkül: *f*; a *cade*: *c*; a *kof*: *k*; a *sin*: *s*; a *shin*: *sh*; a *tav* mindig *t*. Az *alef* és *ajin* mássalhangzókat nem jelöljük. A magánhangzók hosszúságát ugyancsak nem jelöljük. A névelőt, praeposíciókat az utánuk következő szótól kötőjellel választjuk el; a mássalhangzó kettőzést a névelő után nem

görögül: "Isten", a héber YHVH, avagy ADONAY görög megfelelője fordul elő rajtuk: minden kétségen kívül zsidókra vonatkozó történeti emlékekkel van dolgunk.

Zsidók a római Daciában

Történeti tény, hogy az i. sz. 2. század elején (106 nyarán) Traianus császár (98-117) legyőzte Decebalust, a dákok királyát (87-106), és Daciát, a későbbi Erdélyt római tartományként bekebelezte a birodalomba. Ugyanezt tette nem sokkal később Hadrianus császár (117-138) Pannoniával. Traianus a Decebalus elleni hadjáratához Palesztinából vezényelt át római legiókat, olyan csapategységeket, amelyek részt vettek a Simon Bar-Kochba (Bar Kosziba) felkelés (132-135) leverésében. E legiókkal Erdély földjére zsidók is jöhettek mint katonák vagy a hadsereget mindenhová elkísérő kereskedők.

Az Erdély- és a Bánátban folytatott ásatások során napfényre kerültek Bar-Kochba pénzérmék, amelyeket római katonák vagy a velük érkező zsidók hozhattak magukkal. 1971-ben Román- és Szerb-Pozsgás helységben (az egykori Krassó-Szörény vármegyében,³ Orsovától nem messze),⁴ a római erőd feltárásakor előkerült egy ilyen érme. Egyik oldalát a szokásos szőlőlevél díszíti, körötte a felirat: "Izrael szabadságának második évében"; a második oldalon pálmaág látható, Simon Bar-Kochba első nevével. Ehhez hasonló érmét találtak 1940-ben Pannoniában is, a dunántúli Szöny község mellett (*Brigetio*), ahol Hadrianus egyik legiója (*legio I adiutrix*) állomásozott. A temesvári múzeumban két érme volt található, az egyik a *Iudaea Capta*, a másikon pedig ó-héber nyelvű felirat látható. Mindkét érme a zsidó háború, közelebbről, Vespasianus

---

jelöljük. Személynevekben legtöbbször a mindenkori elfogadott átírást követjük, ezért a gyakori neveket a könyv esetleg többféle alakban is használja (Moshe, Móse, Moses, Mózes stb.).

³ Alább, a helymeghatározásokban, rövidítve: vm. Az elnevezések és a közigazgatási beosztás azonosításában általában a dualizmus kori, illetve a két világháború közötti megye-beosztást jelezzük, rendszerint Lelkes György kézikönyve alapján: *Magyar helységnév-azonosító szótár* (Budapest: Balassi Kiadó, 1992). Vö. Szabó M. A. — Szabó M. E., *Erdélyi helységnévszótár* (Bukarest, 1992).

⁴ Román- és Szerb- / Alsó- és Felsőpozsgás, Krassó-Szörény vm., ma: Pojejena, R.

császár (69-79) korából — Titus főparancsnoksága idejéből — származik, és bánáti eredetű lehet.⁵ Érméken kívül oltárkövek, hálaadási táblák, lemezek viselnek magukon héber nevet vagy olyan szöveget, amely tanúsíthatja, hogy ezen a területen zsidók is éltek az 1-2. században. Sarmizegethusában, Decebalus székhelyén, találtak egy oltárkövet (2. század), amelynek görögül írt szövegében bizonyos *Aelia Cassia* ad hálát THEOS HYPSTOS-nak. A *Cassia* nevet a Jób könyvében (42,14) előforduló *Kecia* névvel, Jób egyik leányának nevével szokták azonosítani. Az oltárkő feliratában szereplő héber név elegendő ahhoz, hogy tudomást szerezzünk egy zsidó nő jelenlétéről Daciában.⁶ A THEOS HYPSTOS megjelölés azonban talán nem YHVH-t jelenti, hanem esetleg egy szíriai istenséget, Daciában ugyanis a római istenségek mellett (mint Iupiter) szíriai isteneket is tiszteltek, a Traianus által betelepített népesség összetétele okán. Egy 1980-ban Zilah⁷ (Porolissum) mellett talált feliratban *Publius Aelius Jacobus* közli, hogy teljesítette a Jupiternek tett fogadalmát. A *Jacobus* név viselője nyilván zsidó lehetett. A Dierna (Orsova, Krassó-Szörény vm.) mellett napfényre került szarkofágban egy aranylemezen tisztán olvasható a YHVH név. Dierna alighanem már Septimius Severus császár (193-211) idején városi (*municipium*) jogot kapott, és a császár a testvérét nevezte ki Dacia élére. Ebben az időben Daciában, főként Erdély területén, megszorodnak a kereskedőkre, főként a szíriaiakra vonatkozó feliratok. Alexander Severus császárt (222-235) zsidóbarátsága miatt az antiochiai és alexandriai zsidók *syrus archisynagogus*-nak ("szíriai zsidó gyülekezeti elöljáró") nevezték. Nem lehetetlen, hogy jó híre elterjedt, és Daciába Antiochiából, Alexandriából és más országokból is jöttek zsidók. Tőlük

---

⁵ Nicolae Gudea, "The Jews in Roman Dacia, I: A Bronze Coin Emitted by Simon bar Kochba Discovered at Pojejena (Caras-Severin County)", in: *Studia Judaica*, 2 (1993); *Izvoare*, I, pp. 141-144. — Vö. J. Kadman, *Coins of the Jewish War (66-73)* (Jerusalem, 1960); Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok* (Budapest: MIOK, 1960), pp. 15, 57-61; uő, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Leiden: E. J. Brill & Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), pp. 15, 57-61; Tóth Endre, "Dacia római tartomány", in: *Erdély története*, főszerk. Köpeczi Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987²), I, pp. 46-107; 552-565.

⁶ Scheiber, *Magyarországi zsidó feliratok* (1960), p. 27. — Lásd még *Izvoare*, I, p. 142, n. 1.

⁷ Zilah: Szilágy vm., ma: Zalau, R.

származhat a 3. század második feléből való diernai szarkofágban talált aranylemez.⁸

Az itt felsorolt archaeológiai leletek minden kétséget kizáróan mutatják zsidók jelenlétét Daciában a 2-3. században. Nem szükséges erőltetett, mesterkéltné helynév-magyarázatokkal: a *Thalmus*, *Talmács* névre (melyet a *talmud* szóból akartak levezetni) vagy a zsidó (*sidó*) szóval összetett helységnevekre (*Zsidó*, *Zsidóvár*,⁹ *Zsidovin*¹⁰ stb.) hivatkozva bizonyítani zsidók korai jelenlétét Erdélyben. Ugyanígy, nincs szükség a *Kazár* nevű helységek (például, Anonymus, *Gesta Hungarorum* szerint Ménmarót földjén, Biharban: *Cozar*) segítségével igazolni zsidóknak 9. századi betelepülését Erdélybe a 8. században zsidó hitre tért kazárokkal együtt.¹¹

Erdély forгатagos története során az események egykorú írott forrásai, még ha bizonyára voltak is dokumentumok, feliratok, levelezés, okmányok,

---

⁸ Scheiber, *Magyarországi zsidó feliratok* (1960), pp. 29-30. — Lásd még *Izvoare*, I, pp. 142-144, nos. IIA-IIIH. — Dacia történetéhez a Severus dinasztia korában lásd Tóth Endre, in: *Erdély története* (1987²), I, pp. 66-71, illetve szakirodalom: p. 557.

⁹ *Zsidóvár*: Krassó-Szörény vm., ma: Jdioara, R.

¹⁰ *Zsidovin*: Krassó-Szörény vm., ma: Bersovia, R.

¹¹ Eisler Mátyás, "A zsidók legrégibb nyomai Erdélyben", in: *A Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület Évkönyve* (1906), pp. 94-117. — A *Talmács* helynév a legújabb értelmezés szerint egy besenyő törzs emlékét őrzi, az előfordulási adatokhoz lásd Makkai László, in: *Erdély története* (1987²), I, pp. 276-277, 294, 313 stb. — Egy újkori irodalmi adathoz lásd *De oppido Thalmus carmen historicum*, ed. Seivert János (Szeben, 1779). — A zsidó szóval összetett erdélyi helynevekhez vö. Téglás Gábor, "Zsidó nevű vagy jelzetű helyek és régiségek Dácia területéről", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1909), pp. 114-123; Póczy Klára, "A zsidók Pannoniában", in: *Magyarországi zsinagógák*, főszerk. Gerő László (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), pp. 13-16. — A kazárok történetéhez zsidó vonatkozásban lásd legutóbb D. M. Dunlop, *History of the Jewish Khazars* (Princeton, NJ, 1954 & New York: Schocken, 1967); a korábbi irodalomból: Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Budapest, 1881; reprint: Budapest, 1990), pp. 24-25; Meir A. Halevy, "Problema hazarilor si comunitate evreiasca din Cetatea Alba pe la 1300", *Sinai*, 2 (1927), pp. 9-13.

jórészt megsemmisültek, mint ahogyan könyvtárak is áldozatul estek rablásoknak, gyűjtogatásoknak.¹²

Csupán fájlalni lehet, hogy gyerő-monostori gr. Kemény József (1795-1855) történetíró nem teljesítette "több erdélyi izraelitának" kérését, amelyet 1846. január 26-án a brassói *Blätter für Geist, Gemuth und Vaterlandskunde* című lapban tettek közzé. Idézünk a gyönyörű magyarsággal írt levélből:

"Erdélyben, ahol a történelem semmilyen említést sem tesz rólunk, állandóan idegeneknek tekintenek bennünket, márpedig Krisztus után 90-ben, a keresztény időszámítás szerint korszakalkotót cselekedtünk, s behívtunk Decebalus geta király által a rómaiak leküzdésére. Mint megsegítő népek, elődeink nagy számban jöttek, úgy mondják, 50 000 lélek, a Dardanellákon, a Fekete-tengeren, Moldován és Oláhországon át Erdélybe s harcoltak és véreztek Traianus csapatai ellen Tordánál, amiről Enyedet, Ajudot is elnevezték."

Levelük végén az "erdélyi izraeliták" kéri gr. Kemény Józsefet, hogy "történelmi tanulmányai során" az ő történetükről se feledkezzék meg.

Kemény teljesíteni akarta a kérést. A kolozsvári «Erdélyi Múzeum Egylet» kéziratárában fennmaradt egy tőle származó kézirat: *De Iudaeis. Die Geschichte der Juden in Siebenbürgen mit ausführlicher Berücksichtigung der Geschichte der Juden anderer Länder*. A kézirat történelmi dokumentumokat sorol fel, kronológiai sorrendben, az 1053 és 1615 közötti időből, a dokumentumok azonban nem az erdélyi zsidóságra vonatkoznak, hanem Európa más országaiban élő zsidókra.

Az erdélyi zsidók hallhattak valamit a Traianus és Decebalus közt lefolyt harcokról, csupán felcserélték a neveket. Nem Decebalus volt az, aki behívta őket, hanem Traianus. Ha pedig bármi igazság is van abban az állításukban, hogy Traianus leverésében — Decebalus oldalán — mintegy 50 000 zsidó segédkezett; ha nem a nyilvánvalóan igen eltúlzott számadatot, de legalább magát az állítást elfogadjuk, és számolunk azzal, hogy a harcokban zsidók is részt vettek: úgy Traianus győzelme után minden bizonnyal legyilkolták a zsidókat is, vagy aki életben maradt,

---

¹² *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664* (Budapest: Gondolat, 1985), pp. 49, 96, 99.

elmenekült a megvert dákokkal együtt; maga Decebalus is öngyilkos lett.¹³ (Az *Ajud / Aiud* helynév magyarázata a levélben, természetesen, csupán naiv népi etymologizálásnak tekinthető.)

Középkori törvények

A zsidókra vonatkozó első írásos dokumentumok a 11-12. századból valók, I. László (1077-1095) és Kálmán (1095-1116) magyar királyok idejéből. I. László 1092-ben kiadott *decretum*-ai határozottan zsidóellenesek. A király kimondja:

- Zsidó és keresztény között tilos a házasságkötés.
- Keresztények zsidóknál nem lehetnek szolgálók.
- Vasárnap és keresztény ünnepnapokon zsidó nem végezhet semmilyen fizikai munkát. (E rendelet megszegése munkaeszközének elvesztésével járt.)
- A vásárokat vasárnapról szombatra kell áthelyezni.

Kálmán királynak a zsidók helyzetével kapcsolatosan az egyik tettét az egyetemes történetírás is számon tartja. A keresztes háborúk idején megfékezte az ország területén átvonuló sereget, s olyasfajta tomboló garázdálkodásra, a zsidók elleni gyilkos erőszakra, mint a Rajna-völgy városaiban vagy másutt Európában, Magyarországon nem került sor. Az ő idején hozott zsidótörvények (1101/02) csak püspöki székhelyen engedték meg a zsidók megtelepedését, egyébként a birtokszerzést lehetővé tették számukra. Zsidók és keresztények nagyobb értékű adásvétele esetén előírták *chartula sigillata*, pecsétes — azaz hiteles, bizonyító erejű — oklevél kiállítását. Ez az előírás jelzi, hogy Magyarországon, az írásbeliség időleges visszaszorulása korában is élt egyfajta írásbeliség, amely összefüggött a zsidóság itteni tartózkodásával.¹⁴

---

¹³ Veress Endre, *Gr. Kemény József (1795-1855)* (Cluj, 1933); *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), pp. 121-127; Maria Ursutiu, "«*Tholus Librorum Rariorum*.» A Transylvanian Manuscript from the Middle of the XIXth Century", *Biblioteca si Cercetarea* (Cluj-Napoca: Academia Romana, 1990), pp. 123-126.

¹⁴ Bertényi Iván szíves közlése. Lásd Kumorovitz Bernát, "Szent László vásártörvénye és Kálmán király pecsétes cartulája", in: *Athleta patriae*.

A II. Endre (1205-1235) által kiadott «Aranybulla» XXIV. cikkelye megtiltja, hogy Magyarországon, beleértve Erdélyt is, szaracénusokat és zsidókat alkalmazzanak mint "a pénzek kamaragrófjait (*comes camerae*), vagy só- és adótiszteket". 1231-ben II. Endre (II. *decretum*, XXXI. fejezet) újólág elrendeli, hogy "zsidók és izmaeliták pénzverdei és sótiszteket nem lehetnek, sem más közhivatalokat nem viselhetnek."

IX. Gergely pápa (1227-1241) II. Endrét és fiát, Bélát — akit apja mint herceget vagy ifjabb királyt Erdély kormányzásával bízott meg (1226) —, a későbbi IV. Béla királyt (1235-1270) bizonyos zsidóellenes intézkedésekre kényszerítette. Zsidók nem foglalkozhatnak pénzügyekkel, bányászattal, nem szedhetnek adót, sőt, a keresztények öltözetét sem viselhetik. II. Endre és IV. Béla esküt tettek Jakab praenestei püspök előtt, hogy végrehajtják és betartják ezeket a rendelkezéseket.

IV. Béla kötelezte magát arra is, hogy az összes eretneket, továbbá keresztényeket, ha az izmaeliták vagy zsidók vallására térnének át, "teljes erejéből ki fogja irtani". A király 1239-ben kérte IX. Gergely pápát, hogy számára is engedélyezze zsidók alkalmazását a közjövödelmeknél, amint azt a portugál király számára jóváhagyta. Engedélyt kapott, azzal a feltétellel, hogy megbízható keresztény ember álljon a zsidó mellett, és annak nevében kezelheti a zsidó a közjövödelmeket. Így engedélyezte a portugál királynak is.¹⁵

IV. Béla zsidó-privilegiuma

Béla király a tatárjárás után, az ország újjáépítésének lendületében, 1251. december 7-én kiváltságlevelet adott ki a zsidók számára. A *privilegium* tulajdonképpen Babenbergi (II.) Frigyes osztrák herceg (1230-1246) 1238. évi, illetve 1244. július 1-jén közzétett törvényrendeletének átvétele, kisebb változtatásokkal, s emberséges intézkedéseket léptetett életbe a Magyarországon tartózkodó (*commorans*) zsidókkal kapcsolatosan.

Tanulmányok Szent László történetéhez (Budapest, 1980), pp. 85-109. — A rendelkezés utóéletéhez lásd MZsO X, p. 43, no. 1 (1150 k.) stb.

¹⁵ MZsO, I, pp. 1-8, nos. 1-10; pp. 10-12, nos. 12-13; pp. 13-19, nos. 15-17; p. 21, no. 20.

Erdélyi rabbik galériája, 1

Chorin Áron (1766-1844):
1789 és 1844 között aradi rabbi

A történetben külön jelentősége van annak, hogy a zsidók IV. Béla privilegium-levelét, a középkori szokásoknak megfelelően, későbbi uralkodókkal is több ízben átiratták. Maga a szöveg csak abban a változatban maradt fenn, amelyet Zsigmond király (1387-1437) — IV. Károly német-római császár (1347-, illetve 1355-1378) fia — adott ki, 1406. szeptember 7-én kelt oklevelében. Ebben leírja, hogy egy Saul nevű budai és egy ugyancsak Saul nevű pesti zsidó, az időben székesfehérvári lakosok, megjelentek előtte, és kérték, hogy erősítse meg a székesfehérvári káptalanban elfekvő dokumentumot, s a király meg is tette, amit kértek tőle. A székesfehérvári káptalan a király korábbi oklevelét 1422. augusztus 10-én újjólag lemásoltatta és "az összes magyarhoni zsidó számára (*aliis iudeis universis in ... regno Hungarie commorantibus*)" kiadta.¹⁶

A IV. Béla által kiadott kiváltságlevél minden bizonnyal serkentette a zsidókat a Magyarországon és Erdélyben való letelepedésükre. Az első bizonyíték erre vonatkozólag 1357. augusztus 20-i keltű. A szebeni¹⁷ városi

---

¹⁶ MZsO I, pp. 23-30, no. 22 (IV. Béla 1251. évi privilegiumának szövege Zsigmond király 1422. évi átirata szerint); p. 31, no. 23 (a privilegium hitelességét is megerősítő 1256. évi másolat záradékának másolata Zsigmond 1406. évi átiratának 1422. évi másolata szerint); pp. 124-125, no. 89 (Zsigmond 1406. évi átiratának története az 1422. évi másolat szövege szerint). Lásd még MZsO I, pp. 107-109, nos. 72-73 (Zsigmond levele a fehérvári káptalanhoz, 1396, arról, hogy a fehérvári "*Salamon iudeus*" megemlítette előtte Béla privilegiumát, és kéri az irat előkeresését és kiszolgáltatását, a fehérvári káptalan pedig jelentést tesz az utasítás teljesítéséről, mindkettő a privilegium 1422. évi másolata szerint); p. 165, no. 129 (Zsigmond kísérő irata a privilegium 1422. évi másolatához); p. 168, no. 132 (Zsigmond Prágában 1436. november 4-én Jacobus pozsonyi és "Nicol" budai zsidó előtt megerősíti Béla privilegiumát). — További adatok IV. Béla privilegiumának későbbi megerősítéseiről: MZsO I, pp. 174-176, no. 136 (1438); pp. 190-192, no. 149 (1453); pp. 198-200, no. 156 (1458); pp. 202-204, no. 159 (1464); pp. 234-236, no. 188 (1493); pp. 238-239, no. 190 (1494). — A privilegium szövegét az eredeti formájában — saját másolata alapján, Zsigmond 1422. évi és II. Ulászló 1494. évi átiratának Pozsonyban őrzött levéltári példányai nyomán — újjólag kiadta Büchler Sándor, lásd Alexander Büchler, "Das Judenprivilegium Belas IV. vom Jahre 1251", in: *Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller* (Budapest, 1941), pp. 139-146.

¹⁷ Szeben: Nagyszeben, Szeben vm., ma: Sibiu.

hatóság ugyanis ekkor igazolja, hogy bizonyos *Petrus Judeus* tanúként szerepel Szeben vármegyében két község lakóinak perében.¹⁸

Érdekes, hogy II. Frigyes osztrák herceg és az ő zsidó-privilegiumát követő IV. Béla rendelkezései előírják, hogy a keresztények — zsidók ellen indított vitában, perben — igazukat zsidó tanúval is bizonyítani kötelesek, s nem elég csupán keresztény tanúk állítása. Zsidók szavahihetősége elfogadott tény tehát a nem zsidók pereiben.

IV. Béla 30 pontból álló kiváltságlevele védelmébe veszi a zsidókat. Főbb pontjai közül említünk néhányat.

Megadja a szabad mozgást a zsidók számára, házat vásárolhatnak, peres ügyekben zsidó bírák dönthetnek, a zsidó törvények alapján. Továbbá jelentéktelen ügyekben ne kötelezze őket a megalázó *more iudaico* eskütétel (amelynek szövege a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban, a «Batthyanyeum»-ban egy középkori kéziratban is fennmaradt). Ha a zsinagóga szentségét bárki, bármilyen formában megsérti, úgy másfél márkát fizessen a zsidó bíró kezéhez. Ha zsidó nőt követ el valaki erőszakot, úgy büntetése egyik kezének elvesztése legyen (muszlimoknál, perzsáknál alkalmazott büntetési mód). Zsidó gyermek elrablása büntetés szempontjából tolvajlásnak tekintendő. Ne kényszerítsenek zsidót ünnepnapjának megszegésére. Ha valaki zsidót megöl, helye van a párviadalnak. (Eszerint a zsidóknak joguk volt a fegyverviselésre.)¹⁹

Ezek a rendelkezések minden bizonnyal hozzájárultak a zsidók betelepedéséhez a magyar királysághoz tartozó Erdélybe. Szükség volt rájuk, mint mindenki másra. Erdély gazdasági helyzete, bel- és külkereskedelme megszenvedte a tatárjárást (1241/42). Az állandó belső villongások, járványok, éhínség, a lakosság számának megfogyatkozása sem járultak hozzá Erdély konszolidációjához.

---

¹⁸ *Izvoare*, I, pp. 10-11, no. 9.

¹⁹ A privilegium vagy oltalomlevél rövid tartalmát közli Joseph Bergl, *Geschichte der ungarischen Juden. Nach den besten Quellen bearbeitet* (Leipzig: W. Friedrich, 1879), p. 27. Jegyzetben közli a zsidóeskü szövegét is Werbőczy István *Tripartitum*-ából, uo., pp. 33-36; ehhez lásd még Winkler Ernő, *Adalékok a középkori zsidóeskü történetéhez: «Juramentum more Judaico»* (Budapest, 1917). Vö. továbbá Ujvári László, "Béla (IV.) király zsidótörvénye", in: *Zsidó lexikon* (1929), pp. 103-105; Henry Guttmann, *History of the Jews in the Middle Ages* (Florida, 1987), pp. 28-30, s legújabban Kubinyi András, "A zsidóság története a középkori Magyarországon", in: *Magyarországi zsinagógák* (1989), pp. 19-27. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 283-284, no. 187; pp. 516-517, no. 2bis).

Egészen a 17. századig Erdély- és a Bánátban (Bánság) nagyon gyér a zsidó történelemre vonatkozó forrásanyag. II. Endre és IV. Béla rendelkezésein kívül, amelyeknek hatálya Magyarország egészére kiterjedt, Erdélyben nem maradt fenn zsidó vonatkozású írásos dokumentum a 13. századból. Örvendünk annak az egynéhány emléknek, amely átvészelt a nagy történelmi megrázkódtatások idejét. Egyébként pedig csak az általános magyarországi adatokból következtethetünk az erdélyi zsidók helyzetére.

A 14. században Nagy Lajos király (1342-1382) az 1347-től kezdődően éveken át tomboló pestis idején kiűzte Magyarországról a zsidókat (1348/1360 — a pontos dátum egyelőre nem állapítható meg), őket vádolva, mint másutt is Európában, a járvány terjesztéséért. Később azonban visszahívta őket (1364), mert gazdasági okokból szüksége volt rájuk, szolgálataikra. Kijelölt számukra országos zsidóbíró (*iudex Judeorum totius Regni*) is, aki ügyes-bajos dolgaikkal törődött. Az 1371-ben kinevezett első zsidóbíró bizonyos Simon mester volt. Őt követte az 1370-es évek közepén Szepesi Jakab országbíró, s egyszersmind "a király összes városainak és zsidóinak bírása".²⁰ Utána Szentgyörgyi Tamás, majd Zámbó Miklós következett ebben a méltóságban. A zsidóbíró, mint az említettek pályafutását jelző adatok mutatják, mindig a királyi városok feletti felügyeletet ellátó méltóság volt. Mint Bertényi Iván megállapította, az Anjou-kor végén a királyi politika alighanem a városfejlődésben is szerepet szánt a hazai zsidóságnak.

A 15. század végéről és a 16. századból származnak az alábbi adatok, amelyek főként kereskedelmi ügyletekről, pereskedésekről, no meg zsidóüldözésekről szólnak.

Tudomásunk van például egy 1420. január 14-i leleszi²¹ oklevélről, amely említést tesz egy Gányafalván²² élő zsidóról.²³

---

²⁰ Lásd Bertényi Iván, "Szepesi Jakab országbíró, Nagy Lajos király zsidóinak a bírása", in: *Hetven év. Emlékkönyv Schweitzer József születésnapjára* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992), pp. 33-38.

²¹ **Lelesz:** Hunyad vm., ma: Lelese, R.

²² **Gányafalva:** Máramaros vm., ma: Ganicsi, U.

²³ MZsO V/1, p. 33, no. 74 ("Zydohawasa", Máramaros vm., 1420).

Hallunk pénzkövetelésekről, amelyeket Walachia fejedelmei intéztek Brassó²⁴ és (Nagy-) Szeben hatóságaihoz. 1495 körül Radu cel Mare havasalföldi fejedelem (1495-1508) kéri Brassót, hogy Hanas Blume örökösei fizessék meg adósságaikat a Rimnicul Vilcea-beli Hacicunak. Havasalföld (Havaselve / Walachia) egy másik fejedelme, Radu Paisie (1535-1545) a szebeni lakosokhoz fordul 1535 körül egy alattvalója érdekében, aki tartozik egy szebeni zsidónak.²⁵ Brassó külföldi kereskedelmi kapcsolatairól értesülünk több 16. századi dokumentumból: egy moldvai zsidó teheneket és ökröket hoz a városba; török zsidók kékfestéssel (indigó) látják el a brassói posztókereskedőket; 1512-ben Lembergől megkeresés érkezik Brassó város tanácsához, hogy legyenek segítségül a krakkói és poznani kiküldötteknek, akik odaérkeznek egy Salamon nevű zsidó apjának áru-felszabadítási ügyében. 1492-ben, illetve 1499-ben II. Ulászló király (1490-1516) felszólítja a brassói, illetve a szebeni tanácsot, hogy tegyenek igazságot zsidók peres ügyeiben.²⁶

Pénzkölcsönökről olvasunk a 16. század elejéről származó okmányokban. Budán lakó, gazdag és fontos állásokat betöltő zsidók, Szerencsés (Fortunatus) Imre és Fekete Mendel kölcsönöket folyósítottak kolozsvári, illetve budai lakosoknak. A kitért Szerencsés Imre, II. Lajos király (1516-1526) pénzügyi tanácsadója, 200 frt kölcsönt adott Szücs Fábián kolozsvári lakosnak és feleségének, akik ezért kolozsvári házukat adták zálogba. Szerencsés Imre elhalálózásával második felesége, a kolozsvári illetőségű, nem zsidó Klein (Holdin / Held) Anna nehéz gazdasági helyzetbe kerülhetett, mert visszakövetelte a Szücs Fábiánnak adott 200 frt-ot. 1530-ban még I. Ferdinánd királynak (1526-1564) is közbe kellett lépnie, hogy Klein Anna kézhez kaphassa a kölcsönadott összeget. A másik kölcsönügylet 1511-ben történt. Csáky Gábor kölcsönt vett fel Fekete Mendel Melamen nevű leányától, Jane budai zsidó özvegyétől.²⁷

---

²⁴ **Brassó:** Brassó vm., ma: Brasov, R.

²⁵ *Izvoare*, I, pp. 17-19, nos. 18-19; p. 26, no. 31.

²⁶ MZsO V/1, pp. 85-86, nos. 191-192 (II. Ulászló Nagyszeben, illetve Brassó tanácsának meghagyja, hogy tartozás ügyében zsidó hitelező kérésére vagy zsidó adóssal szemben is járjanak el, 1492); pp. 95-96, no. 208 (a szebeni tanács nem járhat el peres ügyben a szebeni polgárok és egy lengyelországi zsidó között, 1499). — Lásd még *Izvoare*, I, pp. 49-52, no. 65.

²⁷ Szövegforrások: MZsO V/1, pp. 118-119, no. 255 (Csáky Gábor a Melamentől felvett kölcsön fejében elzálogosítja Bihar vármegyei ingatlanait, 1511); MZsO XI, pp. 34-35, no. 7 (egy kolozsvári polgár

Nemcsak kereskedelmi ügyletekkel foglalkoznak a fennmaradt dokumentumok. Karánsebes²⁸ város például panasszal fordul II. Lajos királyhoz Gerlysthey Miklós szörényi bán ellen, mert a bán várnagyai elraboltak egy zsidót, akit Baály István hozott magával Törökországból és Peéth²⁹ várában telepített le. Baály emiatt lefoglalta Karánsebes városának 800 frt értékű vagyonát. A király a szörényi bánt megbírságolta 800 frt-ra, mert az ő várnagyai a bűnösök e tett elkövetésében. Egyáltalán, az emberrablás igen gyakori és hasznot hajtó mesterség volt a kor története folyamán.³⁰

Zsidók a török világ peremén

A 16-17. században a Magyarország területének jelentős részét elfoglaló törökök sem voltak sokkal jobbak, mint a tatárok. Pusztulás, rombolás, fosztogatás, gyújtogatás, gyilkolás volt mindenütt, ahová csak eljutottak.

“A (...) tatár sereget lehetetlen volt megfékezni (...). Ezt a szép várost [ti. az erdélyi Belgrádot, azaz Gyulafehérvárt] felgyújtották, s ez a kívánatos, művelt város elhamvadt, s benne egyetlen épület sem maradt meg.”³¹

---

elzalogosítja a házat Szerencsés Imre és hites felesége, Anna budai polgároknál, 1523); MZsO XII, pp. 73-75, no. 11/2 (Szerencsés, majd Klee Márton özvegyének hagyatéki leltára, 1544). — Szerencsés (Fortunatus) Imrere vonatkozóan lásd Scheiber Sándor, “A Szerencsés Imre-irodalomhoz”, in: *Évkönyv 1975/76* (Budapest: MIOK, 1976), pp. 295-305; Kubinyi András, in: *Magyarországi zsinagógák* (1989), pp. 24, 26.

²⁸ **Karánsebes:** Krassó-Szörény vm., ma: Caransebes, R.

²⁹ **Peéth:** Krassó-Szörény vm., Karánsebes mellett, R..

³⁰ MZsO V/1, pp. 136-137, no. 281 (a szörényi bán törökországi zsidót tart fogva jogtalanul, 1521). — Az általános történeti háttérhez lásd Eliezer Bashan, *Captivity and Ransom in Mediterranean Jewish Society (1391-1830)* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1980) (héberül); Moshe Carmilly-Weinberger, “Ransoming Jewish Captives in Hungary in the XVIIth Century”, in: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, 1982), II, pp. 77-83 (héberül).

³¹ Evlia Cselebi, id. kiadás (1985), pp. 102-104, 108, 115; az idézet: p. 99.

Erdélyi rabbik galériája, 2

Alkalai Hai Shelomo:

1831 és 1863 között temesvári szefárdi *hakham*

A törökök sorra elpusztították Erdély városait, várait. A felégetett helységek között volt Szászváros,³² Gyulafehérvár,³³ a Körös vidéke, Szamosújvár,³⁴ Bánffyhunяд³⁵ környéke, Kolozsvár,³⁶ Nagyvárad,³⁷ Szatmár,³⁸ Nagykároly³⁹ és vidéke.

Jellemző mondat egy fontos forrásból, amely egy hadjáratról tudósít: "A következő nap négy várost felgyújtottunk, s elpusztítottunk néhány falut is." A Tisza mentén egészen Belső-Szolnok vármegyéig haladtak előre, "néhány száz falut és várost felgyújtva."⁴⁰

Evlia Cselebi török világutazó, akit fentebb, és az imént is idéztünk, naplójában beszámol a törökök és a tatár csapatok erdélyi pusztításairól, fosztogatásairól, gyűjtogatásairól az 1660-1664. esztendőkből.

A török birodalom európai hódításai nyomán a magyarországi hódoltsági területeken, s az erdélyi fejedelemségben is, megnyílt a lehetőség a törökországi gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok előtt. Ebben az élelnek kereskedésben a megszállt Magyarország, a forma szerint önálló Erdély, a török uralom alatt lévő balkáni területek és Törökország, kivált a főváros, Konstantinápoly / Isztambul zsidósága egyaránt erőteljesen részt vett. Brassó, Szeben városok mellett megemlítendő Karánsebes szerepe a dél-erdélyi kereskedelmi hálózatban. A vámregiszterekben szereplő zsidó nevek bizonyítják, hogy a zsidó kereskedők élelnek forgalmat bonyolítottak le a megnevezett városok és a külföld (Munténia, Moldva, Törökország) között.⁴¹

*

---

³² Szászváros: Hunyad vm., ma: Orastie, R.

³³ Gyulafehérvár: Gyulafejérvár / Alba Iulia / Károlyfehérvár / Karlsburg / Carolopolis stb., Alsó-Fehér vm., ma: Alba Iulia, R.

³⁴ Szamosújvár: Szolnok-Doboka vm., ma: Gherla, R.

³⁵ Bánffyhunyad: Kolozs vm., ma: Huedin, R.

³⁶ Kolozsvár: Kolozs vm., vm., ma: Cluj / Cluj-Napoca, R.

³⁷ Nagyvárad: Bihar vm., ma: Oradea, R.

³⁸ Szatmár / Szatmárnémeti: Szatmár vm., ma: Satu Mare, R.

³⁹ Nagykároly: Szatmár vm., ma: Carei, R.

⁴⁰ Evlia Cselebi, id. kiadás (1985), p. 118.

⁴¹ Samuil Goldenberg, "Kolozsvár kereskedelme a 16. században", in: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Bukarest: Tudományos Könyvkiadó, 1957), pp. 229-305. — Lásd még: *Izvoare*, I, pp. 49-52, no. 65; p. 101, no. 139; II/1, p. 13, no. 16.

A zsidó kereskedők nemcsak árucikkeket hoztak ki Törökországból: egy alkalommal, ha igaz, holttestet is. Nem akárcinek a földi maradványairól van szó: jelentős személyiség, Majláth István (1502-1550/51) erdélyi vajda teteméről. Majláth Istvánt, aki a fejedelmi hatalomra tört, a moldvai vajda 1541-ben elfogta és Konstantinápolyba vitte, ott török kézre adta. A becses foglyot a Héttoronyba zárták, s ott 1550 legvégén vagy a következő év legelső napjaiban elhunyt. Felesége 1551 májusában levélben kérte Rusztán pasa engedélyét, hogy férje holttestét hazaszállíthassa. A levelet bizonyos "Ferenc pap és Ábrahám zsidó" közvetítésével küldte el, ők azonban a levelet nem adták át a pasának, mert félték, hogy jelentős összeget fog kérni az engedély fejében. Ezért tervet dolgoztak ki, hogy amikor Erdély nevében az adót elviszik a pasához, mások segítségével éjnek idején majd kicsempézik a holttestet is, szekrénybe zárják, a szekrény ajtaját leszögezik, és így mint bútordarabot minden akadály nélkül hazaszállítják. Hogy a vakmerő tervet sikerült-e megvalósítaniuk, a dokumentum nem árulja el.

Az okmányokból gyakran értesülünk zsidók megadóztatásáról, megbüntetéséről. 1596-ban és 1597-ben a zsidóknak fejenként 20 dénárt kellett fizetniük a Portának. Ez még hagyján lett volna, ha olykor nem egyenesen életükkel kellett volna fizetniük. Becsületsértést követett el egy Lassel nevű brassói zsidó egy helybeni hölgy ellen (1566). A városi tanács Lasselt bűnének megfelelő módon elítélte ("*schuldmessig geurteilt*").⁴²

1534. augusztus 27-én az erdélyi magyar nemesek fellázdak a török Porta bizalmasa és hadiszállítója, Lodovico Gritti ellen, akit Szapolyai János magyar király (1526-1540) Magyarország kormányzójává nevezett ki (1531). Körülvette magát görög és zsidó kereskedőkkel. Nagyvárad püspökét, János király egyik hívét Brassó mellett megölték, ezért a nemesek Grittit Medgyesen⁴³ elfogták és erős harc után megölték. A nemesek kiadták a rendeletet, hogy "*Judeos et Gre{g}cos in simul exterminare debeant*", a zsidókat és görögöket egyaránt ki kell végezni.⁴⁴

Az 1594 és 1601 közötti háborúk és csatározások idején, amelyek somlyói Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem (1581-, illetve ténylegesen 1588-1597, 1598-1599, 1601-1602), s a másik oldalon Mihály (vagy ahogyan később nevezték: Vitéz Mihály / Mihai Viteazul) havasalföldi vajda (1600), Giorgio Basta (1544-1607) osztrák tábornagy, 1598 óta kassai főkapitány és Szinán pasa, nagyvezér között folytak, sok zsidó

---

⁴² MZsO V/1, p. 203, no. 415 (1566).

⁴³ **Medgyes:** Nagy-Küküllő vm., ma: Medias, R.

⁴⁴ MZsO XII, pp. 71-72, nos. 8-9 (1534). (Idézet az utóbbiban.)

vesztette életét. Mihály vajda, aki 1593-ban a török Porta segítségével lett Havasalföld — a déli román fejedelemség — fejedelme, a hadviseléshez szükséges hatalmas összeget a törököktől, illetve a Konstantinápolyban lakó görögöktől és zsidóktól kapta. Hálából összehívatta és egytől egyig legyilkoltatta őket. Mihály vajda 1601. augusztus 11-én Bastával együtt bevonult Kolozsvárra, megsarcolták⁴⁵ és lemészárolták az ott lakó anabaptista és zsidó lakosságot, a várost meg felgyújtották. (Magát Mihályt Basta tisztjei néhány nappal később megölték.) A zsidók szenvedtek Báthori Zsigmondtól is, mert — az ő véleménye szerint — Basta és Mihály vajda mellé álltak.⁴⁶

Akármi alakult is a politikai és katonai helyzet az 1600-as években — a zsidók mindig megszenvedték. Városokban, Gyulafehérvár kivételével, nem lakhattak, nem beszélve a bányavárosokról, amelyekből Erdélyben nem egy volt. A bányavárosokból még I. Lipót magyar király és császár is kitiltotta a zsidókat (1700. január 19), azoknak még a közelében sem tartózkodhattak.

Igen jelentős változás következett majd be az erdélyi zsidók helyzetében a 17. században, Bethlen Gábor fejedelem uralkodásával.

---

⁴⁵ MZsO V/1, p. 228, no. 465 (anabaptisták és zsidók Kolozsvárt, 1601).

⁴⁶ Lásd még *Izvoare*, I, pp. 64-65, nos. 84, 86; pp. 68-71, nos. 89-94; p. 72, no. 96; p. 86, no. 113.

Erdélyi rabbik galériája, 3

Oppenheim Cvi Hirsch (1794-1859):
1821 és 1859 között temesvári askenázi rabbi

II. Megtelepülés, lélekszám (15-20. század)

Erdély és a Bánát zsidó lakosságának számáról, a 16. századtól egészen a 19. századig, igen körülményes pontos adatokat kapni. Maguknak az általános demográfiával foglalkozó magyar történészeknek is komoly problémákkal kellett megküzdeniök, amikor megpróbálták összeállítani Erdély lakosságának népességi statisztikáját.⁴⁷ Kovacsics József rámutat e kutatások számos nehézségére *A történeti statisztika forrásai* című művében. Szerinte Erdélyt nem egyszer ki is hagyták a felvételekből, például az 1828. évi *census*-ból.

Dokumentumok megsemmisülése, zsidóknak a *census*-okból való kihagyása vagy egybevevésük nem zsidókkal nehézségeket okoz a történeti vizsgálódásban. Sokszor magukban az adólajstromokban is, ha számbaveszik is a zsidókat, igen gyakran csak a családfőt említik, családtagok nélkül, így a zsidó lakosság dokumentált száma kisebb, mint a valóságos volt. A történeti statisztikáknak csak megközelítő értéke van. Sokszor csupán a *vagabundus, oberrans* vagy *instabilis* megjelölés illeti a zsidókat. Ezek rendre a "vándor zsidó"-t jelölik, azokat, akik portékájukkal járták a falvakat. Igen gyakori volt, hogy zsidók és nem zsidók adókiivetés vagy a lakosság számbavevése idején nem tartózkodtak lakhelyükön.⁴⁸

---

⁴⁷ Az 1828. évi országos összeírásból Erdély kimaradt. Lásd Kovacsics József, *A történeti statisztika forrásai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957), p. 458; Ember Győző, "A magyarországi zsidóösszeírások a XVIII. század első felében", in: MZsO VII (1963), pp. 49-72. Általános áttekintésül az összeírásokhoz, tekintettel a zsidóösszeírásokra, lásd Bácskai Vera, szerk., *A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke, I-III* (Budapest: Levéltárak Országos Központja stb., 1965-1969); Haraszi György, *Magyar zsidó levéltári repertórium, I: Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján* (Hungaria Judaica, 2) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), II, pp. 613-635. (Az erdélyi anyagot Bácskai és Haraszi külön nem veszik számba.) — Még a 18. század elejéről sincs pontos kimutatás az ország lakosságáról, vö. Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 975.

⁴⁸ Vö. Angelika Schaser, "Die Juden Siebenbürgens vom XVI. bis zum XVIII. Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 71-74. — Vö. Az

Még az országos jellegű zsidó *conscriptio*-kból is az erdélyi és bánati zsidók nem egyszer kimaradtak (1725/28, 1735/38, 1743/45 és 1746/48). Ennek oka az volt, hogy Erdélyt Bécs a birodalomba való integrálása után is, egészen az 1848. évi unióig, különálló egységként (fejedelemség, 1765-től nagyfejedelemség) kezelte. Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd vármegyét és a kővári kerületet egy időben azonban figyelembe vettek. Később a magyar közigazgatás esetenként éppen hogy fontosnak találta az erdélyi területek zsidóságát bevonni a népesség-statisztikába. Az osztrák—magyar dualizmus korában (1867-1918) ennek különös jelentősége volt: a nemzetiségi területeken a magyar ajkú zsidók javították a magyar lakosság arányát.

Az 1725-1728. és 1735-1739. évi zsidóösszeírásokban szerepelnek az általunk Erdélynek tekintett területek közül: Arad, Bihar és Máramaros vármegyék és Szatmárnémeti város; az 1743-1745. éviben csupán Arad és Bihar vármegyék találhatók; az 1746-1748. évből pedig kimaradt Bihar vármegye, ellenben Arad, Máramaros vármegyén és Szatmárnémetin kívül felvették Szatmár vármegye zsidó lakosságát is.⁴⁹

A II. József (német-római császár 1765-, magyar király 1780-1790) által elrendelt 1784/1786. évi összeírás, amely kiterjedt a népesség — a zsidó lakosságot is beleértve — családi, társadalmi, vagyoni helyzetére, zsidó szempontból, foglalkozásukat és korukat illetően, nem használható, mert bár külön rovatban jegyezték be őket, de számukat összesítették a keresztény lakosságéval.

Ezek a tényezők mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a zsidó népesség statisztikáját a 17-18. században bizonytalanoknak tartsuk. Könnyebb a helyzet, amikor a 19. századhoz érkezünk.

Fényes Elek (1807-1876), a jeles statisztikus, több kötetes művében, amely az 1839/40. év népességi statisztikáját elemezte — benne egynéhány vármegye zsidó lakosságával —, az I. kötet elején beszámolt⁵⁰ a nehézségekről munkájának előkészítésében. Az ő irányítása mellett indult meg a magyar hivatalos statisztika összeállítása, de ez a munka az 1848. évi

---

első magyarországi népszámlálás (1784-1787) (Budapest, 1960), pp. 27, 44. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 197-198, no. 123; pp. 203-210, nos. 128-130; pp. 219-222, nos. 137-138; pp. 229-233, nos. 141-143; pp. 235-237, nos. 145-146; p. 244, no. 156; pp. 330-340, no. 223; p. 525, no. 13.

⁴⁹ Az érintett megyékre stb. nézve lásd Ember Győző, in: MZsO VII, p. 51, továbbá pp. 113 (1727), 219 (1735-1739), 691 (1743-1745), 723 (1746-1748).

⁵⁰ Fényes Elek, *Magyarország statisztikája*, I (Pest, 1841), p. 28.

szabadságharc miatt abbamaradt. Az általa véghezvitt munka eredményeit 1836 és 1843 között több kötetes művekben tette közzé.⁵¹ Könyveiben részletesen beszámolt az Erdély egynéhány vármegyéjében élő zsidókról is. Felsorolta a falvakban, mezővárosokban, városokban lakó zsidók számát, anyanyelvüket, hány zsinagógájuk van, mivel foglalkoznak. Fájlni csupán antiszemita megjegyzéseit lehet. Még nagyobb buzgósággal járt el e téren közel száz évvel később Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című dolgozatában, amelyben egyébként felhasználja a Fényes által közölt számadatokat. Ezeket a statisztikai összegezéseken kívül rendelkezésünkre állnak még a különböző időkben összeállított adórajstromok, a zsidók türelmi adójával (*taxa tolerantialis*) kapcsolatos összeírások és dokumentumok. Az erdélyi zsidóság számadatainak megismeréséhez hasznosak a Lőw Lipót által Szegeden szerkesztett *Ben Hanania (Ben Chananja)* című folyóiratban közölt adatok is.⁵²

*

Zsidók tartózkodása vagy szórványos megtelepülése Erdélyben a 14-15. században kezdődhetett. A dokumentumok, amelyek először említenek zsidókat, e századokból valók. Gyulafehérvárott már 1379-ből tudomásunk van egy *Jacobus Judeus de Alba* nevű személyről, aki egy szőlőt ("*vineam suam*") adott el Kápolna községben Tamás pálos priornak.⁵³ Szebenben

---

⁵¹ Fényes Elek, *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota, statisztikai és geographiai tekintetben*, I-VI (Pest, 1836-1840); *Magyarország statisztikája*, I-III (Pest, 1841-1843).

⁵² *Ben Hanania*, hrsg. von Leopold Löw (Leipzig — Szegedin, 1844-1867), no. 1, pp. 17-30; Leopold Löw, "Versuch einer Statistik der Israeliten in Ungarn", in: *Kalendar und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 1845* (Wien, 1845), pp. 47-56; Béla Bernstein, "Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn. Auf Grund archivalischer Quellen", in: *Erinnerung an David Kaufmann*, Hrsg.: M. Brann und F. Rosenthal (Breslau, 1900), pp. 599-628; Grünwald Fülöp — Scheiber Sándor, "Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében", in: *MZsO VII* (1963), pp. 5-48. — Az 1725-1728, 1735-1739, 1743-1745 és 1746-1748. évek zsidó *conscriptio*-inak anyaga: *MZsO VII*, pp. 81-851; továbbá *MZsO VIII*, pp. 471-475, no. 533 (Nagykároly, 1740); p. 475, no. 534 (oroszári uradalom, 1743). — Lásd még *Izvoare*, II/2, nos. 57-58, 62, 65, 115-116, 128, 177, 190-191.

⁵³ Lásd *Izvoare*, II/1, pp. 72-73, no. 91.

pedig, mint már említettük, 1357-ben találkozunk *Petrus Judeus*-sal, aki a nevét tartalmazó okmány szerint mint "tanú" szerepelt. E dokumentumok bizonyítják zsidók jelenlétét Erdélyben a 14. században. A 15. században Szebenen és Brassón kívül hallunk Nagyváradon és környékén élő zsidókról is ("*Sydo de Gaborian*⁵⁴" és "*Judeo Joza de Varad nunc Bude*").

Lehetséges, hogy az első erdélyi zsidók, vagy legalább egy részük, Moldvából származott, mert a 15. században, és még sokkal később is, olvashatunk nem egy esetről, amelyben a szereplők Moldvából származó, onnan Erdélybe behívott zsidók.⁵⁵ Egyébként azonban az első időkben főként német (askenázi) zsidókkal találkozunk, a 16. századtól kezdődően pedig — Erdélynek a török birodalommal való szoros kapcsolata miatt — sokáig igen erős volt a szefárdi zsidók jelenléte.

A 16. században keltezett oklevelek említést tesznek a (Nagy-) Várad melletti Váradolasziban egy házvásárlásról, amelyben a vadkerti Tatár László és felesége adott el ingatlant egy zsidónak. Adatunk van egy medgyesi "Stephanus zsidó"-ról. Werbőczy István (1458-1541) Báthori András szatmári kapitányhoz írott levelében hangsúlyozza, hogy igazságot fog szolgáltatni "mindenkinek, aki a magyar korona alattvalója, akár zsidó, akár cigány." Feltehető tehát, hogy Szatmár vármegyében éltek zsidók ebben az időben. Szállingóznak a zsidók Erdély és a Bánát majd minden csücskébe, kivéve a bányavárosokat. Gyulafehérvár, (Nagy-) Szeben, Brassó, (Nagy-) Várad, Lippa,⁵⁶ Kolozsvár, (Máramaros-) Sziget, Nagykaroly, a Bánátban pedig Peéth község nevei szerepelnek a dokumentumokban. Az 1578-ban Kolozsvárt tartott országgyűlésen a rendek panaszkodnak a fejedelemnek, hogy "soha annyin egyszer be nem jöttek afféle görögök, sőt, zsidók is, mint e mostani Szent Gál-napi sokadalomra." Kérik, tiltsák el bejövetelüket.⁵⁷ Egy héber szöveg megemlíti, hogy "Fehérvárott" rabbinikus bíróság (*bet din*) van (1591); hogy csak alkalmilag-e, nem tudni, mindenestre, éppen akkor bizonyosan több zsidó is tartózkodott a városban, ti. a peres felek és a három rabbi, akik a bíróságot alkotják. Ennél az adatnál azonban bizonytalan a helynév

---

⁵⁴ **Gáborján:** Bihar vm., Mo.

⁵⁵ MZsO V/1, pp. 445-446, no. 808 (1690): egy moldvai zsidó asszony és férje Köröspatakon telepedett meg a helybeli földesúr hívására, ez azonban úgy bánt velük, mintha a jobbágyságuk volna.

⁵⁶ **Lippa:** Temes vm., ma: Lipova, R.

⁵⁷ MZsO II, p. 38, no. 56 (1578); MZsO V/2, pp. 212-220, no. 1100 (gyulafehérvári zsidók összeírása, 1735).

értelmezése: a *Weissenburg* név talán inkább Cetatea Alba, Dél-Beszarábiában.⁵⁸

A 17. században a Bethlen Gábor által kibocsátott kiváltságlevél döntő változást hozott a zsidók erdélyi — főként gyulafehérvári — megtelepedésének lehetőségeiben. Az elkövetkező esztendőkből, évtizedekben a spanyol (szefárdi) eredetűeken kívül jöttek zsidók Lengyel-, Morva-, Német-, Magyarországból és a román területekről.⁵⁹

A Gyulafehérvárott letelepedett zsidóság az 1637 és 1656 közötti években rakta le közösségi élete alapjait. Egy 1657-ből fennmaradt adat szerint a városban "az keretesen belől olasz (alias sidó) utcában" laktak,⁶⁰ azaz a városban tartózkodó (*commorans*) zsidók mind egymás szomszédságában telepedtek meg, s az utcát róluk Zsidó utcának nevezték. Igaz, ez az utca nem magában a városban volt, hanem a fejedelmi dominium területére esett, a külső részen, bár a falakon belül. Zsinagógát rendeztek be, s "Makai Csizmaczia János főbírótól" négy frt-ért telket vásároltak temető céljából. Mint a többi «*Landsmannschaft*», a zsidók is meghatározott utcában laktak, a *Platea Judaeorum*-on, a római katolikus püspökséghez tartozó várfalakon kívül. II. Rákóczi György fejedelem (1648-1660), hivatkozva az alkotmánytörvényre, az Erdély és a hozzákapcsolt részek 1540 és 1653 között keletkezett törvényeit, országgyűlési végzéseit tárgyi csoportosításban tartalmazó «*Approbatae constitutiones*»-re (1653), megengedte nekik, hogy árendásként is letelepedhessenek Gyulafehérvárott. Igaz, e törvény értelmében zsidók csak Gyulafehérvárott lakhattak, ami Bethlen Gábor privilegiumához képest korlátozás volt. Számuk itt az évek folyamán a következőképpen alakult. 1653: 60 lélek; 1698: 60 lélek; 1724-ben csupán 35, mert többen

---

⁵⁸ Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (Jerusalem: Hungarian Sages Memorial Project / Machon Yerushalayim, 5749 [1989]), pp. 6-7 (héberül). — E könyv első említésekor nyomatékosan ki kell mondanom, hogy Cohen könyve ragyogó teljesítmény, s nélkülözhetetlen kézikönyv az erdélyi orthodoxia történetének és szellemi életének tanulmányozásában.

⁵⁹ Lásd M. Carmilly-Weinberger, "Sephardic Jews in the Development of Transylvania", *The American Sephardi*, 1, no. 2 (1967), pp. 39-44, és in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (New York: Sepher-Hermon Press for Alumni Association of Jewish High Schools in Kolozsvár, 1970; 1988²), pp. 263-268; Schweitzer József, "Szefárdok Magyarországon és Erdélyben", *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő*, no. 7 (1992), pp. 3-11.

⁶⁰ MZsO V/1, p. 365-366, no. 674 (1657).

elmenekültek a reájuk kivetett nagy adók miatt. Például, 1713-ban hét kereskedő 1259 frt adót fizetett, és adósok maradtak 1445 frt-tal. 1735-ben számuk elérte a 85-90 lelket; az 1736-1745. években: 150.

Később a bevándorlók már többnyire az askenázi zsidóság országaiból érkeztek, ellenben a szefárdi zsidóknak a török háborúk kora után, a 18. századtól kezdődően nemigen volt utánpótlása.⁶¹ Mindenesetre, az 1735. évi gyulafehérvári összeírásba fölvelt zsidó férfiak a következő országokat adták meg származási helyükként: Turcia (Szaloniki, Nikápoly), Moldovia, Walachia, Belgrád, Transylvania, Vienna, Polonia, Hungaria, Moravia stb.⁶² Az országnevek jelzik, hogy a szefárdiak mellett a zsidó népesség változatos sokféleségében az askenáziak száma növekedőben volt. A 19. században a város zsidó lakosságának nagy többsége már askenázi volt. A lélekszám a folyamatos beköltözés következtében 1840-ben mintegy 800 lélek volt, és 1891-ben elérte az 1357 lelket.

---

⁶¹ MZsO II, pp. 95-96, no. 113 (a gyulafehérvári zsidók telket vásárolnak temető céljára, 1637); MZsO V/2, pp. 132-133, no. 1039 (gyulafehérvári zsidók összeírása, 1713); pp. 212-220, no. 1100 (gyulafehérvári zsidók összeírása, 1735); MZsO XVIII, p. 74, no. 93 (II. Rákóczi György megengedi a zsidóknak, hogy Erdélyben szabadon kereskedjenek és Gyulafehérvárott letelepedjenek, 1653). — Lásd még *Izvoare*, II/1, pp. 72-73, no. 91, és *passim*; II/2, pp. 234-235, no. 144. — Lásd Eisler Mátyás idevágó dolgozatait is: "A zsidó tanítóság múltjából Erdélyben", *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 21 (1900), pp. 259-261; "Az erdélyi zsidók múltjából", *Erdélyi Múzeum*, 18 (1901), pp. 95-101, 155-162; "Az erdélyi országos főrabbi", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1901), pp. 221-244; "A zsidók legrégebbi nyomai Erdélyben", in: *A Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület Évkönyve* (1906), pp. 94-117; "Képek a kolozsvári zsidók múltjából", in: *Zsidó Családi Naptár*, I (1924); "Das Gemeindebuch von Alba Iulia", *Sinai*, 1 (1928), pp. 9-16; "Aus dem Gemeindeleben der Juden in Alba Iulia im XVIII. Jahrhundert", *Sinai*, 2 (1929), pp. 72-82; "Aus dem Privatleben der Juden in Siebenbürgen im XVIII. Jahrhundert", *Sinai*, 3 (1931), pp. 113-123. — Lásd még M. Carmilly-Weinberger, "Zsidók Erdélyben", valamint "Sephardic Jews in the Development of Transylvania", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 7-10, és 263-268, resp.; Marton Ernő, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez* (Kolozsvár: Fraternitas, 1941); Krausz Mór, "Gyulafehérvár zsinagógái", in: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), pp. 78-84.

⁶² MZsO VIII, pp. 439-443, no. 515.

A 17. században adólajstromok igazolják, hogy zsidók éltek a már említetteken kívül az alábbi helyeken: Temesvárt⁶³ (1636), Alőrön⁶⁴ (1655), Szamosújvárt (1657), Segesvárt⁶⁵ (1660), Medgyesen (1662), Nagybányán⁶⁶ és Nagysinken⁶⁷ (1664), Besztercén⁶⁸ és Radnóton⁶⁹ (1668), Szebenben (1685), Kolozsvárt és Tordán⁷⁰ (1691), Marosvásárhelyt⁷¹ (1693), Szatmár vármegyében (1699). I. Lipót egy rendelkezése (1662) számol azzal, hogy a zsidóknak esetleg ház-ingatlanuk van (*judaei tam domos habentes*), igaz, nem konkrétan Erdély vonatkozásában.⁷²

Lakhatási engedélyt a zsidók legtöbbször a földesuraktól vagy a katonai parancsnokságtól kaptak. Ezekről függött költözködési joguk, avagy újabb családok beköltözése. Példa rá br. Cosa István (Arad⁷³ várának parancsnoka) rendelkezése, amely szerint az 1717-ben védelme alatt álló két zsidó család tagjai szabadon mozoghatnak, kereskedhetnek, de az általa adott engedély feltétele, hogy másokat be nem hívhatnak. Br. Lubetich nagyváradi katonai parancsnok embersége zavarta a magyar udvari kancelláriát, és kérte a bécsi udvari Haditanácsot, hogy utasítsa br. Lubetich nagyváradi katonai parancsnokot "megfelelő" magatartásra a zsidókkal szemben. Br. Lubetich nemcsak hogy segítette a vásárra érkező zsidókat, még hozzá "fegyveres erővel", hanem megengedte azt is, hogy saját kebelükből válasszanak bírót maguknak, és felmentette őket a közterhek viselése alól. Azaz, nem kívánatos, hogy br. Lubetich polgári ügyekbe beavatkozzék. Egy váradi dokumentum említést tesz "egy zsidó"-ról, aki 1715-ben Bihar vármegyében élt.

Az 1722-1736. esztendőkből zsidókat találunk Bihar vármegyében: 81-82 lélek, (Nagy-)Váradon: 90, Szatmár vármegyében: 112, Szatmárnémetin: 13-17, Fejér vármegyében: 168, Közép-Szolnokon: 40,

---

⁶³ **Temesvár:** Temes vm., ma: Timisoara, R.

⁶⁴ **Alőr:** Szolnok-Doboka vm., ma: Urisor, R.

⁶⁵ **Segesvár:** Nagy-Küküllő vm., ma: Sighisoara, R.

⁶⁶ **Nagybánya:** Szatmár vm., ma: Baia Mare, R.

⁶⁷ **Nagysink:** Nagy-Küküllő vm., ma: Cincu, R.

⁶⁸ **Beszterce:** Beszterce-Naszód vm., ma: Bistrita, R.

⁶⁹ **Radnót:** Kis-Küküllő vm., ma: Iernut, R.

⁷⁰ **Torda:** Torda-Aranyos vm., ma: Turda, R.

⁷¹ **Marosvásárhely:** Maros-Torda vm., ma: Tirgu-Mures, R.

⁷² MZsO XVI, p. 75, no. 96 (1662).

⁷³ **Arad:** Arad vm., ma: Arad, R.

Máramaros vármegyében: 37, Nagykárolyban: 70, összesen: 945 vagy 950 lélek.⁷⁴

Egybefogva a 18. századi adatokat, az alábbi képet kapjuk.

Vármegye/ község:	1725- 1739	1746- 1748	1767- 1769	1785
Alsó-Fehér vm.	168	—	80	195
Bihar vm.	81-82	252	286	1093
Fogarás vm.	—	—	—	9
Gyulafehérvár	150	—	—	150
Hunyad vm.	—	—	—	7
Kolozs vm.	—	—	—	29
Közép-Szolnok vm.	25-30	—	—	—
Kraszna vm.	—	—	74	—
Máramaros vm.	371	—	670	2254
Maros-Torda vm.	—	—	—	228
Nagybánya	—	—	215	—
Nagykároly	68-70	—	330	453
Nagyvárad	90	—	—	—
Náznánfalva	—	—	55-60	80-100
Szatmár vm.	112	346	668	2753
Szatmárnémeti	13-17	19	—	—
Szolnok-Doboka vm.	40	—	—	1003
Udvarhely vm.	—	—	—	6-10
<i>Összesen</i>	1118 (1130)	617	2378 (2383)	8260 (8284)

⁷⁴ MZsO III, p. 180, no. 91 (Cosa István altábornagy oltalomlevele két aradi zsidó számára, 1717); pp. 806-807, no. 496 (a Haditanács kérje fel a nagyváradai katonai alparancsnokot, hogy a hetivásárra odamenő zsidókat fegyverrel is támogassa, 1740); MZsO V/1, p. 377, no. 691 (zsidó rézvásárlása, Nagybánya, 1664); MZsO VII, pp. 45 és 256-259, no. 7 (Bihar vm., 1736); pp. 306-309, no. 15 (Máramaros vm., 1735); pp. 676-677, no. 7 (Szatmár vm., 1737); MZsO VIII, pp. 382-383, no. 456/7 (gr. Károlyi Sándor szerződése házainak zsidó bérlőivel, Nagykároly, 1723); MZsO XI, pp. 488-494, no. 1059 (gr. Károlyi Sándor felépített 10 leégett zsidó házat, és engedélyezi 20 új ház építését zsidók részére, 1741). — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 27, no. 38; p. 30, no. 43; pp. 39-40, no. 55; pp. 42-44, no. 61; pp. 72-73, no. 91.

Ehhez az összesített adathoz azonban megjegyzendő, hogy az «*Opinio de Judaeis*» szerint⁷⁵ Erdély zsidó lakossága az 1781/2. évben 322 család volt, körülbelül 1610 lélek. Más forrás szerint: 394 család, 2092 lélek.⁷⁶ Ezekben az adatokban vagy nincs feltüntetve a gyermekek száma, vagy a figyelembe vett terület lehetett szűkebb, mint az, amit a fenti Táblázat magába foglal.

Az erdélyi — és a horvát — Katonai őrvideken zsidó személy nem volt szívesen látott. Ezért meglepő, hogy az *ó-radnai határőrség* parancsnoksága befogadott 13, a román regimenthez tartozó zsidó családot, akik árendások voltak, és fontos szerepet tölthettek be az ottani kereskedelmi életben. A katonai parancsnokság megfellebbezte még az 1781. évi bécsi rendelkezést is, amely a zsidókat kiűzte, mondván, hogy szükség van rájuk. Végül a bécsi katonai hatóságok engedélyezték ottmaradásukat 1782 októberéig.

A bánáti Katonai őrvideken Szerbiából jött zsidók telepedtek le, leginkább Karánsebesen. Számukat azzal a megkötéssel korlátozták, hogy a családok felnőtt gyermekei, ha meg akartak házasodni, csak a katonai végvidék területén kívül építhették fel családi életüket. A bánáti Őrvideken lakók a temesvári zsidó községhez tartoztak. Polgári jogokkal nem rendelkeztek, "sőt a haszonbérletektől is tiltatnak."⁷⁷

Ami a 19. századot illeti, Fényes Elek szerint az 1839/40. esztendőben a zsidók száma a következő volt.

Arad vm.	2080
Bihar vm.	6270
Közép-Szolnok vm.	630
Kraszna vm.	274

---

⁷⁵ Idézi Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 1180.

⁷⁶ *Izvoare*, II/2, p. 386, no. 263. — C. Fenesan szerint az erdélyi zsidók száma 1785-ben 2092 volt. Legnagyobb számmal Szolnok-Doboka vármegye szerepel: 1275 lélekkel (*Izvoare*, II/2, pp. 287-288, no. 190).

⁷⁷ Fényes Elek, *Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, VI (1840), pp. 148-149; Ernest Deutsch, "Kehillahsorgen vor hundert Jahren", in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, IV (Cluj — Oradea, 5699 — 1938/39), p. 67.

Körös vm.	145
Máramaros vm.	9079
Szatmár vm.	8711
<i>Összesen</i>	27189

Az erdélyi vármegyék területén nagyobb számú zsidó lakosságot találunk a következő községekben.

Arad vármegyében: Aradon (Ó- és Új-Arad) kívül Simándon⁷⁸ (401 fő).

Bihar vármegyében: Mezőtelegd⁷⁹ (156 fő), Margitta⁸⁰ (89 fő), Álmosd (Mo.) (130 fő), Ermihályfalva⁸¹ (89 fő), Berettyóújfalu (Mo.) (125 fő), Sámson⁸² (418 fő), Váncsod (Mo.) (82 fő), Vértes (Mo.) (152 fő), Fekete-Tóth⁸³ (68 fő); összesen: 1309 fő.

Szatmár vármegyében: Nagykaroly (1786), Mátészalka (Mo.) (238 fő), Nyírmedgyes (Nyírmeggyes, Mo.) (155 fő), Szinérváralja⁸⁴ (151 fő), Apa⁸⁵ (107 fő), Batizvásár⁸⁶ (98 fő), Felsőfalva [?] (171 fő), Udvari⁸⁷ (84 fő); Csenger (Mo.) (440 fő), Királydaróc⁸⁸ (90 fő), Mikola⁸⁹ (109 fő), Aranyos-Medgyes⁹⁰ (172 fő).⁹¹

⁷⁸ **Simánd:** Arad vm., ma: Simand, R.

⁷⁹ **Mezőtelegd:** Bihar vm., ma: Tileagd, R.

⁸⁰ **Margitta:** Bihar vm., ma: Marghita, R.

⁸¹ **Érmihályfalva:** Bihar vm., ma: Valea lui Mihai, R.

⁸² **Sámson:** Szilágy vm., ma: Samsud, R. (?).

⁸³ **Fekete-Tóth / Fekete-Tóti / Feketetót:** Bihar vm., ma: Taut, R.

⁸⁴ **Szinérváralja:** Szatmár vm., ma: Seini, R.

⁸⁵ **Apa:** Szatmár vm., ma: Apa, R.

⁸⁶ **Batizvásár / Batizvasvári:** Szatmár vm., ma: Osvarau, R.

⁸⁷ **Udvari / Szatmárudvari,** Szatmár vm., ma: Odoreu, R.

⁸⁸ **Királydaróc:** Szatmár vm., ma: Craidorolt, R.

⁸⁹ **Mikola:** Szatmár vm., ma: Micula, R.

⁹⁰ **Aranyos-Medgyes / Aranyosmeggyes:** Szatmár vm., ma: Mediesu Aurit, R.

⁹¹ Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, II (Pest, 1842), pp. 31, 47, 49-52/b; Fényes Elek, *Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja*, IV (1839), pp. 9-11, 41-42, 52-53, 65-67, 79-84, 98, 128, 185-186, 480. — A helyi összeírásokat lásd MZsO XVI, pp. 26-29, nos. 2/1-2/2 (Arad vm. aradi és világosi járás összeírása, 1767); pp. 100-106, nos. 22/1-22/6 (Máramarossziget összeírása, Máramaros vm.-i összeírások, 1768); pp. 251-265, nos. 31/1-31/5 (Szatmár

A Bánátra nézve a következő adatokat ismerjük:

Temes vármegyében:	1598
Krassó-Szörény vármegyében:	308
A Katonai örvidéken:	158
<i>Összesen</i>	2064

lélek.

I. Ferenc József uralkodása alatt, amikor Ausztria és Magyarország között megtörtént a kiegyezés (1867), Erdély visszakerült Magyarországhoz. Ezzel új korszak nyílt meg az erdélyi zsidóság életében is. Br. Eötvös József, a liberális gondolkozású államférfi, aki 1840-ben, a *Budapesti Szemle* hasábjain közzétett tanulmányában⁹² már lándzsát tört a zsidók emancipációja mellett, nyomban azt követően, hogy az országgyűlés 1867-ben törvénybe iktatta a zsidók egyenjogúságát, 1868-ban összehívta a magyarországi zsidó vezetőket egy Pesten tartandó kongresszusra. Ez a kongresszus volt hivatva dönteni a zsidó (hit-) községek újjászervezése, belső életének kiépítése ügyében. Az erdélyi zsidó gyülekezetek képviselői már ezt megelőzően elhatározták, hogy Kolozsvárt 1866. május 10-14 és július 7-8 között gyűlést tartanak, s megbeszélik állásfoglalásukat a zsidó községek életében tervezett változtatásokkal

---

vm.-i összeírások, 1768/69); pp. 460-467, no. 109 (a türelmi adó ügyében kirendelt bizottság a zsidóösszeírás szempontjait bírálja és újabb összeírást tart szükségesnek, 1769); MZsO XVII, pp. 227-264, no. 291 (az 1736. évi országos zsidóösszeírás megyénkénti összesítése: földesúri fennhatóság alatt álló zsidók), kül. pp. 227-228 (Alsó-Fehér vm.: 168 fő), p. 229 (Arad vm.: 80 fő), pp. 231-232 (Bihar vm.: 82 fő), pp. 256-257 (Ugocsa vm.: 117 fő), p. 261 (Szatmárnémeti: 13 fő) (Máramaros nem küldte be az összeírási íveket).

⁹² "A zsidók emancipációja", *Budapesti Szemle* (1840), II, pp. 110-156. Szövege számos újabb kiadásban is; legutóbb Szigethy Gábor kommentált kiadásában: Eötvös József, *A zsidók emancipációja* (Gondolkodó magyarok) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981). Rövidebben ugyanerről: "A zsidók polgárosításáról"; eredetileg beszéd, 1840. március 31-én. Szövege a mértékadó gyűjteményes kiadásban: Eötvös József, *Arcképek és programok* (Eötvös József művei), szerk.: Fenyő István (Budapest: Magyar Helikon, 1975), pp. 351-355.

kapcsolatosan. A kolozsvári gyűlésre küldendő képviselők megválasztása és számuk megállapítása miatt szükség volt az erdélyi zsidók számbavételére.

A lélekszám nyolc kerületben a következő volt:

Brassó	741
Dés	4521
Déva	703
Gyulafehérvár	2237
Kolozsvár	2821
Marosvásárhely	2232
Medgyes	1410
Naszód ⁹³	2394

A lélekszám a számbavétel szerint összesen 17 059 volt; ezekben a községkerületekben összesen 3646 család élt. Az összegezésből azonban hiányzik Máramaros és Szatmár vármegyék nagyszámú zsidó lakossága. A gyűlés küldötteinek száma nagyjából arányosan igazodott az összlétszámhoz: Kolozsvár: 4 fő, Gyulafehérvár: 4 fő, Marosvásárhely: 4 fő, Marosszentkirály:⁹⁴ 2 fő, Entrádám:⁹⁵ 2 fő, Fogaras:⁹⁶ 2 fő, Bethlen:⁹⁷ 2 fő, Alőr: 2 fő, Magyarláros:⁹⁸ 2 fő, Dés:⁹⁹ 2 fő, továbbá 31 más nagyobb községből összesen 32 fő, így 41 gyülekezetből összesen 56 küldött tárgyalt az erdélyi zsidó községek megszervezéséről.¹⁰⁰

---

⁹³ **Naszód:** Beszterce-Naszód vm., ma: Nasaud, R.

⁹⁴ **Marosszentkirály:** Maros-Torda vm., ma: Sincraiu de Mures, R.

⁹⁵ **Entrádám:** Beszterce-Naszód vm., ma: Jidovita, R.

⁹⁶ **Fogaras:** Fogaras vm., ma: Fagaras, R.

⁹⁷ **Bethlen:** Szolnok-Doboka vm., ma: Beclean, R.

⁹⁸ **Magyarláros:** Szolnok-Doboka vm., ma: Tirgu Lapus, R.

⁹⁹ **Dés:** Szolnok-Doboka vm., ma: Dej, R.

¹⁰⁰ Az e kongresszuson megbeszélte javaslatokat Löbl Aronsohn brassói küldött foglalta írásba «Memorandum zum Statut für die Israelitischen Kultusgemeinden in Siebenbürgen» címmel. A gyűlések jegyzőkönyvei, amelyek a Löw Lipót által kiadott *Ben Hanania* lapjain jelentek meg, fényt derítenek az erdélyi hitközségek belső életére, nevelési és szociális problémáikra. Kortársi állásfoglalás Kolozsvárról: Israel Grün, *Was hat in der aufgeregten Stimmung der Parteien der jüdische Landes-Congress in aller ersten Reihe anzustreben und was zu unterlassen?* (Klausenburg, 1868). Lásd még Leopold Löw, *Ben Hanania*, no. 1, pp. 221-22. — A részletekhez lásd Nathaniel Katzburg történeti elemzését, "History of the

Nem tekinthető teljeskörű statisztikai felvételnek, de mindenképpen megérdemli a demográfus figyelmét is Orbán Balázs, *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeit szempontból* című hatalmas munkája (Pest, 1868-1873). Minden kötetben közöl táblázatot a népesség megoszlásáról. A zsidó lakosságot a vallások között külön feltünteti. Alább táblázatba foglaljuk néhány adatát, amelyek legalább jelzik, hogy a 19. század közepén, 1865 k., a zsidóság Erdély ethnikailag leginkább zárt részeiben is megjelent.

Aranyosszék	52
Barcaság	217
Kézdi fiókszék	28
Marosozék	944
Miklósvar fiókszék	9
Orbai fiókszék	30
Sepsi fiókszék	163
Udvarhelyszék	115

Az alább, külön lapokon közölt Táblázat, amely a rendelkezésünkre álló dokumentumok, dolgozatok, statisztikai felvételek alapján készült, megközelítő képet ad az erdélyi és bánáti zsidóság népesedési viszonyairól a 18-20. században. Hangsúlyozni kell, hogy azért ez nem a teljes kép: a zsidó népesség sok helyütt nem került be az egykorú statisztikai felvételekbe.

Az alább következő Táblázat szerint a zsidók száma Erdélyben 1930-ban csaknem 200 000 lehetett. Erdélynek Romániához csatolása után (1918) a hivatalos statisztika az anyanyelv szerint csoportosította a népességet. A jiddis nyelv a románok szerint a német nyelvcsoporthoz tartozik, ezért a jiddisül beszélő zsidókat nem sorolták a magyar népcsoporthoz. Ezzel a magyarok létszámát akarták csökkenteni Erdélyben. Az 1930. évi román népszámlálás szerint a zsidó lakosság száma Erdélyben: 178 699 fő volt; a magyarok szerint azonban 193 000, tehát a román statisztikában 14 301 fővel lett alacsonyabb a magyar anyanyelvűek száma.

Jews in Hungary", in: *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Hungary* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975), pp. 19-22, 96 (héberül).

Erdélyi rabbik galériája, 4

Silbermann Yehuda Löb (?-1864):
1824 és 1864 között fogarasi rabbi

1940-ben, amikor Erdély egy részét (az északi területeket) visszacsatolták Magyarországhoz, 170 694 zsidó került újból magyar fennhatóság alá, és sorsuk ezzel megpecsételődött.¹⁰¹

---

pp. 46-49:

Táblázat

Erdély és a Bánát zsidó népessége, 1722-1944

— Nincs adat
[...] Közvetett adat

---

¹⁰¹ Az 1938-1944. évi népirtás méreteiről az erdélyi zsidóság lélekszámát illetően lásd Béla Vágó, "The Destruction of the Jews of Transylvania", *Hungarian-Jewish Studies*, I (1966), pp. 181-183; M. Carmilly-Weinberger, "Versenyfutás a halállal", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 213-235; uő, "The Tragedy of Transylvanian Jewry", *Yad Vashem Bulletin*, no. 15 (Jerusalem, August, 1964), pp. 12-27; illetve "The Tragedy of Transylvanian Jewry", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 286-304.

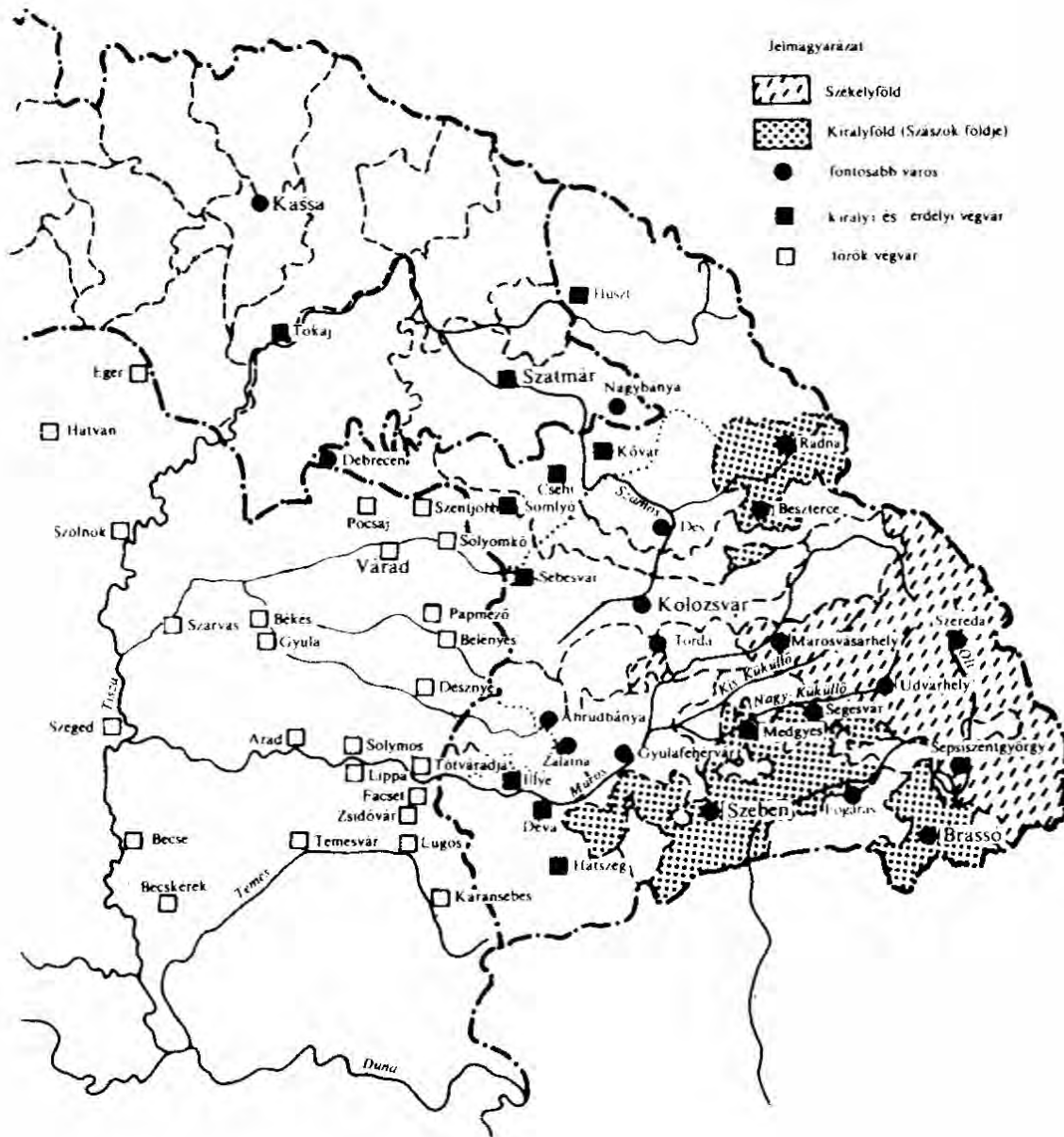
Megye, város	1722-1736	1767-1769	1776-1778	1781/1782
Alsó-Fehér vm.	168	80	—	—
Arad vm.				
+ Arad	97	155	—	—
Beszterce-Naszód vm.	—	—	—	—
Bihar vm.				
+ Nagyvárad	82	286	—	—
Brassó	—	—	—	—
Csík vm.	—	—	—	—
Fogaras vm.	—	—	—	—
Gyulafehérvár	150	—	105	105
Háromszék vm.	—	—	—	—
Hunyad vm.	—	—	—	—
Kis- és Nagy-Küküllő vm.	—	—	—	—
Kolozs vm.	—	—	—	—
Kolozsvár	—	—	—	—
Körösvidék	—	—	—	—
Krassó-Szörény vm.	—	—	—	—
Kraszna vm.	—	74	—	—
Máramaros vm.	371	670	1033	90
Maros-Torda vm.	—	—	—	—
Nagybánya	—	215	—	—
Nagykároly	68-70	330	—	—
Náznánfalva	—	55-60	129	80-100
Ó-Radna	—	118	—	80
Szatmár vm.				
+ Szatmárnémeti	112	668	—	—
Szeben vm.	—	—	—	—
Szolnok-Doboka vm.	40	—	—	673
Temes vm.	[220]	—	—	—
Temesvár	[155]	—	[53]	72
Torda-Aranyos vm.	—	—	—	—
Torontál vm.	—	—	—	—
Udvarhely vm.	—	—	—	—
Zaránd vm.	20	—	—	—
<i>Összesen</i>	1485	2656	1320	1120

Megye, város	1785	1787/88	1839/40	1869
Alsó-Fehér vm.	195	—	—	2779
Arad vm.				
+ Arad	152	352	2080	7000
Beszterce-Naszód vm.	294	—	—	2313
Bihar vm.				
+ Nagyvárad	209	1093	6270	12497
Brassó	—	—	—	277
Csík vm.	—	—	—	305
Fogarás vm.	9	—	—	640
Gyulafehérvár	150	150	800	—
Háromszék vm.	—	—	—	300
Hunyad vm.	7	—	—	1634
Kis- és Nagy-Küküllő vm.	—	—	544	1561
Kolozs vm.	29	—	—	3965
Kolozsvár	2-12	13	—	—
Körösvidék	—	145	—	—
Krassó-Szörény vm.	—	44	308	2582
Kraszna vm.	—	—	274	6677
Máramaros vm.	1530	2254	9079	26295
Maros-Torda vm.	228	—	—	2536
Nagybánya	—	—	—	[222]
Nagykároly	453	—	—	[2106]
Náznánfalva	65	—	—	—
Ó-Radna	—	—	—	—
Szatmár vm.				
+ Szatmárnémeti	2753	2569	8711	16588
Szeben vm.	—	—	275	586
Szolnok-Doboka vm.	1003	630	422	7079
Temes vm.	—	172	1598	6799
Temesvár	366	386	[1206]	[2000]
Torda-Aranyos vm.	40	—	—	841
Torontál vm.	—	64	2252	—
Udvarhely vm.	6-10	—	—	357
Zaránd vm.	—	—	—	—
<i>Összesen</i>	7505	7872	33819	107939

Megye, város	1880	1890	1900	1910
Alsó-Fehér vm.	2806	3280	3851	3845
Arad vm.				
+ Arad	8018	6945	9645	10012
Beszterce-Naszód vm.	3965	4349	6346	7254
Bihar vm.				
+ Nagyvárad	21187	25968	28978	32462
Brassó	679	868	1250	1503
Csík vm.	528	706	1514	2357
Fogarás vm.	675	—	—	905
Gyulafehérvár	1200	—	—	—
Háromszék vm.	486	698	1222	1222
Hunyad vm.	1996	2470	4032	5679
Kis- és Nagy-Küküllő vm.	—	2221	2698	2855
Kolozs vm.	4782	—	—	12581
Kolozsvár	—	2485	4730	—
Körösvidék	—	—	—	—
Krassó-Szörény vm.	3246	—	—	4795
Kraszna vm.	6964	—	—	9849
Máramaros vm.	33463	45073	65694	65694
Maros-Torda vm.	2999	3735	4965	7550
Nagybánya	—	[701]	[963]	[1402]
Nagykároly	—	—	[2139]	[2491]
Náznánfalva	—	—	—	—
Ó-Radna	—	—	—	—
Szatmár vm.				
+ Szatmárnémeti	20981	22849	26337	29468
Szeben vm.	—	—	—	1565
Szolnok-Doboka vm.	7580	9890	11767	12797
Temes vm.	7006	—	—	—
Temesvár	—	4870	5916	6728
Torda-Aranyos vm.	1355	1931	2465	2648
Torontál vm.	—	—	—	—
Udvarhely vm.	581	768	1198	1313
Zaránd vm.	—	—	—	—
Összesen	130497	139807	185710	226975

Megye, város	1920	1930	1940	1940. aug. 30
Alsó-Fehér vm.	5362	2293	2736	—
Arad vm.				
+ Arad	7822	8900	9448	—
Beszterce-Naszód vm.	6856	6398	6426	6426
Bihar vm.				
+ Nagyvárad	29058	21892	26949	11690
Brassó	1560	2519	2760	21333
Csík vm.	1861	2345	2067	2067
Fogarás vm.	560	432	282	—
Gyulafehérvár	—	—	—	—
Háromszék vm.	848	681	800	800
Hunyad vm.	4656	4643	3674	—
Kis- és Nagy-Küküllő vm.	2751	2672	2274	—
Kolozs vm.	14409	17010	19097	18535
Kolozsvár	[10663]	—	—	—
Körösvidék	—	—	—	—
Krassó-Szörény vm.	3765	2646	1916	—
Kraszna vm.	9356	13364	10582	10582
Máramaros vm.	36535	33891	39583	39583
Maros-Torda vm.	7551	9853	10426	10430
Nagybánya	[1792]	[2030]	[3623]	—
Nagykároly	[2571]	[2349]	[2255]	—
Náznánfalva	—	—	—	—
Ó-Radna	—	—	—	—
Szatmár vm.				
+ Szatmárnémeti	36250	23905	25037	37997
Szeben vm.	1460	1353	1418	—
Szolnok-Doboka vm.	12506	10576	10478	10428
Temes vm.	—	—	—	—
Temesvár	—	[9368]	[10950]	[11788]
Torda-Aranyos vm.	2569	2183	2736	—
Torontál vm.	—	—	—	—
Udvarhely vm.	1025	1306	823	823
Zaránd vm.	—	—	—	—
<i>Összesen</i>	201786	182609	196340	182482

Erdély a vasvári béke idején (1664)
(Erdély története, 1987, II, p. 803)

III. Bethlen Gábor kora

A brassói Fekete-templom előtt áll, magas talapzaton, egy szakállas, papi ornátusba öltözött férfi. Jobb kezével az ég felé mutat, bal kezében pedig nyitott könyvet tart. Az alapzaton egy név és két évszám: "Honterus 1498-1549". A brassói születésű Honterus János az, aki a protestáns ("lutheránus") tanokkal a kézben mutat fel az ég felé. Külföldi tanulmányvevei után 1534-ben visszatért városába és nekifogott a reformáció tanainak terjesztéséhez szóban és írásban, megalapította az első könyvnyomdát Erdélyben. Ugyanakkor Kolozsvárott Dávid (Hertel) Ferenc (1510-1579), Erzsébetvárosban¹⁰² Eőssi András (?-1602) és Péchi Simon lendültek neki az új keresztény vallás megalapozásához.

Az Itáliából Erdélybe került Blandrata György (1515-1588), János Zsigmond választott magyar király, az első erdélyi fejedelem (1556-1571) háziorvosa magával hozta Miguel Servet (Szervét Mihály) antitrinitárius tanait: a szentháromság tagadását, és azt, hogy Jézus nem Isten fia. Maga János Zsigmond is Blandrata hatása alá került és antitrinitárius lett. Valószínűleg politikai megfontolások is elősegítették e vallási mozgalom terjedését, mert élesen szembeállt a Habsburgok r. katolikus hitével. Dávid Ferenc kolozsvári unitárius püspök szintén elfogadta az antitrinitárius hittételeket, híveivel együtt. Kolozsvár ezáltal a 16. század végére e tan központja lett.

Erdélyben találtak menedéket az Európában üldözött "eretnekek", a humanista eszmék képviselői: Johannes Sommer, aki *Refutatio scripti Petri Caroli* című művében (Krakkó, 1582) hirdeti, hogy a Bibliában nem található semmiféle adat, amely bizonyítaná a szentháromságot, ezért ez nem fogadható el. Ezt a tant hirdette a többi "eretnek" is: a kiváló heidelbergi hebraista Matthias Vehe-Glirius,¹⁰³ akinek szerepe volt a magyarországi reformáció történetében, s közvetve a szombatosság kialakulásában is, továbbá Christian Franken, Jacobus Palaeologus és Niccolo Paruta, a nemzetközi antitrinitárius mozgalom vezetője, aki Blandrata György nagyenyedi házában halt meg. Az ő működésüknek

---

¹⁰² **Szent-Erzsébet** / Székelyszenterzsébet: Udvarhely vm., ma: Eliseni, R.

¹⁰³ Munkái magyarul is hozzáférhetők: Matthias Vehe-Glirius, *Istenismeret és más írások*, ford. Ruttner Tamás, szerk. Dán Róbert (Prométheusz-könyvek, 3) (Budapest: Helikon Kiadó, 1984).

köszönhető a Dávid Ferenc által megalapított unitárius vallás, majd ebből ágazott el Eőssi András és Péchi Simon szombatossága.¹⁰⁴

Hebraica veritas

A reformáció, de különösen az antitrinitárius tanok terjesztésével a Biblia, a héber nyelv és az alapvető zsidó bibliai kommentárok bizonyos népszerűsége tettek szert. A Biblia magyarázatában a *Hebraica veritas*, az eredeti szöveg igazságát keresték. Külföldön tanuló tanárok, diákok, főurak hozták be, illetve vásároltak héber könyveket. A héber nyelv ismerete elsőrendű fontossággal bírt az új tanok megismertetésében. Heltai Gáspár (1500 k. - 1574) többedmagával lefordította, az eredeti héber szöveg alapján, Mózes öt könyvét, s több részletben kis híján az egész héber Bibliát. Bibliai tárgyú énekek, művek láttak napvilágot. E téren leginkább a szombatos Bogáti Fazakas Miklós tűnt ki. Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája (1550), majd a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári nyomda és a Nagyváradon működő könyvsajtó voltak nagy segítségül a fent említett művek kinyomásában.

Héber betűk álltak a nyomdák rendelkezésére. 1633-ban Debreceni Tamás közli Sárospatakról I. Rákóczi György fejedelemmel, hogy görög és "zsidó" betűk érkeztek, és rendelkezése értelmében a "zsidó" betűket hozzá küldi.¹⁰⁵ M.-Tótfalusi Kis Miklós (1650-1702), a neves nyomdász Kolozsvárott elkészített két sorozat, magánhangzókkal is ellátott héber betűt a helybeni református kollégium részére.¹⁰⁶

---

¹⁰⁴ Lásd Antal Pirnát, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961); Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és reformáció, 2) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973); Robert Dán, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Writings* (Studia Humanitatis, 4) (Budapest: Akadémiai Kiadó / Leiden: Brill, 1982); Robert Dán and Antal Pirnát, Eds., *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century* (Leiden: Brill, 1982).

¹⁰⁵ MZsO VIII, p. 262, no. 322/b.

¹⁰⁶ M.-Tótfalusi Kis Miklós *amszterdami* betű-mintalapját (1685 k.), amelyen háromféle héber betűs szedés is található, újabban — hogy az 1940-es évek elején Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban egy példánya előkerült — hasonmás kiadásban többször is közzétették; lásd

Egy érdekes adat, I. Rákóczi György fejedelemtől: "(...) Az Sido doctorunk udvarban belépvén, magunk kérdeztünk tőle: (...) Mikorra várjátok az Messiást? Kire csak vállal vonata" (1635).¹⁰⁷ Anélkül, hogy a futó megjegyzés jelentőségét túlbecsülnénk, legalább azt a következtetést levonhatjuk belőle, hogy az Erdélybe érkező zsidók és a velük kapcsolatban lévő társadalmi közeg között bizonyosfajta szellemi érintkezésre is sor került — nyilván mindig a helyi társadalom adott szegmentumának érdeklődése és nyitottsága szerint.

A fejedelmek, theológusok könyvtáraiban héber könyvek voltak fellelhetők eredetiben vagy fordításban. Bethlen Gábor Gyulafehérvárott felállított könyvtarából nem hiányoztak a Bibliával kapcsolatos tudományos jellegű könyvek sem.

A komolyabb héber nyelvtanulás segítésére Gyulafehérvárt újra kiadták — második kiadásban — Johann Heinrich Alsted *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* című héber nyelvtanát (1635), az eredeti német szöveggel, "in usum Scholae Albensis"; a gyulafehérvári főiskolán¹⁰⁸ nyilván kellő számban voltak, akik tanultak héberül.¹⁰⁹

Szentkúty Pál, *Magyar Könyvszemle* (1942), p. 368; Haiman György, "Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintaalapja és a hollandi antikva", in: *A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére* (Budapest: Magyar Helikon, 1964), pp. 27-37 és melléklet; Haiman György, *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus* (Budapest, 1972); *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, szerk. Jakó Zsigmond (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), melléklet. Mindenesetre, Tótfalusi később Kolozsvárott is használta könyveiben a héber betűket.

¹⁰⁷ MZsO VIII, p. 262, no. 323.

¹⁰⁸ A főiskolát a szó történeti értelmében kell vennünk: felsőbb iskola, mint — később — a gimnáziumok magasabb osztályai, de nem egyetemi jellegű oktatási intézmény. Vö. Bán Imre, *Apáczai Csere János* (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958).

¹⁰⁹ Vö. *Izvoare*, II/1, pp. 165-170, no. 204. — Lásd Moshe Carmilly, "The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania", in: *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 10-20; Eugen Glück, "Contributions toward the Spreading of the Judaic Culture in Our Country", in: *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 79-87; Eisler Mátyás, "Apáczai héber tanulmányai", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1900), pp. 316-332. — Alsted nyelvtanához lásd Strbik Andrea, *Héber nyelvtanítás Magyarországon* (Hungaria Judaica, 10) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995).

Mindezzel bizonyítani akarjuk az evangélikus vagy lutheránus, antitrinitárius, unitárius és részben a szombatos tanok mélyreható kulturális hatását Erdélyben. Erdély népessége türelemmel fogadta a reformáció következtében született új vallásokat. Csupán a fejedelmek nem voltak nagyon türelmesek. Református fejedelem előnyben részesítette a reformátusokat, mint ahogyan másutt r. katolikus uralkodó a katolikusokat. Az erdélyi fejedelmek szenvedélyesen védelmezték a reformátusságot, a további hitújításra hajlókkal — antitrinitáriusok, szombatosok — szemben is. Ebből pedig nemcsak vallási feszültség támadt, hanem társadalmi ellentétek is az ország vezető köreiből.

Például, Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király (1571-1586) buzdítására Báthori Kristóf erdélyi vajda (1576-1581) elfogatta Dávid Ferencet, és Déva várába záratta, ahol az 1579. november 15-én meg is halt. Báthori István megmentette a katolicizmust az eltűnés veszélyétől.

Szombatosok

Az erdélyi szombatoság (héberül: *shomrei shabbat*), a reformáció legkésőbbi és legmesszebb elmenő ága, az antitrinitárius irányzatból fejlődött ki, a 16. század utolsó évtizedeiben (1580 k.), s főként a székely vidéken terjedt el, de voltak hívei Kolozsvárott, Tordán és Marosvásárhelyen is. Tanaik magját a "zsidózó", azaz zsidó nézeteket követő ("*Judengenoss*"), németországi Matthias Vehe-Glirius ültette el Erdélyben, az 1570-es évek közepén, Dávid Ferencnél időzván. Szerartásaikat, szervezetüket a kiváló autodidakta theológus, Eőssi András kezdte kiépíteni, ő tekinthető a szombatoság megalapítójának.

A szombatosok megszakítottak minden kapcsolatot a keresztény egyházakkal. Mózes öt könyvét fogadták el életük alapjául. A szombat napját szigorúan betartották. Legkiválóbb vezetőjük Péchi Simon volt, Bogáti Fazakas volt iskolai tanítványa, Eőssi András fogadott fia, aki Balázsfalván — a birtokot 1615-ben kapta Bethlen Gábortól — "sidó módra" végzett isteni szolgálatot.¹¹⁰

---

¹¹⁰ Vö. MZsO V/1, p. 452, no. 815 (1691): Balázsfalván "quondam Judaizans Peci Simon (...) Sido modra isteni szolgálatot tett" — jegyzi meg háromnegyed évszázaddal később egy helybeli okmány. — Vö. B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), p. 61.

Péchi Simon (1565/70-1642), akit Erdély fejedelmei fiatal kora óta különféle, egyre jelentősebb megbízásokkal láttak el, s Bethlen Gábor nem sokkal fejedelemmé választása után a kancellári méltóságra emelt (1613), kitűnő hebraista volt. Az 1590-es évek elején hosszú időt, éveket töltött zsidók között, Konstantinápolyban, és — a saját maga által itt-ott elejtett utalásokból ítélve — járt Egyiptomban, Észak-Afrikában is. A fejedelem "török deák"-ja volt a Porta mellett, s nyilván Szinán pasa, a nagyvezér is figyelmére méltatta, segítette. Török útjáról kevés részletet ismerünk, de az bizonyos, hogy sokat forgott szefárdi zsidók között, tőlük tanulta meg a héber nyelvet, ismerte meg a zsidó szertartásokat, az ő szövegeiket hozta magával Erdélybe. Konstantinápolyban, a szefárdiak negyedében (Ortaköj), zsidó tanházban tanulótársa — talán, mint a *yeshivá*-kban mindig is szokás, tanulópárja — Jozsef *melammed* volt, jeles zsidó tudós család tagja.

Péchi Biblia-fordításával,¹¹¹ s különösen a zsoltár-fordítással,¹¹² no meg a szombatosok imakönyvével¹¹³ lerakta a szombatosság liturgiájának alapjait. Az imádságos könyv aránylag szorosán követi a *Siddur* és a *Mahzor*, a hétköznapi és ünnepi imarend anyagát. Lefordította a *Pesah Haggada* szövegét is.¹¹⁴ Kéziratban maradt fordításai részben a rabbinikus, részben a közel-kortársi (!) zsidó halákhikus irodalom köréből valók.¹¹⁵ Fordított Shelomo ibn Gabirol (1020-1057) spanyolországi költő,

---

¹¹¹ Fordításának és kommentárjának kézirata, mindeddig kiadatlanul, a Magyar Országos Levéltárban.

¹¹² Lásd *Péchi Simon Psalteriuma*, közléteszi Szilády Áron (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1913).

¹¹³ *Péchi Simon szombatos imádságos könyve*. Közzétették Guttmann Mihály és Harnos Sándor (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai, 39) (Budapest: IMIT, 1914). — A "harmatért való ima" újabb kiadása, a héber eredetivel: Strbik Andrea, "Péchi Simon «harmatért való imája»", *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 1 (1990), pp. 2-3; Ezra Fleischer, "Még egyszer Péchi Simon imájáról", *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 3 (1990), pp. 62-63.

¹¹⁴ *Az Pesah es Pogaczas Innepnek követesenek rövid modgia melliet Agadanak hinak*. Kézirata a Főegyházmegeyi Könyvtárban, Kalocsa.

¹¹⁵ Ezekről bővebben lásd Ladislaus Martin Pákozdy [Pákozdy László Márton, a kiváló hebraista, református teológiai professzor], *Der siebenbürgische Sabbatismus. Seine Entstehung und seine Entwicklung vom Unitarismus zum Judentum sowie sein Untergang* (Franz Delitzsch-Vorlesungen, 1969) (Stuttgart, etc.: Kohlhammer, 1973), pp. 49-50. Azonosítani lehetett Joseph ben Abraham Hayun (1440-1490), *Mile de-*

filozófus műveiből is (*Keter malkhut, Mivhar ha-peninim*, az arab szöveg Yehuda ibn Tibbon készítette héber fordítása alapján). Stb.¹¹⁶

I. Rákóczi György fejedelemsége (1630-1648) idején a szombatosokat mint veszedelmes szektát üldözték.¹¹⁷ A fejedelem gyűlölte őket. Péchi Simont, aki — politikai okokból — már Bethlen Gábor idején kegyvesztett lett (1621), ismét börtönbe vetették. Az úgynevezett "dési per" azután megpecsételte a szombatosok sorsát. Az 1638. július első hetében lefolytatott perben (*complanatio*) több mint száz szombatosot ítélték halálra, igaz, a súlyos büntetést később börtönre változtatták át.¹¹⁸ A szombatosok menekültek. Voltak, akik a Szentföld felé vették útjukat. 1639. július 15-én Konstantinápolyból értesítették I. Rákóczi Györgyöt, hogy Nándorfehérvárott (Beograd / Belgrad) a szombatosok kapcsolatban

---

abot (Konstantinápoly, 1579), Moshe ben Jakob mi-Coucy (13. század), *Sefer micvot gadol* (Velence, 1547), Eliyahu ben Moshe de Vida, *Reshit hokhmah* (Velence, 1578), Israel ben Joseph Alnakawa (14. század), *Menorat ha-maor* című munkáinak terjedelmesebb részeit, s kisebb szemelvényeket is, többek között Joseph Caro, *Shulhan arukh*-jából. Stb. Magukat a könyveket Péchi nyilván külföldi útjáról hozta magával.

¹¹⁶ A szombatosok történetéhez és irodalmához lásd Kohn Sámuel, *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkájára* (Budapest, 1890); M. Beck, "Die Sabatärier von Bözödújfalú", *Österreichische Wochenschrift* (Wien, 1912), pp. 704-705, 738-740, 754-756; cikkek a szombatosokról, *Magyar Zsidó Szemle*, 2-5 (1885-1900); *Szombatos énekek*, sajtó alá rend. Varjas Béla (Régi magyar költők tára. XVII. század, 5) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970) (benne pp. 437-440: Scheiber Sándor jegyzeteivel a szombatos énekirodalom rabbinikus forrásairól és párhuzamairól); Ladislaus Martin Pákozdy, *Der siebenbürgische Sabbatismus* (1973); Dán Róbert, "Péchi Simon letartóztatása 1621-ben", *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974); uő, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon* (Humanizmus és reformáció, 13) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

¹¹⁷ Történetüknek ezt a válságos időszakát mutatja be Kemény Zsigmond klasszikus értékű regénye, a *Rajongók* (1858).

¹¹⁸ A történeti háttérrel forrásunk az ifjabb kortárs Szalárdi János *Siralmas magyar krónika* címmel 1660-1663 k. írt történeti munkája, IV. könyv, I. rész; legutóbb kiadta Szakály Ferenc (Budapest: Magyar Helikon, 1980), pp. 192-193.

vannak Konstantinápolyal — esetleg éppen maguk is készülnek "Hyerusalem"-be.¹¹⁹

Péchi Simon halála után a szombatos legendák mindenféle módon kapcsolatba hozták őt a zsidókkal. Például, Orbán Balázs idézi¹²⁰ — Ürmösi Sándor kézírata (1855) nyomán — maguknak a szombatosoknak a vallásuk eredetéről mondogatott magyarázatát:

"Péchi (...) bús özvegységében, únva szt.-erzsébeti rideg magányát,¹²¹ gyakran rándult el Maros-Vásárhelyre, hol egy nagyváradai gazdag zsidó bankárnak Eszter nevű bájos leányába szeretett, kinek szülői Sáronberken¹²² voltak haszonbérlok. A viszonyt észrevévén a leány szülői, a rabbik Esztert Nagy-Váradra indították el; miről Péchi értesülvén, embereivel megrohanta a szíve választottját erőszakosan elragadó rabbikat, s kedves Eszterét Sz.-Erzsébetre szállítva, ott összeesküdött vele. Nemsokára Péchi visszatért az unitárius hitre, és nejét is annak megnyerni igyekezett; de ellenkező történt, mert szép Semiramisa hódította el őtet, addig olvastatván a Tálmodot, s más zsidó könyveket Péchivel, míg egyszer ő tért át Mózes hitére; és nemcsak Péchi tért át, hanem a hithirdetőként fellépett búbajos Eszter rábeszélése által és gazdag ajándékaival megnyert (a szt.-erzsébeti uradalomhoz tartozó) jobbágysai is. (...) Péchi ezen első eredménytől felbátorítatva mint hitújító lépett fel. A szt.-erzsébeti unitárius iskolát szombatos iskolává alakította át; tanítványokat szerzett (szám szerint 12), kikkel Mózes törvényeit, a Tálmodot, s más magyarra fordított zsidó könyveket, és a szintén Péchi szerkesztette szombatos énekes könyvet sok példányban leiratva, azokat szétbocsátotta. Maga, neje és tanítványa is mindenfelé terjesztették az új hitelveket, s az oly

---

¹¹⁹ MZsO XVI, p. 386, no. 27 (egy nándorfehérvári zsidó " <kéz>műves ember", útban "Hyerusalem" felé, a szombatosoktól levelet visz Konstantinápolyba, 1639). — Lásd még *Izvoare*, II/1, pp. 198-200, no. 25; p. 216, no. 46.

¹²⁰ Orbán Balázs, *A székelvföld leírása*, I (Pest: Ráth Mór, 1868), p. 147. (Itt és alább a reprint kiadás alapján, Budapest: Helikon Kiadó — Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1982.) — A legendát, más feljegyzéseit is felhasználva, ízekre szedte Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon* (1987), pp. 35 skk.

¹²¹ Péchinek birtoka volt itt.

¹²² **Sáromberke**: Maros-Torda vm., ma: Dumbravioara, R.

felkaroltatásban részesült, hogy nemcsak jobbágysai, hanem a szabad székelyek közül is 32 — többnyire unitárius — faluban vették be a szombatos vallást. (...) Így adja elő ezt a szombatosok hagyománya. Azonban történelmi tudat az, hogy a szombatosságnak valódi alapítója szt.-erzsébeti Eőssi András volt. (...) Úgyszintén regényes találmánynak látszik Péchinek a szép Eszterrel való házassága is, mert történelmi tény, hogy Péchinek második neje Barabási Kata volt, s így az Eszterrel való viszony vagy egészen rege, vagy talán csak rövidebb ideig tartott kalandos szerelme lehetett Péchinek."

A két évszázados zsidó Eszter-legendában mindenképpen történelmi helyzetet idéz, legalábbis Péchi pályájának tetőpontja, a 17. század első harmada utáni évtizedekből a zsidók szerepére való utalás: a zsidó kereskedők, nem egyszer jelentősebb tőkével a kezükben, ekkor váltak ismertté, kissé még csodált alakokká Erdélyben. S ha elemeiben hamis, a lényegét illetően mégis találó az a ballada leírás, amely Péchinek a zsidósághoz és a zsidó irodalomhoz való szerelmét jelzi.

A Péchi korában Udvarhely-, Maros- és Csíkszék falvaira kiterjedő,¹²³ 20-30 000 főnyi szombatos felekezetből nem sokan maradtak meg,¹²⁴ de a bözödujfalusi¹²⁵ gyülekezet évszázadokon át fenntartotta ősei hitét és szertartásait.

---

¹²³ Orbán Balázs, *A székelyföld leírása*, I (1868), p. 147, n. 11, a következő falvakat sorolja fel mint nagyobb szombatos helyeket: **Újszékely** (Udvarhely vm., ma: Secuieni, R.), **Boldogasszonyfalva** (Felső-Boldogfalva, Udvarhely vm., ma: Feliceni, R.), **Kis-Solymos** (Udvarhely vm., ma: Soimusu, R.), **Csekefalva** (Udvarhely vm., ma: Cechesti, R.), **Sz.-Ábrahám** (Udvarhely vm., ma: Avramesti, R.), **Bözöd** (Udvarhely vm., ma: Bezid, R.), **Kőrispatak** (Udvarhely vm., ma: Criseni, R.), **Bözöd-Újfalu**, **Rava** (Udvarhely vm., ma: Roua, R.), **Kelementelke** (Maros-Torda vm., ma: Calimanesti, R.), **Nagy-Ernye** (Maros-Torda vm., ma: Ercea, R.), **Ikland** (Maros-Torda vm., ma: Iceland, R.), **Kaba** [?], **Cs.-Szentmárton** (Csík vm., ma: Sinmartin, R.), **Budaháza** (Ung vm., ma: Budince, Sz. [?]), **<Csík-> Szereda** (Csík vm., ma: Miercurea-Ciuc, R.), **<Nyárad-> Gálfalva** (Maros-Torda vm., ma: Galesti, R.), **Nyomát** (Maros-Torda vm., ma: Maiad, R.), **Jedd** (Maros-Torda vm., ma: Livezeni, R.).

¹²⁴ MZsO XVI, p. 387, no. 29 (tanúvallomás a szombatosok elleni vizsgálatban, 1670): egy "neves székely személy"-nek "sidó könyvei is vannak".

¹²⁵ **Bözöd-Újfalu** / Bözödújfalva: Udvarhely vm., ma: Bezidu Nou, R.

Erdélyi rabbik galériája, 5

Steinhardt Jakab (Jákob) (1817-1885):
1844 és 1885 között aradi neológ rabbi

Bethlen Gábor fejedelem

A reformációtól átitatott Erdélyben, Marosillyén látott napvilágot az 1580-as években (valamikor 1578 és 1582 között) iktári Bethlen Gábor, Erdély fejedelme (1613-1629). A tevékenységét méltató történetírók vagy túlságosan — kritikátlanul — felmagasztalták (Rugonfalvi Kiss István, Makkai Sándor), vagy határozottan elítélték (Szalay László, Szekfü Gyula). Makkai Sándor szerint Bethlen Gábor "az emberi életerőnek, a magyar sorsnak és a lelkiembernek egyik leggazdagabb, leghatékonyabb, legmaradandóbb hordozója és példája." Az események bemutatásában egyébként méltányos Szekfü Gyula szerint despota volt. Mindent a kezében tartott, senki tanácsát ki nem kérte, nem tűrt ellentmondást, protestáns szuverenitás volt, aki vallását akarta mindenáron megerősíteni.

Folytathatók az egymással ellentétes értékelések föllevenítését a Bethlen Gáborral foglalkozó hatalmas irodalomból, történeti dokumentumokból.¹²⁶ A historiográfia elismerése vagy elutasítása nagymértékben függ az illető történetíró vallási hovatartozásától is. Különösen szem előtt kell ezt tartanunk, ha valakinek az egyéniségét, jellembeli magatartását akarjuk vizsgálni. A történelmi helyzeteket többnyire tisztázni lehet, ha a különféle forrásokban található anyagot egybevetjük és kritikailag megrostáljuk. Mindenesetre, nem könnyű a 20. század szemüvegével vizsgálni és megérteni több száz évvel ezelőtti eseményeket. Sokan félreértik vagy félremagyarázzák azt is, ami tegnap történt. Bethlen Gábort talán levelezéséből lehet leginkább megközelíteni. Az erdélyi fejedelmek közül ő volt a legtermékenyebb levelező. Hadd

---

¹²⁶ Makkai Sándor, *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca* (Kolozsvár — Budapest: Athenaeum, 1930), p. 6; Szekfü Gyula, *Bethlen Gábor* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929; újabb kiadás: Budapest: Helikon, 1983), p. 154; Vita Zsigmond, "Bethlen Gábor szellemi arcképe", in: *Tudománnyal és cselekedettel* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1963), pp. 11-71; Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978); *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*, szerk. Makkai László (Budapest: Gondolat, 1980); *Bethlen Gábor állama és kora. Bethlen-bibliográfia 1613-1980*, szerk. Kovács Kálmán (Budapest: ELTE, 1980); Alexander Szilágyi, "Gabriel Bethlen und die Juden", *Ungarische Revue*, 2, nos. 8-9 (Leipzig, 1882), pp. 753-754; Büchler Sándor, "Bethlen Gábor és a zsidók", *Egyenlőség* 55, no. 38 (1935), pp. 50-51.

idézzünk leveleiből. Egyik levelében 1621-ben például hangsúlyozza: "(...) mert az én hitemmel nem szoktam játszani, tudja jól kegyelmed." Máskor (1627. július 31) kijelenti: "(...) soha hitszegők, frigybontók, háborúságszerzők nem voltunk, hanem hitünknek, frigyünknek megtartói és háborúságok eltávoztatói s háborúságoknak lecsendesítői hogy voltunk, azt sokképpen megmutogathatnánk, de nem látjuk szükségesnek." Bethlen Gábor védekezik, mert már életében támadták, bírálták, sőt, életére is törtek.¹²⁷

Bethlen Gábor mint a kálvinista világ gyermeke, neveltje, természetesen, védelmébe vette és újjáélesztette a protestantizmust; korábban Báthori István fejedelem még megfojtani szerette volna. "Vallásos öntudatban gyökerező hivatásérzet" élt benne. Bibliás ember volt. Állítólag huszonhatszor olvasta el a Bibliát élete során, elejétől végig. Leveleiben sok helyütt meg is látszik biblikus műveltségének hatása. Mintha Zekharja (Zakariás) prófétát hallanánk egy mondatában (4,6), amikor a fegyver és pénz hatalmánál többre becsüli a szellemi erőt. Hálaadó éneket ír "az ő ellenségén vőtt győzelme után", akárcsak Dávid király (18. zsoltár).

Bethlen Gábor nehéz körülmények között kezdte el működését. Erdély gazdaságilag, társadalmilag igen súlyos helyzetbe került. Háborúk, a tatárok, kozákok betörései a 16. század második felében, természeti csapások, árvizek, járványok, éhínség tönkretették az országot. Bethlen Gábor 16 évi uralkodása azonban lüktető gazdasági, kulturális és vallási életet teremtett Erdélyben. Városokat, várakat épített, főiskolát alapított. Még a zenei életre is gondja volt, Itáliából zenészeket, énekeseket hívott be az országba. Köztük voltak zsidók is, akik olaszul előadott játékokban szerepeltek.¹²⁸ Építészet és művészet istápolója volt. Tudomány és irodalom, a szellemi értékek támogatója, reformok kezdeményezője.

---

¹²⁷ Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1879), pp. 277, 447.

¹²⁸ "(...) *oftt mit hilff etliger Juden mancherlei Commedien ihn Italienischer sprachen gespillet, vndt schöne tantz angestellet*", lásd MZsO XIII, p. 67, no. 41 = *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Krauss*, ad a. 1619; kiadva in: *Fontes rerum Austriacarum. Scriptores*, III-IV (Wien, 1862-1864); magyarul in: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*, szerk. Makkai László (Budapest: Gondolat, 1980), p. 172: "(...) egy spanyol, Don Diego [Diego de Éstrada], (...) sokszor néhány zsidó segítségével olasz nyelven komédiákat játszott el és szépen táncokat rendezett." — Lásd még

A fejedelem legfőbb gondja a tanulóifjúság nevelése volt. Jobbágyok gyermekeit kiemelte a tudatlanságból, diákokat segélyezett külföldi tanulmányaikban. A Gyulafehérvárott alapított főiskolához külföldről hívott neves tudósokat, akik között találhatók: Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludovicus Philippus Piscator és Martin Opitz.¹²⁹

Erdélyt Bethlen Gábor bekapcsolta a Nyugat szellemi vérkeringésébe. Szívós és kitartó munkával, éles előrelátással és külföldi kapcsolatai révén kiemelte az évtizedes pangásból.

A nagy építőmunkához más országokban is keresett és talált segítséget. Bányászokat hozott az országba, hogy általuk üzembe helyezze a parlagon heverő arany-, ezüst- és sóbányákat, amelyeknek jövedelme megteremtette az anyagi feltételeket Erdély zavartalan kormányzásához. Felvette a kapcsolatokat a török Portával, de még Moldva és Havasalföld vajdáival is.

Zsidók Bethlen udvarában és Erdélyországban

Törökországból Bethlen zsidó kereskedőket hívott be Erdélybe. Kapcsolata volt velük, még mielőtt megválasztották volna fejedelemmé. Sok időt töltött Törökországban, így közelről figyelhette meg tevékenységüket.

Bethlen Gábor Gyulafehérvárt jelölte ki letelepedésül a zsidók számára. Érdeke volt a várost fel- és kiépíteni. Itt alapította meg a főiskolát is Kolozsvár helyett. A város fontos szerepet játszott Erdély kereskedelmi életében. Az újonnan érkező, spanyol eredetű (szefárdi) zsidók, akiknek elődeit a kérlelhetetlen I. Izabella (1474-1504), Kasztília királynője, és férje, az aragóniai V. (Katholikus) Ferdinánd (1474-1516) űzte ki Spanyolországból 1492-ben, és akiknek egy része ezután Törökországban talált menedéket, készséggel jöttek Gyulafehérvárra, és le is telepedtek a városban.

Izvoare, II/1, p. 194, no. 17. — "Szebenben, 1586 októberében járványos betegség következtében meghalt Pantalone nevű, zsidó orgonista" — jegyzi meg egy német nyelvű történelmi munka, Eugen Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens* (Kronstadt, 1860), p. 415. — Memlíti a zsidó komédiásokat — forráshivatkozás nélkül — Szekfű Gyula is: *Bethlen Gábor* (1983²), p. 188.

¹²⁹ Opitz, aki elsőként érkezett Gyulafehérvárra, és meglehetősen lenézéssel kezelte az erdélyi viszonyokat, csak rövid ideig tudott megmaradni a főiskolán.

A Bethlen Gábor által behívott spanyol (szefárdi) zsidó kereskedők megalakították saját «Sido Compania»-jukat, hasonlóan az egyéb erdélyi — szász, görög és örmény — «compania»-khoz.

Bethlen Gábor zsidó-privilegiuma

Az Erdélyben élő zsidók helyzetét és jogaikat a Bethlen Gábor által kiadott kiváltságlevél pontosan meghatározza. Helyesnek látjuk itt leközölni a *privilegium* teljes szövegét.

“Mi, Gábor, Isten kegyelméből stb. (a szent római birodalomnak és Erdélynek fejedelme, Magyarország Réseinek ura, a székelyek grófja, Oppeln s Ratibor hercege stb.), a hagyományra bízunk stb. Miután országunkban, amelybe a mindenható Isten intése és jóvoltából, valamint a három nemzetiség által lakott Erdély lakóinak egyhangú akaratából és szavazata folytán helyeztünk, semmit sém kívánunk inkább, mint a háború zivatarjait mindenfelé elcsitítva, alattvalóinkat az áldásos béke jótéteményeiben részesíteni és — egyrészt különös gondoskodásunkból, másrészt hazánk iránt érzett szánalmunkból kifolyólag, amellyel mindenek iránt viseltetünk — ezt a mi, a különféle háborús mozgalmaktól, az idegen népek betöréseitől feldúlt, végigpusztított országunkat különböző népek beköltöztével és azoknak adandó kiváltságokkal helyreállítani, hogy napról-napra erősödve, régi erejét visszaszerezze, és a háború és béke diadaljeleivel ékeskedve, megközelítse a régi Daciát (avagy elérje a régi Dacia dicsőségét): tehát, hogy ezen óhajunk teljesüljön és Erdély a különböző népek bevándorlásával is művelődjék, hozzájárulván méltóságos Ábrahám Szasza orvos-doktor, konstantinápolyi zsidó közbenjárása: elrendeljük, hogy jelen kiváltságokat mindazon zsidó nemzetségbeliekkel szemben, akik Erdélyben kegyes engedelmmükkel le akarnak telepedni, a következő feltételek mellett szívesen fogadják, figyelembe vegyék és országunk minden lakosa megtartsa őket. E kiváltságokat a következő cikkelyben adjuk:

Erdélyi rabbik galériája, 6

**Kohut Sándor (Hanokh Yehuda) / Alexander Kohut (1842-1894):
1884 és 1885 között nagyváradi és kolozsvári neológ rabbi**

1.-ször. Kijelölt helyet fognak kapni lakásul és kereskedésük gyakorlására, a mi és a lakosság biztosaitól védve.

2.-szor. Megengedettnek nekik, hogy szabadon kereskedjenek és különféle árukat hozzanak be az országba Konstantinápolyból; községről községre vándoroljanak, és országunkból ki-ki alkalom szerint távozhassék.

3.-szor. Rendeltessék ki egy a jogban jártas nemes bizalmi férfiú, ha valamikor a köztünk elintézendő és bevégezendő ellentétek kívánnák, aki ügyeiket ne csak védje, de elő is mozdítsa. Ellenben gondosan ügyeljen rá, nehogy nyíltan vagy titokban cselekedjenek valamit Felségünk, vagy az állam, avagy hatalmunk ellen.

4.-szer. Hogy gondtalanabban éljenek, annyi adót fizessenek, mint azelőtt, bármely országból jöttek légyen is, és az anabaptistákkal egyazon sérthetetlenségnek örvendjenek, de azért senkit az ország lakosai közül csalással ki ne játsszanak, és ne sértsék meg a nyilvános jogot.

5.-ször. Szabad vallásuk leend, és azt rituális szokásuk szerint, de a mások zavarása nélkül gyakorolják.

6.-szor. Ha a keresztény állambeli zsidók Hispániából vagy más helyekről országunkba akarnak menekülni s itt mások vallását felvenni (ti. az itt lakóknak vallási szabadságában akarnak részesülni), megígérjük, hogy ez szabad lesz nekik és ugyanezen kiváltságokban lesz részük.

7.-szer. Hogy bántalom ne érje őket, megengedettnek nekik keresztényi ruhában járni, minden megszegyenítő jelvény használata és felvétele nélkül.

8.-szor. Jogukban áll az országból pénzt kivinni, de mégis az ország érdekeit szem előtt tartani.

9.-szer. Ha (amitől óvjon bennünket a mindenható Isten) országunk sorsa valami módon rosszra fordulván, kénytelenek lennének az országból elmenekülni, hatalmukban állandó javaikat egy év leforgása alatt eladni vagy biztosabb helyre szállítani.

10.-szer. Ha valamely esetben valaki közülük valami büntettet követ el, a bűnös ugyan üldözendő és törvényes büntetéssel sújtandó, de a többieket ne faggassák és ne zaklassák.

11.-szer. Orvosuknak módjában leend tartományainkban mindenkoron szabadon járni-kelni, azokat elhagyni és visszatérni.

Ezek azok a kiváltságok, amelyeket az előbb említett zsidó vallású embereknek jó szívvel teljesítve és tiszteletben tartva, végrehajtani elrendeltünk, biztosítva őket arról, hogy e kedvezményeket valamennyien összesen és egyenként kegyesen

megtartjuk, amint biztosítjuk, úgy meg is adjuk és teljesítjük, amiről ezen okmányunk erélye és tanúsága szolgálat bizonytságot.

Kelt Kolozsvár székvárosunkban az 1623. év június havának 18. napján.”¹³⁰

A kiváltságlevél bevezetőjéből kitűnik, hogy Bethlen Gábor minden vágya “az idegen népek betöréseitől feldúlt, elpusztított országot “különböző népek beköltöztével” és a számukra megadott kiváltságokkal újjáépíteni. A zsidók szabadon járhatnak az országban és külföldi útjuk elé sem gördítenek akadályt. Részt vehetnek a fejedelemség bel- és külföldi kereskedelme kiépítésében. Adóterhük nem lesz nagyobb, mint amennyit előzőleg viseltek. Egyenjogúak az anabaptistákkal. Szabad vallásgyakorlatot élveznek. Ha keresztény államokból jöttek volna, ahol esetleg vallásuk elhagyására kényszerítették őket, úgy Erdélyben visszatérhetnek eredeti vallásukhoz, vagy más keresztény felekezetet választhatnak. Zsidóbíró állhat a közösségük élén, aki ügyes-bajos dolgaikban dönthet. Bethlen Gábor hangsúlyozza az egyéni felelősséget. Egy zsidó által elkövetett jogtalanság miatt ne vádolják meg az egész közösséget, ahogy az a zsidó történelem folyamán általánosan használt *methodus* volt. A kiváltságlevél felmenti őket a megkülönböztető és megszégyenítő ruha és jelvény viselésétől. Keresztények által hordott viseletet, ruházatot nem tiltja el tőlük.

A privilegium egynéhány pontja baljós jelentésű volt. A 3. pont végén figyelmeztetés van, hogy a zsidók ne vegyenek részt “nyíltan vagy titokban” állam- és felségellenes összeesküvésben. Ami az összeesküvéseket illeti, Bethlen Gábor félelme nem volt egészen alaptalan. Saját kancellárja, Péchi

---

¹³⁰ A gyulafehérvári káptalan 1734. évi hiteles átiratából, melynek másolata egykor Hilibi Gál László gyűjteményében volt. Az eredeti latin szöveg — Singer Jakab egykori temesvári főrabbi kéziratos másolata nyomán — kényelmesen hozzáférhető: MZsO II, pp. 84-86, no. 102; illetve MZsO VIII, pp. 259-260, no. 319 (a gyulafehérvári hiteleshely átirata, 1713); MZsO XVII, pp. 199-201, no. 287/1 (a gyulafehérvári hiteleshely átirata, 1734). Lásd még in: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, VIII, pp. 143-145. — Singer Jakab itt közölt fordítása korábban megjelent in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, III (Cluj — Oradea, 5698 — 1937/38), pp. 131-132; továbbá, *apud*: M. Carmilly-Weinberger, in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 8-9; s legutóbb in: *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. Sas Péter, I (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 676-679.

Simon áskálódott ellene, az a hír terjedt el, hogy a trónjára akar ülni. Ezért 1621-ben börtönbe vetette, csupán barátok közbenjárására, három év múltán, kegyelmezett meg neki. Később, 1629-ben egy bizonyos Szombathelyi Márton szervezett összeesküvést ellene. Őt halálra ítélték. Bethlen ilyen körülmények között figyelmeztette a zsidókat, nehogy részt vegyenek esetleges konspirációkban.

A 9. pont félelmet, bizonytalanságot árul el. Mintha a fejedelemnek kételyei lennének az ország jövőjét illetően: "Ha országunk sorsa, amitől óvjon bennünket a Mindenható Isten, valami módon rosszra fordulván, kénytelenek lennénk az országból elmenekülni", akkor az imént letelepedett zsidók elvihetik javaikat és biztosabb helyre szállíthatják. Bethlen Gábor uralkodásának hatodik esztendejében még mindig gyengének vélte saját maga és országa erejét. Több időre volt szükség a tönk szélén álló Erdélyt talpra állítani.

A Kolozsvárott, 1623. június 18-án kibocsátott híres kiváltságlevelet az erdélyi rendek, az 1627. április 28-án, Kolozsvárott üléselő országgyűlés is jóváhagyta. Az országgyűlés IX. articulusa kiemeli, hogy "ebben is felséged tekintir az országban levő mostani nagy szükségét, mi is helyben hagyjuk."¹³¹ A zsidóknak adott privilegium egész Erdélyország érdekével találkozott.

Egyébként is, a fejedelem utasítást adott portai követének arra nézve, hogy állítson ki védleveleket zsidók részére, akik Erdélybe szándékoznak jönni. Biztosíthatja őket arról is, hogy amint Erdélybe érkeznek, és az erdélyi életkörülmények megtetszenek neki, gondjukat fogják viselni. Nem ártana, írja Bethlen Gábor, ha drága, értékes árut hoznának magukkal, találunk reá vevőt.¹³²

Ezekben az években szabadon jöttek be Erdélybe a konstantinápolyi szefárdi zsidók, akik rabbinikus tudást, könyveket is hoztak magukkal. Azelőtt, írja Szekfű Gyula, Péchi Simonéknak Konstantinápolyból titokban kellett talmudi könyveket hozatniuk, most mindent megkaptak a bejött zsidóktól, akik a legjobb talmudi hagyományokat adták át a szombatosoknak.¹³³

Az erdélyi zsidók, köztük a gyulafehérváriak, tevékenyen vettek részt a kereskedelmi életben. Elég, ha betekintünk a Bethlen Gábor által 1627. október 24-én kiadott árszabályzatba, hogy képet kapjunk a zsidók által külföldről importált árukról és áraikról. A hosszú és változatos jegyzék a

---

¹³¹ MZsO V, p. 275, no. 535.

¹³² *Izvoare*, II/1, p. 202, no. 28.

¹³³ Szekfű Gyula, *Bethlen Gábor* (1983²), p. 180.

törökös luxus- és divatcikkek valóságos árubemutatója számunkra: szkófiium arany és ezüst [fonal hímzéshez]; selyem, karmasin, kordován, szattyán bőr, csizma, "kapcza" [saru], veres, kék, "szederjes", sárga, fekete színben; "jancsár", gyapottas, aranyas stb. patyolat; többféle vászon, gyolcs, bagazia; "arannyal, ezüsttel szőtt", vitéz-kötéses, selyemből szőtt gomb, dolmányra való gomb; "sinor" [zsinór]; "persiai skárlát szőnyeg", "csujtár" [nyeregtakaró], "török kárpit, kit kilimnak hínak" stb.; lószerszám, "szép rezes egész szerszám kantár módra török zabolával", boglárral, ónozott kengyel-vas, heveder stb.; még papiros is.¹³⁴ Bethlen Gábor bevásárlási számkönyve, 1615-1627", amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őriznek, megjelöli a vásárló nevét is, meg az áruk forrását. Hozzák az árucikkeket Konstantinápolyból, Velencéből,¹³⁵ Bécsből, Krakkóból. Hoznak hintókat, szerszámokat, élelmiszert, fűszert, angliai ónedényeket, kristályokat, tükröt, festményt, drága ékszereket, hangszereket. Bethlen Gábor maga is kereskedelmi kapcsolatban állt konstantinápolyi kereskedőkkel, köztük zsidókkal is. Nagy mennyiségű higanyt ("kéneső") adott el nekik. Egy kassai zsidótól atlaszt, egy zsidó nő közvetítésével pedig kócsagtollat vásárolt. A jellegzetes erdélyi viselet, lakberendezés szállítói hosszú évtizedeken át a Törökországot járó zsidó kereskedők voltak, s jobbra ők közvetítették az erdélyi "úri" ízlésben, de a népművészetben is meghatározó jelentőségű törökös stílust.¹³⁶

A zsidók komoly versenytársakká váltak a helybeli szászok, görögök és örmények számára, s azok megpróbálták kiszorítani őket a bel- és külföldi kereskedelemről. Ilyszerű féltékenység és versengés volt minden nagyobb városban, nemcsak Gyulafehérvárt. Városokban összpontosult a gazdasági élet, a kézművesség. Harc indult meg tehát a piacért a különféle

---

¹³⁴ MZsO XVIII, pp. 69-73, no. 88 (a török, görög és zsidó kereskedők által behozott áruk szabott ára, 1627).

¹³⁵ MZsO V/1, p. 365-366, no. 674 (1657): Három gyulafehérvári zsidó "holmi velencei drága selyem marhákkal", melyeket egy Olasz nevű személytől vett át, kereskedik.

¹³⁶ MZsO XIII, p. 66, no. 38 (Borsos Tamás levele egy konstantinápolyi zsidó kereskedő higany vásárlásával kapcsolatban, 1618); pp. 68-69, no. 43 (zsidó vonatkozású adatok Bethlen Gábor udvartartásából, 1620-1626). — Lásd általában Mráz [Zimányi] Vera, "Bethlen Gábor gazdaságpolitikája", *Századok*, 87 (1953), pp. 512-564; Angelica Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 57-94; Moshe Carmilly, "Spanish (Sephardi) Communities in Transylvania and Banat in the XVIIth-XIXth Century", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 39-52.

«*Landsmannschaft*»-ok, a származás szerinti csoportok, a nemesek, a polgárság és az egyház között. Szabályzatok, szigorítások, korlátozások születtek, ezek segítségével próbált az erősebb előnyt teremteni magának.

Zsidó orvosok a fejedelmi udvarban

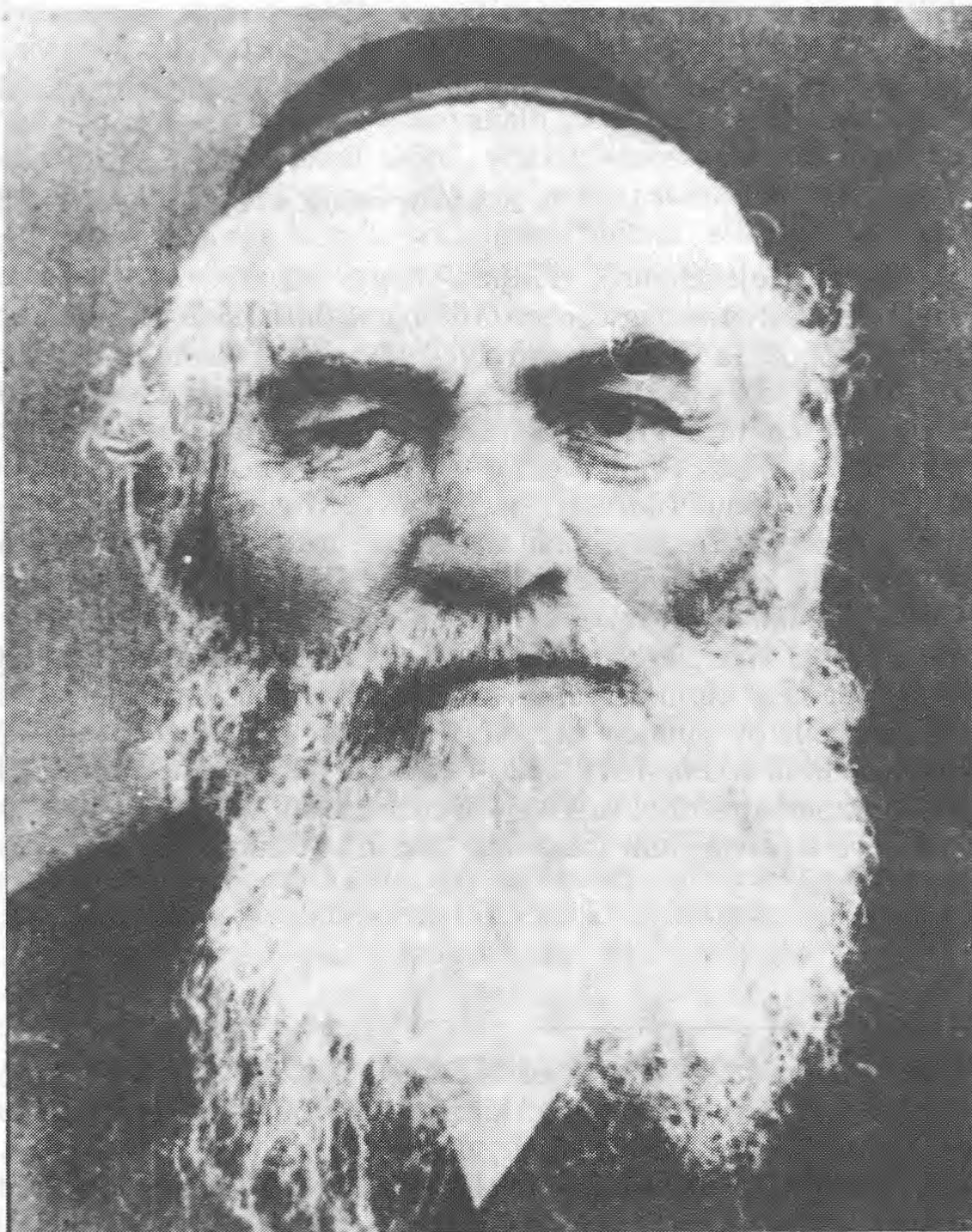
Bocskai István fejedelemeiről tudjuk, hogy udvarában zsidó orvos tevékenykedett. Súlyos betegségében (1606) nagyhírű zsidó orvost hívtak hozzá Krakkóból, a lengyel királyi udvarból, bizonyos Eleázárt, eltávolították mellőle a doktorokat és a jezsuitákat, de már a lengyel király "sido doctor"-a sem tudott rajta segíteni.¹³⁷ Ez a *medicus* vagy Eleázár jól ismert, kiváló zsidó bölcs volt: Eleazar ben Shalom ha-Kohen Wielschin, a *Reshit hokhma* című filozófiai értekezés (Krakkó, 1593) szerzője. Könyvének részleteit Péchi Simon magyarra fordította. Amikor Eleázár Kassán Bocskait kezelte, Péchi is, aki mint a fejedelem *secretarius*-a, szintén ott volt, találkozott vele.

Bethlen Gábor kiváltságlevelében maga a szöveg is hangsúlyozza, hogy a privilegium kiadása körül szerepe volt Ábrahám konstantinápolyi zsidó orvosnak. Az illetőt minden bizonnyal Borsos Tamás (1566-1634), a fejedelemnek több ízben, 1618-1620-ban is, a török Portán működő — egyébként a szombatos hitet valló — követe¹³⁸ ajánlotta Bethlen orvosául. Az orvos neve a privilegium írásmódja szerint: Ábrahám *Szasza*, Borsos Tamásnál: *Sarka*.

---

¹³⁷ MZsO II, p. 482. Vö. továbbá MZsO XV, pp. 26-27, no. 18 (Bocskai István levele, melyben kéri a lengyel királyt, hogy zsidó doktorát, Eleázárt, küldje el hozzá; Bethlen Farkas [Wolfgang] nyomán, 1793); MZsO XVI, pp. 383-385, no. 18 (ua., Weszprémi István, *Medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*, I, nyomán, 1774), no. 19 (Péchi Simon írja, hogy "az sidó ... doktor igen forgolódik"), no. 20 (Eleázárt elengedik), no. 21 (Bocskai István írja, hogy "az zsidó doktort immár hazabocsátottuk") (1606).

¹³⁸ Borsos Tamás irodalmi hagyatékának kiadása: Borsos Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972). — Ábrahám doktorról, aki titkos megbízásokat is teljesített, szó esik az útinaplókban.

Erdélyi rabbik galériája, 7

**Fuchs Mór (Móse Cvi) (1843-1911):
1882 és 1911 között nagyváradi orthodox rabbi**

A fejedelem nyilván megbízásba adta portai követének, hogy Konstantinápolyban, ahol nagy szefárdi zsidó község volt, fogadjon meg számára egy jó orvost.¹³⁹ Borsos első jelöltje, Jakab (Jákob), megbízhatatlannak bizonyult, csak hitegette őt. A követ végül Ábrahám doktort ajánlotta, Péchi Simon kancellárhoz intézett levelében, a fejedelemnek: "Ha ugyan doktorra vagyon önagyságának kívánsága, itt vagyon egy hispanus doktor, azki zsidó azért (...); igen-igen summus philosophus, medicus; csak az deák szavak szájából való folyásán is gyönyörködik az ember, oly igen fő deák; az medicinába fő discursusa, experientiája vagyon; kívánkozik Erdélybe menni." Szasza Ábrahám nemcsak jó orvos, közli Borsos Tamás más alkalommal, hanem "ki sok jóakarátját mutatta az mi kegyelmes urunkhoz, és igen új dolgokkal tartott."¹⁴⁰ Vagyis Szasza Ábrahám járatos volt a Portán lezajló kül- és belpolitikai ügyekben, s ezekről nem egyszer informálta is a fejedelem portai követét.

Bethlen Gábor, aki vízkórban szenvedett, kereste német, francia, olasz és zsidó orvosok segítségét. 1623. június 15-én utasítja Tholdalagi Mihályt (1580 k. - 1642), aki időközben a Portánál Borsos Tamást felváltotta, hogy lásson el útiköltséggel egy orvost (nevet nem említ), aki hajlandó Erdélybe jönni. Adjon neki pénzt, hogy a (Törökországban található) legfőbb orvosságokat vásárolja fel és jól zárható ládában hozza magával. Zsidó

---

¹³⁹ A konstantinápolyi zsidó orvosok mindig is híresek voltak, s a városban járó magyar követek, utazók alkalmilag megemlékeznek róluk; lásd, például, Komáromi János, gr. Teleki Mihály erdélyi kancellár secretariususa, in: *Régi magyar utazók Európában, 1532-1770*, szerk. Szamota István (Nagy-Becskerek: Pleitz Fer. Pál, 1892), p. 346 (1697).

¹⁴⁰ Az idézetek: Borsos Tamás, *Vásárhelytől a Fényes Portáig*, pp. 226, illetve 400. — Jakab *doctor*-ról lásd *uo.*, pp. 121 (?), 286, 305 stb.; illetve MZsO II, pp. 66-67, nos. 92-93 (Borsos Tamás, Konstantinápolyból, Jakab *doctor*-ról, illetve Ábrahám *doctor*-ról). — Lásd még MZsO XIII, p. 66, no. 37 (Borsos Tamás portai követ Jakab zsidó doktorról, aki elmenne Erdélybe, 1618); p. 67, nos. 39-40 (Borsos Tamás Jakab doktorról, aki helyett most inkább Ábrahámot ajánlja: "hispanus doktor, azki zsidó azért", 1619); p. 68, no. 42 (Borsos Tamás Ábrahám Sarka doktortól híreket kap a Portán történő dolgok felől, 1620). — Borsosnál egy-két értékes adat található a Balkánon élő zsidókról is; például, Nikápolyban (a Duna jobbpartján, ma: Nikopol, Bulgária) zsidók tok-ikrát (dunai kaviár) adnak ajándékba (1613) stb.

orvos állt, Riberi<c>us / Ryberius nevű,¹⁴¹ Bethlen Gábor halálos ágya mellett is (1629), és mások tanácsainak ellentmondva, nem ajánlotta a gyógyvíz kúrát a fejedelemnek.¹⁴²

A zsidó orvosok tekintélye sokáig fennmaradt az erdélyi fejedelmek udvarában.¹⁴³ Később más forrásból, Weszprémi István orvosi életrajzaiból értesülünk arról, hogy egy David Valerius nevű orvos (*medicinae doctor*), eredete szerint spanyolországi zsidó, aki a salamancai (!) akadémián végzett, és Spanyol-, Francia- és Olaszországban szerzett gyakorlatot, sőt, vált híressé, az 1620-as évek végén Gyulafehérvárott működött, a főiskola más külföldi professzoraival együtt, egészen I. Rákóczi György koráig, majd kikeresztelkedett (*ex Iudaismo conversus*) és Sárospatakon lett professzor, továbbra is élvezve a fejedelem

---

¹⁴¹ A nevet (Rebir / Reiber<t> / Ryberius) *Hyberius* formában találjuk Krauss György krónikájában (*Siebenbürgische Chronik*, ad a. 1629); magyarul in: *Bethlen Gábor krónikásai* (1980), p. 194. — Íráshiba?

¹⁴² MZsO II, p. 483.

¹⁴³ Zsidó orvosokról Erdélyben lásd még: MZsO X, p. 153, no. 133 ("az Sido Doctor" szekéren a fejedelemhez [Bethlen Gábor] ment Szamosújvárra, 1623); MZsO XIII, p. 69, no. 44 (Ryberius "jüdischer Doctor" Bethlen Gábor orvosai között, *Siebenbürgische Chronik*, ad a. 1629); MZsO X, p. 154, no. 135 (Dávid Rebir "Sido Doctor" gr. Bethlen Istvánt gyógyította; "szombaton nem chelekezik semmit", Kolozsvár, 1630); MZsO X, pp. 164-165, nos. 144-146 (Dávid Reiber<t> / Ryberius "Sido Doctor", Kolozsvár, 1632); MZsO X, p. 172, no. 160 (az átutazóban lévő Riberius Doctor ellátása, Kolozsvár, 1634); MZsO XV, p. 29, no. 24 (I. Rákóczi György: "A zsidó doctor ... ha félesztendőre kijőne s itt laknék mellettünk", 1640); MZsO X, p. 178, no. 173 ("Leo orvos" [Arye Yehuda Sia] "kifelé hazájába" menet átutazik Kolozsváron, 1642); MZsO X, p. 187, no. 184 ("Doctor Leo" Fehérvárról Kolozsvárra érkezik, 1646). — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 245, no. 63. — A zsidó orvosok szerepével Erdélyben és a román fejedelemségekben Meir A. Halevy bukaresti rabbi foglalkozott, "Medicins juifs d'origine hispano-portugaise dans les pays roumains" című dolgozatában, in: *Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque*, no. 35 (Paris, 1957); Scheiber Sándor, "Zsidó orvosok", in: MZsO IX (1966), pp. 12-13; Csillag István, "Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon", in: MZsO, XIII (1970), pp. 31-44. — Ryberius működéséhez lásd Molnár Béla, *Kassa orvosi története* (Kassa, 1944), pp. 29, 35 (a munkát idézi Scheiber Sándor, loc. cit., n. 28, s ugyanitt röviden megemlékezik az Auschwitzba deportált szerzőről).

támogatását.¹⁴⁴ Ugyancsak I. Rákóczi György udvarában működött bizonyos Sias Leon (Arye Yehuda Sia) konstantinápolyi zsidó orvos is az 1630/1640-es években.¹⁴⁵

Az erdélyi zsidók helyzete Bethlen Gábor halála után

Bethlen Gábor, aki a zsidókat Erdélybe behívta, a fejedelem fennhatósága alá rendelte őket, státusuk lényegében ugyanaz volt, mint a középkorban a zsidó kamaraszolgáké (*servus camerae regis*). Később a helyzet valamelyest változott. A fejedelem, illetve a központi hatóságok változatlanul fenntartották illetékességüket a zsidók ügyeiben, s az adót továbbra is ők szedték be tőlük, de lassan — mint a hódoltság után Magyarországon is — a városok, vármegyék, földesurak is adtak letelepedési engedélyt zsidó kereskedőknek.¹⁴⁶

Mindaddig, amíg Bethlen Gábor élt, a kiváltságlevél értelmében a zsidó kereskedők nem szenvedtek nagyobb hátrányt. Amint azonban Bethlen Gábor lehunyta szemét (1629),¹⁴⁷ az erdélyi zsidó kereskedőket kezdték

---

¹⁴⁴ MZsO II, pp. 86-87, no. 104 (Weszprémi István, *Medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*, I, 1774). — Lásd még MZsO X, p. 174, no. 167 (Valerius Dávid, "az Sydobul leött Professor", családjával átutazik Kolozsváron, a városban I. Rákóczi György költségén látják el, 1636).

¹⁴⁵ MZsO II, p. 483; MZsO X, p. 178; no. 173 (1642).

¹⁴⁶ MZsO II, p. 302, no. 273 (1699): Egy Ugocsa vármegyei összeírás vagy névjegyzék (*consignatio*), amelyet a pozsonyi kamarához küldtek be, a vármegyében lakó (*residens*) zsidókat rendre helységek és földesurak neve szerint adja meg. Maguknak a zsidóknak fel sem tünteti a nevét. Megjegyzendő, hogy az illető zsidók mind kereskedelemről tartják fenn magukat, többek között dohány, bor és egyéb termények eladásával, Lengyelországba is, és legtöbbször igen szegény.

¹⁴⁷ Bethlen Gábor halálát Alsted nemcsak latin és görög gyászkölteményekben, hanem héberül is megsiratta (*Onomatologia Hebraica*). A rövid héber siratóéneket magyarul így hangzik: "«Atyám, atyám,» Gabriél, «Izrael szekere és lovasa» [II. Kir. 2,12], te, uralkodó és (vitéz) férfiú, hős, aki a veszedelmet elhárítottad, aki a gonoszok cselszövéseit megtörted. Isten választotta fejedelem, Bethlen: neved

háttérbe szorítani, és megnyirbálták jogaikat. Az 1650. évi gyulafehérvári országgyűlés elrendelte, hogy a zsidók csak "zsidó" ruhában járhatnak, "ha ki pedig magyar katona köntöst viselne, légyen kétszáz forint büntetések."¹⁴⁸ Az 1653. évben jóváhagyott «*Approbatae constitutiones*» (4. cikkely) értelmében, minthogy a zsidó vallás nem régi időktől fogva elismert vallás, aki azt felvenné, megbüntetik az ország törvényei szerint.¹⁴⁹ Ez a rendelkezés minden bizonnyal a szombatosság ellen is irányult, ez még mindig bizonyos vonzó erővel bírt.¹⁵⁰

A zsidók visszaszorítását különösen azok szerették volna elérni, akik számára konkurrenciát jelentettek: a más nemzetekhez tartozó kereskedők. 1648-ban a gyulafehérvári görögök panaszt emeltek, hogy a zsidók "már majdnem az egész kereskedelmet magukhoz ragadták, és nem adóznak". A következő esztendőben a szászok folytatták harcukat a zsidó kereskedő réteg ellen. A Fehér vármegyei rendek el is érték óhajuk teljesülését, és a gyulafehérvári országgyűlés határozata kimondta, hogy zsidók mások által az országba hozott árut nem vásárolhatnak fel. Másféle megszorításokat is kitaláltak. Egy 1697. április 13-án közzétett rendelet értelmében Kolozsvárott zsidók nem állíthattak elő pálinkát "gabonából, szőlőmalátából és egyéb anyagból", és nem is árusíthatják. A reá következő évben e tilalmat kiterjesztették egész Erdélyre.¹⁵¹ Alkalmilag itt vagy ott

---

ugyanaz, mint Bethlehemé: jóság és könyörület. Jaj, a halál rejtelmes lakhelyed, lehullott a diadém, jaj, fejedelmek." (C.-W. M. ford.)

¹⁴⁸ MZsO p. 74, no. 92: "(...) sidó (...) tartson neme szerint való köntöst" (1650).

¹⁴⁹ Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 216, no. 46.

¹⁵⁰ MZsO XVI, p. 413, no. 57: Miskolczy Gáspár, *Egy jeles vad-kert* (Lőcse, 1702) című könyvében írja: "A mostani Sidók és alattomban a Sidókkal bagzó Szombatosok, szalonna helyett jól meghízlalt ludakat sóznak be és füstön tartják, hogy megveresedjen." A támadó szövegben az igazi információ éppen az, hogy több mint hatvan évvel a szombatosság gyakorlati betiltása után az üldözött vallás hívei egy zsidó étkezési rituális előírást gondosan megtartanak.

¹⁵¹ MZsO XVIII, pp. 73-74, no. 91 (Fejér megye, 1648). — A zsidó kereskedők tevékenységére vonatkozó — nem egyszer az előzőhöz képest homlokegyenest ellenkező értelmű — rendelkezésekhez lásd MZsO XVI, p. 73, no. 89 ("zsidó vászon" behozatala Kolozsvárra, 1631); pp. 73-74, no. 91 (zsidó kereskedők másoktól behozott árut nem vásárolhatnak meg, 1648); p. 76, no. 98 (zsidók a karmazsint és bagariát "sokadalmokban és gyűlések alatt" szabadon árulhatják, Beszterce, 1668); p. 78, no. 102 (gyulafehérvári

elrendelték még a zsidók kiűzését is; például, Máramaros vármegye 1691-ben proscibáltatta a zsidókat, s kimondta, hogy aki — földesúr — ezentúl zsidót tart, megbüntettetik.¹⁵²

Nem csoda tehát, hogy a zsidók a fejedelemhez, történetesen I. Apafi Mihályhoz (1661-1690) fordultak védelemért. A fejedelem 1673. február 20-án oltalomlevelet bocsátott ki, amelyben elrendelte, hogy tilos a zsidókat személyükben háborgatni, javaikban megkárosítani, szidni vagy verni őket, "s tömlöczözni (senki őket) semmiképpen ne merészelje." A megszabottnál magasabb adót ne követeljenek tőlük.

Apafi fejedelem ugyancsak felhívta a városi hatóságok figyelmét, valamint a mészáros céh előljáróit (1661), hogy ne akadályozzák meg a zsidókat "régii szokás szerint" levágni az állatot ("apró" és "öreg" marhát, azaz aprójószágot és szarvasmarhát),¹⁵³ meg abban sem, hogy az állat (a szarvasmarha) "utolját", amelyet zsidók — vallási tilalom miatt — nem használhatnak, szabadon eladhassák. A mészárosok panasza az volt, hogy a rituális vágás által "a marha bőrében igen nagy kár esik".¹⁵⁴ A "régii" (!)

---

zsidók szabadon kereskedhetnek törökországi árukkal, 1675); p. 79, no. 105 (zsidók másoktól behozott árut nem vásárolhatnak meg, 1685). Stb.

¹⁵² MZsO V/1, pp. 452-452, no. 816 (1691).

¹⁵³ Egy Apafi Mihálytól származó okmányban a rituális vágás szokatlanul részletes leírását találjuk. Idézzük a kérdéses részt:

"(...) Eleitől fogva régi Méltóságos Fejedelmek idejekben mindenkor megengedettett magok törvénye szerint Fejérvári városunkban az marháknak levezettetése nékiek; mely az volt, hogy az Papjok a marhának a torkát megmetszván, az tüdője körül megkeresse, ha volt valami kis eretske rajta elhaladta, ha pedig az erektől tisztán találta, közönségesen megvették az elejét az marhának..." S a rendelkező részben ugyanígy: "(...) az marha torka vágásában, metszésében, tüdője körül való kereskedésekben maradjanak meg törvényekben és eddig való szabadságokban, az mészárosok dolgából is különben ne cselekedjenek, hanem amint eddig" stb.

A leírás nyilván utasítás volt a nem zsidó mészárosok számára, hogy egyértelművé tegye a dolgukat. A szöveget lásd MZsO XVII, pp. 27-28, no. 12 (1665).

¹⁵⁴ MZsO II, p. 484.

privilegiumot a fejedelem később többször is megerősítette (1661, 1665, 1673)¹⁵⁵ — talán éppen azért, mert kevés fogantja volt.

Még per is támadt a gyulafehérvári zsidók és a mészárosok között; az ítélet még évtizedekkel később is Apafi Mihály privilegiumára hivatkozott.¹⁵⁶

A rituális vágási engedély, mellesleg, jelzi azt is, hogy legalábbis Gyulafehérvárott — bár az irat címzése általában az érintett előljáróknak szól — a zsidó község rendezett, szervezett, rituális szempontból is gondosan ellenőrzött életet tudott folytatni.¹⁵⁷

A zaklatásoknak nem volt vége soha. A feszültség, sőt, konfliktus valódi oka az volt, hogy a zsidók, akik Bethlen Gábor meghívására és az ő privilegiuma nyomán jöttek Erdélybe, az első időkben — s elvben — kizárólag a fejedelemtől, közelebről, a központi igazgatástól függtek ("...minden alkalmatosságokra praefectusunktól függöttek..." — írja Apafi Mihály),¹⁵⁸ s minthogy "szabad kereskedések (...) minden városon, mind egyebütt az országban"¹⁵⁹ az Erdélyben már régebben bent lévő kereskedők, kivált a görögök számára konkurrenciát jelentettek, utóbbiak igyekeztek minden módon hátrányos helyzetbe hozni őket.

Szintén Apafi írja:

"(...) némelyek, kiváltképpen az Görögök, és azoknak bírái, kezdték magokat dolgokba elegyíteni, és őket [ti. a zsidókat] rendetlenül fogdasni, károsítani s hurcolni is, az adót is az idegeneken [ti. a zsidókon] exigálni stb."

---

¹⁵⁵ MZsO XVII, pp. 27-28, nos. 11 (1661) és 12 (1665); MZsO V/1, pp. 388, no. 716 (1673).

¹⁵⁶ MZsO XVII, p. 189, no. 284/1 (18. század első negyede).

¹⁵⁷ MZsO V/1, pp. 502-504, no. 870 (a gyulafehérvári zsidó lakosság jegyzéke, utca- és házanként, 1698). A jegyzék megnevezi a "Sidok Birájá"-t, és 11 házbérlő zsidót. Közöttük van, aki a házon kívül egy vagy két üzletet is bérel. Nyilván ők voltak a város módosabb állandó lakosai, s családjakkal együtt maguk is elegendők voltak a szertartási élet — imarend — fenntartásához.

¹⁵⁸ MZsO XVII, p. 29, no. 13 (1678).

¹⁵⁹ MZsO XVII, p. 175, no. 280/4 (1720).

Pedig Apafi Mihály törvény elé idéztetett — magasrangú államhivatalnok bejelentése nyomán — katonákat is, mert "nyilvánosan szidalmazták a zsidó vallásúakat", s ezzel alkotmányos sérelmet követtek el (1670).¹⁶⁰ 1678. július 29-én a fejedelem újólág megerősítette a gyulafehérvári zsidók jogait, és — írta — "igen serio [komolyan] parancsoljuk" a görögöknek és bírójuknak, hogy ne bántsák a zsidókat, ne károsítsák meg őket, szabadon kereskedhessenek és adót tőlük senki ne szedjen. "Ez hazában eleitől fogván nékiek privilegiumok szerént szabados kereskedések lévén stb." Görög bírók ne avatkozzanak be zsidók ügyeibe, nincs joguk őket törvénytelenül elfogni. Végtére is van "zsidóbíró" a városban Malamet [*melammed*] Juda személyében. 1680. július 4-én Apafi fejedelem immár harmadszor utasította a város tanácsosait, hogy vegyék védelmükbe a zsidókat, és ismét "serio" parancsolja, hogy ne sanyargassák őket és a megszabott adóösszegnél — vagy kamatnál¹⁶¹ — többet ne szedjenek, mert emiatt a zsidók kerülnek is a várost. Figyelmeztette őket az 1673-ban kiadott oltalomlevél pontjainak betartására, mert különben "ki ez ellen cselekedni comperialtatnának, kemény animadversiónkat el nem kerülnek."¹⁶²

A szászok mellett a görögök előnyös helyzetet szereztek maguknak, olyannyira, hogy bennük maguk a főurak is komoly versenytárssal találták magukat szembe. Kihallatszik ez gr. Bethlen Miklós kancellár szavaiból: "A görögöknek nagy elhatalmasodását a hazában, akinek esze és igaz lelke volt, látta és fájlalta."¹⁶³

A zsidók nem adták fel a harcot. A főurak többsége, s mindenekelőtt maga a fejedelem, történetesen Apafi Mihály, foglalkoztatta őket saját üzleti tevékenységében.¹⁶⁴ Sokszor sóval fizettek, mint szokásban volt

---

¹⁶⁰ MZsO V/2, pp. 277-278, no. 1171 (1670).

¹⁶¹ MZsO XVII, p. 30, no. 14/19 (1680): "*decem per centum*" (azaz 10%).

¹⁶² MZsO XVII, p. 29, no. 13 (1678); p. 30, no. 14/19 (1680) [a fenti idézet szövege kisebb javításokkal].

¹⁶³ R. Várkonyi Ágnes, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 825; *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), pp. 156-158.

¹⁶⁴ MZsO II, p. 484 (1660): Az erdélyi három nemzet segesvári gyűlésének rendelkezése arról, hogy "az pénz olvasásban" zsidók és görögök is "legyenek segítséggel". — MZsO V/1, p. 285, no. 547 (1633): A szatmári főkapitány uzsorás zsidónak fizetést eszközöl. (Nyilván kölcsönt vett fel tőle.)

egykoron.¹⁶⁵ Csupán példaként említjük meg Barcsai Ákos fejedelmet (1658-1661), aki elődje, II. Rákóczi György 400 talléros adósságát sóban fizette ki József zsidónak (Josef Cohen Eliopante). Bornemissza Anna fejedelemasszony 1668-ban Juda zsidónak, majd 1672-ben Salamon zsidónak higanyt adott el, ebben nagy kereslet volt külföldön is. Gr. Bethlen Miklós (1642-1716), Kolozsvár főkapitánya, Maros vármegye főispánja, később Erdély kancellárja azzal dicsekedett, hogy ő nemcsak gazdálkodott, hanem kereskedelemmel is foglalkozott, és pedig Izsák gyulafehérvári zsidóval, aki "harmados mindenben". Önéletrajzában beszámol ebbeli műveleteiről. Búzát, árpát szállítanak a Maroson, és "szépen nyertünk rajta" — írja. Közben Izsákot, "a szegény zsidót" tolvajok megölték, őt pedig "ismert barátim" meg akarták akadályozni, hogy búzával kereskedjék. 1686-ban nagy szárazság volt Erdélyben, ezért zsidókat, örményeket, rácokat és idegeneket eltiltottak a búzával nyíltan vagy titokban való kereskedésétől. Gr. Bethlen Miklós azonban sószállítással is foglalkozott, szintén zsidók részvételével.¹⁶⁶ A só nélkülözhetetlen volt ember és állat számára egyaránt. Ételnemüket is só segítségével konzerválták. Állam és kereskedők számára kitűnő forrás volt a meggazdagodásra. 1759-ben zsidók két frt-ot fizettek egy mázsa sóért, amit mások 16 és fél krajcárért kaptak meg.¹⁶⁷

I. Rákóczi György megbízta Éliás gyulafehérvári zsidót, hogy vásárolja fel Erdélyben és a kapcsolt részekben feltalálható viaszt. Kolozsvárott gyűjtse össze, majd rakja szekérre és a fejedelem terhére szállítsa el Marosvásárhelyre. A monopóliumok Bethlen Gábor idejében alkalmazott rendszere ezen anyagok exportjára megszűnt.

Olykor a hatóságok korlátozni próbálták a külföldi kereskedelmet, nyilván inkább a pillanatnyi körülmények hatása alatt, mint tartós politikai megfontolásokból, de a korlátozás mindenképpen hátrányosan érintette a

---

¹⁶⁵ Maga az angol *salary*, "fizetés" szó a só latin elnevezéséből (*salarium*) származik.

¹⁶⁶ MZsO II, pp. 271-272, no. 248 (gr. Bethlen Miklós jelentése a Debrecen, Bécs felé irányuló só-kereskedelem egyenlegéről, kéri az ebben illetékes zsidó kereskedőket a pénz átutalására, 1696); MZsO II, pp. 273-274, no. 250 (ugyancsak gr. Bethlen Miklós fizetési sürgetése, 1696); MZsO V/1, p. 380, no. 701 (Bornemissza Anna 2 mázsa higanyt ad el Juda zsidónak, 1668); p. 387, no. 714 (Bornemissza Anna 3 mázsa higanyt ad el Salamon zsidónak, 1672). — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 218, no. 50.

¹⁶⁷ MZsO XV, p. 146, no. 160 (máramarosi zsidók kérelme a türelmi adó ügyeivel foglalkozó bizottsághoz, 1756).

kereskedőket. Például, 1686-ban rendelet tiltotta meg, hogy "az szertelen szárazság (...) miatt" zsidók, örmények, rácok "és akármely idegen itt adózó kereskedő rendek" búzát vagy egyéb gabonát az ország területéről kiszállítsanak.¹⁶⁸ Egy vizsgálat nyomán készült jelentésben olvassuk, hogy bizonyos Mojszi (Mózes) nevű gyulafehérvári zsidó "bécsi aprólék gyöngybül, pántlikából és egyéb marhákból" álló árukészlettel rendelkezett.¹⁶⁹

Sok zsidó kereskedő fontos kurír szolgálatot teljesített Erdély fejedelmei részére. Ezek a kereskedők leveleket vittek és hoztak, a levelekben politikai és katonai szempontból értékes információk voltak.¹⁷⁰ Több nyelvet beszéltek, így betölthették a tolmács szerepét is.¹⁷¹ Van adatunk arra is, hogy a fejedelem követét két zsidó kísérte el Párizsba (1652), nyilván azért, mert számítani lehetett az esetleges kapcsolataikból

---

¹⁶⁸ MZsO II, pp. 144-145, no. 158 (1686).

¹⁶⁹ MZsO VIII, pp.325-326, no. 410 (1703).

¹⁷⁰ MZsO X, pp. 298-299, nos. 377-379, 381-382 (II. Rákóczi Ferenc levelezését Jozsef Mennesü törökországi zsidó kereskedő közvetíti, 1706); pp. 301-302, no. 388 (Alboér Ábrahám üzenetet közvetít II. Rákóczi Ferenc és a Portához küldött követe, Pápai János között, 1707); p. 304, no. 394 (az Alboér által közvetített "levélvivő posta" költségeinek elszámolása, 1708). — MZsO II, p. 484 (1666. szeptember 16): Rozsnyai Dávid (1641-1718), Apafi Mihály fejedelem kiküldetésében a Porta "magyar deák"-ja, a másik fél felől nézve: "török deák", azaz török—magyar tolmács, Drinápolyból (Hadrianopolisz / Edirne) keltezett naplójegyzetében megemlékezett a birodalomban terjedő nagy vallási eseményről, Sabbatai Cvi zsidó messianisztikus mozgalmáról. Az ál-messiás (Rozsnyai: "az zsidó, kit ők zsidó királynak lenni hirdettek") híret Erdélybe gyorsan elvitték a rokonszenvező zsidók, de nyilván ugyanúgy a fejedelemnek a Porta híreiről rendszeresen jelentést küldő emberei is. Rozsnyai naplóját és iratait kiadta Szilágyi Sándor, *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai* (Magyar Történelmi Emlékek, II, 8) (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1867). Irodalmi műve, a *Horologium Turcicum*, az indiai Pancsatantra mesegyűjtemény török változatának magyar feldolgozása.

¹⁷¹ Vö. MZsO II, pp. 112-113, no. 125: Apafi Mihály fejedelem birtokkal jutalmaz meg egy gyulafehérvári zsidót, aki török tolmácsa volt (1662); MZsO XIII, p. 69, no. 45 (egy temesvári követ zsidó tolmáccsal utazik a Portára, a "Fő Veszér"-hez [fővezér, értsd: nagyvezér], *Siebenbürgische Chronik*, ad a. 1662).

adódó előnyökre.¹⁷² A hódoltság idején Magyarország, s még inkább a fejedelemség fontos ügyeit Konstantinápolyban kellett intézni. Még a nemzetközi kapcsolatok egyik gócpontja is ott volt. Verancsics Antal, Magyarország Ausztriához tartozó részének követe a Portánál, naplójában — és Miksa császárnak (1564-1576) küldött jelentésében — nyugtázza, hogy a naxoszi fejedelem meglátogatta őt (1567).¹⁷³ Kétségtelenül volt bizonyos jelentősége annak, hogy az erdélyi zsidók ottani ismerősei, üzletfelei vagy rokonai esetleg kapcsolatban álltak a Porta befolyásos személyiségeivel, s ezáltal — informálisan — megnyithattak olyan összeköttetéseket is, amelyek különben a fejedelem követei számára alighanem elérhetetlenek maradtak volna.¹⁷⁴

Erdélyi és törökországi zsidók gyakran nyújtottak segítséget török kézre esett nem zsidó foglyok kiszabadításához.¹⁷⁵ Bevett módszer volt, nemcsak a törököknél, de más hadviselő vagy megszálló nemzeteknél is, hogy polgári lakosokat, asszonyokat, gyermekeket ejtenek foglyul, és csak magas váltságdíj fejében szabadon bocsátják őket. Erdélyben is megesett az ilyesmi. 1666-ban a Tordán lakó *vitézlő* Nagy István megállapodott a Gyulafehérvárott lakó Sámuel zsidóval, hogy 200 tallért fizet neki, ha a Kolozs vármegyei Kispetriben¹⁷⁶ lakó Komáromi András feleségét, Juditot, kisfiával együtt kiszabadítja a török fogságból, 100 tallért pedig az

---

¹⁷² MZsO II, p. 484.

¹⁷³ MZsO II, p. 19, no. 38 (1567): "*Visitavit nos Don Joseph dux Naxi.*" A jelentés uo., pp. 19-21, no. 39. A herceg, Jozsef ha-Naszi (1524 k. - 1579), marrano, aki Konstantinápolyban formálisan is fel-(vissza-) vette a zsidó vallást, s akit II. Szelim szultán (1566-1574) Naxosz hercegének nevezett ki, Szelim idején jelentős tényező volt a Porta külpolitikájában. Bizonytalan adatok vannak arra nézve, hogy a lepantói csata után a szultán kinevezte Walachia / Havasalföld fejedelmévé (vajda) is (1571). Ez a kinevezés azonban, ha egyáltalán igaz, legfeljebb politikai szándék megfogalmazása lehetett. — Lásd "Nasi, Joseph", in: *Encyclopaedia Judaica*, XII (1971), cols. 837-839, irodalommal.

¹⁷⁴ MZsO II, p. 484: Zsidó kézművesek — gombkötő és övcsináló mesterek — Konstantinápolyban jó szolgálatot tettek I. Rákóczi György követeinek, titkon a gazdag zsidók pártfogását kérték számukra (1656). A portai követ kéri II. Rákóczi Györgyöt, hogy küldjön számukra "egynehány tallér" jutalmat.

¹⁷⁵ Vö. MZsO II, p. 10, no. 21 (1557); pp. 27-31, nos. 46-47, 49-50; MZsO XV, p. 22, no. 11 (1551). Stb.

¹⁷⁶ Kispetri: Kolozs vm., ma: Petrinzel, R.

esetben, ha netán csak az asszonyt tudná kiváltani.¹⁷⁷ Az ügyletért hivatalosan (*"Pechétünk alatt"*) jótálltak Székely Márton tordai hités *notarius* és Turi Ferenc hités *assessor*. A foglyok kiváltása, amely minden zsidó számára, ha zsidó foglyról van szó, szent kötelesség, a hasonló esetekben nyilván egyfajta vállalkozás, üzlet lehetett, s az erdélyi urak gyakran visszaéltek azzal, hogy a költségeket rendszerint csak utólag kellett megtéríteniük. A magyar foglyok kiváltása nyomán peres ügyek is támadtak.¹⁷⁸

A 17. század végén zsidók részt vesznek bizonyos iparágak fejlesztésében, például az üvegiparban. Porumbákon,¹⁷⁹ ahol Bethlen Gábor által Muranóból behívott üvegművesek dolgoztak, szép kristályt állítottak elő, Erdély eme leghíresebb edény- és üveghutáját 1694-ben bérbe adták a gyulafehérvári Fincz Jakabnak és fiának, Salamonnak. 1694. augusztus 10-én Fincz Jakab zsidó és fia, Salamon 400 magyar frt-ért egy évre bérbeveszik a felső-porumbáki üveghutát (*"üveg csűr"*). A szerződést a radnóti kastélyban írják alá. 1697-ben hasonló bérletet köt, most már 500 frt-ért, *"Vejder Ábrahám"* (Avigdor ben Ábrahám) és *"Naphtalin Ábrahám"* (Naftali ben Ábrahám) zsidó. Ők az okirat héber írású, de spanyolul megfogalmazott záradékában elfogadták a feltételeket. 1700-ban pedig Lengyel Miklós és Sido Salomon vették bérbe a hutát, 300 frt-ért. Ők a bérleti díjon felül kötelezettséget vállaltak arra nézve is, hogy a régi munkásokat, hamuégetőket, tűzrakókat, fahordókat, szekereket továbbra is alkalmazni fogják, továbbá 200 frt értékben *"valaminemü üvegeket"* a *"hercegség"* kívánsága szerint beszolgáltatnak. A *"hercegség"* nem más, mint (II.) Apafi Mihály (1676-1713) megválasztott (1681) fejedelem, az időben kényszerűen Bécsben élő herceg helybéli gazdasága, s ennek vezetője, az udvarbíró.¹⁸⁰ Későbből is vannak adatok arra nézve,

---

¹⁷⁷ MZsO II, pp. 114-115, no. 128; újra közölve, javított szöveggel: MZsO V/1, pp. 380-381, no. 702.

¹⁷⁸ MZsO V/1, pp. 375-376, no. 688 (1663). Sidó vagy Porumbáki Izsák a gyulafehérvári káptalan előtt megbízást ad arra, hogy hajtsák be bizonyos Zágori Györgyön kiváltásának költségeit, amelyeket ezen Izsák fizetett.

¹⁷⁹ **Porumbák:** Fogaras vm., ma: Porumbacu, R.

¹⁸⁰ MZsO V/1, pp. 475-477, no. 839 (a felső-porumbáki *"üveg csűr"* bérleti szerződése, 1694); pp. 496-498, no. 864 (a felső-porumbáki *"üveg csűr"* bérleti szerződése, 1697); pp. 513-514, no. 887 (az alsó-porumbáki *"üveg csűr"* bérleti szerződése, 1700).

hogy zsidók üvegáruval kereskednek (közelebről, hogy fizetség helyett üvegárut fogadnak el — nyilván nem saját használatra).¹⁸¹

Szomorú történetről számol be egy 1690. május 2-i keltezésű kérelmező levél, amelyet egy Marian nevű zsidó asszony írt Erdély rendjeihez. Kálnaki Sámuel földbirtokos (Köröspatak¹⁸²) Moldvából egy zsidó családot hívott be munkásnak. A földesúr jobbágysai rosszul bántak a családfővel, ezért az elhatározta, hogy visszatér Moldvába. Kálnaki utánuk küldötte jobbágysait, akik visszahurcolták őket, de útközben, a Csiki erdőben megölték a családfőt, Boér István szolgatársával együtt. A családfő özvegyét, öt gyermekével Kálnaki börtönbe záratta, és értékeiket elvette állítólagos adósságuk miatt. Az özvegy levelében kéri a gyilkosok elfogatását és vagyonának visszaszolgáltatását. Az erdélyi országgyűlés szigorú vizsgálatot rendelt el.¹⁸³

Kereskedelmi kapcsolatok a Nyugattal

1690/91-ben Erdély elvesztette önállóságát és betagolódott a Habsburg állam rendszerébe. Ez — természetesen — nemcsak politikai változásokat idézett elő, de Erdély gazdasági életében is új helyzetet teremtett.

Az erdélyi zsidók, akiknek száma időközben megnövekedett, az újonnan megnyílt lehetőségeket kihasználva, kiterjesztették kereskedelmi kapcsolataikat a Nyugat felé is.

---

¹⁸¹ MZsO VIII, p. 389, no. 459 (Nagykároly, 1724); p. 398, no. 467 (uo., 1725).

¹⁸² **Köröspatak** / Sepsiköröspatak: Háromszék vm., ma: Valea Crisului, R.

¹⁸³ MZsO II, p. 176, no. 181 (az erdélyi országgyűlés elrendeli Kálnaki Sámuel, Köröspatak, szolgáinak és az érintetteknek elfogását, 1690); pp. 322-323, nos. 288-289 (jelentés a Szentgyörgyön lakó Löbl zsidó boltjának kifosztásáról; I. Lipót az érintetteknek fizetési halasztást engedélyez, 1701); pp. 327-328, no. 292 (jelentés a Szentgyörgyön lakó Izsák Ábrahám sörfőzde bérlőnél történt fosztogatásról, 1701); MZsO V/1, pp. 445-446, no. 808 (Moldvából férjével Erdélybe jött zsidó asszony panasza Kálnaki önkénye ellen, 1690); MZsO VIII, p. 417, no. 489 (lengyelországi zsidók kirablása *comitatus Marmaros* határában, 1728); pp. 419-421, nos. 491-492 (ua., a kártérítési eljárás, 1730). — Lásd még *Izvoare*, II/1, pp. 14-15, no. 18; pp. 21-22, no. 32.

Már 1683-ban találunk besztercei zsidót, Katz Jákobot, a lipcsei nagyvásáron.¹⁸⁴ Erdélyi zsidók nagybányai rézzel utaztak Lengyelország felé, Bachrach Sámson, a temesvári császári posztógyár bérlője útlevelet és kiviteli engedélyt kapott, hogy 600 mázsa török gyapjút kivihessen Morva- és Csehországba. Ennek ellenére nehézségekkel kellett megküzdenie. Nagyszombat közelében az ottani magisztrátus hat szekerét lefoglalta, ámbár a kocsisoknak volt útlevelük és a vámot is annak rendje és módja szerint megfizették. Kéri a bécsi hatóságok segítségét. Beer Salamon szeredi¹⁸⁵ zsidó vállalkoznék arra, hogy 20 000 mázsa máramarosi só t külföldre szállítson, annak ellenére, hogy az utak és a hidak nem a legjobb állapotban vannak, s többfelé a lakosság is akadályokat gördít tevékenysége elé. A király felszólítja az illető vármegyék előljáróit, hogy az utakat, hidakat javítsák meg és Beer Salamonnak adjanak meg minden segítséget. Beer hajlandó lenne még az Odera és Morva folyókat is szabályozni, hajózhatóvá tenni, csak hogy könnyebb legyen a sószállítás. A megbízást végül mások kapták meg.

Erdély igénybe vette külföldi zsidók segítségét is. Köztük Európa egyik leghíresebb pénzügyi tekintélyét: Oppenheimer Sámuel. Gr. Bethlen Miklós az önéletrajzában beszámol arról, hogy az erdélyi kancellária bizottsági ülésein résztvettek "Oppenheim, Wertheim zsidó urak" is, amikor a hadsereg ellátásáról, a pénz értékéről és a sókereskedelemtől tanácskoztak. Az említett *Oppenheim* azonos Oppenheimer Sámuel (1630-1703) császári szállítóval, helyettese pedig unokaöccse: Wertheimer Sámson (1648-1727).¹⁸⁶

Oppenheimer Sámuelről és működéséről kötetek íródtak. Igaz, okmányok is nagy számban maradtak fenn szerteágazó gazdasági tevékenységéről. Hozzá hasonló udvari szállítót alig ismer a történelem. Nélküle az osztrák birodalom kereskedelmi élete akadozott volna. I. Lipót császár nem tudott volna háborút folytatni Oppenheimer Sámuel nélkül. "Zab nélkül nincsen háború" — tartja a közmondás.

---

¹⁸⁴ MZsO II, pp. 124-126, no. 138 (Bistritz, 1683).

¹⁸⁵ Szered: Szeretfalva, Beszterce-Naszód vm., ma: Saratel, R.

¹⁸⁶ MZsO X, p. 266, no. 322 (Bethlen Miklós, ad a. 1695). — A teljes szöveghez lásd Bethlen Miklós *Önéletrajza*, sajtó alá rendezte V. Windisch Éva (Magyar Századok) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955), II, p. 20 ("erdélyi conferentiák", amelyekben megjelentek "Oppenheim, Wertheim zsidó urak", ad a. 1695), p. 97 (erdélyi sókereskedelem, amelyben Bethlen "compossessor" volt a "zsidóval", ti. Oppenheimmel, ad a. 1702).

Erdélyi rabbik galériája, 9

Rosenberg Sándor (1845-1909):
1868 és 1876 között nagyváradi, 1885 és 1909 között aradi neológ főrabbi

Oppenheimer az 1684 és 1698 közötti években, a törökök elleni osztrák háborúk idején, nemcsak zabot szállított a hadsereg részére, hanem ellátta a császári hadsereget mindennel, amire annak szüksége volt. A bécsi *Hofjude* beszerzett élelmiszert, ruházatot, muníciót, fegyverzetet, lovakat, vágómarhát, ólmot, rezet, ezüstöt, ércet ágyúöntéshez, dohányt, bort, pálinkát, sáncszközöket, homokzsákot, hídépítéshez szükséges anyagot. Nyolc hajóból álló szállítóflottája volt, amelyhez ő toborozta a hajósokat, és — természetesen — megbízottjai voltak Németországban, Franciaországban. Erdélyben zsidókat foglalkoztatott a különféle anyagok, áruk beszerzésével foglalkozó apparátusban. A szükséges pénzt ő előlegezte. 1696-ban megszerezte az erdélyi tüzérség felállításához szükséges felszerelést. Pokrócokat szállított Nagyváradra; liszttel és zabbal látta el az erdélyi lakosságot, a szászokat is. Úgy látszik, az 1686. évi nagy aszály még mindig hatással volt a lakosság élelmezésére. Oppenheimer Sámuel adott pénzt a sókereskedelemmel foglalkozó társaság működéséhez, amely ügyet az udvari kamara hg. Esterházy Pál nádor kezére bízta. Higanyt is vásárolt. Hitelüzleteket kötött Erdélyben. Nemcsak magánosokkal. 1700. április 1-jén 74 415 frt kölcsönt adott II. Rákóczi Ferencnek. A magyar történészek között Szekfű Gyula volt az első, aki felismerte Oppenheimer történelmi jelentőségét: "A monarchia elhanyagolt közigazgatása mellett csodálatos, sőt, érthetetlen is, hogy sikerül majdnem két évtizeden át nagy csapatokat kiállítani, azokat bár hiányosan és rosszul, de mégis állandóan ellátni."¹⁸⁷

---

¹⁸⁷ A MZsO kötetei (II, VIII-XIV, XVI-XVIII) itt iratról iratra nem is regisztrálható hatalmas forrásanyaggal szolgálnak Oppenheimerhez, és széles körben dokumentálják mindenre kiterjedő, átfogó tevékenységét. Lásd különösen Szakály Ferenc, "Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira", in: MZsO XIV (1971), pp. 31-78; Házy Jenő, "Néhány adat Oppenheimer Sámuel hadseregszállító magyarországi működéséhez", in: MZsO XVI (1974), pp. 371-374; s korábbról Szekfű Gyula, in: Hóman Bálint — Szekfű Gyula, *Magyar történet*, IV (Budapest, 1935), p. 221; ehhez azonban vö. Szakály Ferenc, in: MZsO XIV (1971), p. 76, n. 150. Alapvető jelentőségű Max Samuel Grünwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Österreichs* (Wien — Leipzig, 1913) című könyve, amely megmutatja Oppenheimer Sámuel jelentőségét az osztrák pénzügy történetében. — Az okmányok közül külön is említendő: MZsO XVI, p. 111, no. 203 (Oppenheimer Sámuel Erdélyben puskaport és kanócot szerez be, 1691); p. 132, no. 264 (Oppenheim erdélyi puskaport és kanóc szállításai,

II. Rákóczi Ferenc, Erdély legutolsó fejedelme (1704-1711), aki éveken át, nehéz körülmények között a Habsburg dinasztia uralma ellen függetlenségi háborút viselt,¹⁸⁸ nem egyszer került pénzzavarba. Fejedelemmé megválasztása után, 1704-ben, hadseregének felállításához mind pénzre, mind élelmiszerre szüksége volt. Erdély most inkább szenvedett, mint annakelőtte, mert a Habsburg hatalom évi 1 000 000 frt körüli adót vetett ki Erdélyre.¹⁸⁹

A fejedelem, Pápai Jánoson, portai követén keresztül, Ábrahám Alboér belgrádi (Lándorfejevár / Nándorfehévár) zsidótól nemcsak pénzt, hanem lisztet is kért és kapott. II. Rákóczi Ferenc 100 000 frt kölcsönt kért Alboértól, ennek egy részét — "circa 20 ezer kila kenyérnek való list" értékben — lisztben kérte szállítani.¹⁹⁰

Alboér szállított Rákóczinak továbbá posztót is, valamint sátrakat, szőnyeget. A "zászlóknak való materiákat" — hatezer sing helyett egyelőre ezer singet — "a méltóságos fejedelem számára" Alboér pénzén Alboér partnere, Jozsef Mennesü törökországi zsidó kereskedő szerezte be.¹⁹¹ A Rákóczi vezette függetlenségi háború szép zászlait — sok volt belőlük, nem egy fenn is maradt — megbízható üzleti partnerei: zsidó kereskedők szereztek be.

Egyébként Jozsef Mennesü is, mint előtte már sok zsidó kereskedő, több alkalommal is fontos hírvivő szolgálatot teljesített a fejedelem megbízásából.¹⁹²

1691); p. 139, no. 282 (Oppenheim erdélyi puskaapor és kanóc szállításai, 1691).

¹⁸⁸ Egy önmagában jelentéktelen, de azért érdekes forrásadat szerint (MZsO II, p. 490) Rákóczi Ferenc, a későbbi fejedelem, Bécsújhelyről menekülése közben (1701), Bajmóc- (Nyitra vm., ma: Bojnica) és Varsóban a legelhagyatottabb zsidó korcsmákat kereste fel, ezekben vett szállást, hogy félreeső helyen húzza meg magát, és rejtve maradjon üldözői elől.

¹⁸⁹ Vö. R. Várkonyi Ágnes, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 890.

¹⁹⁰ MZsO X, pp. 302-303, no. 391 (1708). — Az Alboér Ábráhámmal kötött ügyletek és a kapcsolat egyéb iratai is uo., pp. 297-298, nos. 374-379 (1706); p. 299, nos. 381-382 (1706); pp. 302-303, nos. 390-392 (1708); p. 304, no. 394 (1708); p. 308, no. 400 (1710).

¹⁹¹ MZsO X, p. 297, no. 374 (Pápai János naplói, Isztambul, 1706).

¹⁹² MZsO X, pp. 298-299, nos. 377-379, 381-382 (1706).

Jogi korlátozások, szabályozások, lakhatási tilalmak, kereskedelmi versengések nehézségei, életbiztonság, gyilkosságok ellenére zsidók ekkoriban nemigen hagyták el Erdélyt.

A zsidóknak akkoriban nem volt hova menniük. Erdély nem zsidó lakosságából nehéz időkben, amikor éhínség volt, sokan elhagyták lakhelyeiket és Moldvába, a Havasalföldre menekültek.¹⁹³ A zsidók, ha csak lehetett, maradtak.

---

¹⁹³ MZsO II, pp. 110-111, no. 124 (a Dunán Törökország felé tartó rác és zsidó kereskedők rablógyilkosság áldozatai lettek, 1657); p. 176, no. 181 (1690); pp. 322-323, nos. 288-289 (1701); pp. 327-328, no. 292 (1701); MZsO VIII, p. 417-421, nos. 489, 491-492 (lengyelországi zsidók kirablása *comitatus Marmaros* határában, 1728; a kártérítési eljárás, 1730); MZsO XII, p. 72, no. 9 (az erdélyi urak parancsot adnak a zsidók legyilkolására, 1534). — Vö. *Izvoare*, II/1, pp. 14-15, no. 18; p. 212, no. 40.

Erdélyi rabbik galériája, 10

Grünwald Yehuda (1849-1920):

1882 és 1889 között szabácsi, majd 1898 és 1920 között szatmári orthodox (haszid) rabbi

IV.

Reform-tervek és reformok

(18. század)

A 18. század nem hozott nagy változást az erdélyi zsidóság jogi, gazdasági helyzetében, mint ahogyan Magyarországon sem. Mindenesetre, ettől az időtől kezdve a zsidók mindenképpen tényezőnek számítottak az erdélyi társadalomban.¹⁹⁴Erdélyben a főurak — saját jól felfogott érdekükben — továbbra is pártfogásuk alá vették a zsidókat. A földesurak jövedelme főként a zsidók által folytatott foglalkozások (árenda, malom-, híd- és korcsmabérlet, pálinkafőzés) utáni járadékból származott. A zsidók azonban még ezeket a foglalkozásokat sem folytathatták akadálymentesen.

I. Lipót magyar király (1657-) és német-római császár (1658-1705) előnyben részesítette a görögöket és örményeket. Nem szerette a zsidókat. 1670-ben kiűzte a zsidókat Bécsből, hogy azután később visszaengedje őket. 1693-ban megtiltotta a zsidóknak, hogy a felvidéki bányavárosok közelében tartózkodjanak. Ezt a tilalmat, halálbüntetés terhe mellett, 1700. január 19-én kiterjesztette Erdélyre is. Ne merjenek arany- vagy higanybányák közelében lenni, vagy e fémekkel kereskedni.

Erdélyben arany-, ezüst-, higany- és sóbányák voltak, és részben vannak ma is: Dés, Désakna,¹⁹⁵ Torda, Vízakna,¹⁹⁶ Kolozs,¹⁹⁷ Nagybánya, Zalatna,¹⁹⁸ Csík vármegye, Belényes,¹⁹⁹ Torockó és Vajda-Hunyad²⁰⁰ környékén.²⁰¹ Mária Terézia (1740-1780) ezen a téren Lipótot követte:

---

¹⁹⁴ Kuriózus közvetett adat, de figyelmet érdemel: 1792-ben valaki (a sepsiszentgyörgyi Andrád Sámuel orvos és író) *Hasznos, Híres Mulattató* címmel hírlapot akar kiadni Erdélyben, s tervezi, hogy lapja zsidó kalendáriumot is közöl majd. Lásd Jakab Elek, "Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig" (1878), in: uő, *Tanulmányok*, szerk. Egyed Ákos (Téka) (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986), p. 152.

¹⁹⁵ **Désakna:** Szolnok-Doboka vm., ma: Ocna Dejului, R.

¹⁹⁶ **Vízakna:** Alsó-Fehér vm., ma: Ocna Sibiului, R.

¹⁹⁷ **Kolozs:** Kolozs vm., ma: Cojocna, R.

¹⁹⁸ **Zalatna:** Alsó-Fehér vm., ma: Zlatna, R.

¹⁹⁹ **Belényes:** Bihar vm., ma: Beius, R.

²⁰⁰ **Vajdahunyad:** Hunyad vm., ma: Hunedoara, R.

²⁰¹ MZsO II, pp. 233-234, no. 220 (I. Lipót, 1693); p. 315, no. 282 (I. Lipót az erdélyi arany és higany beváltását szabályozza, s a zsidókat eltiltja

1748 decemberében meghagyta a Helytartótanácsnak, hogy mindazon vármegyékben, amelyekben bányavárosok vannak, a zsidókat tartsák távol tőlük hét mérföldnyire, "szigorú büntetés" terhe mellett.

Ha csak ez lett volna az egyetlen korlátozás, még megjárta volna. De korlátozták a zsidóknak a kereskedelemben való részvételét is. Egy 1736-ban kiadott rendelet értelmében zsidó és török kereskedők csak Törökországból hozott szőrme- és bélésárakkal kereskedhettek. Német- vagy Lengyelországból nem importálhattak. Ha ennek ellenére behozták ezen országokból árut, azt elkobozták. Zsidók nem bérelhettek vámot.

A gyulafehérvári zsidók 1727-ben új kiváltságlevelet kaptak a Guberniumtól.²⁰² A privilegium valamennyi erdélyi zsidóra vonatkozott.

"(...) Felséges úrnak ezen principatumban lévő minden tisztegbéli hívinek igen serio injungalljuk, hogy az erdélyi Sido Companiát az eddig való rendes szokáson kívül kereskedésekben háborgatni, marhájokat [vagyonukat] elvenni, ettől vagy amattól eltiltani, büntetni, zálogoltatni ne merészelljék, sőt inkább az eddig való ritus szerint szabados kereskedést engedjenek nekik."

Azok, akik "a hazában imitt-amott (...) valamely dominus terrestrisoknak [földesúr] földjén megtelepedtek", a központi adón kívül kötelesek voltak ott is "bizonyos taxát" fizetni. A rájuk kivetett adót "igazságosan egymás között repartíálják [osszák fel]." Maguk közül tegyenek meg egy hozzáértő bírót, s az rendelkezék az adó elosztása stb. ügyében.

A privilegium ellenére a fehérvári zsidók tele voltak panasszal. Megakadályozzák őket a gabona-, dohány- és halkereskedésben. 1741-ben a városi statutum úgy rendelkezett, hogy zsidók csak mint zsellérek — akiknek nincs polgárjoguk — tartózkodhatnak a városban. Házakat nem vásárolhatnak, szalonnával ugyan nem kereskednek, de "mezei oeconomiát tartanak", amely által elveszik a lakosság kenyerét. Előírták számukra, hogy csak "a maguk nemzetségi sidó köntösökben" járhatnak, továbbá "(Kepesz) zsidó ember" a "serkortsomá"-t csupán a téli hat hónapra kaphatja bérbe 200 frt ellenében. Ugyanakkor úgy rendelkeztek, hogy a városban senki sem tarthat zsidó korcsmárost.²⁰³

---

a bányák közelében tartózkodástól és e fémekkel való titkos kereskedéstől, 1700); pp. 370-371, no. 322 (1703).

²⁰² MZsO VIII, pp. 410-411, no. 481.

²⁰³ MZsO V/2, pp. 266-267, no. 1146 (Gyulafehérvár statutuma, a zsidóság állapotának szabályozása, 1741); MZsO VIII, p. 422, no. 495 (a

Az említett "Kepesz" család,²⁰⁴ avagy Keppich (Köppich, Kepesh, Kepecs, Köpesch) Jákob és Ábrahám alapították meg az első temesvári sörgyárat a helybeni katonai hatóságokkal való megállapodás alapján. 300 frt-ért vízimalmot is béreltek. A kuruc felkelés idején a Keppichek hűek maradtak a királyhoz, ezért 1715-ben kiváltságlevelet kaptak III. (Ausztriában: VI.) Károly királytól (1711-1740). Nem csoda tehát, hogy különleges helyzetet élveztek. Nemcsak Temesvárt (1717-ben), hanem Karánsebesen, Pancsován,²⁰⁵ Gyulafehérvárt és Csakóváron²⁰⁶ is sör- és pálinkafőző gyárat létesítettek, sör- és pálinkaházakat állítottak fel.

Nem minden zsidó volt oly szerencsés, hogy személyre szóló kiváltságlevélhez juthatott volna. Ez talán rossz vért is szült. Zsidók segítségért folyamodtak, mint már sokszor ennek előtte, az erdélyi közigazgatás vezetőjéhez.

Kohen Mózes erdélyi bíró és Kohen Illés zsidó esküdt kérésére III. Károly 1713-ban lemásoltatta — megerősítette — Bethlen Gábor kiváltságlevelét. Szükség volt rá, minden bizsonnyal igazolásául annak, hogy a zsidóknak joguk van Erdélyben élni és tevékenykedni. 1720. május és június hónapokban gr. Kornis Zsigmond erdélyi kancellár erősítette meg a gyulafehérvári zsidó «Compania» és a hozzá tartozó erdélyi zsidók részére a mintegy száz évvel azelőtt kiadott privilegiumot. Elrendelte, hogy a zsidók jogait tartsák tiszteletben, és ne akadályozzák meg őket szabad mozgásukban, kereskedelmi tevékenységükben. A "vásáros helyeken (...) mint eddig, ezután is sátoroknak rendes emelésére facultálni el ne mulassák."²⁰⁷ Kornis Zsigmond egyszersmind a gyulafehérvári püspökség fennhatósága alá rendelte a zsidókat, így adóikat ezentúl a püspökséghez kell befizetniök.²⁰⁸

---

gyulafehérvári zsidók panasza, hogy megakadályozzák őket a dohánykereskedelemben, 1730).

²⁰⁴ MZsO III, pp. 401-404, no. 227 (Abraham és Jakob Keppich — itt: Keppesch — szerződése bécsi céggel, Temesvár, 1722). — Vö. Singer Jakab, "A Kepich család és kiváltságlevele", in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, IV (Cluj — Oradea, 5699 — 1938/39), pp. 81-84.

²⁰⁵ **Pancsova:** Torontál vm., ma: Pancevo, H.

²⁰⁶ **Csakóvár:** Temes vm., ma: Ciacova, R.

²⁰⁷ MZsO XVII, p. 173, no. 280/2 (1720).

²⁰⁸ MZsO XVII, pp. 173-175, nos. 280/2-280/4 (gr. Kornis Zsigmond erdélyi gubernátor megerősíti "az Erdélyben lévő Zsido Compania"

Mindez nem sokat segített Kolozsvárott, ahol a zsidókat kizárták a gombkötők céhéből.²⁰⁹ Dés városa 1722-ben elrendelte, hogy a helybeni lakosság ne fogadja be a zsidókat, ne adjanak nekik lakóhelyet, ne vásároljanak tőlük pálinkát, legfeljebb vasárnapokon. Különösen Máramaros vidékén szenvedtek a zsidó kereskedők, pálinkafőzők. Járványok, fertőző betegségek dühöngtek nem egyszer Erdélyben a század folyamán. Például, 1738-ban Máramaros vármegyében, Kraszna vármegyében, Szilágysomlyón.²¹⁰ Járvány idején, amikor a zsidók szétszéledtek, a lakosság panaszkodott, hogy nincs ki pálinkát készítsen számukra. Alkohol helyettesítette a gyógyszert e korokban.

A zsidók élete sem volt mindig biztonságban. Zsidók menekülnek Margittáról, a románoktól való félelmükben (*metus Valachorum*). Menedéket (Nagy-) Károlyban és (Nagy-) Váradon találtak.²¹¹ Gyilkosságok is előfordultak a Csiki hegyekben, Máramarosban (Visóoroszi),²¹² a máramarosi határ mentén.

Az általában türelmes Erdélyben találkozunk az egyik legfurcsább vérvád-esettel: 1715-ben történt, Brassó környékén.²¹³ Egy másik vérvád 1791-ben történt, (Szilágy-) Péren;²¹⁴ erről alább még külön is lesz szó. Vádaskodtak, üldözték a zsidókat.

Máramaros vármegye hatóságai 1691-ben és 1725-ben, majd 1745-ben elrendelték a zsidók kiűzését a vármegye területéről, 15 napon belül, álljanak bárkinek is a védelme alatt. Ha pártfogóik a földesurak, ez esetben is erőszakkal kell eltávolítani őket. Az ok: egyre nő a számuk, és nagy az

---

kiváltságait, 1720); pp. 199-201, no. 287/1 (Bethlen Gábor privilegiumának átirata, 1734). — Lásd még *Izvoare*, II/1, pp. 30-31, no. 44.

²⁰⁹ MZsO X, p. 568, no. 674 (1758).

²¹⁰ Szilágysomlyó / Somlyó: Szilágy vm., ma: Simleu Silvaniei, R.

²¹¹ Lukinich Imre, "Dés város közéleté a XVIII. század elején" (Dés, 1908), p. 17. — A forrásokhoz lásd MZsO II, pp. 439-442, nos. 374-376 (pestisjárvány miatt feltartóztatják zsidó kereskedők sószállító hajóit, 1710); MZsO III, p. 379, no. 210 (Margittáról az összes zsidók az oláhoktól féltükben, *ob metum Valachorum*, behúzódtak Károlyba és Váradra, 1721); MZsO XI, pp. 462-466, no. 1011; pp. 474-475, no. 1038. — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 40, no. 57.

²¹² Visóoroszi: Máramaros vm., ma: Ruscova, R.

²¹³ MZsO V/2, p. 140, no. 1047 (Simon hóhért megvádolták, hogy egy szolgáló testét felvágta és véré eladta a zsidóknak, s büntetésül felnégyelték).

²¹⁴ Szilágypér: Szilágy vm., ma: Pir, R.

elégedetlenség a szegények között, főként ha hiány van élelemben. Végül azonban mindhárom kiűzési rendeletet sikerült hatályon kívül helyezni.²¹⁵

Zsidók a Bánátban

A Bánát (Bánság) területe a Duna és a Maros folyók mentén a 16. és 17. században, pontosabban, 1552-től 1718-ig, török kézen volt, ezután a pozsareváci (Passarowitz) béke értelmében 1778-ig osztrák uralom alatt állt, ekkor pedig Magyarország fennhatósága alá került. Az 1920. évi trianoni szerződés Romániának juttatta. Magyar, román, szerb, török, görög, örmény lakossága volt, majd a 18. században elnémetesedett. Mária Terézia és fia, II. József ezrével telepítették be a Bánátot Rajna-vidéki németekkel, akik nagy kedvezményekben részesültek (útiköltség, lakás, építő- és tüzelőfa, pénzbeli segély). A helyi hatóságok királyi rendeletre a legmesszebbmenő segítséget nyújtották az újonnan érkezőknek. Német nyelvű községek létesültek, főként r. katolikus lakossággal. Jöttek protestánsok is, de nem nagy számban. Mária Terézia elnyomta őket, de II. József sem mutatott nagy rokonszenvet irányukban.²¹⁶

Az első bánáti zsidók több mint valószínűleg spanyol eredetűek (szefárdi) voltak. A 17. század elején jöttek Törökországból és a törökök által elfoglalt területekről a Bánátba, főként Temesvárra. Bizonyságul szolgálhatnak a dokumentumokban, sírköveken található spanyol hangzású nevek. A temesvári zsidó temetőben elfekvő és az 1636. évszámot viselő sírkövön a Szalonikiből elszármazott *Azriel Assael* neve olvasható.²¹⁷ Rajta kívül még három más *Assael* fekszik a temesvári temetőben.

---

²¹⁵ MZsO V/1, pp. 452-453, no. 816 (1691); MZsO XIII, pp. 169-170, no. 146 (Máramaros megye bejelenti a Helytartótanácsnak, hogy az esedékes adók beszedése után kiűzi a zsidókat, 1745). — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 25, no. 35; pp. 48-49, no. 68; II/2, pp. 354-355, no. 238; p. 524, nos. 11, 17. — Vö. *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, II (1980), p. 223 (héberül).

²¹⁶ Mályusz Elemér, *A magyar protestantizmus történetének forrásai: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus* (Budapest, 1939), pp. 72, 94-95, 488 (alább: Mályusz); G. Dorschel, *Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung* (Gotha, 1908).

²¹⁷ Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században. Képekkel és kútforrásokkal* (Seini-Szinérváralja, 1928), p. 59.

Erdélyi rabbik galériája, 11

Glasner Mózes Sámuel (1856-1924):
1878 és 1923 között kolozsvári orthodox főrabbi

Conscriptio-kban és egyéb hivatalos iratokban találkozunk az *Amigo*, *Marco*, *Barukh*, *Musafia*, *Coronel*, *Hananel*, *Nissim* nevekkel, amelyek mind spanyol-szefárdi eredetre vallanak.²¹⁸

1739-ben gr. Georg Olivier Wallis tábornoszernagy (*General-Feldmarschal*), Szerbia kormányzója Belgrád város elestekor oltalomlevelet adott a spanyol-szefárdi zsidóknak Temesvárt való letelepedésére. Dicséri őket mindenkor bizonyított hűségükért és szolgálataikért: a spanyol zsidók "(haben sich) jederzeit besonders treu bewiesen". Kéri a temesvári katonai hatóságokat, hogy vegyék őket pártfogásukba, és adják meg nekik a lehetőséget kereskedelmi ügyleteik folytatására ("in Treibung ihres Handels und Wandels"), minthogy hasznos szolgálatot tettek a császári érdekek ügyében. Maga a bécsi udvari Haditanács 1737-ben privilegiumot adott nemcsak a temesvári: a bánáti "*Spanische Judenschaft*" részére is. Semmiképpen ne háborgassák őket szabadságukban, jogaikban.

E dokumentumokból kiderül, hogy a 18. század elején már nagyobb számú zsidó élt a Bánát területén. Mindenesetre, 1716-ban, amikor Savoyai Jenő herceg (1663-1736) Temesvárt visszafoglalta a törököktől, a városban 144 zsidót talált, és megadta nekik a választás lehetőségét, hogy ottmaradnak-e, vagy — ha úgy tartja kedvük — ingóságaikkal együtt eltávoznak.²¹⁹ Nincs tudomásunk a döntésükről, de tény, hogy a Bánátban Temesváron kívül ebben az időben zsidókat találunk: 1717-ben Aradon, 1721-ben Lugoson,²²⁰ Facsádon,²²¹ 1723-ban Újpalánkán,²²² Karánsebesen, 1727-ben Zarádon²²³ és Péterváradon (amely 1748-ban sz. kir. város lett).²²⁴ 1728-ban egy Belgrádból származó zsidó, Samuel

---

²¹⁸ Singer Jakab, "Temes megye és a zsidók polgárosítása", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1907), kül. pp. 148-149; *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (1928), pp. 1-2; uő, "Aus der Vergangenheit der Temesvarer Juden", *Sinai*, 2 (1929), p. 97.

²¹⁹ MZsO III, pp. 748-749, no. 458 (bánáti zsidók privilegiuma, 1737); pp. 776-777, no. 477 (gr. Wallis kormányzó oltalomlevele a Temesvárott és egyébütt letelepülő belgrádi zsidóknak, 1739). — Singer Jakab, "Aus der Vergangenheit der Temesvarer Juden", *Sinai*, 2 (1929), p. 96; *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (1928), p. 1.

²²⁰ **Lugos**: Krassó-Szörény vm., ma: Lugoș, R.

²²¹ **Facsád** / Facset: Krassó-Szörény vm., ma: Faget, R.

²²² **Újpalánka**: Bács-Bodrog vm., ma: Backa Palanka, H.

²²³ **Zaránd**: Arad vm., ma: Zarand, R.

²²⁴ **Pétervárad**: Szerém vm., ma Újvidék / Novi Sad, J. (Sz.).

Niszim, Szivác²²⁵ községben élt. Az ott élő zsidóknak nem volt könnyű a helyzete, nemcsak Szivácon, hanem a már említett egyéb helyeken sem. A Bánátban is, mint Erdélyben, sok zsidó pálinkafőzéssel, termény-, bőrkereskedéssel, házalással kereste meg kenyerét.

A Bánátban mindamelletts nehezen túrték meg a zsidókat. A hatóságok, a vármegyék előljárói mindannyian igyekeztek megakadályozni a zsidó lakosság számának növekedését, lehetetlenné tenni a bevándorlást. Sőt, sokan a már ott élőket is ki akarták űzni. "Túl sok a kereskedő" — hangoztatták. Korlátozzák a nem zsidó lakosság lehetőségeit. Bécs többször is felvilágosítást kért a zsidók számát illetően. Kéri összeírásukat. Ennek fő célja az adókivetés volt. Bécsnek szüksége volt a pénzre, de nem a zsidókra.

III. Károly már 1719. szeptember 26-án, majd 1725. június 28-i rendeletében ismét felkérte a Helytartótanácsot, hogy vármegyénként írassa össze a zsidók számát, azt, hogy mennyi adót fizetnek, s szeretné tudni, mi a vármegyék javaslata a zsidók számának csökkentése tárgyában. A vármegyék, úgy látszik, nem nagyon igyekeztek teljesíteni III. Károly kérését, mert a király 1727 folyamán három ízben is kénytelen volt hozzájuk fordulni és követelni, hogy egy éven belül terjesszék fel a zsidók összeírását lakhelyeik és adójuk feltüntetésével. Hiába volt minden erőlködése, az 1725/28. évi összeírásban Erdély és a Bánát vármegyéinek zsidósága (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegyék kivételével) nem szerepel. Ez azonban nem akadályozta meg III. Károlyt abban, hogy behajtsa a kivetett adóknak legalább egy részét. A Bánátban inkább, mint Erdélyben.

A bécsi hatóságok, jelesül gr. Hamilton, 1736 decemberében a bánáti közigazgatás fejének, Neffzernnek írt levelében csodálkozásának adott kifejezést, hogy a zsidók száma megnőtt és "el fogják venni a keresztény kereskedők szájától a kenyeret." Egyszerűs mind elrendelte, hogy mindazok, akik nem szerepelnek a gr. Mercy Florimund kormányzó (1716-1733) idején összeállított listában, üzessenek ki.²²⁶ 1727-ben Újpalánkán állandó

---

²²⁵ Szivác: Bács-Bodrog vm., ma: Sivac, H.

²²⁶ MZsO III, pp. 466-467, no. 271 (VI. Károly elrendeli a zsidók összeírását, 1725); p. 503, no. 302 (VI. Károly elrendeli a zsidók összeírását, 1727); p. 523, no. 317 (a magyarországi zsidókat egyénileg kell összeírni, 1727); p. 524-525, no. 318 (felszólítás a még hiányzó zsidóösszeírások pótlására, 1727); pp. 749-750, no. 459 (Máramaros megye hatósága két zsidónak nem engedte meg a türelmi adó behajtását, 1737). — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 525, no. 13, n. 2; p. 528, no. 198; p. 529, no. 20, n. 2; pp.

viszály ("ewiges Gezänk") volt zsidó és német bőrkereskedők között; Lázár zsidónak nem adtak engedélyt bőrüzem felállítására, mert "büzt terjeszt" vele, Jakab zsidónak sincs szerencséje ilyszerű tervvel, mert a már meglévő, nem zsidó kézben levő bőrüzem vallaná kárát.

A 18. században a bánáti területen rablóbandák garázdálkodtak. Nem telt el hét vagy hónap, hogy emberek ne estek volna áldozatul. Lopások, betörések, gyilkosságok voltak soron. Szenvedett ez az országrész természeti csapásoktól is (sáskajárás, pestis, árvizek stb.). A rossz közállapotok miatt zsidók élete sem volt biztonságban. 1724-ben valahol Karánsebes és Mehádia²²⁷ között nyolc rablógyilkos megölt egy spanyol (szefárdi) és egy askenázi zsidót. Utóbbit családotul együtt. A spanyol zsidóról lehúzták még a ruháját is. 1738 novemberében pedig Új-Arad mellett öltek meg három spanyol (szefárdi) zsidót.²²⁸

Nem meglepő, hogy 1743-ban maguk a bánáti zsidók folyamodtak védelemért Mária Teréziához. Kérésük alátámasztására két zsidó nevét említik mint a zsidók hasznosságának példáját; ezek: Bachrach Sámson, a temesvári császári posztógyár bérlője, és üzlettársa, Wolf (Farkas) Mänz / Mänzer (Menczer). De folyamodványukban hivatkozhattak volna Keppich (Kepesh) Jákobra és Ábrahámra is, akik királyi hűségük miatt már 1715-ben kiváltságlevelet kaptak III. Károlytól.

Mindenesetre, Bachrach Sámsonnak és Mänzer Farkasnak Bécs valóban hálás lehetett az osztrák—török háború (1736-1739) idején tett szolgálataikért. Ők látták el élelemmel az orsovai várban levő császári hadsereget. A folyamodványban a bánáti zsidók megemlézték Bachrach és Mänzer érdemeit a katonai ellátás, a Törökországból importált gyapjú szállítása körül.²²⁹ A két kereskedő gyapjút is szállított Törökországból az orsovai katonai tábor részére. A hajó teljes rakományával elsüllyedt. Ámbár e szállításokat a császári kormányzat megbízásából végezték,

---

533-534, n. 3. — Vö. Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 72, 74, 83; Hans Herrschaft, *Das Banat* (Berlin, 1940), pp. 55, 135.

²²⁷ Mehádia / Miháld: Krassó-Szőrény vm., ma: Mehádia, R.

²²⁸ Baróti Lajos, *Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez*, V (Temesvár, 1900), pp. 23-25, 32, 43, 40, 86, 98. — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 524, no. XI.

²²⁹ MZsO; XIII, pp. 150-151, no. 128 (a bánási zsidók Mária Teréziához intézett folyamodványukban Bachrach Sámson és Wolff Mänz érdemeiről, 1743). — A Bachrach Sámsonra vonatkozó adatokhoz lásd a jelen könyv egyéb helyein is; Keppichre nézve szintén.

kártérítésben nem részesültek. Bachrach és Mänzer később Temesvárt és a Bánát más városaiban sör- és pálinkagyárakat is alapítottak.²³⁰

Mária Terézia zsidóellenes politikája

A bánáti zsidók naivak voltak, ha Mária Terézia megértését, jóakarátát keresték. A királynő uralkodása idején helyzetük inkább súlyosbodott.

Megrendítő a félelem, amelyet az 1756. december 22-én, a prágai *Altneuschul*-ban, Ezekiel Landau (1713-1793) főrabbi által felolvasott *excommunicatio* árult el. Felhívja benne a zsidók figyelmét, hogy legyenek elővigyázatosak, nehogy a kémkedés legkisebb gyanúja vetüljön reájuk. Mária Terézia kémkedéssel vádolta őket. Tegyenek meg mindent és imádkozzanak Mária Terézia hadseregének győzelméért. Ezekiel Landau, korának leghíresebb rabbi tekintélye,²³¹ már 1756 szeptemberében elrendelte, hogy a zsidó közösség templomaiban, reggel és este, a szokásos mindennapi imarend után húsz zsoltárt mondjanak el, és az általa szerkesztett külön imát, Mária Teréziáért, családjáért és a hadsereg által vívott harcnak győzelmes befejezéséért.

A főrabbi által szerkesztett *excommunicatio* szövege az imával együtt nyomtatásban is megjelent. Valószínű, hogy megküldték más zsidó gyülekezeteknek is. Ezekiel Landau mindezzel a zsidók hűségét akarta bizonyítani. Mária Terézia azonban maradt, aki volt.

Zsidók iránti gyűlöletét megmutatta már a kezdet kezdetén. 1742-ben 50 000 rhénus frt-ot követelt a morvaországi zsidóktól, mert különben lemészárolják őket (*„sie sämtlich geplündert und nieder gemacht werden würden“*). 1744/45-ben elrendelte a prágai zsidók kiűzését, mert azok, úgymond, a porosz háború idején nem viselkedtek rendesen, az ellenség iránt voltak barátsággal. Prága városa azonban gazdasági okok miatt nem hajtotta végre a rendeletet.

---

²³⁰ MZsO XIII, pp. 93-98, nos. 76-80 (Bachrach Sámson gyapjúszállításaira vonatkozó iratok, 1731); pp. 99-100, no. 82/a (ua., 1731); pp. 150-151, no. 128 (1743). — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 525, no. 13. — Büchler Sándor, "A Bachrach család Magyarországon", *Magyar Zsidó Szemle*, 27 (1910), pp. 82-102.

²³¹ Lásd róla Richtmann Mózes, "Landau Ezékiel prágai rabbi (1713-1793) és a magyar zsidók", *Magyar Zsidó Szemle*, 22 (1905), 298-341; és külön is (Budapest, 1907).

Erdélyi rabbik galériája, 12

Ehrenreich Sámuel (Salamon) / Shelomo Zalman Ehrenreich (1863-1944):

1899 és 1944 között szilágysomlyói orthodox főrabbi

Magyarországon, Erdély és a Bánát területén a királynőt a türelmi adók behajtása érdekelte, kész volt a kényszerítésre, akár fegyveres erővel is, akár a kiűzés állandó fenyegetésével. 1743-ben a 2 frt összegű fejadón kívül különadót is kivetett, családonként 100 frt összegben. Amennyiben nem fizetnék be, meg nem maradhatnak az országban. A kiűzési rendeletek egymást érték. 1746-ban kiűzte a Budán régóta lakó 31 zsidó családot. 1743/44 és 1745-ben kimentek a felszólítások a bánáti hatóságokhoz is, részletes utasításokkal. 1745 márciusáig minden zsidónak — szefárdinak és askenázinak egyaránt — el kell hagynia az országot — előbb azonban törleszteniük kell adóhátralékaikat. Az 1749. június 27-én kiadott utasítás értelmében Temesvárt csak Levi rabbi, Juda Israel, a metsző, Con (Cohen) Jákob, Philipp Elias, Joseph, a "lóidomító", Reuben Israel és Jacob Coronelle (Coronel) maradhatnak meg.²³²

1753-ban Mária Terézia erélyes hangú iratot küldött a Bánátba, amelyben a zsidókat kitiltotta a katonai fennhatóság alá tartozó területről, Temesvárról és Pancsováról. Ki kell lakoltatni őket házaikból, kapualjából (amely lakhelyül szolgált), vigyázzanak arra, nehogy a jövőben oda újból beköltözzenek. Br. Engelshofen Ferencnek, a temesvári helyőrség parancsnokának félévenként kimutatást kell felterjesztenie az esetleg odamerészkedő zsidókról.²³³

Mária Terézia, aki a legszigorúbb módon megkövetelte a türelmi és egyéb adók behajtását, ugyanakkor megnehezítette a zsidók életét, eltiltotta őket az import kereskedelemtől. Nem hozhattak be külföldről Magyarországra, Erdély és a Bánát területére idegen árukat, ámbár a múltban joguk volt erre. 1770. május 2-án közölte ezt a tartományhatósággal. A zsidók nyögnek az adóterhek és a kenyérkereset nehézségei miatt. Példaként megemlítjük az aradi zsidóknak a vármegyéhez írott folyamodványát. Az 1770. évi iratban közlik, hogy türelmi adóként 110 frt-ot, a magyar királyi kamarának 120 frt-ot, a vármegyének pedig 60 frt-ot fizetnek évente, azonban nincs módjuk megteremteni a megélhetésüket. Kérik a vármegyétől anyagi terheik könnyítését. A vármegye pártolólág felterjesztette kérésüket a

---

²³² Lásd Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (1928), p. 3; Singer Jakab, "Diego d'Aguilar. Egy marannus története", in: *Közlemények. Kiadja az Erdély-Bánáti Rabbiegyesület*, I (1934), pp. 77-78; Scheiber Sándor, in: *MZsO VII*, p. 41-42. — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 525, no. 13, n. 2.

²³³ *MZsO XIII*, pp. 367-368, no. 390 (1753).

Helytartótanácsához. Nincs dokumentum a Helytartótanács döntéséről. Bizonyára nem tévedünk, ha fölteszük, hogy a döntés elutasító volt.²³⁴

A «Judenordnung»

Mária Terézia 1776-ban adta ki híres «*Judenordnung*»-ját, amely a temesvári, illetve bánáti zsidók életét szabályozta. A «Zsidó Szabályzat» tartalma megvilágítja a királynőnek a zsidók iránti érzelmeit is. A «Szabályzat» szerkezete, bizonyos konkrét rendelkezések, előírások és tilalmak, erős hasonlóságot mutatnak fel Nagy Frigyes porosz király (1740-1786) revideált «*Juden-Privileg*»-jével, amelyet a király 1750. április 17-én adott ki, illetve a «*Schutz-Brief*»-fel, amelyet csak 1756-ban hoztak nyilvánosságra, "nehogy általa Poroszország hitelét, hírnevét külföldön megkárosítsák", de amely gyakorlatilag már 1750-ben érvényben volt. Frigyes fejezetekre (I-XXXI), majd a fejezeteken belül paragrafusokra tagolt «*Juden-Privileg*» szolgálhatott mintául Mária Terézia «*Judenordnung*»-jához, amelynek összesen 31 fejezete (I-XXXI) két részre osztva (első rész: I-XIV. fejezet, második rész: XV-XXXI, más számozás szerint ismét I-XVII. fejezet) a temesvári, illetve bánáti zsidó lakosság életét szabályozza.

Mind a «*Juden-Privileg*»-nak, mind pedig a «*Judenordnung*»-nak egy és ugyanaz volt a célja: megakadályozni a zsidók lélekszámának gyarapodását, korlátozni kereskedelmi tevékenységüket, de ugyanakkor a legkülönbözőbb úton-módon kipréselni belőlük pénzösszegeket.

Mielőtt rátérnénk a bánáti «*Judenordnung*» tüzetes ismertetésére, rá szeretnék mutatni a közte és a «*Juden-Privileg*» közt mutatkozó hasonlóságokra. Mindkét «Szabályzat» hangsúlyozza, hogy ez a szabályozás "a zsidók érdekét" is szolgálja. Rögzítik a zsidó gyülekezet belső igazgatásának keretét, meghatározzák a tisztviselők számát és felelőségüket az "átutazó zsidók"-nak a városban tartózkodását illetően. Mindkét «Szabályzat» kimondja, hogy idegen zsidók csupán rövid időt tölthetnek a városban (ti. Berlinben, illetve Temesvárt). Az évente megrendezett vásárokon való részvétel, a nem zsidó lakosság kereskedelmi tevékenységének szavatolása, a lakhatási engedély öröklése, a házasságok előzetes engedélyhez kötése, a vagyonos zsidók befogadásának szabályozása mindkét «Szabályzat»-ban egyaránt fontos szerepet játszik.

---

²³⁴ *Izvoare*, II/2, pp. 405-406, no. 277.

Mária Terézia tanácsadói tanulmányozhatták a zsidókra vonatkozó, Nagy Frigyes előtti rendeleteket is. (Nagy) Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640-1688) például úgy rendelkezett (1671), hogy a zsidók nem építhetnek zsinagógát, magánházaknál imádkozhatnak ugyan, de csak oly módon, hogy ne zavarják, ne ingereljék fel nem zsidó szomszédaikat. Céhek folyamodtak a császárhoz a zsidó kereskedők "káros" működésének megakadályozása érdekében, főként az ezüst, ón, réz felvásárlása terén; egyébként ez Ausztria-Magyarországon tilos volt. Brandenburg-Poroszországban zsidók a bányavárosok közelében nem lakhattak; a berlini zsidók sírtak, akárcsak az aradiak: szegénységük oly nagy, hogy a reájuk kivetett adó megfizetése teljes képtelenség ("pure Unmöglichkeit"). Frigyes Vilmos, akárcsak majd Mária Terézia, a gazdag zsidókkal hajlandó kivételt tenni, meghagyni őket lakhelyeiken, de a szegényeket a legrövidebb időn belül kiűzni rendeli. A berlini hatóságok halasztást kértek a rendelet végrehajtására, akárcsak majd a gyulafehérváriak.

Mária Terézia «*Judenordnung*»-ja kiterjed a zsidó élet minden területére. Mint említettük, célja megakadályozni zsidók számának gyarapodását. Az 1775. évi *conscriptio* szerint Temesvárt 1772-ben 55 család élt, és 1776 márciusában számuk már elérte a 76-ot. Ezért, hogy elejét vegyék a további "rosszabbodás"-nak — és ezt, szerintük, "a zsidó érdek is megkívánja" —, elrendelte a temesvári spanyol (szefárdi) és askenázi gyülekezetek egyesítését. Az új zsidó község összesen 49 családból állhat, lehet benne egy rabbi, egy tanító és két kántor, családjakkal. E számot nem változtathatják meg. Nagy Frigyes a «*Juden-Privileg*»-hez hozzácsatolta, név szerinti felsorolásban, azoknak a zsidó családoknak a jegyzékét, amelyeket bizonyos összeg lefizetése ellenében megtűrt ("Schutzjude", "védett zsidó").

A halálozási és születési adatokat hétről hétre fel kell terjeszteni a rabbi és a község elöljárójának aláírásával. Házasságra előzetes engedély nélkül senki nem léphet. A zsidók közül csupán nyolcan foglalkozhatnak kereskedelemmel; a vándorkereskedés nem megengedett. Meghatározták a zsidó község vezetésének létszámát: alkalmazhatnak egy rabbit, egy chachamot (*hakham*) (a spanyol zsidók vallási feje) és kisegítőjét, két kántort, két egyházfit (*Schul-Klopfer*), egy tanítót és egy jegyzőt. Amennyiben a gyülekezet tagjai között e tisztségekre alkalmas személyek nem találhatók, megengedhető külföldiek megválasztása is, ha megfelelő és igazolt képzettséggel bírnak.

A «*Judenordnung*» szellemére vall, hogy megtiltja a rabbi, a tanító, a két kántor özvegyeinek, árváinak, hogy ismét családot alapítsanak maguknak a városban. Ha ezt megteszik, el kell hagyniok Temesvárt.

A «*Judenordnung*» harmadik része foglalkozik a zsidók adóinak behajtásával és ellenőrzésével. Fejadóként 8 frt 30 kr-t kellett fizetniük. Amennyiben az adókat nem fizetnék be idejében, katonai segédlettel kell őket erre kényszeríteni, fogház-büntetés, javaik elkobzásának terhe mellett. Ha mindez nem használ, az országból való kiűzésük lesz a megoldás.

A «*Judenordnung*» foglalkozik a gyülekezet kiadásaival, a kiadások fedezetének módjával, megszabja a hitközségi alkalmazottak fizetését és a gabellát.

A rendelkezések előírják, hogy idegen, vagyis külföldről — például rokoni látogatásra — érkező zsidó kötelessége felmutatni a határnál kapott személyazonossági igazolványt; meg kell akadályozni, hogy hosszabb időre itt maradjon. Kéregetőket, vándorkereskedőket tilos beengedni a városba; az évenként rendezett vásárra ide érkező vagy itt keresztülutazó zsidó nem töltheti az éjszakát a városban, és idegen a helyben élő zsidónál sem tartózkodhat 12 óránál tovább.

Keresztény nő nem szolgálhat zsidónál, és zsidónak nem lehetnek keresztény lakói vagy megfordítva. Építhetnek maguknak lakásokat egy erre kijelölt helyen.

A «*Judenordnung*» figyelme kiterjed a zsidók által eszközölt jótékonyásra is, szabályozza, hogyan és miként oldhatják meg szociális problémáikat. Minden zsidó legfeljebb egy üzlethelyiséggel bírhat, csak kereskedelemmel foglalkozhat. Elelmiszerral azonban nem kereskedhet.

A zsinagógán kívül a zsidók máshelyt nem folytathatnak istentiszteletet; a Tóra-olvasás idején a király- és családjáért mondandó imát az egész gyülekezet — férfiak és nők egyaránt — hangosan mondják el, és a végén mindenki, aki a zsinagógában tartózkodik, mondja reá az "Ámen"-t. Különben az istentisztelet és a Tóra-olvasás a zsidó törvények tiszteletben tartása mellett folyhat. Magánháznál csak a benne lakó imádkozhat, de csendesen, nehogy zavarja vele a nem zsidókat. A gyülekezet kötelessége a község okiratainak megőrzése.

A «*Judenordnung*» második fejezete a bánáti területen (Temesvár területén kívül) élő zsidósággal foglalkozik. Vizsgálat alá kell venni minden egyes zsidót: foglalkozását és magatartását illetően.

A rendelkezések szerint csak azok maradhatnak az országban, akiket a vizsgálat megfelelőnek talált. Nem alkothatnak gyülekezetet, és ilyen célból nem egyesülhetnek más városban élőkkel sem. Hivatalos közegek vezessenek listát róluk. Figyeljék a városba érkező vagy onnan távozó zsidókat. Házasságra csak előzetes engedéllyel léphetnek.

Erdélyi rabbik galériája, 13

Jordán Sándor (Shemuel Zanwil) (1861-1932):
1890 és 1903 között fogarasi orthodox, majd 1903 és 1932 között
szatmári *status quo* rabbi

A vidéken élő zsidóknak nincs joguk önálló községi adminisztrációra. A türelmi adót ugyanúgy kötelesek befizetni, mint a városbeliek, és rájuk is vonatkoznak a fenyítések, amelyeket a «*Judenordnung*» első része felsorolt. Fel vannak mentve a beszállásolás és robotmunka kötelezettsége alól. Lakással bírhatnak, akár kettővel is, de csak egy helyen. Földművelésre alkalmas területtel nem rendelkezhetnek; mindenki imádkozhat saját lakásában csendesen — úgy, mint Temesvárt —, de Tórát nem használhatnak sem imádkozás, sem pedig tanítás céljából.

Mária Terézia tanácsadói jól tudták, hogy a Tóra a zsidó nép, a közösség centrális ereje. Nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is meg akarták bénítani őket, no meg, azt akarták, hogy életüket ne a Tóra törvényei szabályozzák. Megengedték azonban, hogy nem helybeli zsidók is részt vegyenek a körülmetélés (*circumcisio*) szertartásában, ha azt faluhelyen, zsinagógától távol eső helyen végzik. Az imádkozás azonban ne folyjék hangosan, ugyanúgy, mint ahogy a temesváriak számára előírták, hogy ne zavarják vele a keresztényeket lakásaikban, tevékenységükben.

E részben is a hangsúly a zsidók számának korlátozásán és ellenőrzésén volt. A hatóságok pontos listát vezessenek róluk; családfők kötelessége 24 órán belül jelenteni elhalálozást, idegen zsidó jelenlétét a községben; zsidó nem távozhatott, nem hagyhatta el lakóhelyét igazoló írás nélkül. Ezzel kell jelentkeznie, bárhová vitte is útja, megjelölve benne az időpontokat, mikor és hol járt, mikor tért vissza eredeti lakóhelyére. Tehát útlevelemmel kellett bírnia. Vidéki zsidó sem tarthatott nem zsidó lakót a házában, és ő sem lakhatott keresztény ember házában tovább, mint két esztendő. Igyekezzenek üres lakást bérelni vagy vásárolni, avagy a két esztendő leforgása alatt magának saját lakást építeni. Zsidó utazása idején zsidónál szerezzen magának alvóhelyet, s ha ilyen nincs, csak ez esetben töltheti keresztény tulajdonában lévő lakóhelyen az éjszakát. Ha e törvényt megszegi, megbüntetik.

A «*Judenordnung*»-ot br. Joseph Brigido, a Bánát és Temesvár kormányzója írta alá Temesvárt 1776. december 28-án, az ott lakó zsidóknak nem nagy öröme. A «Zsidó Szabályzat» 1778-ig volt érvényben.²³⁵

Nincs kétség az iránt, hogy e «*Judenordnung*» Bécsben született meg, és Mária Terézia jóváhagyásával. Ha a császár- és királynő könyörtelenül üldözte a protestánsokat, miért lett volna türelmes, emberséges a zsidókkal szemben. Mária Terézia határozottan a r. katolikus vallásban látta országa

---

²³⁵ *Izvoare*, II/2, pp. 145-172, no. 99. — Vö. *Juden in Berlin. Ein Lesebuch* (Berlin: Nicolai, 1988), pp. 12, 15, 26, 34-38.

jólétének és saját maga túlvilági üdvösségének zálogát. A katolicizmus az uralkodó vallás — vallotta —, és ezért tüzzel-vassal kell védelmezni és terjeszteni.

II. József "türelmes" rendeletei

A 18. század végén Ausztria-Magyarországon is érezhető volt az 1789. évi francia forradalom hatása. A felvilágosodás hulláma elérte ezeket a területeket is. Hangok hallatszottak a zsidóság helyzetének javítására. II. József uralkodása (1780-1790), amely az úgynevezett reformkorszak kezdetét jelentette, kis mértékben változást idézett elő a magyarországi, s így az erdélyi zsidóság helyzetében is.²³⁶

II. József, aki édesanyja, Mária Terézia udvarának zsidóellenes légkörében nevelkedett, fiatal korában a Nyugatot járta, 1777-ben Franciaországban, Svájcban volt. Minden bizonnyal közlőrl ismerte meg a 18. század politikai, kulturális áramlatait. Tanítói, Christian August Beck (természetjog) és br. Bartenstein (nemzetközi jog) megismertették azokkal az alapelvekkel, amelyek szükségesek az állam irányításához. Hangoztatták az etikai elveket is, amelyek az alattvalók életének irányításában nélkülözhetetlenek.

II. József nem tudott teljesen megszabadulni anyjának zsidóellenes politikájától. Személyesen, akárcsak anyja, ő sem kedvelte a zsidókat; egyébként a protestánsokat sem. E kettő közül, ha választania kellett, a protestánsokat még úgy-ahogy elfogadta, de a zsidókat nem szívelte. "*Da kein Vergleich zwischen Juden und Protestanten gemacht werden kann*" — szúrta bele sajátkezüleg egy határozatba, amely a gyermekek megkeresztelésével foglalkozott.²³⁷ Magyarul: zsidók és protestánsok össze sem hasonlíthatók egymással.

---

²³⁶ Ferdinand von Zieglauer, *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Josephs II. und Leopolds II.* (Wien, 1881); Joseph Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Joseph II.* (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte. Universität Tel-Aviv, 9) (1986); Michael K. Silber, *Roots of Schism in Hungarian Jewry: Cultural and Social Change from the Reign of Joseph II. until the Eve of the 1848 Revolution* (Ph. D. Diss., The Hebrew University, Jerusalem, 1985) (héberül, angol kivonattal).

²³⁷ Mályusz, p. 488.

S bár Mária Terézia a fiát is rá akarta nevelni a saját meggyőzésére, II. József, látván anyjának türelmetlenségét, politikájában eltért az anyai nevelés szellemétől. Mária Terézia 1780. november 29-én bekövetkezett halálával ő ült a Habsburg birodalom trónjára.

II. József Erdélyben tett kétszeri látogatása alkalmával személyesen is tapasztalta az erdélyi nemzeti mozgalmak erősségét, s a bennük rejlő veszélyt is.

A császár már az 1781-ben kiadott «*Concivilitas*» rendelettel meg akarta szüntetni a szászok kiváltságos jogait, és szeretett volna megteremteni valamifajta "erdélyiességet"-et (*transzilvánizmus*), amelyben minden polgár — kivéve a zsidókat! — egyforma jogokkal bírna.

1784-ben II. József megváltoztatta a közigazgatást is, oly módon, hogy Erdélyt 11 vármegyére osztotta fel. Hivatalos nyelvként bevezette a németet, és 1784/85-ben nyélbeütötte Magyarország első népszámlálását, az erdélyit pedig, mint említettük, 1785/86-ban.

A császár a «*Concivilitas*» rendelettel éppen az ellenkezőjét érte el, mint amit akart. Magára haragította a szászokat, a magyarokat, és a jobbágyság felszabadításával a nemeseket is.

A zsidók számára kiadott szabályzatokkal nem sokat javított a helyzetükön. Nem szerette a zsidók között a szegényeket; a gazdagabbakat még megtűrte, mert gazdasági, adózási szempontok vezérelték őt is, mint anyját, Mária Teréziát.

A király 1783-ban adta ki a «Türelmi rendelet»-et («*Toleranzpatent*») a magyarországi zsidóság számára. Erdélyt illetően II. József habozott. Végül 1789. április 30-án az erdélyi Guberniumhoz is megküldte a galíciai zsidók részére kidolgozott türelmi rendeletet, véleményezés végett: vajon alkalmazható lenne-e Erdélyben is?²³⁸ De a «Türelmi rendelet» alkalmazásáról Erdélyben nincs tudomásunk.

*

---

²³⁸ MZsO XVIII, pp. 347-353, no. 650 (a körirat soproni példánya, 1783). — Vö. Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 76-77. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 330-340, no. 233.

Erdélyi rabbik galériája, 14

Eisler Máttyás (1865-1930):
1891 és 1930 között kolozsvári neológ főrabbi

A tolerancia elveit érvényesítő rendelkezésekkel a király nagyvonalú és a lényegét illető változtatásokat akart végrehajtani a társadalom szerkezetében. Az 1781. évi «*Toleranzpatent*» meg akarta szüntetni az Erdélyben élő nemzetiségek — magyarok, szászok, románok — politikai és gazdasági vetélkedését. Gyengíteni akarta a szászok különleges jogi státusát, amelyet azok a 16. század óta fokozatosan megeremtettek maguknak. Szász nemzetként éltek, és nemcsak kulturális szempontból, hanem érzelmileg is a német néphez, országhoz vonzódtak. Hasonlóképpen a románok is törekedtek nemzeti életük megerősítésére. A «Türelmi rendelet» szabályozni akarta a különféle keresztény vallások jogi helyzetét, az áttérést az egyik "bevett vallás"-ról (*religio recepta*) a másikra.

II. József ugyancsak a türelmi politika elveinek érvényesítéséről tett tanúságot, amikor 1783. március 31-én kiadta a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» című rendeletét,²³⁹ amely a magyarországi zsidóság helyzetét volt hivatva rendszabályozni. Célja volt vele: bekapcsolni a zsidóságot az állam vérkeringésébe — de ennek ára a teljes asszimiláció volt. Nincs pozitív bizonyítékunk arra, hogy a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» hatályát kiterjesztették volna Erdélyre is. Sőt, az 1789. április 30-i leiratban inkább éppen korlátozó rendelkezésekről olvashatunk, amelyek határozottan ellentmondanak a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» meghirdette jogoknak.

Az erdélyi «Türelmi rendelet»

Volt II. Józsefnek egy külön erdélyi «Türelmi rendelet»-e is, amely részben más volt, mint a magyarországi. Ennek oka: a két országrész sajátos alkotmányjogi helyzete.²⁴⁰ Talán ezzel magyarázható meg, hogy II. József vonakodott a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*»-t változatlan formában az erdélyi zsidókra is kiterjeszteni.

1787. július 23-án kiadott rendelete azonban, amely előírja — főként zsidók számára — a német nevek viselését, világosan vonatkozik a "bármely

---

²³⁹ Szövegét kiadta Büchler Sándor, "Sistematica (*sic!*) gentis Judaicae regulatio", *Magyar Zsidó Szemle*, 13 (1896), pp. 367-374. Magyar fordítása: Borbély Judit, *apud*: Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526-1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), pp. 261-268.

²⁴⁰ Mályusz, pp. 281-282.

tartományban élő zsidóságra (*die Judenschaft in allen Provinzen*)", így az erdélyiekre is.²⁴¹

A «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» főbb pontjai: hivatalos iratokat csak magyar, latin vagy német nyelven szabad megszövegezni. A héber vagy *jüdisch-deutsch* (jiddis) nyelvű iratok nem érvényesek; két év leforgása alatt, azaz legkésőbb 1789-ig, a zsidóknak el kell sajátítaniuk a hivatalos nyelveket. Ezen időn túl a *jüdisch-deutsch* nyelven kiállított iratok érvénytelenek. A hivatalos nyelvek elsajátítása érdekében zsidó elemi iskolákat lehet felállítani a zsidó ifjúság számára, a «*Normal-Schule*»²⁴² mintájára; de a császár külön kegyessége folytán a zsidó gyermekek látogathatják a nemzeti iskolákat is. Minthogy a zsidók könyveinek legtöbbje oly nyelven íródott, amely nem ismeretes az egyetemi tanárok és a cenzorok előtt, és ily módon nem lehet ellenőrizni őket, a jövőben héber vagy jiddis nyelvű könyvek nem nyomathatók ki. Külföldről sem lehet ilyeneket az országba behozni. Kivételt képeznek azok, amelyek a liturgia céljait szolgálják. Minthogy az iskolaigazgatókra számos teendő vár, hogy feladatukat elvégezhessék, a király a következőket rendeli el.

(a) Ahol a zsidók nagyobb számban élnek, és gyülekezetet alkothatnak, ott saját költségükön iskolákat állíthatnak fel maguknak; ezek az iskolák azonban az állami iskolaigazgatók ellenőrzése alatt fognak állni. Rabbik és előljárók buzdítsák a zsidókat «*Normal*»-iskolák felállítására, és tegyék közzé a zsinagógákban a jelen királyi rendeletet, hogy elhárítsák híveik esetleges kétkedését. Az iskolák osztályainak és tanítóinak számát később fogják meghatározni. A tanítás — értelemszerűen — a Magyarországon használatos nyelvek valamelyikén történjék. A keresztény iskolákban használatos tankönyveket kell a zsidó iskolákban is bevezetni, a tanulók hasznára, de a pénzmegtakarítás szempontjából is. Ami pedig a vallásoktatást illeti, azt a keresztény iskolákéhoz hasonló módon kell megszervezni: meg kell határozni bizonyos napot és órákat, amikor a tanulók vallási nevelésben részesülhetnek. Kezdetben keresztény tanerőket kell igénybe venni, később alkalmazhatnak megfelelően képzett zsidó tanítókat is. A kerületi tanfelügyelők feladata gondoskodni arról, hogy tiszteletben tartsák a jelen rendelkezéseket. A zsidóknak jogában áll, hogy a kerületi tanfelügyelőknek tanítókat ajánljanak kiválasztás végett, továbbá két héten belül ajánljanak olyanok ifjakat is, akiket a közelben levő tanítóképzőbe lehet elküldeni kiképzésre. A zsidó fiatalság előtt nyitva

---

²⁴¹ Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 79, 87.

²⁴² Ma így mondanánk: "általános iskola". (De «*Normal-Schule*» volt a minta-iskolák elnevezése is.)

állnak a keresztény iskolák is. A zsidó iskolákban keresztény tanítók fognak tanítani mindaddig, amíg zsidó tanítók nem nyernek kiképzést a tanítóképzőben. A tanítók fizetése a türelmi adótól és a zsidó közösség teherbíró képességétől fog függni; a keresztény tanítókat a legnagyobb gonddal kell kiválasztani, olyanokat válasszanak, akik el tudják oszlatni a zsidók félelmét és előítéleteit.

Annak érdekében, hogy előmozdítsák az újonnan felállított zsidó iskolák látogatását a zsidó tanulók által, és hogy az eddig használatban levő jiddis nyelvet kiküszöböljék, elrendeli:

(b) Magántanítók nem foglalkozhatnak gyermekek tanításával; két esztendő elteltével még olyan helyeken sem taníthatnak, ahol nem működik zsidó iskola. E rendelet kihirdetésétől számított tíz év elteltével a zsidó, ha még nem töltötte be a 25. életévét, és nem tudja igazolni előző elemi iskolai végzettségét, nem üzhet semmilyen foglalkozást, nem lehet kereskedő, nem folytathat ipart, nem bírhat haszonbérlettel. Mindenütt, ahol zsidó iskola van, a hatéves gyermeket — fiúkat, leányokat egyaránt — össze kell írni, és iskolalátogatásra kell kötelezni őket. A kerületi tanfelügyelők kötelessége, hogy időről időre meglátogassák a zsidó iskolákat, és félévenként a főtanfelügyelőnek részletes jelentést adjanak a tanulók erkölcsi és tanulmányi előmeneteléről. A keresztény iskolákat látogató zsidó tanulókkal a bécsi vagy magyarországi iskolákra érvényes előírások szerint kell foglalkozni. Őfelsége kívánsága, hogy az újonnan felállítandó iskolák megalapítása tapintatos módon folyjék le, és ezt, valamint az iskolák számát, a zsidókkal egyöntetűen kell megállapítani.²⁴³ Zsidókat magasabb iskolák — egyetemek, felső iskolák — elvégzésére kell ösztönözni, kivéve a teológiát. Könyvek behozatala külföldről — ugyanúgy, mint Csehországban — szigorúan tilos, még ha héber vagy jiddis nyelvűek volnának is; csak az istentisztelethez használatos héber nyelvű könyveket szabad behozni. A prágai héber nyomdában előállított, az istentisztelethez szükséges könyvek jegyzékét azonban előzetesen terjesszék fel a hatóságokhoz. Zsidók földet haszonbérbe vehetnek abban az esetben, ha saját maguk művelik meg; fuvarozhatnak is, és Őfelsége kívánsága az, hogy a zsidók keressék meg kenyerüket minden korlátozás nélkül; foglalkozhatnak pecsétvéséssel, puskapor és salétrom előállításával, de bányák közelében — mint eddig — nem tartózkodhatnak. Lehetnek kézművesek és céhek tagjai is; tanulhatnak keresztény mestereknél, a tanulók rendes bánásmódban részesüljenek, és engedjék meg nekik kóser élelem fogyasztását. A helyi hatóságok feladata ügyelni arra, hogy zsidó

---

²⁴³ Mályusz, pp. 559, 565.

tanulókat az iskolában, tanoncokat pedig munkahelyükön ne zaklassanak.²⁴⁴ A zsidók megkülönböztető jeleit meg kell szüntetni. Kardot viselhetnek, s a szakáll viselésben senki sem háborgathatja őket.²⁴⁵

Nem sokkal a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» megjelenése után II. József — 1787. július 23-án kelt rendeletével — előírta a német családi nevek felvételét.²⁴⁶ Zsidó nevek használata tilos; a családfő kötelessége, hogy rabbi vagy kerületi képviselő aláírásával ellátott, német nyelvű és 1787 novemberéig beküldött írásbeli nyilatkozatban önmagának és családtagjainak német elő- és családi nevet válasszon, amely nevet azután élete végéig kell viselnie; a születési és *circumcisio*-anyakönyvek csak német nyelven vezethetők; ezekbe az újszülöttek, házasulók, elhalálozottak neveit is a német nevekkal kell bejegyezni. A német név iránt folyamodó kérelmet — és az ennek benyújtását igazoló hatósági feljegyzéseket — meg kell őrizni és a *conscriptio*-t végző személynek át kell adni, ő azután az illető eredeti és újonnan választott nevét az összeírás-könyvbe bejegyzi. Az 1787 decembere előtt zsidók által kiállított, s régi nevükkel ellátott dokumentumokra az új rendelet nem vonatkozik. Rabbikat, akik 1788. január elsejétől kezdve nem hajtják végre eme név-rendeletet, első ízben 50 frt pénzbüntetéssel sújtják, másodízben elbocsátják őket állásukból, és elveszítik a lehetőségét annak, hogy újból alkalmazza majd őket. Ha valaki újólag választott neve helyett más nevet használ, 50 frt pénzbírságra ítélik, fizetéseképtelenség esetén családtagjaival együtt kiűzik az országból.

A névváltoztatási rendelet rendelkezik a büntetésből befolyó összegek felhasználásáról is. Fele a gyülekezet pénztárába kerül, a másik fele pedig "*demjenigen zufallen, der solch' einen Unterschleif entdeckt und angezeigt hat.*" Tehát a rendelet a besúgást jutalmazza. Nem meglepő, mert mind a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*», mind pedig a névváltoztatást előíró rendeletben nem egy helyen a zsidókat megalázó jelzőkkel találkozunk. Valószínű, hogy e rendeletek aláíróit (gr. Csáky János, Franz Skerletz, Johann Mihálovich, a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» esetében pedig gr. Pálffy Károly, Michael Blasicsich, Szabó Gregor Jos.) is terheli némi felelősség ezen a téren.

A történészek véleménye megoszlik II. József uralkodásának megítélésében. Vannak, akik dicsérik, mások azonban elítélik. Talán ő maga mondta ki az ítéletet önmagára, amikor egy napon (1790. január 26), nem

---

²⁴⁴ MZsO XVIII, pp. 347-353, no. 650 (Helytartótanács, 1783).

²⁴⁵ MZsO XVIII, pp. 353-354, no. 651 (Helytartótanács, 1783).

²⁴⁶ Joseph Bergl, *Geschichte der ungarischen Juden* (1879), pp. 80-82.

sokkal halála (február 20) előtt, aláírásával — egyetlen tollvonással — hatálytalanította korábbi rendeleteit.²⁴⁷

A Brukenthal-terv

A zsidó gyülekezet növekedésének továbbra sem örvendett mindenki Erdélyben. 1780 áprilisában Samuel Brukenthal, Erdély gubernátora (kormányzó) (1777-1787) felhívta Bécs figyelmét a zsidók számának gyarapodására. Leveléhez csatolta a zsidó lakosság létszámára vonatkozó adatokat: 221 család, összesen 461 gyermekkel, azokon kívül, akik az adófizetés elmulasztása miatt börtönben ülnek. Az összeállításban feltüntette a zsidók vagyoni helyzetét, foglalkozásaikat is. A zsidók legtöbbször — egyéb lehetőségek híján — korcsmabérlettel, pálinkafőzéssel teremtette meg maga és családja számára a megélhetést. Volt köztük néhány kiskereskedő, szabó, tanító is. A jelentés lényege azonban az, hogy a zsidók adóhátraléka összesen 20 403 frt-ra rúg. Számuk Szolnok-Doboka vármegyében a legnagyobb: 138 család, összesen 259 gyermekkel, s az ottani földesurak birtokain élnek. Sokan közülük erdélyi születésűek, a többiek származási helye pedig: Spanyol-, Lengyel-, Német- és Morvaország, valamint a román fejedelemségek. Legnagyobb részük szegény. Egy lovon vagy tehenen kívül nincs más vagyonuk. Az «*Approbatae constitutiones*» (1653) rendelkezése (V, 82) értelmében zsidók csak Gyulafehérvárt lakhattak. Ennek ellenére — szól Brukenthal jelentése — szétszéledtek Erdély más vidékére is. Ezért ajánlatos mindazokat, akik immár legalább 30-40 esztendeje nem tartózkodnak Erdélyben, kiűzni eredeti lakhelyeikre. Az itt maradottak életlehetőségét pedig korlátozni kell. Nem állíthatnak fel újabb üstöket alkohol vagy más italok előállítására céljából. Már eddig is súlyos károkat okoztak. Elorozták a keresztény lakosság mindennapi kenyerét, a búzát, s a tüzelőfát is, amely szükséges az ital előállításához, azt is felvásárolták. Meg kell tehát akadályozni a zsidók gyarapodását. Csak azokat szabad az országba beengedni, akik legalább 500 frt vagyonnal rendelkeznek. Az illegális bevándorlókat pedig el kell távolítani az ország területéről.

---

²⁴⁷ Mályusz, pp. 94-95, 488; Angelika Schaser, *Das Konzivilitätsrescript von 1781. Ein Beitrag zur Geschichte der Josephinischen Reformen in Siebenbürgen* (Köln — Wien, 1990), pp. 76-77, 87-91, 255-268; Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, pp. 1090-1103.

1780. május 3-án Mária Terézia királynő elfogadta Brukenthal gubernátor javaslatát. Megtiltotta zsidók letelepedését Gyulafehérváron kívül, sőt, elrendelte, hogy a zsidó lakosságot Erdély egész területéről oda kell összpontosítani.²⁴⁸

A Gyulafehérvárt élő 20 zsidó család (körülbelül 100 lélek) Brukenthal gubernátorhoz fordult, rámutatván egy ilyen terv keresztülvitelének nehézségeire, és pedig:

(a) lehetetlen feladat hirtelen és rövid idő alatt a zsidó családokat jelenlegi lakóhelyeikről elmozdítani;

(b) különben is, ha a rendelkezést végrehajtanák, a zsidók nem tudnának eleget tenni a földesurakkal előzetesen megkötött szerződéseknek;

(c) s nem tudnák rögtön kifizetni a már hosszabb idővel előre felvásárolt termények vételárát sem.

Kérik tehát, hogy megmaradhassanak lakóhelyeiken mindaddig, amíg vállalt kötelezettségeiknek eleget tudnak tenni.

Brukenthal maga is belátta, hogy az összeköltöztetési tervet lehetetlen keresztülvinni, és kérte Mária Terézia királynőtől az általa javasolt terv elhalasztását legalább egy évvel. Elismerte, hogy képtelenség minden előkészítés nélkül még több zsidót beköltöztetni Gyulafehérvárra, mert ezáltal maguk a földesurak is károsodnának.²⁴⁹

Mária Terézia halála után a bécsi kancellária II. Józsefhez terjesztette fel a Brukenthal-tervet. Az eredetileg felsorolt érveket újabbakkal is megtoldották. Az erdélyi földesurak, úgymond, szívesen fogadják birtokaikon a zsidókat mint árendásokat, akár törvényellenesen is, mert a zsidók megelégszenek kevés haszonnal. Szerény életkörülmények között élnek, s hajlandók magas bérleti díjat fizetni. Örömmel adják ki nekik tehát a korcsmákat és a szeszfőzéshez szükséges üstöket. A bécsi kancellária szemében mindez törvényellenes volt, s ezért a zsidókkal kötött kereskedelmi ügyleteket, szerződéseket és a bennük vállalt kötelezettségeket sem tekintette jogérvényesnek, így a kancellária felfogása szerint a zsidókat el lehet távolítani a földesúri birtokokról, s be lehet őket költöztetni Gyulafehérvárra. Gr. Batthyány Ignác (1741-1798), 1780 óta erdélyi (gyulafehérvári) püspök, felajánlotta, hogy kerületében a

---

²⁴⁸ *Izvoare*, II/2, pp. 197-198, no. 123; pp. 203-210, nos. 128-130; pp. 219-228, nos. 137-139.

²⁴⁹ Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 71-74. — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 229, no. 141.

már ott élő mintegy száz zsidó család mellé hajlandó további négyszázat befogadni. Köszönik, de nem veszik igénybe, mert rossz például szolgálna.

1781 júniusában II. József kiadott egy rendeletet, amelynek értelmében egy év leforgása alatt Gyulafehérvárra kell beköltöztetni mindazon zsidókat, akik már legalább 30 év óta Erdély területén tartózkodnak, a többieket pedig ki kell űzni eredeti lakhelyeikre. A gyulafehérvári zsidók pedig különféle mesterségekre adhatják magukat, iskolát nyithatnak az elemi vagy mintaiskolák («*Normal-Schule*») mintájára. Tankönyveiket azonban jóváhagyás végett előzetesen be kell mutatniuk felsőbb tanügyi hatóságoknál. Ha kedvük tartja, úgy látogathatják az állami iskolákat is. Ezekben az engedményekben fel lehet ismerni II. József «Türelmi rendelet»-ének — amelyet Erdélyre nem terjesztettek ki — egy-egy vonását.²⁵⁰ A Brukenthal-terv nyomán végül is megszületett a császári rendelet, amelyet szétküldtek az erdélyi hatóságokhoz, azzal az utasítással, hogy a jövőben jobban vigyázzanak, nehogy zsidó jogtalanul betegye a lábát Erdélybe.

A gyulafehérvári kis számú zsidó gyülekezet a Gyulafehérváron kívül lakó "ezer zsidó nevében" 1781 októberében most már II. József elé járult petícióval. Kérik ezek számára az 1727-ben kiadott privilegium²⁵¹ megtartását és a beköltöztetés tervének felfüggesztését. Két hét leforgása alatt nem lehet keresztülvinni ily nagymérvű tervet. Erdély területén — állították — Gyulafehérváron kívül több mint 350 zsidó család él. Közülük 200 már több mint 30 esztendeje. Ily nagy számban zsidót nem lehet — már helyszűke miatt sem — elhelyezni Gyulafehérvárt. Gondot okozna az ellátásuk is. Nem beszélve a zsidók és nem zsidók között a kereskedelmi életben fennálló versengésről, amely csak kiéleződne. Már így is igen sok szeszfőző van a városban, 400 nem zsidó és 100 zsidó. Miből élhetnének meg az újonnan beköltözők? Ők is hangsúlyozták, hogy a zsidók esetleg kényszerűen elmulasztanák a földesurakkal kötött szerződéseik betartását. Kérik tehát a beköltöztetés tervének felfüggesztését.²⁵²

---

²⁵⁰ *Izvoare*, II/2, pp. 229-233, nos. 141-143.

²⁵¹ MZsO VIII, pp. 410-411, no. 481.

²⁵² Vö. Singer Jakab, "Temes megye és a zsidók polgárosítása", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1907), pp. 148-149; Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), pp. 73-74.

Erdélyi rabbik galériája, 15

Kecskeméti Lipót (1865-1936):
1890 és 1936 között nagyváradi neológ főrabbi

II. József 1781 novemberében közölte minden illetékessel, hogy a gyulafehérvári tervet *ideiglenesen* felfüggeszti ("bis auf meine weitere Entschliessung in suspenso bleiben solle"). Ugyanakkor kéri, hogy közöljék vele a már legalább 30 éve Erdélyben élő zsidók jegyzékét, tartózkodási helyeik és vagyoni helyzetük feltüntetésével. Az erdélyi hatóságok siettek eleget tenni a király kívánságának. Még abban a hónapban tájékoztatták II. Józsefet arról, hogy a zsidók száma 682 lélek, nem pedig 1000, amint azt a gyulafehérváriak állították, és csak körülbelül 340 zsidó átköltöztetéséről volna szó. Ezeknek ottani elhelyezése tehát nem okozna nagy gondot. Elvetik a gyulafehérváriak ajánlatát, hogy városuk helyett Erdély más városaiban helyezték el őket. Hogy az eredeti terv megvalósulhasson, további három évre való elhalasztását ajánlják a királynak, egészen 1784-ig. Ez alatt az idő alatt elő lehet készíteni számukra Gyulafehérvárt a lakásokat, közben megtalálhatják a földesurakkal kötött szerződések problémáinak megoldását is. Mondani sem kell, a javaslat kísérlet volt a gettósításra.

Az 1784-ig való elhalasztást több helyen szívesen látták volna, de nem Brukenthal gubernátor, aki kétségbeesetten állapította meg 1782 júniusában, hogy a zsidók száma, amely 1779-ben 229 család volt, időközben 99-el szaporodott, vagyis elérte a 328-at. Felhívta tehát a kerületek vezetőit, hogy éber szemmel őrködjenek, nehogy a kitűzött három év leforgása alatt, a király újabb rendeletéig, tovább gyarapodjék a zsidók száma. Brukenthal bízott abban, hogy II. József még 1784 előtt meg fogja változtatni elhatározását.

II. József halála után II. Lipót császár (1790-1792) véget vetett Brukenthal reményeinek, ugyanis 1790. évi *decretum*-ában (art. 38) elrendelte, hogy mindaddig, amíg a zsidók állapotát a legközelebbi országgyűlésen "a karok és rendek" meg nem tárgyalják, "Magyarország és kapcsolt részei határain belül (...) az összes szabad királyi városokban és más helységeken (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január 1-jén voltak, megtartassanak, és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek." A rendelkezés annyit jelentett, hogy a magyarországi zsidók státusát önkényesen megváltoztatni nem lehet, s akit időközben elmozdítottak volna, az most visszatérhet a lakóhelyére.²⁵³

---

²⁵³ *Izvoare*, II/2, p. 244, no. 156; p. 354, no. 237. — A *decretum* zsidókra vonatkozó részének magyar fordítása: Borbély Judit, *apud*: Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526-1945* (Budapest: Századvég

II. József — ahogyan mi látjuk — ingadozó volt a zsidókkal szembeni magatartásában. Elhatározásai hol engedékenységet, hol pedig ellenségességet mutatnak. Amikor azonban a r. katolikus vallás érdekeiről és ezek védelméről van szó, ott nem engedett. Főként Erdélyben, ahol a protestánsok voltak erősebbek. A király döntéseit az államtanács, az erdélyi kancellária tagjai minden bizonnyal befolyásolni tudták. Ennek igazolására említsünk egy-két példát. A katolikusok és protestánsok között dúló harcok sok feszültséget támasztottak. A viták egyik eredménye közös temetők felállítása volt. Ebben bárkit el lehet földelni, csak zsidót és mohamedánt nem — mondja ki az 1788. augusztus 21-én kelt *decretum*. Átutazó zsidókról és mohamedánokról van szó.²⁵⁴ Persze, aligha tudták, hogy a zsidók csak örvendtek ennek a tilalomnak. Egy másik eset: egy kikeresztelkedett zsidó nem akarta hitehagyása után született gyermekét megkereszteltetni. Ebben az esetben II. József nem volt hajlandó a protestánsokkal kapcsolatosan hangoztatott elvét alkalmazni, miszerint a szülőktől nem szabad elvenni a gyermeküket. "A zsidók minden vonatkozásban kívül esnek a türelmi rendszer határain, s annak elvei nem vonatkoztathatók rájuk" — II. Józsefnek haláláig ez volt a véleménye.²⁵⁵

Mindamellettt II. József a zsidók számára kedvező döntést hozott zsidó újszülötteknek a bába általi elkeresztelése ügyében. A katolikusok arra kényszerítették a protestáns szülőket, hogy engedjék meg újszülött gyermeküket a szülést vezető bábaasszony által megkeresztelni. Zsidó újszülöttek esetében nem kérdezték meg a szülőket. Ha a bábaasszony úgy ítélte meg, hogy az újszülött "élete veszélyben forog", helyénvaló volt a megkeresztelés. Ki állapíthatta meg a "veszély"-t? Ez a kitétel módot adott arra, hogy zsidó gyermekeket megkereszteljenek r. katolikus hitre. Az ilyen újszülötteknek, ha megmaradhattak is a szüleiknél, később katolikus iskolát kellett látogatniok. II. József 1787 júliusában a bábaasszonyokat eltiltotta "a katolikus hit ily módon való terjesztésétől" 1000 dukát

---

Kiadó, 1992), p. 268. — Vö. Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), p. 74, n. 82.

²⁵⁴ *Izvoare*, II/2, p. 325, no. 216.

²⁵⁵ Mályusz, pp. 355, 488.

pénzbüntetés vagy félévi börtön terhe mellett, és egyszersmind javasolta zsidó bábaasszonyok kiképzését.²⁵⁶

*

A Habsburg-ház a nem katolikusokat vallási téren üldözte, a zsidókat pedig megélhetésükben korlátozták, Erdély- és a Bánátban szabadságukban is: mint a Brukenthal-terv mutatja, készek lettek volna gettóba szorítani vagy akár kiűzni őket. II. József tétovázott ezen a téren is. Láttuk, azt a rendelkezést, hogy az erdélyi zsidókat összpontosítsák Gyulafehérvárra és az Erdélyben kevesebb, mint 30 év óta tartózkodó zsidókat tegyék át a határon túlra, a király végül is felfüggesztette, de a felfüggesztésnek csak ideiglenes érvénye volt. Közben pedig bekérte a zsidók jegyzékét, számuk, vagyonuk feltüntetésével. Vagyis arra készült, hogy *döntsön a sorsuk felett*. Határozatlan volt. Felvilágosult gondolkodás és nyers érzelmek viaskodtak benne.

II. Józsefnek a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*»-val és egyéb rendelkezéseivel a legfőbb célja ez volt: "átnevelni" a zsidókat hasznos polgárokká, asszimilálni, hozzáidomítani őket az uralkodó társadalmi életformákhoz ("sie zu Christen zu bilden, oder doch ihren moralischen Character zu bessern, und sie zu nützlichen Bürgern auszubilden").²⁵⁷

Diétai javaslatok a rendezésre

József utódja, II. Lipót mindjárt — rövid, mindössze két éven át tartó — uralkodásának kezdetén az erdélyi zsidók számára kedvező döntést hozott, mégpedig a Brukenthal-terv ügyében. Kiadta a fentebb már említett rendeletet, amely elhárította felőlük az összeköltöztetés, illetve kiutasítás veszélyét.

Az 1790/91. évi diéta vagy országgyűlés Erdély helyzetének legkényesebb kérdéseivel foglalkozott, politikai (az unió kérdése, a nemzetiségek mozgólódásai), gazdasági (a jobbágyság eltörlése, a kereskedelem előmozdítása), vallási (áttérés, vegyesházasságok) stb. ügyekkel. Ezekben az ügyekben bizottságokat küldtek ki a helyzet megvitatására és javaslatok előkészítésére. Foglalkoztak az erdélyi zsidók

---

²⁵⁶ Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), p. 78. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 314-315, no. 209.

²⁵⁷ Angelika Schaser, *Südost-Forschungen*, 2 (1990), p. 81.

jogállásával is. A gr. Bánffy Györgynek, 1787 és 1822 között Erdély gubernátorának (kormányzó) vezetése alatt álló bizottság több javaslattal állt elő, s közülük néhány talán megváltoztathatta volna a zsidó lakosság számára hátrányos addigi megkötéseket. A már II. József idején javaslatba hozott változtatások közül különös figyelmet szenteltek a zsidók elhelyezkedésének az iparban és kereskedelemben, továbbá megnyitották előttük az elemi iskolák («*Normal-Schule*») kapuit, s az erdélyi zsidók is most már, ha akarták, külön engedéllyel akár külön zsidó iskolát is alapíthattak volna.

Az országgyűlési bizottság munkájának legfőbb eredménye az «*Opinio de Judaeis*» című irat volt. Ez az előterjesztés áttekintést ad a zsidók helyzetéről az 1780 és 1789 közötti esztendőkből; sorra veszi a zsidókat érintő különféle rendelkezéseket, s mérlegeli ezek hatékonyságát. Az új javaslatok között találjuk a következőket.

(a) Lehetővé kell tenni, hogy a zsidók ipari, földművelő és kereskedelmi foglalkozást egyaránt válasszanak.

(b) Korcsmát ne tarthassanak, földesuraknál azonban lehessenek korcsmaárendások. (Érthető szabályozás: a bizottság nem akarta, hogy a zsidók korcsmáltatási joga megkárosítsa a földesurakat.)

(c) Az újonnan az országba jövő zsidók csak a megengedett foglalkozások közül választhassanak. Telepedjenek le, s akik erre nem hajlandók, azokat tekintsék tekergőknek, és mint ilyenekkel bánjanak velük.

(d) Közügyeikben tartozzanak a helyi hatóságok alá, magánügyeikkel pedig forduljanak a gyulafehérvári «*Compania*»-hoz.²⁵⁸

(e) Vagyoni helyzetükhöz képest legyenek kötelesek hozzájárulni a közteherviseléshez.

(f) A rabbik csupán kisebb pénzbüntetéssel járó ügyekben ítélezhessenek.

(g) Zsinagógák, iskolák építéséhez legyen szükséges a gubernátor engedélye. Zsidó gyermekek látogathatják a keresztény iskolákat,

---

²⁵⁸ E dokumentum nem szól a «*Compania*» esetleges feloszlatásáról, amint azt Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 1123, feltételezi; az 1810/11. évi országgyűlés előtt volt egy törvényjavaslat, amely szerint zsidók lakhatási lehetőséget és hat évre szóló adómentességet élvezhetnének, ha földműveléssel, iparral, esetleg gyáralapítással foglalkoznának (lásd *uo.*, p. 1128).

használhatják a lakóhelyükön szokásban lévő nyelvet, öltözetet és (választott) nevüket.²⁵⁹

Mint ahogyan a II. József által kihirdetett rendeletek nem valósultak meg, papíron maradtak ezek a javaslatok is, jók és kevésbé szerencsések egyaránt.

A zsidókat érintő kormányzati politikát ellenezték a magyar hatóságok, a nemesség, de az iskolaügy terén javasolt változtatásokat maguk a zsidók is, azok, akiket később az orthodox (hagyományhű) elnevezéssel illettek. A zsidóság e rétege idegenkedett a világiasság minden formájától, elutasította a szekularizációt. Féltették gyermekeiket a felvilágosodás eszméitől. A hagyományos, évszázadokon át bevált nevelési keretet akarták továbbra is fenntartani, a Talmud-Tóra (*heder*), a *yeshiva* intézményeit, amelyekben a tanítás jiddisül folyt. Márpedig a jiddist a reform-javaslatok mindegyike mellőzni akarta.

Elkeresztelések. A perei vérvád

1789-ben Szatmárnémetiben ennek a rendeletnek még nem érvényesült sem a betűje, sem a szelleme. Egy Cseh Ráhel nevű leányt még mint kiskorút megkereszteltek, alighanem akarata ellenére. Kitűnik ez abból, hogy édesanyjához menekült, és kijelentette, hogy zsidó akar maradni. A szatmári klérus és a vármegyei hatóságok Bécshez fordultak útbaigazításért. A válasz ez volt: a leány anyjánál maradhat, de katolikus iskolát kell látogatnia, és majd 18 éves korában dönthet a vallása felől. Ha netán a zsidót választaná, ez esetben hathetes próbaidőt kell kiállnia, és azután hagyni kell.²⁶⁰

A zsidó gyermekek elkeresztelése még a türelmes Erdélyben is foglalkoztatta a közvéleményt, de az 1791. évben sokkal súlyosabb eset történt egy faluban, a Szilágy vármegyei (Szilágy-) Péren.

A perei vérvád helyszíne a falu határában álló korcsma vagy csárda volt, a «Kutyakaparás», amelyben Salamon Ábrahám volt a csárdás, felesége, Sára, s három kisgyermek volt; ő volt a szőlőhegybeli pálinkafőző is. Egy téli napon (1791. február 20) eltűnt Takács András 13 éves fiú, aki a pálinkafőzés idején, amikor a csárdást a szőlőhegyi üsthöz kötötte a munka,

---

²⁵⁹ Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, p. 1180; Trócsányi Zsolt, *Az északi Partium 1820-ban* (Budapest, 1966), p. 222. — Lásd még *Izvoare*, II, pp. 385-388, no. 263.

²⁶⁰ Uo., pp. 345-347, no. 229.

a csárdásnének szokott segíteni. Holttestét a faluba vezető út mentén találták meg. Híre ment, hogy zsidók ölték meg. A vérvád szokásos elemei bukkantak fel a híresztelésekben. Salamon Ábrahám öt- vagy hatéves fia, Miska, volt a tanú, és felesége, akit vertek, bántalmaztak, mindent bevallott. A rituális gyilkossággal a csárdást, a nagykárolyi rabbit, és a környékbeli falvakból más zsidó férfiakat gyanúsítottak. A per Zilahon folyt le a vármegye ítélőszéke előtt. A vádlottakat: Salamon Ábrahám pereit lakost, Jakab Dávid és Markovics Ferenc peleit²⁶¹ lakosokat, továbbá Markovics Jakab érckőrösi²⁶² lakost halálra ítélték, "fejüknek a hóhér által leendő elüttetésével". A csárdásné, továbbá Ösztreicher Mózes rabbi (Nagykároly) és Óser Simon (Érendréd) vádlottakat, akik igazolni tudták, hogy az adott időben nem lehettek a helyszínen, felmentették és nyomban szabadon engedték. A fellebbező eljárásban az erdélyi kormányzók hosszú és izgalmas hónapok után — 1791 októberében felmentette az elítélteket.²⁶³

Eötvös Károly, a tiszaezlári pör (1882/83) védője foglalkozik a vérvád történetével, s a pereit esettel is, nagy művében: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége* (1905).²⁶⁴

---

²⁶¹ **Pele:** Szilágy vm., ma: Becheni, R.

²⁶² **Érkőrös:** Szilágy vm., ma: Chereusa, R.

²⁶³ *Izvoare*, II/2, pp. 354-355, no. 238. — Vö. Nathaniel Katzburg, *Antisemitism in Hungary, 1867-1914* (Tel-Aviv, 1969), p. 269; *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, II (1980), p. 223 (héberül).

²⁶⁴ Egy külön fejezetben: "A péri eset", a könyv egy újabb kiadásában (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968), I, pp. 35-51.

Erdélyi rabbik galériája, 16

Singer Jakab (Jákob) (1867-1940):
1897 és 1940 között temesvári neológ főrabbi

V.

A zsidóság Erdély és a Bánát gazdasági életében (18. század)

Bethlen Gábor kiváltságlevelével jóra fordult a gyulafehérvári zsidók helyzete, s mint láttuk, részt vettek az ország belső és külső kereskedelmében. A külföldről: Törökországból, Moldvából, a Havasalföldről, Lengyel- és Németországból behozott árut Erdélyben piacra dobták. Az iparban is megtették első lépéseiket (Porumbák, Temesvár). A városoktól távolabb eső vidékekre rendszerint zsidók juttatták el a termelők, iparosok, kézművesek áruit, termékeit, már amennyire a körülményeik erre módot adtak — mert korlátozva volt ez a közvetítő szerepük is. Az árukészítők jobbra saját maguk vitték piacra készítményeiket. Adatunk van azonban arról is (1724), hogy a zsidók részt vettek az árucserében. Szoldobágyi²⁶⁵ üveghutájából gr. Károlyi Sándorné üvegárut ad el Deutsch Salamon budai "császári fizetőmester"-nek, 356 forint értékű áruért cserébe.

Korcsmabérlet, pálinkafőzés

A 17-18. században, de még a 19. század elején is, a falvakhoz kötött erdélyi zsidó lakosság foglalkozása egyelőre főként a kiskereskedelem volt, illetve az árendázás: korcsmatartás és pálinkafőzés. Faluhelyen, de másutt is, például, hidak közelében, a földesurak a korcsmaikat, amelyeknek tartására csak nekik volt joguk, bérbeadták zsidóknak. Még a jobbágyok is csak meghatározott időben árulhatták a község határában termelt borukat. Csupán a földesúrnak volt joga egész éven át bort vagy szeszt párolni és kimérni (*educillatio*). E jogukat bizonyos feltételek mellett és magas bérletösszeg ellenében átruházták a birtokukon vagy másutt lakó zsidókra. Idők folyamán azután a zsidót vádolták meg, hogy a pálinkával, borral megmérgezi a parasztságot. Ezt a vádat úton-útfélen hangoztatták. Berzsenyi Dániel írta: "(...) majd minden birtokos bor- és húsáruló zsidókat tartván, a sok korcsma által a nép erkölcsé fölötte romlik (...)." ²⁶⁶ Fényes Elek írta: "A pálinkafőzést, és ennek kimérését, számos helyeken szinte kirekesztőleg [zsidók] gyakorolják, s a köznépet hiteladás által a szesz-

---

²⁶⁵ Szoldobágy: Bihar vm., ma: Saldabagiu de Barcau, R.

²⁶⁶ *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* (1833).

italok könnyelmű italára csábítván, ezt testileg, vagyonilag, erkölcsileg megrontják.”²⁶⁷ Fényes azonban megfélekedett az imént idézett megállapításáról, mert máshol meg azt írja, hogy Erdélyben, meg a Bánátban (Kraszna, Szatmár, Temes, Krassó, Arad, Bihar, Közép-Szolnok vármegyékben) a nem zsidó lakosság jövedelmét szilvapálinka főzése adja.

Az italt Erdély és a Bánát területén összesen 12 063 üstben párolták, gabona, rozs, burgonya nyersanyagból. Bihar vármegyében, Bél²⁶⁸ vidékén égetett szeszt állítottak elő cseresznyéből. A «*Conscriptio educillatorum*», az italmérések összeírása (1770) alapján megállapítható, hogy “a lakosság minden csoportja, német, görög kereskedők, nemesek, még a leghatalmasabb főrendek és a legszegényebb vincellér is foglalkozik bor és alkohol előállításával.”²⁶⁹ A 18. század végén egész Erdélyben összesen csak mintegy 100 italelőállítást szolgáló üst volt zsidók kezében. Tehát nem a zsidók azok, akik megmérgezték a népet. Őket állították azonban oda bűnbakul, mint nem egyszer a történelem folyamán.

A középbirtokos nemesek a parasztság rossz helyzetének okát a falvakban “megtelepedett zsidóság” pálinkafőzésében és annak árulásában látták, és nem abban, hogy elhanyagolták a marhatenyésztést — írja bizonyos Sombory Julianna és Ketzeli Mihály a Guberniumhoz intézett beadványban.²⁷⁰ A mérgezést meg lehetett volna állítani, ha a földbirtokosok hajlandók lettek volna lemondani jövedelmük vonzó kiegészítéséről. Nem tették, hanem a magas bér reményében, amely bért évről évre felemeltek, korcsmákat tartottak.

A zsidók még ezt a foglalkozást sem üzhették nehézségek nélkül. A korcsmárosság sok zaklatással járt. A nyolcgyermekes Herskovits Jakab “szathmári árendátor” a következőket írja a pénzügyigazgatósághoz: “*Transactió* szerint tartozott volna [a földesúr] mind sörfőző és pálinka házat is jó alkalmas rekeszben tartani (...). A németi híd mellett való korcsmaházat is úgy annyira fedetlen hagyta, a németi árendás is ide hordócskákkal adja a pálinkát és sört is, mégis semmi zabolázása nincsen

---

²⁶⁷ Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I (1841), p. 83.

²⁶⁸ Bél: Bihar vm., ma: Beliu, R.

²⁶⁹ Lásd Péter Hanák, “Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760-1848”, in: *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945* (1992), pp. 34-35.

²⁷⁰ Levéltári iratból idézi Miskolczi Ambrus, in: *Erdély története* (1987²), III, p. 1219. — Lásd még Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I (1841), pp. 210-211; Péter Hanák, in: *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945* (1992), pp. 34-35.

(...). Mostani vásári alkalmatossággal bíró uram ugyan megengedte, hogy az esős idő miatt az új boltban áruljak, de a főesküdt kihajtott belőle (...). Vay kapitánnyal levő katonák (...) elmenetelekkel úgy fizettek, amint csak maguk akartak, korcsmárosaimnak nagy kárával." Mindennek a figyelmességnek az 1747. évben Herskovits Jakab számára 2000 frt bér volt az ára.

Csupa keserűség a Máramaros vármegyei zsidók 1767. évi levele, amelyben a vármegyéhez folyamodtak helyzetük megjavítása érdekében. A nem zsidó korcsmárosok italt akár gabonáért, fáért is árusíthatnak, sőt, ha maguk a földesurak mérnék ki a pálinkát, megtehetnék ők is. Zsidóknak, akik a türelmi adót fizetik, ugyanezt nem engedik meg. A köznép pedig nem rendelkezik készpénzzel, és csak hitelbe tud vásárolni. A zsidó korcsmáros, minthogy az italért nem fogadhat el még paszulyt sem, vagy tojást, üzletét nem folytathatja; élelmiszert ő maga is csak pénzen vásárolhat, s felemelték a türelmi adójukat is. Helyzetük tarthatatlanná vált, "éhhálra vannak ítélve". A zsidóság — folytatják a máramarosi zsidók — nem kereskedhetik "boltbéli portékával", sem arannyal, ezüsttel vagy drágakövekkel — kéri tehát a türelmi adó terhét csökkenteni, és azt, hogy tegyék lehetővé számukra, hogy legalább pálinkafőzésből megélhessenek. Kérésüket a vármegyei közgyűlés részben orvosolta, vásárolhatnak gabonát, de nem italért. Húsért, bocskorért és vasért szintén elfogadhatnak gabonát.²⁷¹

Zsidó árendások a Szatmár vármegyei Károlyi-birtokon

Gr. Károlyi Sándor (1669-1743), Szatmár vármegye főispánja, nagy kiterjedésű uradalmának megművelésére az 1726-1734. években németországi r. katolikus svábokat telepített le — az ottani protestáns lakosság nem nagy öröme. Sok baja volt a svábokkal, mert nehezen illeszkedtek be az új környezetbe. A részükre kijelölt házakkal nem nagyon

---

²⁷¹ Vö. Singer Jakab, in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, IV (Cluj — Oradea, 5699 — 1938/39), pp. 87-90. — Lásd MZsO XVI, pp. 214-215, nos. 502-503 (rácoknak, zsidóknak, örményeknek tilos "gorolyka vagy dühötke" [pálinka] főzése gabonából, szőlőből, malátából stb., 1697, 1698); pp. 415-418, no. 63 (máramarosi zsidók panaszai, 1767); pp. 420-421, no. 65 (máramarosi zsidók beadványa a vármegyéhez pálinkafőzési lehetőségeik, illetve a türelmi adó tárgyában, 1767).

voltak megelégedve. Talán ez is az egyik oka annak, hogy gr. Károlyi szívesen fogadta a zsidókat, akik Lengyelországból, Morvaországból menekültek, és boldogan vetették alá magukat az általa előírt feltételeknek, követelményeknek. A gróf és közöttük létrejött szerződések, pénzügyi elszámolások, egyetlen egy kivételével, mind magyarul íródtak, s képet adnak a zsidó árendások — "zsellérek" — vallási, kulturális és gazdasági helyzetéről.²⁷² Lélekszámuk növekedésével bírót választhattak, rabbit, tanítót, metszőt (sakter / *shahter*) alkalmazhattak, kóser mészárszékük és borkimérésük volt, zsinagógát,²⁷³ iskolát állíthattak fel, természetesen a jóindulatú földesúr engedélyével; de a gróf valóban jóindulatú volt.

Az első árendás 1722 februárjában lépett Károlyi grófnál szolgálatba. Neve: Móse, Jekuthiél fia. Nevét héberül írta alá, mint ahogy héber betűsek az évek folyamán készített szerződések, pénzügyi elszámolások aláírásai is. Többen a nevük mellé biggyesztették származási helyüket is (mint Brody,

---

²⁷² Scheiber Sándor, in: MZsO VII (1963), p. 26-27; továbbá MZsO VIII, p. 379, no. 451 (korcsmabérlet, 1722); pp. 379-380, no. 453 (szeszfőzde stb. bérlet, 1723); pp. 382-383, no. 456/7 (házbérlet, 1723); p. 389, no. 459 (nyugta, 1724); pp. 391-394, nos. 462-463 (számadás és leltár, 1724); pp. 397-398, nos. 466-468 (bérleti szerződés, nyugta, 1725); pp. 401-406, nos. 473-475/a (bérlet, 1726); pp. 406-410, nos. 477-479/480 (vallatási jegyzőkönyv, bérlet, egyezség, 1726-1727); pp. 413-415, nos. 485-486/487 (kérvény, 1728); pp. 417-419, no. 490 (héber nyelvű levél fordításának ügye, 1728); pp. 423-426, nos. 497-498 (szerződés, 1731); pp. 429-432, nos. 503-506 (bérleti iratok, ezüst és ló eladása, ár bérleti díjba beszámítása, 1734); pp. 433-438, nos. 508-513 (panasz a türelmi adó körüli visszaélések tárgyában, 1734); pp. 434-438, nos. 509-513 (elszámolások, 1734-1735); pp. 443-446, nos. 516-518 (elszámolás, zsidóbíró kinevezése stb., 1736); pp. 453-456, nos. 523-525 (korcsmabérlet, kérelem, vásárlási jegyzék 1738); pp. 457-458, no. 527 (levél, 1738); pp. 464-465, no. 529 (mészáros szerződése, Erdőd, 1740); pp. 465-478, nos. 530-534 (szerződések, a nagykárolyi és oroszvári zsidók összeírása, 1740, 1743); MZsO X, pp. 530-532, no. 632 (Josephovics bérlő számadása, Nagykároly, 1737) stb.; MZsO XI, pp. 479-481, no. 1048 (Josephovics és társai négy évre bérbeveszik a nagykárolyi stb. "bor, ser, pályinka korcsmákat", "pályinka-főző házat" stb., kezelik a szárazmalmot, a vámnál keresztény embereket kell alkalmazniuk, 1741); pp. 485-487, nos. 1058 (Josephovics elszámolása, 1741). Valamennyi magyarul íródott, esetenként héber betűs aláírásokkal. Továbbá: MZsO X, p. 519, no. 618 (németül).

²⁷³ MZsO XI, pp. 488-494, no. 1059 (1741).

Lemberg / Lvov, Kismarton / Eisenstadt). Az egymás közötti levélváltásban, a levelek héber vagy jiddis nyelvű záradékában fel-felcsillan bibliai tudásuk. Csupán az aláírók közt szereplő egyetlen nő volt kénytelen — "írótoll-átadással" — mást megbízni azzal, hogy nevét aláírja. Az évek folyamán az árendások között találjuk: Volfovics Mihályt, Josephovics Nagy Lázárt, Hersli Mózeset, Lebel Áront, akik bérbe vették gr. Károlyi Sándor csanálosi, fényi, kaplonyi, mezőpetri, nagykárolyi, (nagy-)majtényi, szamostói korcsmáit, a sör- és pálinkafőzőket, vámokat, imitt-amott a malmokat, mészárszéket is. A szerződések rendszerint 1-4 évre szóltak. A feltételek rendszeresen a következőkből álltak:

A bérlő köteles a megállapodott bérösszeget (amely évi 1200-2000 rhénus frt volt) negyedévente fizetni. Azonfelül 100-150 icce pálinkát (mert hogy a csikók száját és a lovak lábát alkohollal mosták), 500-100 akó bort vagy sört, 200 kg-nyi fagyút, húst, a marha hátulját (ti. ezt a zsidók nem használhatják), Szent Márton napján pedig minden zsidó köteles volt egy jól hizlalt ludat meg fűszerszámot hozni ajándékba a földesúrnak. Malomörlés idején minden köbölért egy garast kellett lefizetniük. Ha a földesúr engedélyével földet műveltek meg, úgy kötelesek voltak beszolgáltatni a "szokott" dézsmát (azaz kilencedet). Házbéren kívül évente fizettek a földesúrnak türelmi és védelmi adót (620 rhénus frt). A zsellérek csupán 5 frt-ot voltak kötelesek beszolgáltatni. A terhek azonban nőttön-nőttek. Például 1740/41-ben 29 személy fizetett 700 frt, 24 személy 492 frt, és 13 személy 26 frt adót, továbbá összesen 3195 frt árendabért. Az adót, mint mindenütt, itt is erélyesen behajtották.

A zsidó bérlők panasszal járultak a földesúr elé, nemcsak az adóbehajtás szigora miatt, hanem bérenyhítésért is. Ártatlanul lefogják őket. Két zsidót, például, szekeres-tül-lovastul — írják. Nem csoda, hogy három jómódú zsidó 1728-ban eltávozott körükből, és mások is fontolgatják a nagykárolyi uradalom elhagyását — ezt különben csak engedéllyel tehették volna. Csupán a szegényebbek maradtak meg, pedig nekik a 620 frt védelmi adót mindenképpen meg kellett fizetniük. Kérik a bérleti díj csökkentését. 1741-ben 66 család a számuk, körülbelül 300 lélek. Gr. Károlyi megengedi újabb zsidók bejövetelét. A már ott lakó zsellérek saját költségükön 20 új házat építhetnek maguknak, ő maga pedig felépít tízet az időközben leégett tíz helyére.

A földesúr új szerződést is hajlandó kötni bérlőivel, de nem külön-külön mindenkivel, hanem a közösséggel, versenytárgyalásban, "ameddig egy gyertya ég". Bírájuk és esküdtek képviselték a közösséget. Köztük Lázár Simon (azonos Josephovics Lázárral), akit gr. Károlyi Sándor nevezett ki adminisztrátornak. Új pont a szerződésben a bíró megválasztása, ennek újévkor kellett megtörténnie, a gróf "főbb tisztjei" jelenlétében. Eleddig a

bírót a földesúr jelölte ki, de sok baja volt vele. A bíró a rabbival és az esküdtekkal együtt a zsidó törvények szerint dönt peres ügyekben, amelyeknél a büntetés nem haladja meg a 12 frt-ot (később a 6 frt-ot). Ennél nagyobb összegű ügyekben a földesúr fenntartja magának a döntés jogát. A keresztény ünnepeket meg kell tartaniuk. A komp, hidak, utak javítását a földesúr vállalja. A bérbeadott korcsmák, házak körül szükséges javításokat a bérlő köteles elvégeztetni, saját költségére, mely időnként komoly összegeket tett ki. A vámnál keresztényeket, a mészárszékekben két keresztény segédet, a csanálói és fényi italmérésben pedig korcsmárosként svábokat voltak kötelesek alkalmazni.

Az árendások között a legtehetségesebb és a legleleményesebb Josephovics Nagy Lázár volt. Ő viselte a bírói tisztséget is egészen 1740 májusáig, amikor is kénytelen volt lemondani. Irigység és más okok játszottak közre. Még a gyulafehérvári főrabbiságot is foglalkoztatta a nagykárolyi uradalomban élő zsidók egymás közötti viszálya. Végül békejobbot nyújtottak egymásnak az ellenfelek, de Josephovics lemondott, és helyére Jakab Herschlt választották meg. Josephovics Lázár árendási működését maga gr. Károlyi Sándor méltatta az egyik italmérési szerződésben: "(Nagy-) Károlyi jószágomban lévél [levő] arendátorságának ideje alatt a megalkudott árendát időről időre pontosan befizette, hozzám való igazságát kötelességének tartotta."

Josephovics Nagy Lázár nemcsak mint árendás tűnt ki: leleményes kereskedő is volt. Igazolják ezt a vásárlási jegyzékek, amelyekből kiviláglik, hogy például 1738-ban Nikolsburgból (Morvaország) hozott be Szigeti János közvetítésével: gyolcsot, selymet, ezüstgombot, cukrot, kávé, borst, gyömbért, szerecsendiót, szegfűszeget, citrust. 1736-ban pedig a debreceni vásáron nemcsak ruhaféléket szerzett be, *padován posztó*-tól kezdve gyermeknek való *strimphli*-ig (harisnya), hanem fűszereket, papírt és spanyolviaszt. Olcsón megvásárolt 200 mázsa dohányt. Nem csoda, hogy gr. Károlyi Sándor kedvelte, és 1736-ban őt nevezte ki főbírónak: "(...) ítélem is arra alkalmasnak (...), kit másként is mind jó erkölcsű, mind maga jó viselése én előttem, úgy mások előtt méltán recommendálhatják." Josephovics megkapta "a zsidó feő bíróság"-ot, s bérletbe a kóser mészárszéket, valamint a városi mészárszéket is.²⁷⁴ A zsidóbírónak, "az Rabival és Sido Eskütekkel" megtanácskozáván, 6 frt-ig büntetést kiróni is joga volt.

Amikor Josephovics Nagy Lázár 1740-ben lemondott a főbírói állásról, gr. Károlyi Sándortól "generalis passualis levelet" kért, hogy mint "udvari

---

²⁷⁴ MZsO VIII, pp. 444-446, nos. 517-518 (1736).

árendátor" mind maga, mind emberei "rév, vám és harmincad nélkül (...) szabadon járhatnak s kelhessenek." Továbbá, engedélyt kért, hogy a gombatermést csak ő gyűjthesse be az udvar számára.²⁷⁵ Károlyi gróf valószínűleg nem tagadta meg Josephovicstól a "passzus"-t, meg a gombaszedés kizárólagos jogát, mert "(Josephovics) originale megmutatta, hogy semmivel nem tartozik, sem pénzül, sem serül, sem faggyúval, hanem kilencven icze (icce) pálinkával."

Gr. Károlyi Sándor és családtagjai meg voltak elégedve nemcsak Josephovics munkájával, hanem a többi zsidó árendással is. Károlyi már letelepedésük idején, 1724. június 17-én közölte velük Pozsonyból, hogy "az zsidóság is csak elhiszem jó néven s örömmel fogadta az leküldött rabbit. Immár csak szaporodgyanak én nem ellenzem." Eszerint a földesúr még rabbiról is gondoskodott árendásai számára; "az leküldött rabbi" alighanem Sámuel Ádám volt.

E gazdag dokumentációs anyag fényesen bizonyítja az erdélyi zsidó árendások hozzájárulását az uradalom gazdasági életéhez. Szerény körülmények között nehezen, de becsületesen dolgoztak. Gr. Károlyi Sándor és felesége, meg utódai (Ferenc fia), mindannyian elégedettek voltak Josephovics Nagy Lázár és a többi árendás tevékenységével. Védelmükbe vették őket, ámbár a zsidókkal adót fizettettek ezért a védelemért. A zsidó bérlők pedig hálával voltak azért, hogy egy nyugalmas sarokhoz jutottak Szatmár vármegyében, s hogy itt szívesen fogadták őket. Bizonyság erre, hogy 1791-ben, amikor gr. Károlyi Sándor rokona, gr. Károlyi Antal (1732-1791) elhunyt, a nagykárolyi zsidóság testületileg, "gyászruhába öltözötten" kivonult a temetésére, mert Károlyi Antal is, mint elődje, emberségesen bánt velük.²⁷⁶

Alább közöljük azoknak a rabbiknak a nevét, akiket Nagykárolyból ismerünk.

Áron Lebl: 1720 k.

Ádám Sámuel: 1726 k.

²⁷⁵ MZsO VIII, pp. 454-455, no. 524 (1738). Vö. MZsO VIII, pp. 469-470, no. 532 (gr. Károlyi megadja Josephovicsnak a kizárólagos korcsmabérletet, "hetivásárok és sokadalmak" idején bor, méz-sör és kívánságra sertéshús árusításának, valamint a pálinkafőzésnek jogát. Kóser bort mind "az zsidó Communitas", mind Josephovics árultathat. 1740).

²⁷⁶ Scheiber Sándor, in: MZsO VII (1963), p. 26-27. — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 362, no. 246. — Vö. Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749 [1989]), p. 278.

Méir (Mayer) Yehuda Ösztreicher (Österreicher): 1751-1774

Ösztreicher Mózes (Moshe Arye): 1774-1820

Yichak Frankl (Frenkel Ignác): 1820-1834

Perls Méir (Mayer) (1811-1894): 1834-1894. — Az 1868/69. évi kongresszust követő időkben országosan is R. Perls volt a *status quo ante* hitközségek legnagyobb tekintélye. Maga a hitközség is a *status quo* irányzat mellett döntött (1869). 1881-ben azonban kivált belőle egy orthodox hitközség

Fürth Ferenc Ephraim: 1895-1911

Schönfeld Lázár (Eliezer): 1911-1922. — 1922-ben R. Schönfeld kivándorolt Palesztinába. A *status quo* hitközség ebben az évben orthodox lett és csatlakozott az orthodox hitközségek szervezetéhez

Friedmann Bernát (Jissakhar Dov) (*dayyan*): 1923-1944

Orthodox hitközség (megalakult 1881-ben):

Schwartz Jákob Moshe: 1881-1908

Brach Saul (1865-1940): 1910-1925

Yoel (Jajlis) Teitelbaum (1887-1979): 1925-1934. — Az orthodox hitközség R. Teitelbaum idején a haszid irányzathoz csatlakozott, szigorú orthodox lett. Maga R. Teitelbaum 1934-ben Nagykárolyból Szatmárra ment; 1944. június elején a Kasztner Rezső által összeállított csoportban menekült meg a deportálás elől

Horovitz Ábrahám (1897-1944): 1934-1944. — R. Teitelbaum távozása után a nagykárolyi orthodox (haszid) hitközség két részre szakadt. Az egyik, a szigorú orthodox irányzatot követő utód-hitközséget R. Horovitz vezette. Nagy haszid *yeshivá*-t tartott. Hitközségével együtt Auschwitzba vitték és megölték

Grósz Sámuel (1898-1944): 1934-1944. — A másik utód-hitközséget R. Grósz vezette. Ő is tartott *yeshivá*-t Nagykárolyban. A Holocaust idején R. Grósz is mártirhalált halt

Erdélyi rabbik galériája, 17

Grünwald Lázár (Eliezer) Dávid (1868-1928):
1912 és 1921 között felsővisói, majd 1921-től szatmári orthodox rabbi

VI. Adóterhek (16-18. század)

A háromkötetes *Erdély története* (1987) — természetesen — illusztrációkat is közöl. A régi képek, egy 18. századi viseletkönyv színes lapjai,²⁷⁷ a legtöbb férfiút bottal a kezében ábrázolják, csupán a zsidó (az eredeti aláírásban: "*Ein Siebenbürger Jude*") lépdél pénzeszacskóval a bal kezében. Ez a kép mindennél pontosabban jelzi az erdélyi zsidóság helyzetét a 16-19. században. A zsidónak *fizetnie* kellett. Adót fizetni, kölcsönt adni, s ki tudja, visszakarta-e akár a kölcsönt is. Nem ő volt az egyetlen a teherviselésben. Adót fizettek a szászok, örmények, görögök is. Megfizették a maguk részét a jobbágyok, verejtékes munkájukkal, termésük egy hányadával. A kérdés csupán az, hogy arányos volt-e a zsidók fizetési kötelezettsége?

A zsidók alapvetően — a középkor óta — a királyi kamarának tartoztak adót fizetni. Nem családonként — háztartásonként — adóztak, mint a nemesek és földesurak, hanem családtagonként. Fejadót fizettek. De ezenkívül rendszerint fizettek védelmi (katonai), kincstári és közadót; fizettek annak, aki befogadta őket: a földesúrnak, a városnak, a vármegyének, a püspöknek. Nem telt el egyetlenegy esztendő sem, hogy ne emelték volna a zsidók terheit mindenféle módokon és címeken. II. Lajos 1521-ben elrendelte, hogy "az ország bármelyik területén lakó zsidók" fejenként 1 frt "zsidóadó"-t kötelesek fizetni. A 17. században a fejadó összegét évente az országgyűlés határozta meg, külön a "residentiás" és a "residentiátlan", azaz letelepedési engedéllyel rendelkező, illetve nem rendelkező személyek számára.²⁷⁸ Az 1 frt hamar történelemmé lett. A 18.

---

²⁷⁷ *Erdély története* (1987²), II, színes képmellékletek, no. 65 (Országos Széchényi Könyvtár, Quart. germ. 892, no. 65). [A jelen könyv hátsó kötéstábláján ez a kép áll.]

²⁷⁸ MZsO I, p. 313, no. 264 (1521); MZsO II, pp. 113-114, nos. 126-127 (1662, 1664); p. 142, no. 154 (1685); MZsO XVI, p. 76, no. 97 (zsidók, akik nem adóznak a fejedelemnek, 5 tallér adót fizessenek, 1665); MZsO XVIII, p. 76, no. 97 (1665); pp. 76-80, nos. 99-101, 103, 106, 107-109 (zsidók adója, 1668, 1669, 1670, 1678, 1687, 1689 resp.); p. 175, no. 386 (gyulafehérvári zsidók adója, 1691); p. 213, no. 500 (gyulafehérvári "sidók portiója", 1693-1694); pp. 215-216, nos. 503-505 (gyulafehérvári zsidók adója, 1698, 1699). Stb.

században az adó személyenként 40 és 400-500 frt között mozgott, az évi 5-5 tallér / frt fejadón kívül. A szegényekre eső adót rendszerint a vagyonosoknak kellett megfizetniük: a zsidókra kivetett adókért a községet kollektív felelősség terhelte. A kivetett összeget sokszor a kivetés időpontjától számított két hónapon belül kellett leróni. Vármegyék, városok, földesurak kedvük szerint döntöttek az időpont és a nekik járó összeg felől. 1702-ben a rendek azt kérték, hogy a gyulafehérvári zsidókra a kincstári adókon kívül vessenek ki közadókat is; ez kétszeres adófizetési kötelezettséget jelentett volna.²⁷⁹ Voltak esetek (például, Gyulafehérvárott, Aradon), hogy a zsidók kérelme, akik nehéz helyzetükre hivatkoztak, először meghallgatásra talált, de később az illetékesek megbánták engedékenységüket és könyörtelenül behajtották a kivetett adót. Nem csoda, hogy a zsidók valósággal menekültek az adóbehajtás elől. "(...) *ut in dies severam executionem superveniendam metuant (...)*" — állapította meg Bran Elias gyulafehérvári *judex primarius* 1724. november 19-én.²⁸⁰ Bran igazolta azt is, hogy a helybeni zsidók — a törökök miatt — annyira elszegényedtek, hogy ha végrehajtanák rajtuk az adót, ez teljes elszegényedésüket jelentené. Haan Ignác városbíró mindezt nem vette tekintetbe, az erdélyi Gubernium sem, és az adót végrehajtották. Pedig "az Erdélyben lévő Sido Compania" — mint maga a Gubernium megállapította (1720) — "elpusztult és megfogyatkozott állapotjában is a közönséges contributiókba esztendőnként maga censusit beadni eddig is el nem mulatta", s ezért "elébbeni szabadságoknak, immunitasoknak és kereskedéseknek usussába restituáltatik."²⁸¹ 1727-ben Moskovits Salamon, "az egyetlen zsidó" is elhagyta Szatmárnémetit, és családjával együtt Lengyelországba távozott, mert az árenda 400 frt összegét nem tudta megfizetni. A szatmári zsidók türelmi adóként 4 frt-ot, a nagykárolyiak 2 frt-ot fizettek. 1732-ben adóhátralékuk 480 frt-ra rúgott. 1799-ben a náznánfalvai (Maros-Torda vm.) zsidókat maguk a földesurak vették védelmükbe. Tiltakoztak a rájuk kivetett magas adók ellen.²⁸²

---

²⁷⁹ MZsO II, p. 491 (1702); MZsO VIII, p. 325, no. 409.

²⁸⁰ MZsO VIII, p. 395, no. 464. — Vö. MZsO XIII, pp. 214-215, no. 193 (Arad megyei zsidók a türelmi adó enyhítését kérik, 1749). — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 218, no. 49.

²⁸¹ MZsO VIII, p. 378, no. 449.

²⁸² MZsO VIII, p. 396, no. 465/a (a Gubernium inti a gyulafehérvári zsidókat, hogy adójuk fizetése alól nincsenek felmentve, 1724). — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 415, no. 287.

A szatmári zsidók adóját 1743-ben a korábbi háromszorosára emelték. A vármegye közönsége maga emelte fel szavát ez ellen, mondván: "(...) A megyebeli zsidóságnak sem a nemesi felkelésből, sem a most folyó háborúból semmi anyagi haszna nincs, az összeírásra (a türelmi adó ügyében) pedig féltő, hogy szétfutnak", ezért a rendelkezést törvényellenesnek tartják és nem hajtják végre.²⁸³ A Bihar vármegyei zsidók (19 család) oly szegények, hogy képtelenek adót fizetni. A (Nagy-)Váradon lakó zsidók 15 dukátot fizetnek oltalom fejében, és 6 dukátot a zsinagóga helyéért.

A Máramaros vármegyei lakosság irgalmatlan volt, mert 1745 szeptemberében kérték a Helytartótanács segítségét, hogy miután az előírt adót beszedték a zsidóktól, őket "a megye területéről üzzék ki", mert káros működést fejtenek ki "a gabonák olcsó megvétele, akár a jó pénznek és ékszereknek kicsempészése által."²⁸⁴ 1745 januárjában rendelet ment a bánáti hatóságokhoz is a zsidók kiűzése tárgyában. Chananel Mózes lugosi zsidót pedig, valamint Sara (Újpalánka) askenázi zsidóit, miután adóhátralékukat (82 frt és 56 kr) kifizették, tegyék ki az országútra. Gyulafehérvárt, mint már megjegyeztük, a 18. század elején megfogyatkozott az ott letelepedett zsidók száma, mert többen elmenekültek a városból a reájuk kivetett adó miatt, és 1724-ben a zsidó lakosság összesen 35 lélek volt.

Az adó összegének nagyságára a 18. század végén egy adókimutatás vet fényt, ez összegezi az 1777-1783. évek restanciáját. A zsidók száma Gyulafehérvárt ez időben körülbelül 150 lélek volt, és fennálló adósságuk 108 frt és 36 kr-t tett ki. A városban lakó zsidók közül valaki (egy bizonyos Ábrahám Izsák) egymaga 1778-ban 104 frt 36 kr-t fizetett. Ez azt jelentené, hogy — 100 adófizetővel számolva, és az adó összegét fejenként átlagosan 75 frt-ra becsülve — a fehérvári zsidók évi adója összesen mintegy 7500 frt-ot tett ki. A szóban forgó kimutatásból nem tűnik ki, hogy milyen adóhátralékról van szó; egyébként a zsidók adót fizettek a városnak, a vármegyének, a püspöknek stb.

Vessünk egy pillantást a bánáti zsidók (Arad, Lippa) teherviselésére, ugyancsak a 18. században. A fejadó itt is, mint Erdélyben, 2 frt volt évente. 1743-ban Bécs elrendelte, hogy a Bánát térségében lakó összesen 84 zsidó

---

²⁸³ MZsO III, pp. 655-656, no. 402 (Szatmár megyei zsidók türelmi adó hátraléka, 1732); MZsO VI, p. 215, no. 1; MZsO XIII, pp. 138-139, no. 112 (Szatmár megye közgyűlése nem tartja indokoltnak a zsidókra kirótt háromszoros adót, 1743).

²⁸⁴ MZsO XIII, pp. 169-170, no. 146 (1745).

család legalább 100 frt rendkívüli adót köteles befizetni. Ellenkezés esetén azt, aki nem fizet, ki kell üzni az országból. Jellemzésül idézzük a lippai hatóságok 1746. évi jelentését, amely közli, hogy az Új-Aradon lakó Izsák József kifizette türelmi és kivetett rendkívüli adóját, összesen 95 frt összegben. Tehát egyetlen egy zsidó évi adója a városi és egyéb adókon kívül körülbelül 100 frt volt. Íme, mit fizettek az aradi zsidók 1770-ben: türelmi adóként 110 frt, a királyi kamarának 120 frt, a vármegyének 60 frt. Nem csoda, hogy kéréssel fordultak a vármegyei hatóságokhoz, hogy segítsék őket "anyagi helyzetük megjavításán", mert különben képtelenek eleget tenni fizetési kötelezettségeiknek. Egy adókimutatás az 1780-1786. évekből egyenesen megdöbbentő. A jegyzék 12 zsidó nevét tartalmazza, ezek 158 frt és 20 kr adóval maradtak hátralékban. A Megjegyzés rovatban csupán egy mondat áll: "Meghaltak szegénységben." Egyiküket, Kurtitsch Jakabot, rablók ölték meg.

Adót fizettek a nem helybenlakó ("residentiátlan") zsidók is, méghozzá jövedelmük "század részét", azaz 1%-át. Továbbá kötelesek voltak hozzájárulni a vármegye közterheihez. Sokan mégis azt mondogatták, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha egyáltalán nem engednék be a zsidókat. Sőt leghelyesebb lenne az egész országban csökkenteni a számukat, anélkül hogy abból kár származnék.²⁸⁵

"Királynő pénze": A türelmi adó

Minden korábbi és későbbi adónál terhesebb volt azonban a már I. Lipót és III. Károly által tervbe vett, de valójában csak Mária Terézia által meghonosított "türelmi adó" (*taxa tolerantiális / Toleranztaxe*), illetve "malke-geld" ("királynő pénze"), ahogyan a zsidók nevezték.

Ennek az adónak hosszú és szövevényes története van. Maga az elnevezés, latinul és németül egyaránt, a jogi helyzetre utal: az uralkodó — a középkori gyakorlat folytatásaképpen — *megtűri* az országban a zsidókat, azaz megengedi, hogy megtelepedjenek, s a *türelmi* adó tulajdonképpen a zsidók ellenszolgáltatása volt a királyi "tűrés"-ért. I. Lipót 1698 november-december hónapokban, illetve III. Károly az 1719, 1725, 1727/28, 1731 és

---

²⁸⁵ MZsO II, pp. 113-114, no. 126 (a medgyesi országgyűlés határozata a tartozások behajtásáról, 1662); vö. Ember Győző, in: MZsO VII (1963), pp. 58-59. — Lásd még *Izvoare*, II/1, p. 34, no. 49; p. 41, no. 59; pp. 48-49, no. 68; p. 50, No. 72; II/2, p. 262, no. 169; pp. 405-406, no. 277; p. 533, no. 23; p. 535, no. 25.

1735. években elrendelték a magyarországi zsidóság összeírását, vagyonuk feltüntetésével, egy reájuk kivetendő "türelmi adó" bevezetése céljából.²⁸⁶ Mária Terézia már 1743 februárjában foglalkozni kezdett a tervvel, de végül csak 1749. május 16-án közölte a Helytartótanáccsal, hogy megvalósítja I. Lipót és III. Károly elgondolását. Közvetlenül arra hivatkozott, hogy az örökösödési háborúban, amelynek során — a «*Pragmatica sanctio*» értelmében — a trónra való igényét érvényesítette, a zsidók nem teljesítettek katonai szolgálatot. A szolgálat pénzbeli megváltásaképpen vetette ki a türelmi adót a magyarországi zsidóságra, beleértve az Erdély- és a Bánátban lakókat is, anélkül azonban, hogy ellentételezésül mentesítette volna őket a vármegyéknek, városoknak, földesuraknak fizetendő szokásos illetékek alól. Maguk a vármegyék is elleneztek a zsidók újabb megadóztatását. Mária Terézia elrendelte, hogy alakítsanak vegyesbizottságot az 1724-ben felállított Helytartótanáccsal és a királyi kamarával együtt, hogy megtalálják a legcélravezetőbb módozatot ennek az adónemnek a kivetésére és behajtására. Ez volt a döntő lépés a

---

²⁸⁶ Az 1767/68. évi országos zsidóösszeírás: MZsO XVI, pp. 13-367 (az összeírás); p. 419, no. 64 (Mária Terézia felszólítása az összeírási adatok mielőbbi benyújtására, 1767); pp. 435-436, no. 79 (Mária Terézia leirata a türelmi adó emelésének előkészítésére, 1768); p. 440, no. 85 (a zsidóösszeírás befejezésének sürgetése, 1768); pp. 459-460, no. 108 (bizottság összehívása a türelmi adó ügyében, 1768); pp. 460-469, no. 109 (a felvétel pontatlansága miatt új zsidóösszeírás volna szükséges, 1769); pp. 501-502, no. 142 (sürgetés az előző javaslat ügyében, 1769); pp. 510-512, no. 153 (Mária Terézia elrendeli az újabb zsidóösszeírást, 1769); pp. 520-522, no. 158 (a kiküldött bizottság az újabb zsidóösszeírás tervével kapcsolatban nehézségeket lát, 1769); pp. 522-523, no. 159 (a Helytartótanács támogatja a bizottság véleményét, 1769); pp. 529-548, no. 169 (az utóbbi időben Magyarországra beköltözött zsidók statisztikai kimutatása, megye-, járás-, község-, uradalmanként, a nevek, foglalkozás, adó stb. feltüntetésével). — I. Lipót összeírási rendelete: MZsO II, pp. 296-300, no. 270 (1698); III. Károly összeírási rendelete: MZsO III, p. 503, no. 302 (1727). A már említett adatokon kívül Mária Terézia javaslatai: MZsO XIII, p. 118, no. 94 (1743); pp. 121-122, no. 97 (1743); pp. 124-125, no. 100 (1743); pp. 130-131, no. 105 (1743); p. 133, no. 107 (1743); p. 166, no. 143 (1745); pp. 190-192, no. 165 (1749); pp. 264-271, no. 261-262 (türelmi adóval kapcsolatosan zsidók kimutatása megyénként, 1749); pp. 285-286, no. 268 (1749).

zsidóságra egy évszázadon át súlyos teherként nehezedő adó bevezetésében.²⁸⁷

1749. június 3-án a vegyesbizottság indítványozta Mária Teréziának, hogy az országban lakó zsidókra türelmi adóként az első három évben évi 20 000 frt-ot vessenek ki. Továbbá a kerületekből összesen 6, és rajtuk kívül még 2-3 jobbmódú zsidó jelenjék meg a vegyesbizottság előtt, meghatározott időben, hogy megtárgyalják velük a türelmi adó végleges összegét, és megállapodjanak. Mária Terézia elégedetlen volt a tervvel, ő maga a türelmi adó összegét évi 30 000 frt-ban akarta volna megállapítani, tekintettel arra, hogy a fejadók 1746-ban összesen 29 694 frt-ot jövedelmeztek. Kívánta azt is, hogy a zsidó küldöttség több tagból álljon, mint a javaslat szerinti 8-9. A megbeszélés eredményeképpen a királynő végül elfogadta a vegyesbizottság által javasolt összeget, a 20 000 frt-ot. Ez a labda-dobálás a királynő és a királyi kamara meg a vármegyék között hosszabb ideig folyt.²⁸⁸ A magyar hatóságok elleneztek a türelmi adót, mint ahogy nem fogadták el Mária Terézia úrbéri rendeleteit sem, mert mindkettő gyengítette volna az ország pénzügyi helyzetét. De közrejátszottak politikai okok is. A királynak nincs joga adót kivetni. Adót csak az országgyűlés szavazhat meg. A vármegyék és városok ezért nem tettek eleget a felszólításnak, vagy késedelmeskedtek a zsidók összeírásával, és amikor 1769 januárjában a vegyesbizottságnak a beérkezett listák alapján végül sikerült javaslatot tennie a türelmi adót illetően, javaslatuk nem volt használható. A vármegyék különféleképpen értették, vagy akarták érteni, az utasításokat. Nem adtak világos választ a zsidók vagyoni helyzetére vonatkozóan. A vizsgálatnak egyetlen haszna volt. A jelentések hatalmas statisztikai anyagot tartalmaznak az országban lakó zsidók számát, foglalkozását illetően. Eszerint az 1768/69. esztendőben összesen 21 000 zsidó élt Magyarországon.²⁸⁹ A kudarc nem tudta Mária Teréziát megakadályozni abban, hogy a közben eltelt évek során ne szedjen be többféle rendkívüli adót a zsidóktól. Most már azonban rendszeressé vált a türelmi adó. Összegét évről évre emelték.

A türelmi adónak az erdélyi zsidóságra eső részét nehéz kiszámítani, mert a vonatkozó 1735/39, 1743/45 és 1746/48. évi összeírásokból Erdély és a Partium hiányzik. Néhány vármegye (Arad, Szatmár, Máramaros,

---

²⁸⁷ MZsO XIII, pp. 190-192, no. 165 (1749).

²⁸⁸ Vö. Ember Győző, in: MZsO VII (1963), pp. 64 skk. — Lásd MZsO XIII, pp. 285-286, no. 268 (1749).

²⁸⁹ Szabó Dezső, *A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben* (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1934).

Közép-Szolnok) be sem küldte a jelentését, avagy tagadták, hogy területükön egyáltalán laknak zsidók. Imhol néhány adat, amely némi fényt derít az erdélyi és bánáti vármegyék türelmi adó befizetéseire.²⁹⁰ (Az összegek mindenütt frt-ban értendők.)

	1732	1741	1742	1746	1760	1767
			/43	/47		/1769
Arad vm.	—	—	150	56	274	647
+ vármegyei adó						573
Bihar vm.	—	—	—	252	888	618
Máramaros vm.	—	—	—	1044	1125	6386
+ árenda						4310
Nagykároly és Szatmárnémeti (adóhátralék + árenda)	480					
	+ 3195	—	—	—	—	—
Nagyvárad	272	—	—	—	—	—
Szatmár vm.	—	—	—	1038	1125	3801

Ebből a hiányos táblázatból is kitűnik, hogy az adóteher évről évre mind nehezebb lett.

Erdély zsidósága, mint a Magyarország más részein élő zsidók is, egyéb adókötelezettségük mellett képtelenek voltak teljes összegében megfizetni a rájuk kirótt türelmi adót. Haladékot kértek, lakhelyet változtattak, menekültek. Mária Terézia pedig hajthatatlan volt, és sürgette az adók mielőbbi behajtását. Ha szükséges, "katonai végrehajtást fognak elrendelni." A vegyesbizottság 1759 áprilisában intézkedett, hogy a Bihar vármegyéből megszökött vagy elköltözött zsidókat fel kell kutatni és a reájuk eső türelmi adót be kell hajtani. A nemeseknek, akik ellenkeznek —

²⁹⁰ MZsO III, pp. 658-659, no. 404 (nagyváradai zsidók türelmi adó hátraléka, 1732); MZsO VIII, pp. 471-475, no. 533 (Nagykároly, 1740); MZsO XV, pp. 411-413, no. 330 (Bihar vm.-i összeírás, 1768); MZsO XVI, pp. 26-29, nos. 2/1-2/2 (Arad vm.-i összeírások, 1767); pp. 100-106, nos. 22/1-22/6 (Máramaros vm.-i összeírások, 1768); pp. 251-265, nos. 31/1-31/5 (Szatmár vm.-i összeírások); pp. 460-469, no. 109, kül. pp. 467-469 (megyék összesítése). — Vö. Ember Győző, in: MZsO VII (1963), pp. 51-55.

vagy akár csak nem segítenek — a pénz felhajtásában, a nevét közölni kell a Helytartótanáccsal.²⁹¹

Országosan nézve, az 1749-ben kivetett 20 000 frt-ból két évtized alatt, 1768-ra, már összesen 48 313 frt összegű hátralék halmozódott fel. 1828-ban a hátralék elérte a 2.3 millió frt összeget. A zsidók kérték az adó és a hátralékok összegének eltörlését, mert képtelenek voltak eleget tenni ennek a kötelezettségnek. Végül 1846-ban V. Ferdinánd király és a magyarországi zsidóság képviselői megállapodtak abban, hogy a türelmi adó eltörlése fejében a zsidók 11 év leforgása alatt összesen 1 200 000 frt-ot megfizetnek. 1849-ben azonban, a magyar szabadságharc leverése után, Haynau, a császári haderő főparancsnoka mégis az eredeti teljes összeget vetette ki hadisarcként a magyarországi zsidóságra.²⁹²

A türelmi adó terhe nyilván nem szolgált javára Erdély gazdasági helyzetének.

---

²⁹¹ MZsO XIII, pp. 129-130, no. 104 (Ung megye a zsidók megadóztatása ellen, 1743); pp. 138-139, no. 112 (Szatmár megye a zsidók megadóztatása ellen, 1743); MZsO XV, pp. 128-132, no. 152 (türelmi adó hátralék vármegyék szerint, köztük Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa vm., 1755-1759); MZsO XVII, pp. 419-420, no. 419 (aradi zsidók panasza a türelmi adó összege miatt, 1770). — Lásd még *Izvoare*, II/2, p. 262, no. 169; pp. 405-406, no. 277; p. 415, no. 28; p. 533, no. 23; p. 535, no. 25.

²⁹² MZsO XV, pp. 132-153, nos. 153-165 (beadványok stb. Mária Terézia zsidóösszeírási rendelkezései kapcsán, 1759); pp. 406-414, nos. 327-331 (türelmi adó hátralék vármegyék szerint, köztük Arad, Bereg, Bihar, Máramaros, Szatmár, Ugocsa vm., 1764-1767). — Vö. *Zsidó lexikon* (1929), pp. 914-915.

Erdélyi rabbik galériája, 18

Hevesi (Handler) Simon (Shimshon / Sámson) (1868-1943):
1895 és 1907 között lugosi neológ rabbi

VII.

Változások kora:

Beilleszkedés a magyar társadalomba

(19. század)

Polgári beilleszkedés

A zsidók számára a 18. század legfontosabb vívmánya a városokban való letelepedés engedélyezése volt. Egészen a 18. századig a zsidó népességnek mintegy 60 %-a falvakban lakott. Az erdélyi zsidóság, Gyulafehérvárt (150 lélek) nem számítva, az 1720 és 1780 közötti években körülbelül 20 mezővárosban és 170 faluban szétszóródva helyezkedett el. Zsidó szempontból fontosabb mezővárosok voltak: Margitta, Sámson, Bél, (Nagy-) Szalonta,²⁹³ Belényes, Nagykároly.

A városok kapuit II. József engedélye, s majd az 1840: XXIX. tc. nyitotta meg a zsidók előtt, kivéve, persze, a bányavárosokat, amelyekből I. Lipót 1700. január 19-i rendelete — s azóta is több más törvény, de még az 1840. évi is — kitiltotta őket.²⁹⁴ Már az 1810/11. évi országgyűlésen fölvetődött, hogy a zsidók kapjanak állandó letelepedési engedélyt, sőt, hatévi adómentességet is, ha szándékukban van gyárat alapítani vagy ipart üzni, földet művelni. A javaslatokból azonban nem született törvény. Az 1840. évi rendelkezések ellenben nemcsak hogy megengedték a szabad lakhatást, de lehetővé tették azt is, hogy a városokban letelepedő zsidók "a fennálló feltételek mellett" gyárakat alapítsanak, s hogy a zsidó fiatalok mesterséget sajátítsanak el. Az egyéb, részben még II. Józseftől örökölt előírások is a polgári életvitelbe beilleszkedést szolgálták: mint minden polgár, a zsidók is kötelesek állandó családi nevet használni, kötelesek az újszülötteket anyakönyveztetni — külön anyakönyveiket a rabbi vezette —, az okleveleket, szerződéseket kötelesek az illető országrészben használatos nyelven kiállítani. A városokban most már zsidók is szerezhettek ingatlan tulajdont.

Mindez jelentős előrelépés volt a zsidók polgári beilleszkedése (*bürgerliche Verbesserung*) felé, de még korántsem volt azonos a zsidók teljes polgári egyenlőségével.

---

²⁹³ Szalonta / Nagyszalonta: Bihar vm., ma: Salonta, R.

²⁹⁴ MZsO II, p. 315, no. 282 (1700).

Erdélyi rabbik galériája, 19

Lenke Manó (1868-1940):
1905 és 1940 között lugosi neológ rabbi

Székelyföld nagy ismerője, br. Orbán Balázs (1830-1890), *A Székelyföld leírása* IV. kötetében (1870) megemlékezett a náznánfalvai zsinagógáról. A megjegyzéshez lapalji jegyzetben a következőket fűzte hozzá. Szavai jellemezhetik a falusi zsidóság helyzetét.

"Hogy a zsidók is nálunk inkább voltak védve, mint bárhol, kitetszik Marosszék 1794-ki gyrás [gírás] gyűlése²⁹⁵ határozatából, melyben éppen a náznánfalvi zsidókra vonatkozólag (ezek kérelme folytán) kimondatik: hogy közterheket nem viselnek, mivel a határon földet nem bírnak, közjavakból nem részesednek, mit bírnak, taxára bírják, lovuk tilalmasba nem jár, valamint útcsinálással sem tartoznak, mert idegen is jár ott, s az sem csinálja; sáncásással sem, mert a rétekből, melyek körül ily sáncok vannak, hasznót nem vesznek, házuk előtt önként is kiássák, valamint strázsálással sem, levén kereskedők s sok adót és subsidiumot adván ügyis stb."

Az idézet mindenképpen elárulja azt, hogy a zsidók a 18. század végén Náznánfalván rendezett helyzetben éltek, s azt is, hogy jelenlétüknek elismerten volt bizonyos jelentősége a község és a vidék életében. Egyéb forrásból még egy rabbijuk nevét is tudjuk: Yehuda Léb (Löw) ben Mózes (1753 k.). Védett helyzetről azonban, mint Orbán Balázs, éppen nem beszélünk. Az idézett rendelkezés tartalma mindössze annyi, hogy a község, illetve a szék a zsidókat nem terheli meg önkényesen mindazokkal a kötelezettségekkel, amelyek a lakosságot terhelik, mert hogy az utóbbiakéhoz képest jogaik is korlátozva vannak: státusuk az idegeneké. Ha ingatlanuk nem lehet is, házuk, mindenesetre, van.

Erdélyben nehéz idők jártak, talán még nehezebbek, mint Magyarország egyéb térségeiben; bizonytalanság uralkodott, feszültség volt a levegőben, főként a román és szász nemzetiségi mozgalmak miatt. A jobbágyság és a földbirtokosok között sem volt ellentétek híján a viszony, végtére is "Erdélyben a földesúr vagyona a robot sokaságán alapult."²⁹⁶ Sokan parasztfelkeléstől tartottak. Az I. Ferenc (1804-1835) és

---

²⁹⁵ A szóhoz lásd Szabó T. Attila, *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, IV (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1984), p. 590: "megyei, vidéki vagy széki közgyűlés", amely kötelező volt, s a távolmaradók 3 gíra (frt) büntetést fizettek.

²⁹⁶ Trócsányi Zsolt, in: *Erdély története* (1987²), II, pp. 1123, 1128; Szász Zoltán, *uo.*, III, p. 1459.

V. Ferdinánd (1835-1848) uralkodása idején tartott országgyűlések rendre a politikai és gazdasági feladatokkal voltak elfoglalva. Az "unió": Erdélynek Magyarországgal való egyesítése volt az egyik fő probléma. A zsidók helyzetének átfogó rendezésére nem került sor.

Most már a zsidók is hangoztatták jogukat az emberi szabadsághoz, hivatkozva a polgári társadalmi berendezkedésre. A vármegyék, Erdélyben is, javasolták, sőt, követelték a türelmi adó eltörlését és a zsidóknak a polgári jogok megadását. Például, Temes megye 1833-ban azt az utasítást adta követének, hogy az országgyűlésben harcoljanak a zsidók polgárjogainak elnyeréséért és a türelmi adó megszüntetéséért. "A polgári jogoktól megfosztott izraelita nemzet, mely kivált a honi kereskedés 's ezt előmozdító nemzeti ipar terjesztésében fáradhatatlan szorgalommal fő szerepet játszik", megérdemli a türelmi adó eltörlését és a "zsidó felekezet polgárosítását".

A zsidók polgárosításának, persze, maguk a polgárok árat szabtak, közvetlenül II. József reform-követelményeinek szellemében, de most már a magyar nemzeti kultúrát tartva szem előtt: "(...) írásmódjokban kirekesztőleg a magyar betűket és nyelvet használni s Sabesseiket [*sábesz* vagy *shabbat*, "szombat"] vasárnap tartani kötelesek leendenek." Később, már 1848/49-ben, amikor a zsidók egyenjogúsítása ismét napirendre került, Temesvár városa — talán a német lakosság nyomására — csupán annak a zsidónak volt hajlandó megadni a polgári jogok adományát, "aki arra érdemes (...) és a keresztény szokásokhoz inkább simuló".²⁹⁷

Magyarország zsidósága — amelyhez az erdélyi zsidóság minden tekintetben szorosán kapcsolódott — most már maga is harcolt a jogegyenlőség kivívásáért. Gazdasági, társadalmi, vallási és nemzeti

---

²⁹⁷ Singer Jakab, "Temes megye és a zsidók polgárosítása", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1907), pp. 150-151, 154, 160; uő, *A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban* (Temesvár, 1914), p. 9, n. 1. — A németek ellenséges érzülete a zsidók iránt Temesvárt megmutatkozott 1848-ban is, amikor polgárai, egyébként sok más magyarországi városhoz hasonlóan, nem voltak hajlandók a zsidókkal együtt teljesíteni katonai szolgálatot. Amit Petőfi Sándor 1848. március 20-án, a pozsonyi zsidóellenes tüntetések hírére írt a naplójába, megáll a temesvári polgárokkal szemben is: "Német polgárok, bevádolnak benneteket a nemzet és az utókor előtt (...). Miért üldöztök ti a zsidókat, hogy meritek őket üldözni itt minálunk? (...) Legyen bennetek annyi becsületérzés, hogy ha már nem szeretitek is e nemzetet, melynek földjén meghíztatok, legalább ne piszkoljátok azt be!"

meg gondolatokkal kellett megbirkózniuk. A szabad királyi városok polgárai 1828/29-ben tiltakoztak a zsidók városba költözése ellen, s követelték a házaló kereskedelem szabályozását. De voltak önzetlen támogatóik az ország legjobbjai között is. Gr. Széchenyi István eleinte főként a kereskedelem föllendítését várta a zsidóktól, később, ahogyan kezdeti reform-elgondolásai egyre határozottabb tervekben csapódtak le, maga is együttműködött, például, a vasútépítésben, hídépítésben stb., a zsidó vállalkozókkal, s elősegítette többük társadalmi integrációját is, a lehető legmagasabb szinten. A 19. század középső harmadában az *emancipáció* volt a cél: a zsidók polgári felszabadítása, felszabadítás mindenfajta joghátrány vagy hátrányos megkülönböztetés alól. A költő Kölcsey Ferenc (1790-1838), az 1832/36. évi országgyűlésben (1835. évi lemondásáig) Szatmár vármegye követe,²⁹⁸ br. Eötvös József, gr. Széchenyi István, Kossuth Lajos és mások vettek részt a vitákban s befolyásolták — ki-ki a maga körében — a politikai, jogi és gazdasági döntéseket. Eötvös volt az egyetlen, aki kezdettől fogva a maga teljességében megértette és érzelmileg is átélte a zsidók egyenjogúságának emberi, erkölcsi és nemzeti fontosságát; ennek a kérdésnek szentelte korábban már említett, "A zsidók emancipációja" című, korszakos jelentőségű dolgozatát (1840).²⁹⁹

Az egyenjogúsítás ellenzői — köztük Kossuth Lajos is — hajlandóságot mutattak, engedékenyek lettek volna, ha a zsidók megreformálnák vallásukat, eltávolítanák mindennapi életükből mindazt, ami

---

²⁹⁸ «A vallás ügyében» címmel Pozsonyban, 1833. május 21-én elmondott beszédéből: "(...) Mi pusztá szavakra meggyőződésünktől és utasításainktól el nem állhatunk; s annyival is inkább nem állhatunk el, mert akkor, mikor egy nagy nemzetnél már a zsidó nép emancipációjáról van kérdés, magunkat egész Európa szeméi előtt sötétségi elvek gyanújába nem ejthetjük." Kölcsey itt Franciaországra utal, a zsidók emancipációját említi: a francia reformokhoz hasonló modernizációt sürget a zsidók ügyében Magyarországon is. Kölcsey számára a diétán a magyar nyelvhasználat joga, Erdély és Magyarország uniója, s a vallásszabadság polgári formáinak megteremtése voltak a legfontosabb ügyek; a diéta a zsidóság helyzetét a vallásügy kapcsán tárgyalta, s a zsidók emancipációja ily módon az első reform-országgyűlésen a reform-politikusok szemében a polgári Magyarország megteremtésének egyik tényezője volt.

²⁹⁹ Eötvös József, *A zsidók emancipációja* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981). — Lásd Nathaniel Katzburg, "History of the Jews in Hungary", in: *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Hungary* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975), pp. 36, 96 (héberül).

megakadályozza beolvadásukat a magyarságba. Azt kívánja, hogy a zsidók adják fel zsidóságukat. Ezek a politikusok, az *emancipáció* bizonyos elemeinek, a gyakorlatban: a politikai emancipáció szükségességének elfogadása mellett, a zsidók társadalmi beilleszkedését előfeltételekhez kötötték, gyakorlatilag: a zsidóság nyelvi, kulturális, részben pedig vallási *asszimilációját* tartották kívánatosnak.

A viták során szóba sem került, hogy a beilleszkedés (*integráció*) folyamatait döntően határozza meg néhány tényező, s ezek befolyásolják a folyamatokat minden népi, nemzeti kisebbség, s nemcsak a zsidók, esetében. Ezek a tényezők a következők: (a) kulturális szint, (b) arányszám, (c) életkor és (d) idő.

Nézzünk általánosabb példákat.

(a) Kisebbségek, távol hazájuktól, készek szorosán beilleszkedni (integrálódni) az őket befogadó ország életébe, készek esetleg asszimilálódni is, ha a befogadó ország kulturális szintje magasabb, mint az övék. Magyar ember nem fog hozzáidomulni egy, mondjuk, a törzsi viszonyok között élő néphez, éljen bár — ilyen vagy olyan okból — a körükben, ellenben törekedni fog az angol szokások szerint élni és viselkedni, s minden erejét latbaveti ennek érdekében, ha Shakespeare országába kerül.

(b) Ha ez az első feltétel fennáll, előtérbe kerülhet a második, az arányszám. Németországban az évszázadok folyamán néhány ezer zsidó élt. Az 1930-as években is csupán hatszázezernyi, elszórva vagy kis tömbökben a több tízmilliós német nép körében, s a németek fejlett, sokoldalú kultúrája hatalmas erővel hatott a közöttük élő zsidókra, ezek tehát nemcsak integrálódtak a német társadalomba: asszimilálódtak is a német kultúrához. Ahol nagyobb tömegben élt együtt a zsidóság, például Varsóban, nem volt érdemleges beolvadás.

(c) Továbbá, meglelt férfikorban már nemigen indul meg a beolvadás folyamata. Származzék bármelyik népből, legyen kulturális szintje alacsonyabb vagy magasabb, 40-50 évesen már mindenkinek nagy nehézségekkel kell megbirkóznia, ha új körülmények közé kerül. Gyermeküknek már könnyebb a dolguk. Az Egyesült Államokban, Izraelben egyaránt rendszerint a gyermekek tanítják meg szüleiknek az ország nyelvét, a nagyszülők pedig többnyire életük végéig idegenek maradnak, nyelvileg legalábbis, és függetlenül attól, hogy egyébként többé-kevésbé otthon érzik magukat.

(d) De tegyük fel, hogy a fent említett előfeltételek közül a három első megvan, s a lehető legkedvezőbb módon van meg, ámde nincsen idő, elegendő idő, azaz a befogadó nép nem adja meg a szükséges türelmet, ami jobbára időben mérhető, nem teszi lehetővé, hogy a megindult integráció

vagy éppen asszimilációs folyamat végigjárja a maga természetes állomásait: hátrányos különbséget tesz a volt idegen és az állam többi polgára között, korlátozza a kisebbséghez tartozók cselekvési szabadságát, csorbítja jogaikat, sőt, üldözi őket, kitzasztja az alkotmányosság, a jogrend falai mögöl, életét fenyegeti, elpusztítja. Ebben az esetben a megindult integrációs folyamatok megtorpannak. Áll ez még azokra a kisebbségekre is, amelyek mögött ott van, akár támogatólag, akár közönyösen, de megvan, él, működik az eredeti haza, szót emelhet az érdekükben, követelheti az emberi jogok tiszteletben tartását.

S mi lehet a magatartása annak a népnek, amely mögött kétezer év óta nem volt haza, amely vándorolni kényszerült Európa és a világ történelmi országútjain? Kihez fordulhat segítségért, ha ott, ahol lakik, kismmizik természetes jogaiból, vagy éppen megtagadják tőle a másokat megillető jogokat. Ha befogadták, boldog volt, és a gesztust hálával viszonzotta annak a népnek, amely szállást — már-már hazát — adott neki.

Íme, ezt írja egy zsidó "papsegéd" Nagykanizsán, 1866-ban, amikor még mindig folyt a harc a zsidók egyenjogúsítása körül:

"(...) Nem politikai viszketegség vezérli tollam, hanem is százezrek nyomora, mégpedig azon százezreké, kiket bár az előítélet kárhóztat, mégis magamat hozzájuk számítani semmikép sem szégyenlem — izraelita vagyok testemből, lelkemből (...). Ha némelyek még most is, időnk annyira előrehaladt szellemében, e népben valami szégyenítőt akarnak látni, akkor az csak a középkor ferde irányú szüleménye (...). Hazánkban még csak igen kevés gond fordítottatott ránk, mégis örömmel, szeretettel, s áldozatra készen teljesítjük hazánk iránti kötelességeinket, testvéreinkkel együtt egész erőből munkálkodunk az alkotmány épületének szilárdításán, érette s honunkért vagyunkat áldozni s vérünket oltani első vagyunk, országunk törvényeit védeni legfőbb s legszentebb kötelességünknek tekintjük."³⁰⁰

---

³⁰⁰ Lichtenstein Lajos, *A zsidók közép- és jelenkori helyzetök és viszonyaikról s' az innen származható joggal követelt emancipációjuk* (Nagykanizsa, 1866), pp. 3-4; lásd még M. Carmilly-Weinberger, "A nílushal és az asszimiláció", *Új Kelet* (Tel-Aviv, 1978. december 22).

Erdélyi rabbik galériája, 20

Lövy (Löwy) Ferenc Pinhas (1869-1944):
1903 és 1944 között marosvásárhelyi *status quo* rabbi

Igazat írt a szerző. Erdélyben a zsidók mindig is hajlandók voltak a haza oltárára helyezni *életüket és pénzüket*.³⁰¹

Még Rákóczi fejedelemnek írja Ballingh János 1636. június 3-án: "(...) jöttek jelentkezők muskotérosnak, de öltözetek es külön-külön forma, (...) ki is holmi Sido köntösök, szwrösök [szűrösök (?)] is vadnak köztök (...)." ³⁰² Értsd: szakállas zsidók jelentek meg különleges ruházatukban, alighanem kaftánban, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadseregében szolgáljanak.

1848/49

Visszatérve a 19. századba, illetve az emancipációs törekvések közvetlen előzményeihez: zsidók katonai szolgálata régóta érzékeny pont volt a magyarok szemében is. II. József 1788-ban kiadott rendeletét, amely a zsidókat is katonai szolgálatra fogta volna, Magyarországon nem tartották elfogadhatónak, s nem is követték. Igaz, a bécsi katonai kancellária 1789-ben előírta, hogy Magyarország hívjon be 80, Erdély pedig 20 zsidót katonai segédszolgálatra. Zsidó katonák azonban nem szolgáltak a császár és király zászlaja alatt.

A zsidók a magyar hadseregben az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc idején szolgáltak, először mint nemzetőrök, azután pedig mint honvédek. A nemzetőrségbe befogadásuk ellen 1848 március-áprilisában a nagyobb városok — főként német — polgárai erélyesen tiltakoztak, még zavargások is kirobbantak a zsidó nemzetőrök miatt, ámde főként a függetlenségi háború idején csillapult az ellenségesség, s végül

---

³⁰¹ Bernstein Béla, *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* (Budapest: IMIT, 1898); uő, "Zsidó honvédek 1848/49-ben", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából* (Budapest, 1926), pp. 90-116; uő, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* (Budapest: Tábor, 1939); Singer Jakab, *A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban* (Különlenyomat a *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1913. évi III. és IV. füzetéből) (Temesvár, 1914); Weinberger Mózes, "Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez", in: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttman Mihály emlékére* (Budapest, 1946), pp. 283-296; M. Carmilly-Weinberger, "A Kolozsvármegyei zsidóság és az 1848-49-es szabadságharc", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 13-26.

³⁰² MZsO VIII, p. 262, no. 324.

egészen megtört. A zsidóság vérevel és vagyonával igazolta, hogy a magyar nemzet részének tekinti magát, s a nemzet része akar lenni, minden joggal, ami a hon polgárait megilleti, de vállalva minden kötelességet, áldozatot is.

1848 tavaszán, nyarán, s részben még ősszel, sőt, 1849-ben is, Erdélyben is nem egy atrocitás érte az ott lakó zsidókat. Sérelmeikről jegyzőkönyvek, jelentések, panaszos levelek tanúskodnak.³⁰³ Bara Mihály nemeszsuki³⁰⁴ haszonbérlőt 1848. október 29-én falujabeli legények megtámadtak: "(...) gyilkos módon — szakálmot kitepték — és megverték — de utoljára engemet fulasztani kívántak — valamint most is a nyakamon lévő jegyek megbizonyítják (...)." Heller Izsák szászfenesi³⁰⁵ lakos, pálinkafőző és szekeres, akinek fia, Heller Károly, honvéd őrmesterként szolgált, panaszt tett, hogy 1848. november 16-án a fiától Hajdúböszörmény városi nemzetőrök elvették "ernyős szekér" elé fogott "három lovai"-t, "pokrotzokkal s ládákkal együtt"; elhajtottak, és ő azóta sem tehetett semmit lovai és szekere visszakapására. Kára 765 váltó Rft (rénus forint) a lovakért, 300 Rft a szekérért, s ezenfelül, mert hogy foglalkozását nem gyakorolhatja, naponta legkevesebb 1-1 pengő forint. "Mivel nékem legfőbb vagyonom, és életmodom azon három lovam és szekerem volt, mert azokkal szekerességet folytatva az által kerestem magam, feleségem és hat gyermekeim számára mindennapi élelmünket, azolta pedig, hogy azoktól megfosztattam, az ellenséges táborok által is kipusztítatva annyira elszegényedtem (már most semmi keresetem nem lévén), hogy ily nagy télvíz idején éhelhalásra kell jutnom." A panasz tárgyában Beöthy Ödön (1796-1854), korábban bihari alispán, 1848-ban először főispán, majd a Részek (Partium) királyi biztosa, ez időben erdélyi kormánybiztos, a zsidóság igaz védelmezője és minden nemes ügy nagy harcosa 1849. januárjában vizsgálatot rendelt el, s két hónap múlva az ügyet mint elintézettet lezárta.

Az 1848/49. évi szabadságharcban az erdélyi zsidók részt vettek, fegyverrel és pénzzel. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár levéltárában végzett kutatásaink alapján jelezhetjük, hogy közhonvédként szolgáltak: Heller

---

³⁰³ Az alábbi iratokat kiadta M. Carmilly-Weinberger, in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 23-28. Lásd még uo, p. 25: "Az 1848-ik év nyára kezdetétől fogva, folyó 1849 évi 8ber [október] utolsó napjáig való, a Magyar tábor által történt káráról." Mint az iratnak már a címe is mutatja, az összeállításban jobbra a zsidóknak 1848 nyarán okozott károk szerepeltek.

³⁰⁴ Nemeszsuk: Kolozs vm., ma: Jucu, R.

³⁰⁵ Szászfenes: Kolozs vm., ma: Floresti, R.

Károly őrmester (Szászfenes), Edler Jákob (Hadad³⁰⁶), Jákob Ábrahám (Érszentkirály³⁰⁷), Vikler Ignátz, Izrael Beni, Hermann Joseff (Tasnád³⁰⁸) és Stein Mózes (Somlyó). A szamosújvári toborzójegyzékben szerepelnek: Hersch Gántz bátoni³⁰⁹ születésű pálinkafőző és Ursz Hersch őrhelyei³¹⁰ pálinkafőző, újoncok. Királyi János százados bizonyítványt állított ki Grosz Jakab kolozsvári lakosról, hogy "négy hónapig szolgált a kolozsvári szabadcsapatban mint közvitéz, s ezen idő alatt magát becsületesen viselte."

"A Haza védelmére alakítandó Nemzeti őrsereg számára" az erdélyi zsidók a katonaság költségeinek fedezetéül pénzt, gabonát ajánlottak fel, a tüzérség számára pedig hozták lovaikat.³¹¹ A dési Nathan Friedländer nemcsak maga írt költeményt («Der 16-te März und der Jude»), és nemcsak Petőfi hazafias költeményeit fordította németre, hanem mint honvéd segédorvos szolgált a hadseregben. Bem seregében volt táborigényorvos a gyulafehérvári Reiner Zsigmond, Fischer Lajos pedig mint 16 éves ifjú bevonult Perczel Mór seregéhez. Rosenberger Bernát (később a gyalui előnévvel) mint nemzetőr vett részt a szabadságharcban. Zsidó volt az is, aki az 1848—as «Honvéd Egylet» kérésére Szamosfalván³¹² 1904-ben emlékoszlopot állíttatott fel — saját költségén — az elesett 48-as honvédek emlékére. A temesvári zsidók részvételéről az 1848/49. évi szabadságharcban olvashatunk Singer Jakab, a bánáti zsidóság kiváló történetírója dolgozatában. Bernstein Béla, az 1944-ben mártirhalált halt nyíregyházi főrabbi, aki feldolgozta és megírta a magyarországi zsidók szerepét az 1848/49. évi szabadságharcban, egyik dolgozatában 173 zsidó nevét sorolja fel Erdély- és a Bánátból.³¹³

Amikor a császári hadvezetőség a Havasalföldön táborozó orosz hadsereget hívta segítségül, Bem Józsefnek minden fegyverforgató férfira

---

³⁰⁶ **Hadad:** Szilágy vm., ma: Hodod, R.

³⁰⁷ **Érszentkirály:** Szilágy vm., ma: Eriu-Sincrai, R.

³⁰⁸ **Tasnád:** Szilágy vm., ma: Tasnad, R.

³⁰⁹ **Bátony,** Báton: Szolnok-Doboka vm., ma: Batin, R.

³¹⁰ (Belső-Szolnok vm.)

³¹¹ *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 19-23.

³¹² **Szamosfalva:** Kolozs vm., ma: Someseni, R.

³¹³ Bernstein Béla, "Zsidó honvédek 1848/49-ben", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából* (1926), pp. 90-116 pp. 90-116; *Zsidó lexikon* (1929), pp. 280, 738, 752, 780; *Volt egyszer egy Dés*, szerk. Singer Zoltán, I (Tel-Aviv, n. d. [1970 (?)], pp. 136-140.

szüksége volt.³¹⁴ A zsidók áldozatos részvétele a harcokban és a háború költségeinek előteremtésében minden bizonnyal befolyásolta, legalább hangulatilag, az 1848/49. évi országgyűlést, amely végre meghozta az előző egy-másfél évtized diétáin folytatott viták javaslatait összegezõ törvényt a zsidók egyenjogúsításáról. Az országgyűlés éppen az utolsó ülésnapján (1849. július 28) fogadta el a «Törvény a zsidókról»-t.³¹⁵ Az alábbi rendelkezések szerepelnek:

(1) A zsidó ("mózesvallású") egyén, aki az országban született vagy törvényesen telepedett le, "mindazon politikai s polgári jogokkal bír", melyekkel "az ország bármely hitű lakosai bírnak".

(2) A törvényes letelepedés feltételeit a kormány külön fogja meghatározni.

(3) A törvény érvényesnek ismeri el a zsidók és keresztények közötti házasságot, "polgári következményekre nézve".

(4) A törvény legutolsó rendelkezése kimondja, hogy a zsidó gyülekezet vallási és világi vezetői üljenek össze, hogy "hitágazataikat nyilvánítsák", azaz döntsenek vallásuk alaptörvényeirõl, és "reformálják", azaz "jövendõ egyházi szerkezetökre nézve a kor kívánataival megegyezõ javításokat tegyenek", értsd: dolgozzanak ki olyan intézkedéseket, amelyek megreformálhatják a zsidó gyülekezet életét.

Végül, a törvényhozók kívánatosnak tartották, hogy a zsidók "alkalmas szabályok által (...) a kézi mesterségek és a földmívelés gyakorlására vezéreltessenek."

---

³¹⁴ *Izvoare*, II/2, pp. 347-348, no. 230. — Vö. Michael Silber, *Absolutism, Hungary and the Jews: A Comparative Study of Military Conscription of the Jews in the Habsburg Lands, 1788-1815* (MA Thesis) (Columbia University, 1977). — A zsidóság szerepérõl az 1848/49. évi szabadságharcban bővebben lásd Bernstein Béla tanulmányait: *Az 1848/49-iki [I A negyvennyolcas] magyar szabadságharc és a zsidók* (1898; 1939²); uõ, "Zsidó honvédek 1848/49-ben", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából* (1926), pp. 90-116; továbbá Singer Jakab, *A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban* (Temesvár, 1914); Weinberger Mózes, "Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez", in: *Tanulmányok a zsidó tudomány körébõl Guttmann Mihály emlékére* (Budapest, 1946), pp. 283-296; M. Carmilly-Weinberger, "A Kolozsvármegyei zsidóság és az 1848-49-es szabadságharc", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 13-28.

³¹⁵ Szövegét közli Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* (1939²), pp. 154-155.

Erdélyi rabbik galériája, 21

Paneth Ezekiel (ben Moshe) (1870-1929):

1895 és 1902 között marosújvári, majd 1902 és 1929 között dési
haszid rabbi

A törvényt Kossuth Lajos kormányzó és Szemere Bertalan belügyminiszter írták alá. — Túl késő volt; a törvény hatályba lépni már nem tudott.

1849. augusztus 13-án Világosnál a magyar csapatok letették a fegyvert, és ezzel Erdélyben is újból megkezdődött a Habsburg-ház uralma. Minthogy az erdélyi és bánáti zsidók részt vettek a szabadságharcban, ők sem kerültek el Haynau, az osztrák haderő főparancsnoka kegyetlen kezét. A hadisarcot, amelyet a magyar zsidóságra egyetemlegesen kivetett, az erdélyi zsidóknak is fizetniük kellett. Igaz, Ferenc József az összeget 1850-ben lecsökkentette 1 000 000 frt-ra, s később még ezt is visszaadta egy zsidó iskola-alap céljára. Ebből a pénzből épült fel Budapesten az «Országos Rabbiképző Intézet» és az «Országos Izraelita Tanítóképző Intézet».

Emancipáció: Az 1867: XVII. tc.

A szabadságharc bukásával a zsidók egyenjogúsítása egy időre megakadt Magyarországon, s Erdélyben is. Az abszolutizmus korában semmi sem történt e téren. A zsidók dolga csak a Béccsel való kiegyezés után, 1867-ben kerülhetett újból napirendre. Az osztrák—magyar dualizmus korában Erdély közigazgatásilag — mint 1848. március 15-én a «12 pont» követelte — Magyarország szerves része volt, s így a magyar törvények közvetlenül vonatkoztak Erdélyre is. Most végre teljesült a rég óhajtott, jogos kívánság: az 1867. évi országgyűlés törvénybe emelte br. Eötvös József régóta hangoztatott eszméit (1867: XVII. tc.), s a törvény szerint: (1) "az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottoknak nyilvánítanak", s (2) "minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik." 1895. október 18-án pedig kihirdették a "receptiós" törvényt (1895: XLII. tc.) is, amely a zsidó (izraelita) vallást "törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja", s ezzel kimondja, hogy a zsidók vallása egyenjogú az ország többi vallásával. Az 1840:xxix. tc., amely már engedélyezte zsidók letelepedését "az egész országban (...) akárhol" (tegyük hozzá: továbbra is kivéve a bányavárosokat), és az 1867. évi törvény az egyenjogúságról lehetővé tették a magyarországi zsidók részvételét Magyarország életében, fejlesztésében, felvirágoztatásában.

Erdély közigazgatási beosztása (1855)
(Erdély története, 1987, III, p. 1436)

A 19. század elején a modern kapitalizmus még nem jutott el Erdélybe. Bécs nem látta fontosnak Erdély gazdasági fejlődését. Ennek ellenére az urbanizációs folyamat következményeként találunk zsidó nagykereskedőket, szeszgyárosokat. A zsidó vállalkozók az iparosítás terén is felismerték a szükségleteket, s üzemeket, gyárakat hoztak létre. 1818-ban Binder "sido" alóri lakos hidat akart építeni a Szamos folyón Dés és Alór között, mert úgy találja, hogy a kompon való közlekedés és szállítás lassú, nem praktikus. Kamatmentes kölcsönrel akarta megvalósítani a tervet. Elutasították, de maga a javaslat is jelképezheti az erdélyi zsidóság törekvését: bekapcsolni a vidéket Európa gazdasági vérkeringésébe, kiépíteni az ipart Erdély természeti gazdagsága, bányái, nagy kiterjedésű erdei, természeti kincsei mellé.

Amint a zsidók megkapták a lehetőséget a szabad vállalkozásra az iparban és a kereskedelemben, éltek is minden lehetőséggel, mind az ország javára, mind pedig saját maguk boldogulására.

A M. Tud. Akadémia «Történettudományi Intézet»-ének háromkötetes, reprezentatívnak szánt *Erdély története* 1986-ban összesen egy fél oldalt szánt az erdélyi zsidók szerepének a gazdasági, kulturális és társadalmi életben.³¹⁶

Csupán ennyi lett volna?

Désen, amelynek zsidó lakossága 1886-ban 133 lélek volt, Hirsch M. Lajos iklódi³¹⁷ földbirtokos 1865-ben szeszgyárat, Bernáth János, Gabre János és Jakab Károly 1898-ban téglá- és cserépgyárat, Lieber és Feuerstein szappangyárat alapítottak; 1905-ben petróleumfinomító, majd rum- és likörgyár, kefe- és cirokárugyár és szikvízgyárak létesültek. A Dés melletti Ilosván fa- és széntermelő üzem, gyertya-, szalmakalap-, seprű- és plasztikáru-gyárakat alapítottak a zsidók. Ezt az iparosítást 25-30 szorgalmas, leleményes zsidó család indította meg a 19. század végén és a 20. század első éveiben.

Ha egy aránylag kis városban is ennyi minden történt, mi minden mehetett végbe Erdély nagy központjaiban: Nagyváradon, Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Brassóban, Temesvárt, Aradon, Szatmárnémetiben?³¹⁸

---

³¹⁶ III, p. 1608.

³¹⁷ Iklód: Temes vm., ma: Icloda, R.

³¹⁸ *Volt egyszer egy Dés. Bethlen, Magyarláros, Retteg, Nagyilonda és környéke*, szerk. Singer Zoltán, I (Tel-Aviv, n. d. [1970?], pp. 25, 161-168.

Erre nézve álljon itt csupán egy idézet, éppen az *Erdély története* III. kötetéből, azokról a lapokról, amelyek az 1830 és 1848 közötti éveket mutatják be.

„Brassó élénk gazdasági életével magyarázható, hogy a többi szász várostól eltérően, a magisztrátus és a céhek ellenkezése dacára, néhány zsidó kereskedő — akik egyszerre folytattak házaló kereskedést és küldtek gyapjút Bécsig — és iparos meg tudott kapaszkodni. Méghozzá úgy, hogy a kormányhatóságok éppen az ő beadványaik nyomán javítottak az egész erdélyi zsidóság helyzetén, amelynek csak kisebb töredéke üzte főfoglalkozásként a kereskedést.”³¹⁹

Az erdélyi és bánáti zsidóság hozzájárult Magyarország iparosításához, kereskedelmi és gazdasági fejlődéséhez. Nagyváradon és vidékén zsidó tulajdonban lévő és vezetésű szesz- és malomipar, élesztő-, cipő-, téglá-, üvegyárak működtek, a bihari erdőségekben a legmodernebb fakitermelő céget zsidók alapították meg, ők fejlesztették ki a korszerű nyomdaipart, a hírlap-nyomdákat is beleértve. Ki tudná felsorolni a különféle nagyvárad zsidó üzemeket, amelyek keresett és hasznos termékeikkel (cipő, vatta, fésű, gyógyszer, vegyszerek stb.) ellátták az egész erdélyi piacot, és szállítottak a Bánátba, Magyarországra, a román országokba is? Elég, ha megemlítjük a «Kurländer és Ullmann» céget, amelynek az akkori Nagypiac téren levő hatalmas épületébe befutó vágányon érkezett az importáru, avagy utalunk a jelentős exportra, amely Nagyváradról az európai országok piacaira irányult.

A kolozsvári Renner-féle bőrgyáron kívül (ez az egyetlen egy, amelyről az *Erdély története* érdemesnek tartotta megemlékezni), amely gyár inkább a «Dermata» néven ismert, hírnévre tettek szert még Kolozsvárott az «Úfarom» és «Hygen» gyógyszergyárak, «Ady» harisnyagyár, «Gladys és Heinrich» szappangyár, «Mandula» fésű, «Porgesz» gyertya, «Fischer» bútorgyárak. Cukorgyár működött Botfalun,³²⁰ Resicán³²¹ a «Max Auschnitt» vasgyár, Marosújváron³²² szeg- és sodronygyár, több ezer munkással. Aradon a br. Neumann család létesített textil-, szeszfinomító, élesztő-gyárakat és gőzmalmot; Temesvárott ernyőgyár,

---

³¹⁹ Miskolczi Ambrus, in: *Erdély története* (1987²), III, pp. 1247-1248.

³²⁰ Botfalu: Brassó vm., ma: Bod, R.

³²¹ Resica / Resicabánya: Krassó-Szörény vm., ma: Resita, R.

³²² Marosújvár: Alsó-Fehér vm., ma: Ocna Mures, R.

Szatmárnémetiben az «Unio» vagon- és a Guth-féle parafadugó-gyárak adtak kenyeret több száz munkásnak; Nagybányán a «Phoenix» gyár alakult meg kénsav és vasgálic előállítására, azonkívül szappan-, üveg- és festéküzemek is működtek a városban. Farkasházy Fischer Vilmos, Farkasházy Fischer Mórnak, a herendi porcelángyár alapítójának fia, a kolozsvári izraelita hitközség elnöke képviselte az erdélyi ipart az 1867. évi párizsi és a budapesti millenniumi kiállításokon, amelyeken világsikert aratott, mint apja is korábban, az 1842. évi első magyar iparmű-tárlaton.

Nemcsak kereskedelemben, iparban, bankalapításban³²³ vettek részt az erdélyi és bánáti zsidók, hanem a mezőgazdaságban is. Mintagazdaságot alapítottak és vezettek Szatmár, Szilágy és Temes vármegyékben.

Egy 1930. évi statisztika szerint Erdély zsidó lakossága 185 000 lélek volt, és foglalkozásuk szerint a következő megoszlást mutatják.³²⁴ (A % arányok csak hozzávetőlegesek.)

Foglalkozás	Létszám	Aránya a zsidó népességben
őstermelő	16 000	9.20 %
bányászatban, iparban	48 000	26.70 %
kereskedelemben	72 000	40.40 %
közigazgatásban	3 000	1.90 %
hitéletben	6 000	3.60 %
közoktatásban	2 000	1.00 %
hadseregben	2 000	1.20 %
egészségügyben	9 000	1.70 %
munkások	5 000	2.70 %
egyéb foglalkozásban	22 000	11.60 %
<i>Összesen</i>	185 000	100.00 %

³²³ Egy érdekes bank-történeti esettanulmányt közölt Ludovic Báthory, "Prominent Jewish Businessmen from Romania, 1890-1940 (Mauriciu and Aristide Blank)", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 94-103.

³²⁴ Köpeczi Béla, in: *Erdély története* (1987²), III, p. 1744; Katona Imre, "Magyar Robbiák", in: *Évkönyv*, 1985-1991 (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1992), pp. 383-388.

Erdélyi rabbik galériája, 22

Fuchs Benjámín (1876-1936):
1901 és 1905 között brassói, 1908 és 1918 között nagybányai,
1918 és 1936 között nagyváradi orthodox rabbi

VIII.

Zsinagógák, tanházak, iskolák Erdélyben

(17-20. század)

"A Könyv népe" (*ahl al-kitáb*), ahogyan Mohammed nevezte a zsidóságot, valóban nem lett hűtlen a betűhöz. Sehol és semmi körülmények között nem mondott le róla. Ez tartotta fenn lelkét. Templomot és iskolát igyekeztek építeni, ha meg nem akadályozták őket ebben.

Az 1656-1658. esztendőben Conrad Jacob Hildebrandt mint X. Károly Gusztáv svéd király követe látogatott el Erdélybe, Ukrajnába és Konstantinápolyba. Az útja során vezetett naplójában egyetlen egy mondatban meg tudta rajzolni a gyulafehérvári zsidók helyzetét: "A várfalakon belül sok zsidó él, akik török áruval kereskednek, és egy zsinagógájuk van."³²⁵ Ez az első történeti forrásadatunk Erdélyben, amelyben zsinagóga van említve.

A zsidók Erdély- és a Bánátban hosszú időn át csak ideiglenes imahelyeken, magánházaknál tartottak istentiszteletet. Magánházakban kellett imádkozniuk mindaddig, amíg jogi és anyagi helyzetük nem tette lehetővé egy állandó zsinagóga felépítését. Mária Terézia «*Judenordnung*»-ja (1776), mint említettük, megtiltotta, hogy magánházakban más, mint a benne lakó, imádkozzék. II. József 1789. február 23-án rendeletben tiltotta meg, hogy olyan helységekben, ahol zsinagóga van, magánházakban tartsanak istentiszteletet. Megengedte azonban az imádkozást, Tóra-használattal együtt, magánházaknál is, ha évi 50 frt-ot fizetnek — az összeg a zsidó elemi iskolák fenntartására szolgálna.

Zsinagóga építéséhez telken, pénzen kívül a zsidó községeknek engedélyre is szüksége volt mind Erdélyben, mind a Bánátban.

Tudomásunk van arról, hogy a Nagykarolyban, gr. Károlyi Sándor uradalmában letelepedett zsidók külön épületben zsinagógát és iskolát rendeztek be maguknak. Mint korábban már említettük, gr. Károlyi Sándor 1724-ben még rabbiról is gondoskodott számukra.³²⁶

---

³²⁵ MZsO XV, p. 30, no. 25b (1656).

³²⁶ *Izvoare*, II/2, pp. 167-170, no. 99; pp. 328-329, no. 220.

Erdélyi rabbik galériája, 23

Vágvölgyi Lajos (1877-1941):
1909 és 1940 között aradi neológ főrabbi

Gyulafehérvári zsinagógák

A gyulafehérvári zsidó község fejlődéséhez és viszontagságos sorsához hasonló volt templomaik története.

Erdély fővárosában a spanyol-szefárdi zsidók a 17. század közepéig alighanem magánháznál imádkoztak. Conrad Jacob Hildebrandt imént idézett útleírása szerint 1656-1658-ban zsinagógájuk volt. 1761-ben, amikor a megnövekedett létszámú közösségnek már külön helyiségre lett volna szüksége, templom építésébe kezdtek.³²⁷ Valószínű, hogy az új zsinagóga fából készült, mert a község már 1774-ben bérbevett, 30 évre, egy nagyobb telket, kő- és téglából való templom építése céljából. (Ingatlant ugyanis nem vásárolhattak.) Minthogy az építkezéshez előzetes engedély nélkül fogtak, a munkát — a hatóságok beavatkozására — abba kellett hagyniuk. Utólag, 1779-ben, megkérték az engedélyt is, de kérelmüket elutasították. A hatóságok azt ajánlották nekik, hogy használják ők is a fából készült zsinagógát, közösen az askenázi zsidókkal, a "németek"-kel, s minthogy számuk csupán 96 lélek, elég, ha egy fal választja el őket egymástól.

A szefárdiak nem fogadhatták el a hatóságok által javasolt megoldást, mert: (a) ők szefárdiak, előbb jöttek az országba, mint a "németek"; (b) rítusuk, de még a héber szavak kiejtése is különbözik amazokétól; (c) továbbá, egy ideje szó van a vidéki zsidóság betelepítéséről Gyulafehérvárra, s a megnövekedett lélekszámnak nagyobb és megfelelőbb templomra lesz szüksége. S elveszítenék a telekbérletre és téglavásárlásra már kiadott pénzüsségeket is.

1779-ben ismét folyamodtak az engedélyért. Az újjólagos kérelmet az erdélyi kormányzóság 1781-ben pártfogólag felterjesztette II. Józsefhez. Arra hivatkoztak, hogy a király a legutóbbi időben türelmet mutatott a zsidó nép iránt. A törvények is mellettük szólnak, és valóban szó van a vidéki zsidóság *concentratio*-járól Gyulafehérvárott. Kívánatos tehát a már 1774-ben megkezdett templom építkezésének befejezése.³²⁸ Bécsben, a királyi kancellárián br. Reischach Tádé, az erdélyi osztály vezetője pártolta a gyulafehérvári zsidók kérését, és a tolerancia szellemét követve javasolta, hogy engedélyezzék a megkezdett templom építkezésének befejezését. II. József végül 1781 novemberében megadta az engedélyt.

Mégis, úgy látszik, hogy az építkezést a gyulafehérvári szefárdi zsidók nem tudták befejezni, nyilván anyagiak hiányában. 1789 júniusában Perl

---

³²⁷ MZsO XVI, p. 415, no. 62 (1761).

³²⁸ *Izvoare*, II/2, pp. 234-235, no. 144.

Mózes Sámuel főrabbi, a gyulafehérvári imaházak "főfelügyelője" kérelmet terjesztett II. József elé, kérve, hogy a király engedélyezze istentisztelet tartását magánházakban, anélkül, hogy meg kelljen fizetniük a zsidó iskolák céljára szolgáló 50 frt összeget. Ugyanis nemrég, 1789 februárjában, a különböző imahelyeken folytatott istentiszteleteket illetően egymásnak ellentmondó rendeleteket adtak ki: az egyik megtiltotta, a másik azonban — évi 50 frt ellenében — megengedte, "hogy Tórát helyezzenek el magánházban"; rendszeres istentisztelet megtartásának ez elengedhetetlen feltétele. Perl főrabbi ennek az 50 frt-nak az elengedését kérte, arra hivatkozva, hogy a községnek nincs módja templomot építeni, és ezért csak magán imaházakat használhatnak.³²⁹

A spanyol-szefárdi templom végül is csak 1886-ban épült fel, de az építkezést nem a szefárdiak fejezték be, hanem a közben erősen megnövekedett askenázi hitközség. Ekkor már nekik maguknak is volt egy templomuk, ezt 1840-ben hozták tető alá. Ezekiel ben Joseph Panet³³⁰ (1783-1845) könyvének — *responsum-gyűjtemény*³³¹ — címét (*Mareh Yehezkel*) viselte név gyanánt.

Az időközben 150 évet átvészelt askenázi zsinagóga napjainkban már roskadozik. A vele szemben álló szefárdi templomot pár évvel ezelőtt — az 1980-as években — utcarendezés ürügyén lerombolták. Az árván maradt «Mareh Yehezkel» templom üres frigyszekrénye felett galambok ütötték fel fészüküket. A pár tagból álló kis gyülekezet a templom melletti kicsiny teremben imádkozik.³³²

Gyulafehérvárról a következő rabbik neve ismeretes:

³²⁹ *Izvoare*, II/2, p. 342, no. 226.

³³⁰ Ő maga írta így: *Panet* (héberül a *tet* betűvel, amelyet mindig keményen kell ejteni). A *Paneth* névformát az utódai kezdték használni. — A Panet dinasztiahoz lásd Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749—1969), pp. 20-23.

³³¹ *Mareh Yehezkel u-shearei Ciyyon* (Máramarossziget, 1875). Ez volt egyáltalán az első *responsum-gyűjtemény*, mely Erdélyben — s erdélyi rabbtól — megjelent, vö. *Encyclopaedia Judaica*, XIII (1971), col. 54.

³³² Krausz Mór, "Gyulafehérvár zsinagógái", in: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), pp. 78-84.

Szefárdi hitközség:

Abraham Isaac (ben Isaac) Russo (Ruszia) *hakham*: 1736-1738. Ő nyitotta meg a gyulafehérvári zsidó község jegyzőkönyvét, a *Pinkas-t* (1736), amely héber, ladino, jiddis nyelven legfontosabb forrása a városi zsidó község történetének. Egészen 1835-ig vezették

Joseph Reisz Auerbach: 1742-1750

Jonathan Trebitsch: 1752

Schalom Zelig ben Saul Cohen / Kohn: 1754-1757

Yohanan ben Yichak: 1758-1760

Benjamin Zeeb (Zév) Wolf: 1764-1777

Moses ben Samuel Levi Margoloth: 1778-1817. — Kiváló Talmudtudósként tartották számon

Jakob ben Moses: 1818

Menahem Jakob Joseph ben Jehoschua Mendel: 1794-1818 (rabbi-helyettes), 1818-1823 (főrabbi és erdélyi országos főrabbi)

Ezekiel ben Joseph Panet (1783-1845): 1823-1845. Gyulafehérvári — s ezzel erdélyi országos — főrabbinak maga a *Hatam Sofer* ajánlotta

Friedmann Ábrahám: 1845-1879

Status quo ante hitközség:

Weisz Kalonymus: 1880-1891

Fischer Sándor: 1892-1928

Orthodox hitközség (1928-1932):³³³

Krausz Moshe: 1928-1948

Bár az Erdélyben élő zsidók nem tartottak fenn semmifajta központi vagy országos szervezetet, a gyakorlatban Bethlen Gábor kora óta a gyulafehérvári zsidóság számított az erdélyi zsidó élet vezető erejének, s olykor a hatóságok is úgy kezelték őket, mint valamennyi erdélyi zsidó képviselőit. A 18. század közepe (1754) óta a gyulafehérvári rabbi hagyományosan erdélyi országos főrabbinak tekintették, s a közösség bírása (*shofet*) az országban lakó zsidók előljárójának számított. Az intézmény abból az elhatározásból ered, amelyet Abraham Russo halála után a fehérvári zsidók tettek: hogy terheik könnyítése végett az egész

---

³³³ Megalakult 1928-ban, s 1932-ben visszatért az eredeti városi hitközségbe, amely maga is orthodox jellegű volt.

országban — ti. Erdélyben — lakó zsidókkal együtt fognak rabbit tartani. Fizetésének kétharmadát ők állják, egyharmadát a vidékiek. Ezentúl akit gyulafehérvári rabbinak választottak meg, az lett egyszersmind az országos főrabbi. Közülük a legtekintélyesebb, Ezekiel Panet, pecsétjének feliratában is használta ezt a címet. Hivatalos pecsétjének latin felirata a következő volt:

SUPERRABBI TRANSILVANIAE — SIGIL. — EZECHIEL PANET

Az erdélyi országos főrabbi címet az 1868/69. évi kongresszus után többé nem használták, mert mind a kongresszusi (neológ), mind pedig — pár évvel később — az orthodox hitközségek egész Magyarországra tartozó szervezetet építettek ki, s ezekhez tartoztak az erdélyi hitközségek is. Külön erdélyi hitközségi szervezet — a nem orthodox hitközségek szervezete — majd csak a két világháború között jött létre, az «Erdély-Bánati Izraelita Hitközségek Szövetsége» (1922), ennek azonban már Kolozsvár volt a székhelye.

Az erdélyi országos főabbik ismert névsora a következő:

(Abraham Isaac Russo *hakham*)

(Joseph Reisz Auerbach)

(Jonathan Trebitsch)

Schalom Zelig ben Saul Cohen / Kohn: 1754-1757

Yohanan ben Yichak (volt belgrádi rabbi): 1758-1760

Benjamin Zeeb Wolf (volt krakkói rabbi): 1764-1777

Moses ben Samuel Levi Margolioth: 1778-1817

Jakob ben Moses (volt zimonyi rabbi): 1818

Menahem Jakob Joseph ben Jehoschua Mendel: 1818-1823

Ezekiel ben Joseph Panet (volt bielitzi rabbi): 1823-1845

Friedmann Ábrahám: 1845-(1879). — Hivatalos pecsétjén a címe "*Siebenbürger Erz-Rabbi*" volt

Zsidó fatemplom Náznánfalván

A Marosvásárhelyhez közeli Náznánfalván³³⁴ 1747-ben fából épült imaház az elmúlt évtizedekben alkalmasint összedült és elpusztult. A második világháború után nincs nyoma a gazdag erdélyi magyar néprajzi

³³⁴ Náznánfalva: Maros-Torda vm., ma: Nazna, R.

irodalomban. Elvesztek faragott fa díszítései is, kivéve azokat a töredékeket, amelyek — még a második világháború vége előtt — Budapestre kerültek, s ma a «Zsidó Múzeum» gyűjteményében található. A különleges zsinagóga emlékét egy még idejében készült fénykép őrzi.³³⁵

Eisler Mátyás, Erdély zsidó történelmének kiváló historikusa, a jelen sorok írójának elődje a kolozsvári főrabbi székben, 1920 körül látogatta meg a kelet-európai fatemplomok stílusában emelt náznánfalvi zsinagógát. (Erdélyben, Moldvában hegyes vidéken, faluhelyen számos keresztény fatemplom áll ma is. A Kárpátoktól keletre fa zsinagógák is vannak.) Részletesen leírja a "kívülről nézve pajtaszerű épület"-et. Belül a falakon "festés nyomait" figyelte meg, továbbá héber nyelvű imaszövegeket: a 150-200 lélekből álló zsidó közösségnek nem voltak imakönyvei, s a gyülekezet a falról olvasta le az imákat.

A zsidó fatemplomban Eisler két latinul írt imát is látott, berámázott szövegeket. Az egyik ima II. Józsefért szólt, a másik meg Keresztúri Borbála özv. Barcsai Lászlónéért. Barcsai (1772-1814) Hunyad vármegye alispánja volt, fiatalon halt meg. Özvegye talán segítségére volt valamiben a náznánfalvi zsidóknak.

Temesvár: Szfárdi és askenázi zsinagóga

1760-ban Temesvárott a spanyol rítusú (szfárdi) és az askenázi hitközség elhatározta, hogy közösen ugyan, de két külön templomot építenek; "eladdig — írja Singer Jakab — a Jenő főherceg várkapu boltozott csarnokában tartották meg az istentiszteletet, később egy bérházban." A Singer Jakab közölte dokumentumból, a két hitközség templomépítési szerződéséből pontos leírást kapunk e két templom alaprajzáról, a spanyol rítusú templom belső terének beosztásáról, a padok elhelyezéséről, a

---

³³⁵ Eisler Mátyás, in: *Zsidó lexikon* (1929), p. 640. — A náznánfalvi zsinagóga összeomlása nem eshetett meg 1785-ben (*Izvoare*, II/2, a p. 502 után következő old.-on). Eisler Mátyás leírásából kivehető, hogy ő még 1920 körül láthatta. Az általa adott alapos leírás erre vall. Lásd Slamovits Arnold, "Megkerültek a náznánfalvi zsinagóga ereklyéi", *Új Kelet* (Tel-Aviv, 1992. május 29), p. 5.

templom alatti rituális fürdőről stb. A két hitközség az építkezés céljából csupán előlegként 500-500 frt-ot tett le.³³⁶

A két hitközség egyezségére szükség volt, mert a Mária Terézia «*Judenordnung*»-jának I. fejezetébe foglalt rendelkezés megszüntette a város két hitközségének különállását, s a két zsidó községet "A város és Bánát megtürt zsidói" új elnevezéssel egyesítették. A város, persze, Temesvár volt, az úgynevezett Gyárvárossal (*Fabrik-hóstatt*) együtt. A két zsinagóga 1762-ben készült el.

A spanyol-szefárdi templom alapításában része volt a bécsi Don Diego d'Aguilar / Moses Lopez Pererának, aki marranus családból származott. 1723-ban London- és Amsterdamban keresztül sikerült eljutnia Bécsbe, ott visszatért a zsidóságba és újra fölvette az eredeti nevét. III. (VI.) Károly mint *Hoffaktor*-t megbízta az állami dohányjövedék megszervezésével, s a feladatot kitűnően végrehajtotta. Később, érdemei elismeréséül, Mária Terézia — *horribile dictu* — bárói ranggal tüntette ki. Singer Jakab szerint neki, d'Aguilarnak köszönhető, hogy Mária Terézia végül is visszavonta a bécsi zsidók elleni 1745. évi kiűzési rendeletet. D'Aguilar a bécsi zsidó életben jótékonyosságával tűnt ki. Így nevezték: "*Der Stadlan von Wien*", "a bécsi zsidóság szószólója".

Don Diego pártfogolta a temesvári szefárdi hitközséget is, és templomának 1738-ban ezüst Tóra-koronát és Tóra-díszeket ajándékozott. Eszerint a temesvári szefárdi hitközségnek már 1738-ban volt temploma — nyilván ideiglenes imahely.

Az első rabbi Temesvárt a belgrádi eredetű Jacob Moyses volt. Őutána Eliezer Lipman (1743-1768) következett, aki nemcsak mindkét hitközséget szolgálta *pro forma*, hanem a bánáti főrabbi címet is viselte. Azt követően, hogy Mária Terézia — mint említettük — egyesítette a két, korábban önálló temesvári hitközséget, látszólag — kifelé — csak egy rabbijuk és egy *Judenrichter*-ük lehetett. Valójában azonban mindkét templomnak — a belvárosinak és a gyárvárosinak — külön rabbija volt, szefárdi, illetve askenázi.

Az askenázi hitközség modern templomát 1862-ben avatták fel. Az 1868/69. évi kongresszus után a temesvári hitközség a kongresszusi (neológ) irányzathoz csatlakozott. Orthodox hitközség 1871-ben alakult a városban. Zsinagógát 1895-ben építettek maguknak. Temesvár-Gyárvárosban 1896

---

³³⁶ Singer Jakab, "Temesvári zsinagógák", in: *Almanahul Evreesc — Jüdisches Jahrbuch und Kalender — Zsidó Évkönyv és Naptár* (Oradea — Timisoara, 5697 — 1936/37), p. 209. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 30-32, no. 28.

óta Singer Jakab volt a rabbi, s ő építtette a hatalmas templomot is. A temesvári rabbikról, köztük Rabbi Eliezer Lipmanról is, részletes történeti ismertetést olvashatunk Singer dolgozataiban, cikkeiben.³³⁷

Temesvárról³³⁸ a következő rabbik neve ismeretes:

Azriel Assael ("chirurgus és rabbi"³³⁹): megh. 1636

Méir Amigo: 1736 k.

Jacob Moyses: 1739-1741 (szefárdi). — Korábban Belgrádban működött

Abraham Meir Levy: 1741-1743 (szefárdi)

Eliezer Lipman: 1743-1768 (szefárdi)

Mordekhai Leipnik / Leipnik József: 1750-? (szefárdi és askenázi)

Yehuda Léb: 1745 k. - ? (askenázi). — A megalakuló önálló askenázi község első rabbija volt

Levi Yerushalmi (1681-1752): 1739-1752 (askenázi). — Jeruzsálemben született, askenázi családban. 1700-ban Belgrádba ment, rabbi volt az askenázi, később egyidejűleg a szefárdi hitközségben is. Jiddis és ladino nyelven egyaránt prédikált. Temesvárott nyilván szerepet játszott meghívásában az, hogy otthonos volt mindkét hitközség hagyományaiban

Jakob Wolf: 1752-1764 (askenázi)

Jonathan Trebitsch (*dayyan*): 1752-1758 (szefárdi). — Megválasztották erdélyi országos főrabbinak, de nem fogadta el a tisztséget

Yohanan ben Yichak: 1773-1781 (szefárdi)

Cvi ben Jisrael ha-Levi / Hirsch Szegal: 1781-1796 (askenázi)

Oppenheim Dávid: 1796-1821 (askenázi)

Yehuda Barukh *hakham*: 1821-1831 (szefárdi)

Alkalai Hai Shelomo *hakham*: 1831-1863 (szefárdi)

Oppenheim Cvi Hirsch (1794-1859): 1821-1859 (szefárdi és askenázi). — Oppenheim Dávid fia, Temes megye és a Katonai örvidék rabbija

³³⁷ Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (1928); "Aus der Vergangenheit der Temesvarer Juden", *Sinai*, 2 (1929), pp. 96-98; "Rabbi Elieser Lipman von Temesvár", *Sinai*, 3 (1931), pp. 129-132; "Diego d'Aguilar. Egy marannus története", in: *Közlemények. Kiadja az Erdély-Bánáti Rabbiegyesület* (1934), pp. 67-81. — Lásd még William O. McCagg, "Jewish Wealth in Vienna, 1670-1918", in: *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945* (1992), p. 59.

³³⁸ Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (1928).

³³⁹ Vö. *Zsidó lexikon* (1929), p. 889.

Joseph Raphael ha-Levy (1796-1865) *hakham*: 1816-1865 (Gyárváros)
(szefárdi)

Perera Moshe *hakham*: 1872-1898 (Belváros) (szefárdi)

Kongresszusi (neológ) hitközség:

Hirschfeld Mór (Móse): 1863-1872

Löwy Mór / Moritz Löwy: 1879-1908

Grünhut Lázár (rabbi-helyettes): 1890-1896

Singer Jakab (Jákob): 1897-1940 (Gyárváros)

Drechsler (Drexler) Miksa (Mordekhai): 1910-1966 (Belváros)

Neumann Ernő: 1941-(Gyárváros); temesvári főrabbi (ösválasztáson megválasztva): 1949-. — 1941-től kezdve, egészen Drechsler főrabbi haláláig (1970), ők ketten felváltva prédikáltak a két temesvári neológ templomban

Orthodox hitközség (megalakult 1871-ben):

Lévy Hayyim Yehuda: 1880-1910 (Gyárváros)

Sofer Yichak Cvi (1888-1966): 1912-1950 (Gyárváros)

Schück Bernát (Berakhya) (1879-1941): 1901-1941 (Temesvár-
Józsefváros)

Schück Méir: 1941-1960 (Temesvár-Józsefváros)

**Kolozsvár:
A neológ zsinagóga**

Kolozsvárott a zsidók csak a 18. század végén és csak nagy nehézségek közepette verhettek sátrat, letelepedhettek meg, s így is csak a város legszélén, Kül-Monostorban.

A városi tanács 1784. február 3-án tartott ülésén határozatilag megtiltotta, hogy zsidónak bárki házat adjon el vagy bérletben rendelkezésére bocsássa. Zsidók szállást is csak a városi tanács engedélyével kaphattak, ugyanúgy egyébként, mint másutt Erdély- és a Bánátban. A városon kívül megtűrték őket. A Monostori úton ("Zsidótemplom utca") — a Liedemann Márton evangélikus lelkész által rendelkezésükre bocsátott telken — egy vesszőfonatú (patics) épületben tartották meg az első istentiszteletet 1818-ban, ez volt az első kolozsvári zsinagóga, majd a Kül-Magyar utcában a Varjas nevű csizmadiától kibérelt házban tartották a szertartásokat. A kolozsvári zsidó közösségnek, amely

abban az időben még mindössze 40 tagból állt, és egyetlen hitközséget alkotott, csak 1850-ben sikerült templomot építenie, a Pap utcában. Az épület még áll, ma ipari célokra használják.

Azután, hogy az 1840:XXIX. tc. lehetővé tette zsidók számára a letelepedést városokban is, számuk Kolozsvárt is megnövekedett, és a már meglévők mellé újabb templomok sorakoztak. A városban 1881-ben megalakult egy modernebb irányzatú hitközség. Kezdetben *status quo* (*ante*) jellegű volt, majd nemsokára a «Kongresszusi (*neológ*) Izraelita Hitközség» nevet vette fel.

A neológok 1887. szeptember 4-én avatták fel a Hégner Izidor mérnök terve alapján elkészült, mór stílusú templomukat a Ferenc József úton. 1927-ben (december 13) a templomba csőcselék rontott be, megrongálták az épületet és eltépték a Tóra-tekerceket; a merényletet a román hatóságok büntetlenül hagyták. A megrongált Tóra-tekerceket 1928. január 3-án a romániai zsidók országos böjtje keretében temették el. A templom — mint az ugyanakkor megrongált többi romániai zsinagóga — helyreállításához az állam kártérítésképpen segítséget adott. Ez a zsinagóga ma a «Mártirok temploma» nevet viseli, hogy a város lakosságát az egykori zsidó hitközség dinamikus életére emlékeztesse.

Kolozsvárott az orthodox és kongresszusi (*neológ*) izraelita hitközségek főtemplomain kívül két-három nagyobb templom épült az elmúlt másfél században («Bet-Avraham», «Poalei Cedek», «Ohel Moshe», «Shas Hevra»), és a városban számos kisebb imaház is volt.³⁴⁰

---

³⁴⁰ *A cluji Izraelita Hitközség havi jelentése*, I, no. 5-6 (1936), pp. 2-3; II, no. 3-4 (1937), pp. 9-11; no. 5-6, pp. 13-15; *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, III (Cluj — Oradea, 5698 — 1937/38), pp. 105-111. — Vö. Szabó Imre, *Erdély zsidói. Talmudisták. Chaszidok. Cionisták* (Cluj: Kadima, 1938), pp. 126-234; *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), Héber rész, pp. 32, 56, 61-64. — Lásd még Kovács Kiss Gyöngy, "A város egyenrangú polgáraiként. A kolozsvári zsidók emancipáció utáni történetéhez", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*", pp. 1026-1027; Mircea Moldovan, "Jewish Architectural Contributions in Cluj-Napoca", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 104-111; uő, "A No Longer Existing Synagogue in Cluj", *Studia Judaica*, 2 (1993).

Kolozsvárról a következő rabbik neve ismeretes:³⁴¹

Ábel Ephraim Ferenc (rabbi-helyettes): 1812-1816

Kain József (rabbi-helyettes / *sheliah cibbur*): 1816

Nasch Menasse Mózes és Rosenfeld Joseph (mindkettő rabbi-helyettes / *sheliah cibbur*): 1837. — A gyulafehérvári országos főrabbi látta el a felügyeletüket

Lichtenstein Hillel (Henrik) ben Barukh (1815-1891): 1854-1855. — A *Hatam Sofer* tanítványa volt.³⁴² Margittáról jött Kolozsvárra. Nem ismerte el az országos főrabbi fennhatóságát a kolozsvári hitközség és személye fölött, ezért nem foglalhata el hivatalát, három év múlva ismét Margittára került, majd Szikszóra, s végül Kolomeába. Az (ultra-) orthodox irányzat vezető személyiségének tekintették, élesen ellenzett minden vallási reformot és szembenállt a világi iskolákkal is

Fischmann Sraga Feisch (Feivel) (1825-1881): 1861-1863

Orthodox hitközség (megalakult 1869-ben):

Glasner (Glazner) Ábrahám (1825-1877): 1863-1877. — A pozsonyi *yeshiva* növendéke volt, a *Hatam Sofer* leányának veje

Glasner Moshe Shemuel / Mózes Sámuel (1856-1924): 1878-1923. — A *Hatam Sofer* dédunokája volt, a vallásos (orthodox) cionizmus («Mizrahi / Mizrachi») egyik magyarországi szervezője. Halákhikus művei: *Or bahir* (1908), *Halakhah le-Moshe* (1912), *Dor revii* (1921). Jeruzsálemben közel került A. I. Kook rabbihoz

Glasner Akiba (1886-1956): 1921-1944. — Glasner Moshe fia, aki apja halála után átvette az orthodox rabbi tisztségét. 1944. június elején a Kasztner Rezső által összeállított csoportban menekült meg a deportálás elől

Status quo ante hitközség (megalakult 1881-ben):

Kunstadt Izsák: 1882-1883

---

³⁴¹ Egy korábbi összeállításunk: "A cluji izraelita hitközség rabbijai", in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, 3 (5698 — 1937/38), pp. 105-112.

³⁴² A *Hatam Sofer* erdélyi tanítványainak nevét lásd Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749—1969), pp. 30-33.

Kongresszusi (neológ) hitközség (megalakult 1884-ben a *status quo ante* hitközségből):

Kohut Sándor (Hanokh Yehuda / Alexander Kohut) (1842-1894): 1884-1885. — Nagyváradon és később ezzel egyidejűleg Kolozsvárt is rabbi volt, s ebből az állásából hívta meg New York-ba az «Ahavat hesed» német hitközség

Rausnitz Salamon (rabbi-helyettes): 1885-1887

Rosenspitz Sándor (hitszónok): 1887-1888

Klein Jakab: 1888-1890

Eisler Mátyás: 1891-1930

Klein Élijáhu (rabbi-helyettes): 1930-1934

Weinberger Mózes Mordekhai: 1934-1944

Jólesz Károly: A második világháborút követően egy időben Kolozsvárott működött, hogy gondját viselje a Holocaust után megmaradt erdélyi zsidó szórványoknak

"Szezárdi" (haszid) hitközség (megalakult 1921-ben):

Halberstam Yekutiél Yehuda ben Cvi (1904-1991): 1926-1944. — A *"Klausenburger rebe"*; felesége és 11 gyermeke mártírhalt Auschwitzban, de ő maga megmenekült, és a Holocaust után New Yorkban (Brooklyn: Williamsburg) újra felállította az udvarát. 1956-ban áttelepült Izraelbe (Kiryat Zanz [Sanz/ Sacz])

Néhány szó más templomokról, községekről és rabbikról

Nagyváradon,³⁴³ ahol az 1722 (a zsidó község jegyzőkönyvekből dokumentálható megalakulása) és 1736 közötti években körülbelül 90 zsidóról van tudomásunk, templomépítésbe csak 1787-ben fogtak, azután, hogy megszerezték az engedélyt, s egy nagykárolyi zsidótól, Rabbi Isaak Óser fiától 1500 forintot kaptak kölcsön e célra. Héber szövegű megállapodást írtak alá, részletezték benne a kölcsön visszaadásának módozatait. Később, 1812 k., egy másik templom is épült a Kolozsvári úton. Később a zsidó lakosság szaporodásával az orthodox hitközség, a régi Magyarország —

---

³⁴³ Lakos Lajos, *A váradai zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján* (Nagyvárad, 1912).

Pest után — legnagyobb hitközsége épített impozáns templomot a Zárda utcában, s mellette orthodox elemi és polgári iskolát is.

A 19. század elején, Chorin Áron korában, Nagyvárad a magyarországi hitközségi reformok egyik központja volt. Később, 1847-ben, mint Pesten, itt is alakult egy rövid életű reform-hitközség.

1870-ben Nagyváradon is megalakult a kongresszusi (neológ) hitközség, és 1878-ban a Körös partján felépült a nürnbergi zsinagógára emlékeztető «Cion» templom. Orgona is épült benne. Ebben a templomban hirdette 1890-től negyven esztendőn át tanait a különleges költői magyarsággal megáldott Kecskeméti Lipót főrabbi. Ezt a templomot, és a Teleki utcában, illetve a Zárda utcában álló zsinagógákat is, 1927-ben román antiszemita egyetemi hallgatók megrongálták. (Abban az időben esett hasonló atrocitásoknak áldozatul több más erdélyi zsidó templom is, Tóra-tekerceikkel, szent könyveikkel egyetemben: Kolozsvárt, Bánffy-Hunyadon, Brassóban.)³⁴⁴ Az orthodox hitközség új zsinagógája 1891-ben épült fel.

Az első világháború éveiben Bukovinából az orosz csapatok elől Nagyváradra menekült és a magyar hatóságok segítségével itt telepedett meg (1915) Israel Hager (1860-1936) wisznicei *rebe* és udvara. A *cadik* körött mintegy 100-150 *haszid* élt a városban. A Tanácsköztársaságnak (1919) a zsidó életvitel szabályait sértő rendelkezéseivel szembehelyezkedve, nemcsak saját közösségét őrizte meg, de másoknak is példát adott a zsidó élet függetlenségének megőrzésére. A város nagyjából orthodox zsidósága és a haszidok között eleinte nem egyszer támadt feszültség. Később jó kapcsolat alakult ki a haszidok és az orthodox rabbi, Fuchs Benjámín hívei között. A haszidok a városban jó helyet találtak maguknak, a *rebe* lakása igazi haszid udvar, szellemi és kulturális központ lett. A *Wischnitzer rebe* személyiségéről, a haszidok életmódjáról mind a román, mind a budapesti újságok sokat írtak akkoriban. A *rebe* rokonszenvvel nézte a cionista eszméket. Udvarában otthonra talált a haszid misztikában gyökerező zene is.³⁴⁵

---

³⁴⁴ *A tegnap városa. A nagyváradai zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv, 1981), pp. 25-27, 54-56, 121-124, 193-207. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 391-32, no. 267; pp. 411-412, no. 283. — Vö. *Magyarországi zsinagógák* (1989), bibliográfia a 259-263. old.-on. — Legújabbán lásd Mózes Teréz értékes könyvét: *Váradai zsidók* (Nagyvárad: Literátor, n. d. [1995]).

³⁴⁵ Eugen Glück, "The Rabbinic Court of Vijnita while Active in Oradea (In the View of the Local Population)", *Studia Judaica*, 3 (1994), pp. 158-164.

Nagyváradról a következő rabbik neve ismeretes:

Naftali Hirc (Hirsch) Lipchowitz: 1760-1773

Eliyahu mi-Pintsov: 1775-1780

Feisch Wiener: 1780-1803

Aharon Mattityahu Wiener: 1803

Joseph Sofer és Adam Filip: 1803-1810

Joseph Rosenfeld: 1810 e. - 1838

David Joseph Wahrmann: 1838-1852. — Wahrmann Izrael pesti főrabbi fia, 1829-ben, apja halála után, őt választották meg utódjául, de nem fogadta el a pesti rabbiséket, ellenben (Nagy-) Váradra elment

Landesberg Izrael Áron Izsák (1803-1879): 1852-1879. — Könyve: *A Talmud erkölcstana* (Nagyvárad, 1876)

Moshe Cvi (Hirsch) Fuchs / Fuchs Mór (1843-1911): 1882-1911. — Erősen rokonszenvezett a haszidizmussal; halákhikus responsumait *Yad ramah* címmel jelentették meg évtizedekkel halála után (1940)

Binjamin Fuchs / Fuchs Benjámin (1876-1936): 1918-1936. — A "Wardeiner rav"

Reform-egyesület:

Rockonstein Lipót: 1847/48

Status quo ante hitközség:

Kunstadt Izsák: 1882-1883

Kongresszusi (neológ) hitközség (megalakult 1870-ben):

Rosenberg Sándor: 1870-1877

Kohut Sándor (Hanokh Yehuda) (Kolozsvárott is): 1884-1885

Kecskeméti Lipót: 1890-1936

Vajda István: 1939-1944. — Mártirhalált halt Auschwitzban

Haszid hitközség (1915-1944):

Israel Hager: 1915-1936. — A *Wischnitzer rebe*

Hayyim Meir Hager (1881-1961): 1936-1944. — Israel Hager második fia volt. 1944 tavaszán Romániába ment, majd Palesztinában (Bnei-Brak) települt le

*

Aradon 1742-ben bizonyára csak ideiglenes zsinagóga volt, mert a hitközség csak 1758-ban, az Éliás család tagjaival kötött szerződés alapján kezdett templomot építeni az általuk a hitközségnek ajándékozott telken. 1838-ban új templom épült egy másik telken.

Aradról a következő rabbik neve ismeretes:

Israel Schächter: 1730

Jakob Yichak és Yohanan: 1750 k.

Yehuda Leb Broda: ?-1768

Israel Hirsch Szemnitz: -1788

Chorin Áron ben Kálmán (1766-1844): 1789-1844

Steinhardt Jakob (Jákob) (1817-1885): 1844- (rabbi-helyettes), 1847-1885 (főrabbi). — Országos jelentőségű közvetítő szerepet játszott a haladó irányzat és az orthodoxia között. 1864-ben ő kapott megbízást, harmadmagával, a zsidó elemi iskolák tanítási rendjének kidolgozására, a tervezett rabbiképző intézet curriculumának kidolgozására

Rosenberg Sándor: 1885-1909

Vágvölgyi Lajos (1877-1941): 1909-1940

Schönfeld Miklós (1910-1994): 1936-1939 (rabbi-helyettes), 1939-1960 (főrabbi)

Orthodox hitközség:

Schreiber (Sofer) Yehuda (1868-1913): 1905-1913

Schreiber (Sofer) Hayyim (1887-1949): 1913-1949

*

Máramarosszigeten több hitközség működött, egy időben még "frankista" — Jakob Frank szakadár irányzatát követő — község is. Az 1868/69. évi kongresszus utáni hitszakadásban nem foglaltak állást, végül azonban az orthodox szervezethez csatlakoztak, de 1900-ban egy *status quo (ante)* hitközség is megalakult itt. A városban a két világháború közötti időkben összesen 5 nagy templom, valamint 12 tanház működött.³⁴⁶

---

³⁴⁶ Csaplovics János, *Topographisch-statistisches Archiv des Königreiches Ungarn*, I (Buda, 1821) adatai szerint Máramaros-Szigeten

A "szigeti", azaz máramarosszigeti rabbik közül a következők nevét említjük:

Orthodox hitközség:

Cvi ben Moshe Abraham: 1759-1771. — A "frankisták" kemény ellenfele volt

Yehuda Léb ha-Kohen Heller / Kahana-Heller: 1802-1819

Menahem Mendel Stern (1759-1834): 1819-1834

Eleázár Niszan Teitelbaum (1786-1855): 1834-1840. — A sátoraljaújhelyi Moshe Teitelbaum, "az öreg szent" fia.³⁴⁷ A haszid *rebe* volt a Teitelbaum dinasztia első tagja Szigeten, s bár néhány év után meghívásra elment Galiciába (Drohobycz), a városban továbbra is lehetőleg a Teitelbaum dinasztia tagjait választották meg rabbinak

Joseph Stern (1803-1858): 1840-1858

Yekutiél Yehuda Teitelbaum (1808-1883): 1858-1883. — Eleázár Niszan Teitelbaum fia volt

Hanania Yom-Tov Lipa Teitelbaum (1836-1904): 1883-1904 (haszid). — Ő is az apját követte a rabbi tisztségben

---

1818-ban zsinagóga és rabbi volt. — "Marmaros-Sziget"-en zsinagógáról tud Vahot Imre is, aki 1853-ban "Marmarosi vándorlások" címmel útirajzot adott ki, lásd Kubinyi Ferenc — Vahot Imre, *Magyarország és Erdély képekben*, II (Pest: Emich Gusztáv, 1853), pp. 138-155, s kül. p. 141. — A város a 19. század közepén már mindenképpen jelentős zsidó központnak számított. Hamarosan közvetlen vasúti összeköttetése volt Budapesttel, s ami ennél is fontosabb, kapcsolatban állt az északabbra elhelyezkedő haszid központokkal. Zsidó lakosságáról az utolsó adatok 1944-ből valók, egy központilag elrendelt országos összeírásból; ekkor a hitközségnek 685 adófizető tagja volt. Ami ezután következett, annak csak az innen származó, Nobel-díjas (1986) Elie Wiesel állított emléket, lásd regényeit: *Az éjszaka* (1958, magyarul: 1990), *Az eskü* (1973, magyarul: 1990). — A máramarosi haszidizmus történetéről, s benne a (szatmárnémeti) Teitelbaum dinasztia szerepéről lásd a *Studia Judaica*, 3 (1994) két tanulmányát: Vasile Grunea, "About Hasidism in Maramures", pp. 148-154; Mircea Moldovan, "Hasidism and Human Endurance in Maramures", pp. 155-157. Lásd még Schön Dezső történeti regényét: *Istenkeresők a Kárpátok alatt* (Kolozsvár, 1935; Tel-Aviv, 1964²).

³⁴⁷ A Teitelbaum dinasztiaéhoz lásd Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749—1969), pp. 23-25.

Hayyim Cvi Teitelbaum (1880-1926): 1904-1926. — Az apja rabbi-székét foglalta el ő is; a maga korában a haszidizmus egyik vezető személyisége volt. Nagy *yeshivá*-t tartott, hívei tömegesen keresték fel Yekutiel Yehuda Teitelbaum (1912-1944): 1926-1944. — Hayyim Cvi Teitelbaum fia; fiatalon örökölte apjától a rabbi-székét, s ő volt Sziget utolsó haszid rabbija. Hitközségének tagjaival együtt mártirhalált halt Auschwitzban

"Szezárdi" hitközség (megalakult 1887-ben):

Samuel Benjamin Danzig / Danzig Samu (1875-1944): 1907-1944. — Hitközségének tagjaival együtt mártirhalált halt Auschwitzban

*

Marosvásárhelyen az első zsinagóga 1873-ban épült. Ezt a templomot a város nem zsidó közönsége, csöcselék, 1882-ben, a tiszaezlári per idején, merő bosszúból feldúlta. *Yom kippur* napján ugyanis egy keresztény kárposztolány bement a templomba, és az égő gyertyáknál meggyújtotta cigarettáját. A zsidók ebben — érthetően — szertartásaik megsértését látták, és a legényt alaposan eltárgálták. A következő napon a csöcselék megrohmozta a zsinagógát, és földúlták. A zavargást a katonaság verte le. A templomot restaurálták; később ez lett az orthodox zsinagóga. A *status quo (ante)* hitközség kiválása után mór stílusú gyönyörű templomukat 1899-ben — Gartner Jakab bécsi műépítész tervei alapján — építették, s a második világháború után is, 1960 körül, szépen rendbehozták. A két világháború között új orthodox templom is épült. A mór stílusú templom ma elhagyatottan áll az Iskola utcában, ajtaján lakattal; múlt és jelen idők néma tanúja. A *status quo* hitközség főabbija, Lövy (Löwy) Ferenc (1869-1944) hitközségének tagjaival együtt mártirhalált halt Auschwitzban 1944 júniusában.

Marosvásárhelyről a következő rabbik neve ismeretes:

Orthodox hitközség:

Fürst Mózes: 1850-1870

Lipschitz Cvi Aharon: 1870-1880. — Az ő idejében, 1868-ban, szakadás ment végbe a hitközségben, amely akkor *status quo (ante)* volt: elkülönült benne az orthodox hitközség.

Lipschitz mindkét hitközségnek a rabbija volt, de egy idő után szélsőséges támadások miatt lemondott, s utóbb a két hitközség már más-más rabbit választott magának. A folyamatosságot az orthodox hitközség tartotta fenn, és a *status quo (ante)* kivált, új tempomot épített stb.

Lichtenstein Jákob Kopl: 1880-1890

Mandelbaum Áron Mózes: 1898-1915

Szófer Manó / Menahem Sofer (1880-1944): 1918-1944. — Korábban Nagybajomban³⁴⁸ volt rabbi (1910-1918). Fia, Israel Hayyim Sofer rabbi-helyettes volt mellette. 1943-ban a pesti orthodox hitközség hívta meg rabbijának, de ő a veszedelem idején nem akarta elhagyni községét. Hitközségének tagjaival együtt mártirhalált halt Auschwitzban

Status quo (ante) hitközség (megalakult 1868-ban):

Markus Sámuel: 1885 k.

Willheim Joachim (Yehoyakim): 1895 k.

Lóvy Ferenc Pinhas: 1903-1944

A 19. század második felében zsinagógák épültek még Lippán (1857), Fogarason (1859), Karánsebesen (1894), Brassóban.

Brassóban eleinte, 1860 körül, egy bérház szolgált imaházul, de később igazi templom is épült (1901). Stb.

A brassói rabbik közül a következők nevét említjük meg:

Orthodox hitközség:

Wesel Ben-Cion: 1889-1900

Fuchs Benjámín: 1901-1905

Klein Zeev Cvi: 1905-1911

Dohány Yoel: 1912-1914

Sperber Dávid: 1925-1950

Neológ hitközség:

Papp Lajos: 1893-1918

Deutsch Ernő: 1927-1950

---

³⁴⁸ Nagybajom / Biharnagybajom, Bihar vm., Mo.

Erdély közigazgatási beosztása (1913)
(Erdély története, 1987, III, p. 1635)

*

Szatmáron (Szatmárnémeti) 1848 előtt zsidók nem lakhattak, csak rövid időre kaphattak tartózkodási engedélyt vásárok idején vagy üzleti ügyeik intézésére. Az átutazó kereskedők kényelmére a városi hatóságok 1844-ben megengedték, hogy egy zsidó vendéglős megtelepedjék a városban. Amikor a letelepedési tilalmat feloldották, megindult a beköltözés. Askenázi rítusú, szigorúan orthodox hitközség alakult, később a haszid irányzat is tért nyert. A haszid jelleg megerősödése az orthodox hitközségben oda vezetett, hogy kivált egy *status quo (ante)* közösség (1898). Az első világháború körüli években Szatmár a magyarországi hitközségek között egyike volt a legnagyobbaknak és leginkább befolyásosoknak. A két világháború között a nagy főtemplom mellett 5 nagyobb és 20 kisebb imaház volt a városban. Jelentős héber könyvnyomda is működött. A szatmári haszid szigorú (*harédi*) orthodoxia, a "szatmáriak" a második világháború után híressé váltak az egész zsidó világban.

A szatmárnémeti rabbik közül a következők nevét említjük meg:

Mandelbaum Farkas / Binjamin Zeev Mandelbaum: 1848-1987
Grünwald Yehuda (1849-1920): 1898-1920. — Az ő megválasztásával fordult a szatmári orthodox hitközség a haszidizmus felé
Grünwald Lázár / Eliezer David: 1921-1928
Yoel Teitelbaum: 1934-1944

Status quo (ante) hitközség (megalakult 1898-ban):

Jordán Sándor (Shemuel Zanwil) (1861-1932): 1903-1932

*

Nem sorolhatjuk itt fel Erdély és a Bánát valamennyi orthodox és nem orthodox hitközségének minden elárvult templomát, minden jeles rabbiját. Egyszer talán elkészül e templomok, imaházak fényképes albuma, pontos adataival mementóul eljövendő idők számára.

Az 1980-as években, Nicolae Ceausescu uralma idején Erdélyben sok zsinagóga is eltűnt az utcarendezések során. A már említett gyulafehérvári szefárdi zsinagógán kívül lerombolták a nagyszalontait, amely 1886-ban épült, valamint a szatmárnémeti *status quo (ante)* izraelita hitközség —

Jordán Sándor főrabbi idején, 1905-ben épült — impozáns templomát. Vajon mi sors vár a többiekre?

Zsidó iskolák

A zsidók a történelem folyamán mindig a gyermekek nevelését, oktatását tartották a legfontosabb feladatuknak. Zsidó szülők készek voltak minden áldozatra gyermekeik neveléséért. Erdélyben is, a zsidó községek szabadon kifejlődő életének mindenütt a zsinagóga volt a központja, de a hitközségek rendszerint felállították iskoláikat is. Nem véletlen, hogy a fennmaradt zsidó-összeírásokban szinte mindenütt megtaláljuk a *praeceptor*, "tanító" (héberül: *melammed*) foglalkozást.

Például, Máramaros vármegye hét zsidó községében 1735-ben a 176 gyermek mellé 8 tanítót alkalmaztak. A náznánfalvi zsidók 1753. évi összeírásában találkozunk Léb Avram *dászkal*-lal (románul: "tanító"). Gyulafehérvárt 1779-ben két tanítót találunk. Ugyanebben az évben Mózes nevű tanító működött Magyaroson.³⁴⁹ Fizetségüket, amely nem volt nagyon magas, sokszor "természetben (*in natura*)" kapták. A tananyag leginkább bibliai szövegekből és kommentárokból állt.³⁵⁰

Még Fényes Elek is elismerte,³⁵¹ hogy "ezen elaljasodott, s megvetett néposztálynak az a dicséretes tulajdonsága, hogy gyermekét nagy költséggel és örömezt taníttatja. Igen ritkán látunk oly zsidót, még ha szegény is, ki írni, olvasni, főképpen pedig számolni nem tudna. Mivel azonban a zsidók nagyrészt privát oktatók által taníttatják gyermekeiket, innen a zsidó tanuló ifjúság száma bizonyosan nem tudatik." A zsidók a szegény gyermekeket ingyen taníttatják, és ellátják őket könyvekkel, írószerekkel, ruházattal is — írja ugyancsak Fényes Elek.

---

³⁴⁹ Magyaros: Maros-Torda vm., ma: Magherus, R.

³⁵⁰ Vö. például, MZsO VII, pp. 306-309, no. 15 (Máramaros vármegye zsidó al- vagy felpereseinek összeírása, községenként, 1735) (41 községből összesen 66 személy közül 10 személy neve mellett szerepel a *praeceptor* szó). — Lásd még Eisler Mátyás, "A zsidó tanítóság múltjából Erdélyben", *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 21 (Budapest, 1900), pp. 259-261.

³⁵¹ Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I (1841), pp. 98-99. — Vö. Csetényi Imre, "Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából* (1926), p. 130.

Erdélyi rabbik galériája, 24

Danzig Samu / Samuel Benjamin Danzig (1875-1944):
1907 és 1944 között máramarosszigeti "szefárdi" főrabbi

Nagykárolyban 1723-ban a gr. Károlyi Sándor birtokán letelepedett árendások engedélyt kaptak templom és magániskola fenntartására. 1790 körül három tanerős elemi iskola, míg 1874-ben már «Zsidó nemzeti iskola» működött a városban.

II. József rendelete, a «*Systematica gentis Judaicae regulatio*» értelmében és az uralkodó liberális iskolapolitikájának következményeként zsidók választhattak az állam vagy saját maguk által fenntartott iskolák között.

II. József megmutatta a jóindulatát azzal is, hogy — mint már említettük — a megengedett magán imaházak engedélye fejében fizetendő 50 frt-ot zsidó elemi iskolák fenntartására rendelte fordítani. 1781. szeptember 27-én egy temesvári zsidó, valószínűleg hitközségi elöljáró vagy tisztviselő, latin nyelvű levélben érdeklődött Tolna vármegye alispánjánál "nemzeti iskola" felállítására ügyében. "Őfelsége (II. József) azt óhajtja, hogy a zsidó gyermekek is elsajátítsák azokat a tanulmányokat, amiket a nemzeti iskolákban végeznek", ezért szeretné tudni, hány "zsinagógával rendelkező zsidó község (*communitates Judaicae synagogas habentes*)" van, évente mennyit költenek az ifjúság nevelésére, és mennyit irányoznak elő és hajlandók áldozni "ifjúságuk további képzésére (*ad promovendam prolium suarum educationem*)".³⁵²

Arad, amely 1758-ban templomot épített, 1832-ben már nyilvánossági joggal bíró főelemi és reáltanodával rendelkezett, ezekben a tanítás nyelve magyar volt. A *Honderű Vidéki Futára*³⁵³ megemlékezett az aradi izraelita reáltanodáról, amely a "nemzeti nyelvre oly nagy súlyt vet." Ez Chorin Áron rabbi és Skreinka Lázár érdeme volt.

A 19. században Aradon (1832) elemi és reáliskola működött, Lugoson (1833) és Fogarason (1840) elemi, Temesvárott (1850 körül) elemi és ipariskola, Szatmáron (Szatmárnémeti) (1866) elemi, Nagyváradon az Auspitz Adolf által létesített 6 osztályos elemi, majd polgári fiú- és leányiskolák, Nagyszalontán (1867 körül), Marosvásárhelyt (1880) elemi, Nagyváradon orthodox hitközségi négy osztályos fiú elemi (1882) és polgári (1883), továbbá elemi és polgári leányiskolák (1897).

Az osztrák—magyar kiegyezést követően, az 1868:XXXVIII. tc. értelmében, magániskolák is létesülhettek. A hitközségek anyagi segítségével zsidó óvodákat és elemi iskolákat is szerveztek.

---

³⁵² MZsO XVIII, pp. 327-328, no. 628 (Temesvár, 1781).

³⁵³ (1844), II, p. 196.

Erdélyi rabbik galériája, 25

Rosner Yehuda Szegal (1879-1944):
1905 és 1944 között székelyhidi orthodox rabbi

Az 1883-ban Nagyváradon létesített négy osztályos fiú polgári iskola Gabel Jakab, majd az Auschwitzban mártírhalált halt Bíró Márk igazgatók vezetésével és kitűnő tanári karával nagy érdemeket szerzett az erdélyi zsidó nevelés terén.³⁵⁴

Az 1868/69. évi, Budapesten tartott Országos Kongresszus után, amikor a magyarországi zsidó hitközségekben szakadás történt, elvált egymástól a kongresszusi (neológ) zsidóság és az orthodoxia, ez meggyengítette a községek összefogását. Holott éppen az iskolák fenntartásához vagy újabb községekben való megnyitásához lett volna feltétlenül szükség a zsidóság összefogására. Külön-külön kevesebbet tudtak elérni. S egyébként is, az asszimiláció hívei Erdélyben sem lelkesedtek azért, hogy külön zsidó iskolák legyenek. A század végén, 1895 körül, már összesen körülbelül 55-60 zsidó elemi iskola volt Erdély- és a Bánátban. A zsidó gyermekek többsége azonban állami iskolákba iratkozott be, ez egyébként ingyenes volt. Itt csupán megjegyezhetjük, hogy az Erdély- és a Bánátban felállított zsidó iskolák 70%-a magyar nyelvű volt, ellenben a r. katolikus egyház iskoláinak csupán 56%-a, az evangélikus iskoláknak 23%-a, a görög-katolikus iskoláknak pedig 6.5%-a.³⁵⁵

Erdélynek Romániához való csatolása után, 1918-, illetve 1920-ban Románia iskolapolitikája továbbra is lehetővé tette zsidó iskolák fenntartását Erdélyben. A már meglévő zsidó iskolák (13 óvoda és körülbelül 20 elemi iskola) mellett most újabbak is létesültek (17 óvoda és 31 elemi iskola). Ami pedig a középiskolákat illeti, a már meglévő polgári iskolák mellett megnyitotta kapuját a zsidó lyceum (Temesvár, 1919), illetve gimnázium (Nagyvárad, 1920).

---

³⁵⁴ Lásd *Zsidó Naptár az 5696 és az 1935/36 polgári évre*, I (Cluj — Oradea, 1935), pp. 41, 45, 48-49, 57, 59, 62-66, 78, 86, 89-93; *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, III (Cluj — Oradea, 5698 — 1937/38), pp. 48-49, 57-58; s újabban: *A tegnap városa* (Tel-Aviv, 1981), pp. 51-52, 65-68, 154-156, 195-198. — Lásd még *Izvoare*, II/2, pp. 328-329, no. 220.

³⁵⁵ Eisler Mátyás, "A zsidó tanítóság múltjából Erdélyben", in: *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 21 (1900), pp. 259-261; Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary (1848-1948)* (Philadelphia: Dropsie College & New York: Bloch Publishing Co., 1964), pp. 146-147; Szász Zoltán, in: *Erdély története* (1987²), III, pp. 1510, 1574, 1608; Karády Viktor, "Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó—keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 941-954, kül. 952-954.

Kolozsvárt az orthodox hitközség fiú-, a neológ hitközség pedig leánygimnáziumot nyitott (1920), de a két iskolát közösen tartották fenn, és mindkét irányzat hívei a neme szerint megfelelő iskolában taníttatták a gyermekeiket. Az iskolák élén a «Tarbut³⁵⁶ Zsidó Iskolaegyesület» közös kuratóriuma állt. A kolozsvári és temesvári iskolákban a zsidó nemzeti mozgalom, a cionizmus szellemében nevelték az ifjúságot. Bevezették a modern héber nyelvet. A nagyváradi, később Kecskeméti Lipót főrabbról elnevezett gimnázium magyar nyelvű volt. A román kormány célja az volt, hogy az erdélyi zsidóságot az iskolákban megfossza magyar anyanyelvétől és elszakítsa a magyarságtól. Ezzel szemben a zsidó gimnáziumok hosszú küzdelmet folytattak a magyar nyelv használatának jogáért.³⁵⁷ Végül a kormány 1927-ben a két kolozsvári gimnáziumot bezáratta.

Az 1940. augusztus 30-án aláírt második bécsi döntés nyomán szeptember elején Erdély északi része visszakerült Magyarországhoz. A Magyarországon akkor már régóta érvényben lévő zsidóellenes törvényeket: az első zsidótörvényt (1938:XV. tc.), amely a legtöbb foglalkozás körében 20%-ban maximálta a zsidók számát; a második zsidótörvényt (1939:IV. tc.), amely korlátozta a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalását; a harmadik zsidótörvényt (1941:XV. tc.), amely fajvédelmi törvény volt, s tiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot: mindezeket a súlyosan diszkriminatív rendelkezéseket azonnal hatályba léptették a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben is. A középiskolákból zsidó tanulók ezreit zárták ki.

---

³⁵⁶ A *tarbut* szó jelentése "nevelés".

³⁵⁷ Lásd M. Carmilly-Weinberger, "A kolozsvári zsidó gimnáziumok története, I: 1920-1927, II: 1940-1944", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 114-129; Shlomo Yitzhaky, *Battei sefer yehudiyim be-Transylvania bein shtei milhamot olam* (Zsidó iskolák Erdélyben a két világháború között) (Evron, Israel, 1970) (héberül); Abraham Fuchs, *Hungarian Yeshivot from Grandeur to the Holocaust*, I-II (Jerusalem, 1978) (héberül); *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, II (1980), pp. 49-56 (héberül); Moshe Carmilly, "The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 10-20; Eugen Glück, "Contributions toward the Spreading of the Judaic Culture in Our Country", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 79-87; uő, "Jewish Elementary Education in Transylvania, 1848-1918", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 103-113; Liviu Rotman, "Educational and Social Structures of Romanian Jews at the Turn of the Century", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 92-102.

1940. október 8-án a Kolozsvárra látogató magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter, Hóman Bálint fogadta a kolozsvári hitközségek küldöttségét. A jelen sorok írójának, aki abban az időben kolozsvári neológ hitközség főrabbija volt, a kérésére a miniszter engedélyt adott zsidó fiú- és leánygimnáziumok újbóli megnyitására. Természetesen, az iskolák minden gondját, a fenntartás összes költségét beleértve, a hitközségeknek kellett viselniük. A két kolozsvári iskola, a zsidó fiú- és leánygimnázium hat hetes előkészítés után 1940. november 3-án megnyílt. A mintegy 200 pályázó zsidó tanár közül kiválasztott tanári testületet a kiváló Antal Márk (1880-1942)³⁵⁸ igazgató — korábban a «Tarbut Zsidó Iskolaegyesület» igazgatója — vezette. A kolozsvári gimnáziumok kinyitották kapuikat a vidéki zsidó tanulók előtt is. Egész Észak-Erdélyből több mint 600 tanuló számára nyújtottak megfelelő tanulást és nevelést.

Ugyancsak 1940-ben négyosztályos — koedukált — gimnáziumok nyíltak meg Szatmárnémetiben, Brassóban és Marosvásárhelyen is. Ezen iskolákon kívül, persze, működött számos *heder*, Talmud-Tóra, *yeshiva* is. Az észak-erdélyi zsidó iskolák egészen 1944 tavaszáig működtek. 1944 májusában tanáraikat és növendékeiket — a Magyarországhoz visszacsatolt részek egész zsidó lakosságával együtt — a hatóságok tehervagonokba zsúfolták be és útnak indították Auschwitz felé.³⁵⁹

A háború után egy időre még újra — harmadszor is — megnyílt a kolozsvári «Tarbut» nevet viselő zsidó gimnázium, s megkezdte a tanítást néhány más zsidó iskola is, de a román hatóságok 1948-ban bezárták. Kifogásolták az iskolák épületeinek nem megfelelő állapotát, a "nem kielégítő" felszerelést. A temesvári fiú-lyceum, illetve a kereskedelmi lyceum, amelyek 1919-ben létesültek, továbbá a leánygimnázium és leány kereskedelmi iskola, amelyek mellett a vidéki diákok számára internátus is működött, 1948/49-ben ugyancsak kényszerűen bezárták kapuikat. A román hatóságok államosították a zsidó iskolákat.

---

³⁵⁸ Életrajzához lásd *Romániai magyar irodalmi lexikon* (RMIL), I (1981), pp. 65-66. — Vö. Bach Endre, "Antal Márk (1880-1942)" [Nekrológ], in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 129-134.

³⁵⁹ Moshe Carmilly-Weinberger, "Jewish Education in Transylvania in the Days of the Holocaust", *Yad Vashem Bulletin*, no. 21 (Jerusalem, November, 1967), pp. 21-27; M. Carmilly-Weinberger, "Jewish Education in Transylvania in the Days of the Holocaust", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 269-276.

Erdélyi rabbik galériája, 26

Szófer Manó / Menahem Sofer (1880-1944):
1910 és 1918 között biharnagybajomi rabbi, majd 1918 és 1944 között
marosvásárhelyi orthodox főrabbi

IX.

A héber nyelv Erdély szellemi életében (16-20. század)

Erdélyben három kultúra alakult ki az évszázadok során: magyar, német (szász) és román. Mindegyik igyekezett szellemi világát a maga nyelvén kifejleszteni és erősíteni. Nagy fontossággal bírtak e cél elérésében, mint mindenütt a világon, a Biblia-fordítások.

A Biblia a régi Erdély kultúrájában

A Bibliát olvasták az emberek a leggyakrabban, és ennek szavait hallották a legtöbbször. Rajta keresztül terjedt a nyelv. Nem csoda, hogy 1551-ben Heltai Gáspár (eredeti nevén: Kaspar Helth) és munkatársai Kolozsvárott megjelentették Mózes I. könyvének (Bereshit / Genesis) Luther szellemében készült fordítását. Majd utána következett, más-más nyomdáknál, a többi könyv is. A németek kezében pedig ott volt Luther Márton Biblia-fordítása. A román Biblia 1579-ben látott napvilágot az 1559-ben létesült brassói nyomdában.

A Biblia fordítása a 16. században már megkövetelte a héber nyelv alapos tudását. Nem volt elég a középkorban még mértékadó *Vulgata*, a latin szöveg. A reformáció kidolgozta a *Hebraica veritas* elvét. Csak a héber szöveg a hiteles. A fordítók munkája ráirányította a figyelmet nemcsak a Biblia eredeti szövegére, hanem magára a héber nyelvre és grammatikájára is.

A reformáció terjedésével és az antitrinitárius irányzat kialakulásával Erdélyben a Biblia jelentősége csak növekedett. Mindjárt a gyulafehérvári főiskolán a héber nyelv a legfontosabb tantárgyak közé került. A szombatosság körében pedig a rabbinikus zsidóság és a talmudi irodalom ismerete is megerősödött.

Erdély magyar kultúrája általában, s a reformátusság különösen, mindig is, egészen a 20. századig, erősen bibliás jellegű volt. A bibliai zsidóságra mindig rokonszenvvel tekintett, a református prédikátorok hivatkoztak történetére, sorsára, a magyarság sorsában a bibliai zsidóság sorsának mását látták, akadt még olyan is, erdélyi tájakon (Máramaros) is megfordult prédikátor, Farkas András, aki a bibliai zsidókat és a

magyarokat egy nemzetnek tartotta (1538).³⁶⁰ Az első magyar nyelvtanírók közül többen is a héber nyelvten nyomán elemezték a magyar nyelv szerkezetét.³⁶¹

Vajon a héber nyelv tudós népszerűsége volt-e hatással az erdélyi zsidók helyzetére? Ennek nemigen látni nyomát. S ha lett volna is, a 18. században, amikor Erdély zsidó lakossága észrevehetően gyarapodni kezdett, a Biblia iránti elkötelezettség már rég behúzódott a keresztény — református — templomok falai közé. Sajátos kettősség alakult ki: az eleven zsidókban senki sem látta meg a Biblia zsidó népét, a közöttük élő zsidókkal való bánásmódot a bibliai Izráel népe iránti tisztelet nemigen befolyásolta.

Azok, akik a szombatossággal szemben ellenséges álláspontot tanúsítottak, nem nézték jó szemmel a zsidókat sem — érthető okokból. Maguk a szombatosok, s a hozzájuk közelállók, jó barátságban éltek a zsidókkal.

“A mostani Sidók és alattomban a Sidókkal bagzó Szombatosok szalonna helyett jól meghízalt lúdat s óznak be és füstön tartják, hogy megveresedjen”

— panaszkodik valaki Erdélyben, az 1702. esztendőben. A szombatosok “zsidó könyveket” használtak. Kőrispatakon, a szombatosok ellen folytatott vizsgálatban azzal vádolták Siklódi András “neves székely”-t és feleségét, hogy “zsidó könyvei is vannak”.³⁶²

A szombatosok átvették a zsidók vallási tanításait és szabályait, közel álltak a zsidókhoz. Ez a társadalmi kapcsolatokon túl minden bizonnyal megerősíthette a zsidókban is azt a jó érzést, hogy nem idegenek Erdélyben. Követőik vannak.³⁶³

---

³⁶⁰ Vö. Horváth János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete* (Budapest: Gondolat, 1957), pp. 37-40.

³⁶¹ Lásd Telegdi Zsigmond, “A magyar nyelvtenírás kezdetei és a héber grammatika”, *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő*, no. 3 (1990), pp. 3-20.

³⁶² MZsO XVI, p. 387, no. 29 (1670).

³⁶³ A zsidók magán- és közösségi életére vonatkozóan lásd Matthias Eisler, “Aus dem Gemeindeleben der Juden in Alba Iulia im XVIII. Jahrhundert”, *Sinai*, 2 (1929), pp. 72-82; “Aus dem Privatleben der Juden in Siebenbürgen im XVIII. Jahrhundert”, *Sinai*, 3 (1931), pp. 113-123.

Erdélyi rabbik galériája, 27

Heller Shlomo Dov ha-Lévi (?-1944):
1900 és 1944 között szigeti orthodox *dayyan*

Az Erdélybe betelepülő zsidók magukkal hozták héber kézírataikat, könyveiket is. Részben tőlük, de vásárlás útján, külföldön tanuló református diákok, tudósok, könyvgyűjtő magánszemélyek révén is Erdély magán- és közkönyvtáraiba számos 14-15. században írt héber nyelvű kézirat került be.

Zsidó kézirat Erdélyben, többek között, egy ünnepi imakönyv, a *Mahzor Roma* (1399), a kolozsvári «Egyetemi és Akadémiai Könyvtár»-ban — a volt jezsuita egyetem, majd piarista lyceum egykori gyűjteményéből. Gyulafehérvárott, a «Batthyanyeum» könyvtárában két papír-kéziraton is megtalálható a Rabbi Samuel Maroccanus, *Epistola ad Rabbi Isaac sive Rationes breves ad reprobandos Judaeorum errores*, in Latinum translata per fratrem Alphonsum de Bonihominis Or(dinis) Praed(icatorum) című vitairat,³⁶⁴ amely a lőcsei Szent György kápolnából került vétel útján a gyűjteménybe.

Apafi Mihály szebeni gyűjteményében és ifj. köleséri Köleséri Sámuel (1663-1732), a kálvinista szebeni orvos és magasrangú államhivatalnok négyezer kötetes magánkönyvtárában nemcsak a bibliai és talmudi tudományokra, zsidó történelemre vonatkozó latin nyelvű könyvek voltak, hanem ott volt a héber Biblia, a Genesis első négy fejezete, amelynek héber betűi M.-Tótfalusi Kiss Miklós kolozsvári nyomdájából kerültek ki, továbbá Dávid Zsoltárainak amszterdami kiadása, Johannes Buxtorf és mások héber nyelvvel foglalkozó könyvei.³⁶⁵

A reformáció szelleme, a Biblia és a héber nyelv és irodalom iránti érdeklődés gazdagította az erdélyi közműveltséget. A kolozsvári Farkas utcai református templom szószékén ott van felírva héberül a

³⁶⁴ MZsO V/1, p. 97, no. 213 (a kézirat a Batthyány-könyvtárban). — Vö. Varjú Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár* (Budapest, 1899), pp. 49-52, 183, 195. — Lásd még *Izvoare*, I, p. 20, no. 23; II/1, pp. 165-170, no. 204. — Vö. Eleazar Birnbaum, "Mahzor Roma: The Cluj Manuscript Dated 5159 A.M. - 1399 C.E. and the Public Fast in Rome in 1321 C.E.", *Jewish Quarterly Review* 76, no. 2 (October, 1985), pp. 59-95.

³⁶⁵ Régi héber nyomtatott könyvekhez erdélyi könyvtárakban lásd Nadia Badrus, "References on the Jewish Culture before 1700 in the Brukenthal Library", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 118-122; Eugen Glück, "Noi cercetari privind cartea umanista in biblioteci romanesti", *Biblioteca si Cercetarea*, 14 (Cluj-Napoca, 1990), pp. 96-100.

Tízparancsolat teljes szövege, és mintha a Szent Mihály székesegyház falán is ott állt volna Mózes szobra, de ennek az idők folyamán nyoma veszett.

Keresztény hebraisták

A héber nyelv tudományos kutatásának előfutárai között Erdélyben is, mint Nyugat-Európában mindenütt, voltak nem zsidó tudósok, teológusok is. A reformáció tanai megkívánták a héber nyelv ismeretét.

Mint már korábban említettük, az antitrinitáriusok, Blandrata György, Johannes Sommer, Matthias Vehe-Glirius, Niccolo Paruta és mások a Bibliával, s közelebbről, a Biblia héber eredeti szövegét kommentálva harcoltak tanításaik védelmében. A Bethlen Gábor által — s talán a szombatosság vezetői, mindenekelőtt Péchi Simon tanácsára — Gyulafehérvárra meghívott külföldi tanárok: Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludovicus Philippus Piscator mind a héber nyelvismeretnek is terjesztői voltak. A külföldi egyetemekről (Wittenberg, Utrecht, Leiden) hazatérő tanárok, diákok magukkal hozták a héber nyelv iránti szeretetet. Nem egy közülük megpróbálta héber tudását költői formában is érvényre juttatni.

Héber költeményeket írtak a külföldi egyetemeken tanult erdélyi diákok, köztük Becskeházi István, köleséri Köleséri Sámuel, Makai György, Patai Tamás F., Püspöki János és Jenei Miklós. Egy-egy héber költeményük latin betűs átírásban olvasható Michael Tofeus Nagyváradon, 1651-ben megjelent *Disputatio theologica* című művében. Apafi Mihály fejedelem koporsójánál Kelp Márton héber *oratio*-ja hangzott el.

A 16-19. századból mintegy száz keresztény hebraistát — héberül többé-kevésbé jól tudó keresztény, leginkább református papot és teológust — tartunk számon Erdélyben. Legtöbbjük Kolozsvárt tevékenykedett. Itt tanított az antitrinitarianizmus két élharcosa: Johannes Sommer és Matthias Vehe-Glirius. Továbbá: Enyedi György, Szatmárnémeti Sámuel, Csepregi Ferenc és Verestói György. Gyulafehérvárt működött a már említett Johann Heinrich Alsted, a *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* (1635), és Kaposi Sámuel, ugyancsak egy héber nyelvtan, a *Memoriale Hebraicum* (1698) szerzője.

Az Erdélyben működő hebraisták közül megemlítendő Kismarjai Weszelin Pál, a külföldi egyetemekről Erdélybe jött Francesco Stancaro tanár, aki elkészítette a szebeni iskola curriculumát, benne a héber nyelv tanításának is megfelelő szerepet szánt. Kiemelkedő jelentősége volt még az erdélyi keresztény hebraisták — héberül jól tudó református személyiségek — közül Gelei Katona István (1589-1649), Bethlen Gábor udvari papja,

később erdélyi református püspök, s a zsoltár-³⁶⁶ és Énekek énekefordító³⁶⁷ szombatos Bogáti Fazakas Miklós (1548-1592), aki Tordán született és tanulmányait Kolozsvárt folytatta. A nem zsidó hebraisták működése igazolhatja a héber nyelv, a *lingua sancta Hebraica* elterjedtségét Erdélyben a 16-17. században.

A nagy érdeklődés a *Hebraica veritas* iránt maga után vont az igényt héber betűs nyomdák iránt. Az első nyomda, amelyben héber betűket is használtak, Kolozsvárott volt. Itt nyomatta ki Kaposi Sámuel is — már említett — *Memoriale Hebraicum* című héber nyelvtanító könyvét.

M.-Tótfalusi Kis Miklós, a nyomdász, szinte hebraistának is tekinthető. *Apologia Bibliorum anno 1684 Amstelodami impressorum* című könyvében (Kolozsvár, 1697)³⁶⁸ — amelynek fő célja a Károlyi Gáspár Biblia-fordításának (1590) javított kiadásában (1684) általa eszközölt temérdek szövegjavítás védelme volt — sok helyütt héber nyelvi adatokkal is érvel igazsága mellett. Példái biztos héber nyelvismeretet mutatnak, legalábbis ami a bibliai hébert illeti. A héber betűmetsző számára csak természetes volt, hogy héber hivatkozásait héber betűkkel nyomtassa. Mi több, a tudós nyomdász nyilván tisztában volt azzal, hogy Károlyi alapjában véve nem héber eredetiből fordította a Bibliát, hanem 16. századi latin fordítások — köztük, mint maga mondja az "Elöljáró beszéd"-ben, a "természet szerint való zsidó fiú", azaz konvertita [Emmanuel] Tremellius

---

³⁶⁶ Bogáti Fazakas Miklós, *Psalterium. Magyar zsoltár. Kit az üdökbeli históriák értelmé szerént külön-külön magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított* [1582/83], kiadta Gilicze Gábor és Szabó Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1979).

³⁶⁷ Kiadta Jakab Elek, *Figyelő*, 11 (1880), pp. 16-31; ennek nyomán további lenyomatai in: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I: *Középkor és reneszánsz*, szerk. Barta János és Klaniczay Tibor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1963²), pp. 519-530; in: *Énekek éneke*, szerk. Komoróczy Géza (Budapest: Magyar Helikon, 1969), pp. 45-69; in: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Reneszánsz kor*, szerk. Bitskey István (Budapest: Tankönyvkiadó, 1990), pp. 631-634 (részletek).

³⁶⁸ Reprint kiadása, magyar fordítással: Tótfalusi Kis Miklós, *Apologia Bibliorum. A Biblia védelmezése*. Hasonmás és fordítás magyar nyelvre, ford. Fekete Csaba, előszó: Makkai László (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1985). — Az *Apologia* szövegéből korábban csak részletek voltak magyarra fordítva, mint például, in: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, szerk. Jakó Zsigmond (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), pp. 89-161.

ötkötetes latin fordítása (1575-1579) — nyomán, csak itt-ott tekintettel az eredeti nyelvre, s ezért a héber szövegre és nyelvtanra való hivatkozás nála a Biblia igazságának feltárását szolgálta. A *Hebraica veritas* iránti hűségben hivatkozik a rabbikra is, "akik gondosságának (*curiositas*) a keresztények a Szentírás tisztaságát köszönhetik, mert szavaihoz oly mértékben ragaszkodtak, hogy bűnnek tekintették akár egyetlen pont elhagyását vagy áthelyezését is."³⁶⁹ Mint az első magyar nyelvtanok szerzői, Tótfalusi Kis Miklós is felhasználta a héber grammatikát a magyar nyelvhasználat szabályainak megfogalmazásában.

Apáczai Csere János a héber nyelvről

Keresztény hebraistákról szólva, mindenki más előtt van helye, bár hebraistának nem is lehet mondani, a régi erdélyi tudomány legeredetibb elméjének, Apáczai Csere Jánosnak³⁷⁰ (1625-1659), aki nagy intellektuális erővel hirdette a héber nyelv fontosságát. Eisler Mátyás volt kolozsvári főrabbi "Apáczai Csere János héber tanulmányai" című dolgozatában³⁷¹ ismerteti Apáczai érdeklődését a héber nyelv iránt.

A Biblia a vallás fő forrása, s ezért csak a héber nyelv alapos ismeretével érthetjük meg igazán vallásunkat is — hirdette a gyulafehérvári főiskola rektori beköszöntő (székfoglaló) beszédében. A *Magyar Encyclopaedia* című művének Előszavában Apáczai részletesen tárgyalja a héber nyelv fontosságát a modern — cartesiánus — tudományos szemléletben, s ismerteti tanításának általa helyesnek tartott módszereit. Szerette volna, ha a tanulók még házi dolgozataikat is héber nyelven írják meg. Apáczai a héber nyelv és a zsidó irodalom kiváló ismerője volt. Álljon itt két idézet az

---

³⁶⁹ "(...) *Rabbini, quorum curiositati debent Christiani puritatem S. Sacrae, ut qui tam tenaces sunt verborum ejus, ut ex ea vel Punctum omittere aut permutare piaculum esse ducant*", p. 28.

³⁷⁰ Apáczai életéről és munkásságáról behatóan írt legutóbb Bán Imre, *Apáczai Csere János* (1958), héber tudásáról és tájékozottságáról lásd pp. 405-407.

³⁷¹ *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1900), pp. 316-332. — A tárgyhoz lásd még Zsoldos Jenő, "Maimonidesz és Apáczai Csere János", *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 60 (1935).

Előszóból; az elsőben saját héber tanulmányairól ír, a másodikban a tanításra vonatkozó elképzeléseit fejti ki.³⁷²

“(…) Ezután a szilárdabb és józanabb theológiának akarván áldozni, újra nekifogtam a héber nyelv tanulásának. Ezt ugyanis Árkosi Benedek úrnak, a híres és tudós férfiúnak a javaslatára kezdtem el, de csak az Isten és a néma mesterek voltak a vezetőim, mert abban az időben — ó, mostoha idők! — a fehérvári kollégiumban senki sem tanította, senki sem tanulta ezt a szent nyelvet, és így csak egy darabig folytattam a tanulását. Most azonban, hogy szorgalmasabban foglalkoztam vele, mint ahogy a diákok többsége szokta, észrevettem, hogy senki sem érheti el a tökéletességet benne, ha segítségül nem hívja a káldeus [arámi] — szír, rabbinikus, talmudi — és az arab nyelveket is. Tehát azokhoz is elvitt a lelkesedés heve, s (...) nekifeszültem tanulásuknak (...)”

“A görög és latin nyelv után a héber nyelvre vinném át tanítványaimat (...). Először a Teremtés könyvét vagy Sámuel könyveit tanítanám meg, azután Ézsaiást, majd a Zsoltárokat és Példabeszédeket, végül Jób könyvét, közvetlenül hozzájuk fűzve a rabbinusok leveleit [*responsum*] és költeményeit. De még mielőtt megengedném, hogy elhagyják a héber nyelv területét, gondoskodnék arról, hogy (...) ne legyenek teljesen járatlanok a káldeus, szír és talmudi nyelvben sem (...). Megítélésem szerint a következőket kell olvasniuk: (...) a héberek közül Aben Ezra [Abraham ibn Ezra], R. Méir, mindkét Talmud (...)”

Mint az idézetekből látható, Apáczai számára a héber nyelv története nem ért véget a Bibliával. Nemcsak a talmudi szövegek tanulmányozását tartotta szükségesnek, de megkívánta önmagától és tanítványaitól egyaránt a Targum, a Talmud (“a zsidók bölcsességének egyetemes és hiteles összefoglalása”), “a rabbinusok kitűnő kommentárjai”, a középkori héber nyelvű irodalom — *responsumok*, költemények, kommentárok stb. —

---

³⁷² Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rendezte Bán Imre (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), pp. 38-39, illetve 50 (kőszegi Rájnics József fordítása, 1803); *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rendezte stb. Szigeti József (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), pp. 76-77, illetve 89 (Orosz Lajos fordítása, 1959).

ismeretét is. Maga hivatkozott is Maimonidesre.³⁷³ Néhány kiemelt mondat műveiből, amelyek jelzik Apáczainál a reformáció eszméit: "Vissza a forrásokhoz" és *Hebraica veritas*, s a felkészültséget, amelyet — érvben, ismeretben egyaránt — nyilván Hollandiában, tanulmányai során szerzett meg.

"Soha egyetlen teológus sem volt, és nem is lehetett, megfelelő eszközökkel felszerelve a teológia alapos tanulmányozásához, ha a rabbinusok műveinek ismeretével nem rendelkezett."

"(...) Ha a rabbinusok tévednek is sok dogma magyarázatában, nekik mégis csak anyanyelvük a héber nyelv."

"Mivel a héber írók sok munkája még nyomtatásban sem jelent meg, nemhogy lefordítva volna, aki az ezen művekből származó hasznot élvezni akarja, előbb fáradságos munkával kell elérnie, hogy tartalmukat megismerje."

"A zsidók régi erkölcsseit, szertartásait, szokásait és vallásos ünnepeit ugyan hol találhatjuk meg teljesebben, mint az eredeti szövegekben, a héber kommentárookban és más héber iratokban? Hiszen csak egyedül a nagy Maimonides is oly fáklyát gyújtott a Biblia megvilágítására a régiségeknek *Erős kéz* [*Yad hazaka*, másképpen: *Mishne Tora*] című művében való leírásával, hogy akár egymaga is kedvet ébreszthet a rabbinusi nyelv tanulmányozásához mindazokban, akik néhány könyvébe belekóstoltak. Már akár az is fel kell hogy ébressze az e tanulmányok iránti vágyat, ha arra gondolunk: nagy hőroszaink, az egyházatyák, sohasem követtek volna el oly nagy hibákat az Ótestamentum magyarázatában, ha a héber írók műveitől kértek volna tanácsot."

Mindezek mellett is, Apáczai gondolkodásában az eleven héber is csak mint írott nyelv — szövegek nyelve — játszott szerepet.

---

³⁷³ Hosszan és költői hangon ír a héber nyelvről gyulafehérvári székfoglaló beszédében is, mely *De studio sapientiae* címmel jelent meg (Gyulafehérvár, 1655). A szöveg magyar fordítása (Orosz Lajos) legutóbb in: *Magyar gondolkodók, 17. század*, szerk. Tarnóc Márton (Magyar Klasszikusok) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), kül. pp. 640-643 ("Feléd közeleg sietve beszédem, héber nyelv, minden nyelv anyja, Te!...").

Erdélyi rabbik galériája, 28

Drechsler (Drexler) Miksa (Mordechai) (1883-1970):
1910 és 1966 között temesvári neológ főrabbi

Héber nyelvű írásbeliség és zsidó tudomány Erdélyben

Azt követően, hogy Erdély elveszítette önállóságát (1691), s a katolikus Habsburg fejedelmek uralma alá került, már inkább a latin nyelv számított tekintélynek, s nem a héber. Szívesebben forgatták a *Vulgatá*-t, mint a héber Bibliát. Zsidó körökben, községekben, később a — már az 1840: XXIX. tc. hatására benépesülő — városokban is, rabbik és tudós személyek írásbeliségének nyelve, reszponsumokban, levelezésben egyaránt, természetesen, továbbra is a héber maradt. A spanyol-szefárdi, később pedig a Lengyelország és Kelet-Európa felől bejövő askenázi zsidók a Bibliára és a talmudi irodalomra épülő tudásukon kívül magukkal hozták ezen országok kultúrájának bizonyos elemeit is. Beszéltek több nyelven, de a héber nyelvet nem felejtették.

Bizonyosságul szolgálhat a gyulafehérvári zsidók nyelvhasználatára a község becses jegyzőkönyve (*Pinkas*), amely 1736-tól egészen 1835. július 7-ig terjed, és betekintést nyújt a város zsidóságának belső életébe. A jegyzőkönyvet héberül kezdték vezetni, majd később a héber nyelvet jiddissel, spanyollal keverten használták. A keresztény *judex Judaeorum* vagy zsidóbíró, aki vitás ügyeknél jelen lehetett a *Forum Judaicum mixtum* tárgyalásain, az ülésekről felvett jegyzőkönyvet latinul írta alá, míg a bíróság zsidó tagja héberül jegyezte oda a nevét.

Erdélyből is nagy számban ismerünk levéltári iratokat, amelyeken a rendszerint latinul írt szöveg után — a közigazgatás hivatalos nyelve latin volt — az okmányban érintett zsidók nemcsak a nevüket írták alá héber betűkkel, hanem a megállapodások érdemi részét is összefoglalták héberül.³⁷⁴

Az erdélyi zsidók, ugyanúgy, mint testvéreik Európa más országaiban, nem mondtak le saját nyelvükről, a héberről, és műveiket ezen a nyelven írták. A 17. század közepén egy héber könyv címét csupán szerzőjének sírfeliratából ismerjük. Rabbi Levi Yerushalmi, aki Jeruzsálemben született 1681-ben és Temesvárt hunyt el 1752-ben, a szefárdi gyülekezet rabbija létére askenázi volt. Sírfelirata említi *Ben avot ha-Levi* című művét, amely valószínűleg kéziratban maradt s elveszett. Számos más munkáról szintén csak közvetett tudomásunk van. Az ugyancsak temesvári rabbi Eliezer Lipman (1743-1768) *Ec hayyim* című alkotása a szombat és az ünnepek kabbalisztikus értelmét tárgyalta. Singer Jakab a temesvári

---

³⁷⁴MZsO, *passim*. — Lásd még Eisler Mátyás, *Sinai*, 3 (1931), pp. 114-115.

rabbik történetéről szóló könyvében (1928) részletesen foglalkozott a város egykori rabbijaival és irodalmi működésükkel, és többek között sajnálkozásának adott kifejezést, hogy képtelen volt, például, a fent említett *Ec hayyim* című művet föllelni. Kéziratban maradhatott fenn — írja. Singer megemlékezik Leipnik Józsefről is (1713-1793), aki magánemberként élt Temesvárt, később Lovasberényben (M.) lett rabbi, több héber mű szerzője volt, de ezeknek csak a címe ismeretes (*Sefer minhat kemacim, Sefer makneh, Zikhron le-minhah*).

A responsum-irodalom (*sheelot u-teshuvot*, "kérdések és feleletek") hatalmas corpora magába foglalja az erdélyi és bánáti rabbik főként héberül írt többszáz döntvényét, amelyek egy része kéziratban maradt fenn, más része pedig csak az utóbbi esztendőben látott napvilágot. Az erdélyi és bánáti zsidóság a héber nyelvet ugyanúgy használta, mint más községek szerte a világban. A responsumok a zsidó vallásos életben felvetődő problémákkal foglalkoznak: a halákhikus szabályok alkalmazásával, vitás esetekkel (rituális fürdő, templomépítés, örökségi ügyek, házassági problémák, teherviselés), rabbik pályafutásával, az élet megannyi kisebb-nagyobb kérdésével. Fényt derítenek a zsidóság belső életére, meg a korszakra, amelyben éltek. Erkölcsi tanítást is közölnek, s adják a Tóra és a talmudi szöveghelyek magyarázatát.³⁷⁵

A héber nyelvű kultúra központjai a 18-19. században Temesvár, Nagyvárad, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Kolozsvár voltak, hozzájuk számítva szűkebb vagy tágabb körzetüket is. Nagynevű, tudós rabbik működtek ezekben a községekben, olyanok, akik tudásukkal tekintélyt szereztek maguknak Erdély és a Bánát határain kívül is. Most csupán egy-két nevet említünk: Oppenheim Dávid és fia, Oppenheim Hirsch Dávid (Temesvár), Ezekiel ben Joseph Panet (Gyulafehérvár), Yekutiel Yehuda Teitelbaum (M.-Sziget), Yekutiel Yehuda Grünwald (Grinvald) — róla alább külön is megemlékezünk majd — és Eliezer David Grünwald (Grinvald) / Grünwald Lázár D.³⁷⁶ (1868-1928) Felső-Visón,³⁷⁷ később Szatmáron (Szatmárnémeti), Moshe Cvi (Hirsch) Fuchs (Fuchs Mór) (1843-1911) és fia, Benjamin Fuchs (Nagyvárad) (1876-1936), Moshe Shemuel Glasner (Kolozsvár) (1856-1924).

---

³⁷⁵ Lásd gazdag adatokkal: Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749 [1989]).

³⁷⁶ Tanítóm volt annak idején; emlékét hálás tisztelettel és szeretettel őrzöm.

³⁷⁷ Felső-Visó: Máramaros vm., ma: Viseul de Sus, R.

Erdélyi rabbik galériája, 29

Feldmann Sámuel (1885-1944):
1928 és 1944 között nagyszentmiklósi neológ főrabbi

A 18. századi héber nyelvű irodalom sajátos és éles akkorddal zárult. A történet főszereplője Chorin (-er) Áron aradi főrabbi (1766-1844). Ő volt az első zsidó reformer vagy hitújító Erdély és a Bánát területén, s kezdeményező volt a modern héber nyelvhasználat és tudományos irodalom kialakításában is.

Chorin Ezekiel Landau prágai főrabbi (*"Ha-noda bi-Yehuda"*) kiválóan képzett tanítványa volt, az aradi hitközség 1789-ben választotta meg főabbijául. Újításokat vezetett be, megváltoztatta az imarendet, orgonát alkalmazott a templomi szertartásban, engedékeny volt a szombati törvények megtartásában is. Nagy vitát idézett elő egy halákhikus kérdésben: hogy fogyasztható-e egy halfajta, az úgynevezett *stierl* (kecsege). Chorin szerint a kecsege megfelel a bibliai előírásoknak (pikkelyes, és van úszóhártyája), más rabbik — Erdélyben és külföldön egyaránt — tiltották fogyasztását. A heves vitának egyetlen haszna volt: azok a nagyszerű héber könyvek, amelyekkel Chorin rabbi érvelt igazsága mellett. Könyveinek többsége Prágában jelent meg, például *Shirjon kaskasim* (1799), *Emek ha-shaveh* (1803). Ugyancsak Prágában került ki a nyomdából *Iggeret el-Asaf oder Sendschreiben eines afrikanischen Rabbi an seinen Collegen in Europa mit einem Vorworte* című könyve (1826). Az "afrikai rabbi" persze maga Chorin Áron, aki "európai" kollegáit felvilágosítja a zsidó vallási gyakorlatban kívánatos újítások értelméről, például, hogy imádkozni szabad fedetlen fővel is. Chorin ugyanezt tette többi művében is: *Yeled zekunim* (Wien, 1839) kifejti, hogy megengedhető a szombati napon való utazás, a gyász hét lerövidítése; a *Davar be-itto* (Wien, 1820) halákhikus kérdések taglalása mellett filozofál is. Azok a törvények a legfontosabbak, amelyek az embertársak egymás közötti magatartását szabályozzák. A felebaráti szeretet parancsa mindennél becsesebb. Chorin Áron veszélyes volt a tradíciót őrzők szemében, mert nézeteit, elfogadott szokások és törvények megváltoztatására irányuló javaslatait hatalmas talmudi tudással és világi felkészültséggel adta elő.

A Chorin Áron nézetei körül folytatott vita, amelyben részt vettek Benedikt Márkus (Nikolsburg), Moses Schreiber (Moshe Sofer, a *Hatam Sofer*) (Pozsony), Moshe Münz (Óbuda), a századforduló legnagyobb rabbinikus tekintélyei, hatalmas port vert fel Erdély és a Bánát határain

kívül is. A Chorin elleni fellépés célja világos volt. Még csírájában meg kell gátolni a reformmozgalom terjedését.³⁷⁸

Vallási irányzatok: Orthodox, neológ, status quo hitközségek

A zsidó hitújítás, amely Németországból (Seesen, Hamburg) indult el a 19. század elején (1818), Aradon kívül nem váltott ki nagy visszhangot sem Erdély és a Bánát, sem pedig Magyarország más részeiben. Voltak óvatos próbálkozások, de ezek nem vezettek komolyabb átalakuláshoz. Még Pesten is csak Isak Noa Mannheimer bécsi reformjait vette át a zsidók község egy része. Vidéken inkább a konzervatív felfogásnak voltak hívei.

Az orthodox hangadók Erdélyben is mind — közvetlenül vagy közvetve — Moses Schreiber pozsonyi főrabbinak (a *Hatam Sofer*) voltak a tanítványai, hívei. Nagynevű mesterük szellemében határozottan elleneztek a nem zsidó tudományok művelését. Templomi szónoklatokban tiltották a magyar vagy német nyelvet. A megengedett nyelv a jiddis (*jüdisch-deutsch*) volt.

A pozsonyi *yeshiva* volt növendékei, Rabbi Sofer tanítványai közül Hillel Lichtenstein (1815-1891) margittai, majd kolozsvári, szikszói, végül kolomeai (Galicia) rabbi volt az orthodoxia élharcosa. Ő volt az, aki 1865-ben Nagymihályra³⁷⁹ összehívta a hagyományhoz ragaszkodó — később majd orthodoxnak nevezett — rabbikat, összesen 80 rabbit, s együttesen tilalmat mondtak ki minden vallási újításra, mert ez — szerintük — ugyanaz, mint a "bálványimádás". A tilalmak között szerepel: "idegen" nyelvek és ornátus használata; kórus alkalmazása a templomi imádkozás során; tornyos templomok építése; a tóraolvasó emelvény (*bima*) elmozdítása a templom közepéről. De tilos volt még belépni is az úgynevezett "kór- (kórus-) templom"-ba, illetve a *neológ* hitközségek azon templomaiba, amelyekben énekkar szerepel. Nem megengedett a velük

---

³⁷⁸ Moshe Carmilly-Weinberger, *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History* (New York: Sepher-Hermon Press — Yeshiva University Press, 1977), pp. 143, 148, 170-176; *Sefer ve-sayyif* (Book and Sword. Freedom of Expression and Thought among the Jewish People) (New York: Sura — Yeshiva University Press, 1966), pp. 192, 216-223 (héberül); Michael A. Meyer, *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism* (Oxford University Press, 1990).

³⁷⁹ Nagymihály: Zemplén vm., ma: Michalovce, Sz.

együtt való imádkozás sem. Az esküvőknél használt baldachint nem szabad templomban felállítani, csak a szabadban, nyitott ég alatt. Egyáltalán, a hagyományos szabályok bármilyen megváltoztatása tilos.

A Nagymihályon hozott döntéseket Erdélyből aláírta: a szatmári (Szatmárnémeti), margittai, (máramaros-) szigeti, szászrégeni,³⁸⁰ bethleni, szentgyörgyi,³⁸¹ szilágysomlyói, kolozsvári, avasfelsőfalui,³⁸² mocsi³⁸³ rabbi, és Magyarország más hitközségeiből többen mások is, összesen huszonnégyen. Hillel Lichtenstein a nagymihályi határozatokat a *Teshuvot bet Hillel* ("Hillel responsumai") (Szatmár, 1908) című művében tette később közzé.

A nagymihályi tanácskozás, illetve az 1868/69. évi kongresszus, az Országos Gyűlés után az egész magyarországi zsidóság, s így az erdélyi és bánáti is, kétfelé szakadt. Külön szervezete alakult ki a kongresszusi (neológ) hitközségeknek, s külön az orthodoxiának.

Az 1868/69. évi kongresszus után a hitközségek többsége az úgynevezett *orthodox* irányzatot követte. A 19-20. században az erdélyi és bánáti zsidóság szellemi arculatát, héber nyelvű kultúráját főként az orthodox hitközségeket irányító, *yeshivá*-t végzett rabbik határozták meg. Responsum-irodalom, Biblia-magyarázatok, rabbinikus döntvények, valláserkölcsi prédikációk, temetési beszédek, haszid jellegű, a kabbalista tanításoktól sem idegenkedő munkák, a középkori kodifikátorok (Yichak Alfasi, Maimonides és mások) alapvető műveihez írt kiegészítések, homiletikus (templomi) Biblia-magyarázatok sokasága került ki az orthodox rabbik kezéből. Más nem is: ebben a korban igen kevesen voltak az orthodox rabbik között, akik bemerészkedtek az irodalom nem rabbinikus területeire, "idegen" területekre.

Az 1868/69. évi kongresszus után alakult *neológ* hitközségek sem követték a Hamburgból elindult és Chorin Áron által is hirdetett radikális vallásújítás szélsőségeit. A neológ hitközségek is ragaszkodtak a *Shulhan arukh*-ban (Joseph Caro halákhikus kódexe, a vallási előírások gyűjteménye, 16. század) lefektetett szabályok betartásához, mégha itt-ott némely hitközségben — nem zsidó orgonisták ujjai alatt — felzúgott is az orgona zenéje szombaton és ünnepnapokon.

---

³⁸⁰ Szászrégen: Maros-Torda vm., ma: Reghin, R.

³⁸¹ Szentgyörgy / Meszesszentgyörgy: Szilágyménfő vm., ma: Singeorgiu de Meses, R.

³⁸² Avasfelsőfalu: Szatmár vm., ma: Negresti-Oas, R.

³⁸³ Mocs: Kolozsvár vm., ma: Mociu, R.

A két, egymással szembenálló, sőt, egymás iránt ellenséges irányzat mellett a zsidóság harmadik része, az úgynevezett "statusquo", pontosabban: *status quo ante* hitközségek, mint az elnevezés is jelzi, meg akarták őrizni az 1868/69. évi kongresszust megelőző állapotokat, az orthodox és kongresszusi vagy neológ hitközségek ellentétében semlegesek akartak maradni. Az orthodoxia eleinte egyszerűen *neológ* számba vette őket, viszont később, már az 1930-as években, nem egy *status quo* hitközség az orthodoxokhoz csatlakozott.

A nagymihályi tanácskozás döntéseire Kecskeméti Lipót, a nagyváradi *neológ* hitközség főabbija adta meg a feleletet *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* című művében (Nagyvárad, 1913). Szellemtörténeti munka ez; az a hibája, hogy csak magyarul jelent meg, méghozzá a jellegzetes "kecskeméti" stílusban. Lényege: "Egységes a zsidóság. Ó, van benne többféleség. Hála Istennek, hogy van" — vallja Kecskeméti, és bizonyítja is ebben a nagyszerű műben. Ővele Philipp Fischer sárospataki orthodox főrabbi szállt vitába *Das Buch von L. Kecskeméti: Gibt es bloss eine jüdische Religion oder mehrere?* (Kunszentmiklós, 1934) című dolgozatával. Érvelései gyengék, alatta maradnak Kecskeméti Lipót komoly felkészültséggel, filozófiai és kultúrtörténeti tudással megírt műve mellett.

A kétféle zsidóság Erdély- és a Bánátban egymás iránt közönyösen vagy ellenségesen élt egymás mellett egészen 1918-ig, amikor is a zsidó népiség gondolata, a cionizmus eszméje kissé közelebb vitte őket egymáshoz. Szellemi, kulturális téren azonban az irány mindig is más-más maradt számukra. A *neológ*, másképpen: nyugati szertartású izraelita hitközségek szervezetéhez 1932-ben 35 hitközség tartozott, ezek élén az 1877-ben megnyílt «Országos Rabbiképző Intézet»-ben végzett — és ezzel párhuzamosan a pesti (az első világháború után: «Pázmány Péter») Tudományegyetemen bölcsészdoktorátust (Dr. phil.: *doctor philosophiae*) szerzett — rabbik állottak.³⁸⁴ A *neológ* hitközségek szellemi vezetői, akik mind a budapesti «Országos Rabbiképző Intézet»-ből kerültek ki, s a Biblián és talmudi studiumokon kívül képzettséget szereztek a zsidó tudományok más ágazataiban is (zsidó történelem, héber és arámi nyelvtudomány, filozófia), mégpedig világhírű tudósok vezetése mellett. Bloch Mózes, Kohn Sámuel, Goldziher Ignác, Kaufmann Dávid, Bacher Vilmos, Blau Lajos, Guttmann Mihály tanítványai voltak.

---

³⁸⁴ A személynevekben a Dr. címet a jelen könyvben — a történeti irodalomban szokásos módon — mindenütt, még a bibliográfiai adatokban is, elhagytuk.

Erdélyi rabbik galériája, 30

Rosenberger Yekutiel Yehuda (1885-1944):
1913 és 1944 között aranyosgyéresi orthodox rabbi

Az erdélyi szombatosság története folytatódott a 19. században is, végül csodálatra méltó fordulatot véve.

A szombatosok betartották az előírt vallási törvényeket, vigyáztak az étkezési előírásokra, sokan hajtincset is viseltek, nem mondtak le az imarojtokról sem. Minden családnak volt ima- és énekeskönyve, a még Péchi Simon által szefárdi zsidó mintára szerkesztett szöveg másolatai.

Orbán Balázs, amikor székelyföldi leírásában az udvarhelyszéki Bözöd-Újfaluhoz érkezik, külön fejezetet szentel a szombatosoknak.³⁸⁵ Néhány bekezdést idézünk ebből a leírásból, életmódjukól. Megjegyzendő: Orbán még azelőtt járt náluk, hogysem felvették volna a zsidó vallást.

"Ezek egész a rajongásig ragaszkodnak hitökhöz, régi szokásaikhoz, körülmetélkednek, a szombatot megünneplik, csak maguk, vagy zsidó rabbi által levágott húst esznek; csak egymás közt (kivételesen az izraelitákkal is) házasodnak, szombaton nem pipáznak, nem főznek, pénteken estve, nap lementekor már senki a mezőn nincsen, házaikban titkos kamaráik vannak, ott gyűlnek össze, ott tartják könyveiket, ott imádkoznak, ott rejtegetik féltékenyen őrzött hitök tiltott szertartásait. Különben, külsőleg nagyrészt unitáriusok, katolikusok és reformátusok is, s ezek ünnepeit is színből megtartják; az unokák egymással házasodnak. (...)

A boldog kort megnyitó Messiás érkezését szombatosaink éppen oly türelmetlenül várják, mint a zsidók, s mivel azt hiszik, a zsidó hagyományok szerint, hogy vihar tombolása közt fog megérkezni, mikor dörög és villámlik: akár mezőn, akár otthon legyenek (ez utóbbi esetben ajtót, ablakot megnyitván), ezt szokták énekelni:

Nyisd meg, Uram! nyisd meg
Irgalmad ajtaját —
küldd el nekünk, küldd el
Az igaz Messiást.
(...)

---

³⁸⁵ *A székelyföld leírása*, I (1868), pp. 146-150: "A székely szombatosokról."

Erdélyi rabbik galériája, 31

Deutsch Ernő (1886-1950):
1927 és 1950 között brassói neológ főrabbi

A zsidó ünnepeket nagy áhítattal ülik meg; pénteken, az estcsillag feltüntével, minden ablakban gyertya ég, és kezdődik a *Saabat* [*sic!*]; — minden házban van egy keletre fekvő, elzárt, elfüggönyözött kis szoba (kamara), melyet imaházul használnak; itt, miként a zsidók, kendővel övedzetten, könyök-szíjakkal megszorítva, végzik zajos fohászkodásukat.

Nagyobb ünnepeikre egy alkalmi imahelyök van, hol az egész szombatos-község egybe szokott gyűlni. Az isteni tiszteletet ilyenkor egy választott rabbi vezeti, az ily választott rabbit gyakran változtatják; fizetésök minden megölt marhátúl és majorságtúl bizonyos meghatározott összeg. Ki egyszer rabbiságot viselt, annak szakállát borotválni nem szabad. (...)

Az esketést előbb illető felekezetük papjánál teszik meg, s azután otthon a menyasszony haját zsidósan rövidre lenyírják, a rabbi egy superlát [*baldachin*] alatt átbújtatván megáldja, s csak ekkor érvényes a házasság. (...)

A halott felett tartandó istenítéletre van egy előítéletes hitük. Ugyanis azt hiszik, hogy 14 nappal eltemetése után, egy bottal felfegyverkezett angyal jelenik meg a koporsó fejénél, s kiáltva, hogy: *ki vagy?* ha büntetlen, igaz életű volt, a halott nevét mondja, s az angyal magával viszi; keresztül kasul meghordozza a földi világban, megmutatja a vétkeiktől még meg nem tisztult halottakat, kik a földön való bujdoklásra vannak kárhoytatva mindaddig, míg Isten irgalma által feloldoztatván, bemehetnek az örök boldogság hazájába. Ha ellenben a halott becestelen életű és bünös volt, akkor az ítélet angyala jót sújt botjával hasára, s a lélekvándorlás keservteljes útjára bocsátja. (...)

A zsidókhoy nagyon vonzódnak, de ezek nem eléggé viszonyozzák azon szükkeblű alapelv miatt, hogy Istennek választott népe csak egyedül Izrael; miért a szombatosoktól idegenkednek, öket denevéreknek csúfolják, kik se nem madarak, se nem egerek, se nem keresztények, se nem zsidók; s ha némely kóbor zsidó szombatos leányt nőül veszen is, de a régi öntetű bigott zsidó tőlük távol tartja magát, egy edényből velük nem eszik, s a szombatosok előzékenységét, kedv-keresését visszautasítja."

Az alapos ismeretekről tanúskodó, részletező leírás, melynek itt csak a zsidó hagyományokkal szoros kapcsolatban álló elemeit idéztük, mutatja, hogy Péchi Simon zsidó újításai két- két és fél évszázad múltán is életerősek voltak, a kis szombatos község, mely egyre inkább Bözöd-Újfaluba — ez volt, ahogyan nevezték, "*a szombatos Jeruzsálem*" — húzódtott vissza,

nehéz körülményei között is ragaszkodott zsidó színezetű vallásához. Az idézet utolsó szakasza ugyanakkor jelzi, hogy a Székelyföldön élő zsidók sem kötöttek kompromisszumokat vallásuk előírásai tekintetében.

Rövid idővel az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) után, 1869-ben, Bözödújfaluban harminc-egynéhány család, több mint száz székely szombatos áttért a zsidó vallásra, az orthodox irányzathoz csatlakoztak. 1874-ben zsinagógát is építettek maguknak. Vallási vezetőjük 1900-tól 1944-ig R. Yichak ha-Lévi Hirsch volt. Egy időben Ezekiel ben Moshe Paneth — abban az időben marosújvári rabbi — látta el községükben a szertartási teendőket. Temetőjükben, a falu melletti hegyoldalon, sírfelirataikat héber betűkkel írták. A keresztény vallások történetében sehol másutt ilyen szellemi-vallási fordulat meg nem esett.

*

A székely zsidóknak 1944-ben osztozniuk kellett az egész erdélyi zsidóság szomorú sorsában. Történetük 1944. május-júniusban tragikus módon ért véget: többük számára deportálással, Auschwitzban.³⁸⁶

Bözödújfalun az 1980-as években a kegyetlen település-rendezési tervek áldozata lett. A néhány szombatos leszámolt számon tartja egymást ma is, Marosvásárhelyt, Izraelben. Közülük való kiváló krónikásuk is támadt, Kovács András személyében.³⁸⁷

---

³⁸⁶ A szombatosok újkori történetéhez lásd a *Keresztény Magvető* köteteit 1868 és 1912 között, majdnem mindegyik évfolyamban külön cikkekkel; Bözödi György, *Székely emberek, zsidó istenek* (Kolozsvár, 1935); Móricz Zsigmond, "A szombatosok közt", *Kelet Népe* (1941. július 1), kötetben: Móricz Zsigmond, *Riportok*, sajtó alá rend. Nagy Péter (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 455-474 (a riport bizonyos tévedéseire lásd Kovács Andrásnak a következő jegyzetben idézett cikkét, *Korunk*, 1993); Balázs György "Az erdélyi szombatosok 1941 tavaszán", *Libanon* (1941), pp. 18-22; Dán Róbert, "Az erdélyi szombatosok vége", *Évkönyv* (Budapest: MIOK, 1974), pp. 217-229; Moshe Carmilly-Weinberger, "A North-Transylvanian Tale: Days When Proselytes Shared Martyrdom of Jews", in: *Martyrdom and Resistance*, no. 16 (New York, January-February, 1990), p. 4.

³⁸⁷ Kovács András, *Vallomás a székely szombatosok perében* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981). Utóbb megírta Bözödújfalun felszámolását is: "Itt nyugszik... az erdélyi szombatosok", *Korunk*, Harmadik folyam, 4, no. 10 (1993), pp. 97-99.

Az erdélyi és bánáti hitközségek már azelőtt is, hogy megnyílt volna a budapesti «Rabbiképző», a berlini, bresloui (Boroszló) vagy bécsi rabbiképzőben felavatott rabbikat hívtak meg. Temesvárt 1879-től kezdődően Lövy (Löwy) Mór (1854-1908) főrabbi működött; első tudományos munkája Joseph ibn Akninről, egy a 12/13. században Észak-Afrikában élő zsidó filozófusról szól (Temesvár, 1884). Rabbi Löwy nyilván programmatikusan választotta magának ezt a témát: a nem zsidó tárgyak beható tanulmányozásában Joseph ibn Aknin egykoron nem látott semmi veszélyt a vallásra nézve. Az «Országos Rabbiképző Intézet» által kibocsátott rabbik számos értékes tudományos munkát hoztak létre a judaisztika legkülönbözőbb területein, az Erdély és a Bánát hitközségeiben működő neológ rabbik is.

A zsidó reformmozgalmak a felvilágosodás eszméiben gyökereznek. A *haszkála*, a zsidó felvilágosodás a 18. század második felében, a század végén Nyugat-Európa felől eljutott Erdély és a Bánát zsidó közösségeihez; befolyásolta Chorin Áron nézeteit is. A 19. század középső harmadában a *haszkála* felkeltette az érdeklődést a zsidó tudományok iránt. A zsidó tudományok Erdély- és a Bánátban csupán fél évszázadnyi időt kaptak a történelemtől: a 19. század végétől 1944-ig, az erdélyi zsidóság kipusztításáig terjedő évtizedeket.

Grünhut Lázár (1850-1913) temesvári rabbi, nagyváradi, váci *yeshivá*-k kiváló növendéke, aki a világi tudományokban kezdetben alig-alig volt járatos, 1892-ben otthagyta rabbi állását és Berlinbe ment, s itt, már nem fiatalon, beiratkozott az Azriel Hildesheimer volt kismartoni rabbi által alapított — orthodox szellemű — «Rabbiképző Intézet»-be. Berlinből Palesztinába költözött, s ott a zsidó tudományok egyik legkiválóbb művelője lett. A midrás-irodalom és a középkori Biblia-kommentárok bűvára volt. Kiadta Tudelai Benjámint (12. század) útleírásának eredeti héber szövegét, német fordítás és kommentár kíséretében (Jeruzsálem, 1903, illetve Frankfurt a. M., 1904), Estori ha-Farhi *Gevulot ha-arec*, "Az Ország határai (Palesztina földrajza)" című munkáját (Frankfurt a. M., 1912), továbbá a regensburgi Rabbi Petahya művét szentföldi útjáról (Jeruzsálem, 1904/05).

Nagyváradon és egyidejűleg Kolozsvárt is működött a zsidó tudományok egyik legkiválóbb tudósa, **Kohut Sándor** (1842-1894),³⁸⁸

---

³⁸⁸ Életrajzához és munkásságához lásd Julius Fischer, "Alexander Kohut. Ein Lebensbild", in: *Festschrift zum 50-jährigen Bestehen der*

korábban a székesfehérvári, illetve pécsi hitközségek főrabbija. Breslauban végzett, a *Wissenschaft des Judentums* akkori fellegvárában. A neológ irányzathoz tartozott. Őt szemelték ki a magyarországi zsidóság képviselőjéül a parlamentbe. Erdélybe 1882-ben hívták meg, s az új helyen két éven át maradt. Mint nagyváradai rabbi a tiszzaeszlári per idején fellépett Istóczy Győző antiszemita parlamenti képviselő vad zsidóellenes vádjai ellen.³⁸⁹ E témával foglalkozó templomi szónoklatait nyomtatásban is megjelentette Nagyváradon, 1882/83-ban. Részt vett a Biblia magyar fordításának (IMIT-Biblia) munkáiban, tankönyvet készített elő a zsidó történelemről a bibliai kortól a 19. századig a tanulóifjúság számára. Kohut kitűnő előadásait a M. Tud. Akadémián Arany János is méltányolta. "Kohut Sándor úr egy a héber litteraturában kitűnően jártas tudományos férfiú" — írta egy akadémiai feljegyzésben.³⁹⁰ Kohut rabbi 1885-ben elhagyta nagyváradai és kolozsvári gyülekezetét, és Amerikába ment, New Yorkban az «Ahavat hesed» német hitközség főrabbija lett. Tudományos munkásságát itt is folytatta, részt vett a New York-i «*Jewish Theological Seminary*» megalapításában, és tanára is volt e nagytekintélyű *conservative* (neológ) rabbiképzőnek. 1894. május 25-én a templomi szószéken Kossuth Lajos haláláról tartott emlékbeszéde közben esett össze s halt meg.

Kohut Sándornak számos cikke jelent meg magyar folyóiratokban, de — Alexander Kohut néven — főként külföldi tudományos folyóiratoknak dolgozott, héber nyelven is. Monumentális műve az *Arukh ha-shalem*, latinos címmel: *Aruch completum*, Rabbi Nathan ben Jehiel római rabbi (11. század) héber szótárának tudományos kiadása és feldolgozása. Csak egy enciklopédikus tudással felruházott szerző készíthette el e hatalmas lexikográfiai mű modern kiadását. Az összesen nyolc kötetre terjedő munkán Kohut erdélyi tartózkodása során is dolgozott. A IV. kötetet nagyváradai működése idején jelentette meg. Kohut terjedelmes munkássága maradandó érték a zsidó tudományban.

Franz Joseph Landes-Rabbinerschule / Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára (Budapest, 1927), pp. 152-199; George A. Kohut, "Concerning Alexander Kohut. A Tentative Bibliography", uo., pp. 200-216; Schweitzer József, "Kohut Sándor (1842-1894)", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 89-94.

³⁸⁹ *A Talmud és a középkori rabbinusi tekintélyeknek a "goj"-ra vonatkozó egynéhány állításáról* (Nagyvárad, 1881).

³⁹⁰ *Arany János összes művei*, XIV (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), p. 461.

A zsidó történelem kutatói közül külön méltatást érdemel az erdélyi és bánáti rabbikar két kiváló tagja: Eisler Mátyás és Singer Jakab. Eisler az erdélyi zsidóság múltjával foglalkozott, míg Singert a Bánát zsidóságának történelme vonzotta.

Eisler Mátyás (1865-1930) — írói álnevének olykor: Enyedi Mátyás — egykori kolozsvári főrabbi³⁹¹ részt vett az «Erdély-Bánáti Rabbiegyesület» és az «Erdély-Bánáti Országos Iroda» munkájában is. Rokonszenvezett a cionizmus eszméivel, és segítette a mozgalom tevékenységét. Tudományos munkásságával az erdélyi zsidó történetírás úttörője volt. Érdeklődését az erdélyi zsidó történelem iránt egy gr. Kemény Józsefhez intézett nyílt levél (1846) ébresztette fel: Erdély múltjának kiváló kutatóját felszólították arra, hogy munkáiban foglalkozzék az erdélyi zsidóság történetével is: minden nemzet büszke a történelmére, s nem méltányos, hogy az erdélyi zsidókra a történetírás nem fordít figyelmet.³⁹² Kemény — talán e felszólítás hatására — maga is elkészített és hagyatékában hátrahagyott egy kéziratot az erdélyi zsidók történetéről, de a kutatásokat ezen a téren valójában Eisler kezdeményezte, évtizedekkel később. Legnagyobb kedvvel az erdélyi fejedelemség korának forrásaiban búvárkodott, adatai megvilágították a gyulafehérvári és kolozsvári zsidó községek életét, összeállította az erdélyi főrabbi névsorát stb. Nevét többször is említhettük a jelen dolgozatban, mert szinte valamennyi értekezése az adott tárgy első — s legtöbbször egyetlen — feldolgozása. A későbbi kutatók számára forrás értékű munkák.³⁹³

Singer Jakab (1867-1940) egykori temesvár-gyárvárosi főrabbi különösen a bánáti, főként a temesvári zsidóság múltjával foglalkozott.

---

³⁹¹ Életrajzához lásd Scheiber Sándor, "Eisler Mátyás (1865-1930)", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 79-81; Kecskeméti Lipót, "Eisler Mátyás" [Nekrológ], in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 81-86. Munkáinak jegyzéke: Weinberger Mózes, "Eisler Mátyás főrabbi irodalmi működése (1886-1930)", *Monitorul Comunitatii Izraelite — Hitközségi Értesítő*, 1, no. 4-8 (Cluj-Kolozsvár, 1936). Egyik leányának visszaemlékezése: Lóránt Klári, "Édesapám", *Új Kelet* (1958. augusztus 13).

³⁹² A nyílt levél történetéhez lásd Marton Lajos, "Erdélyi zsidók nyílt levele a történetíró gróf Kemény Józsefhez", in: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), pp. 121-127.

³⁹³ Eisler foglalkozott irodalomtörténeti kérdésekkel is; lásd, például: "A zsidó irodalom határkérdései", *Magyar Zsidó Szemle*, 43 (1926), pp. 142-152.

Nagy érdeklődéssel fordult az Erdélyben élő spanyol-szefárdi zsidók emlékei felé. **Lővy Ferenc** marosvásárhelyi és **Deutsch Ernő** brassói főrabbi több értékes dokumentumot publikáltak az erdélyi zsidóság történetével kapcsolatosan.

A máramarosszigeti születésű **Yekutiel Yehuda (Leopold) Grünwald (Greenwald) (1889-1955)** számos — héber vagy jiddis nyelvű — történeti munkában dolgozta fel Erdély zsidóságának múltját. Fiatalkori könyvének címe: *Ha-yehudim be-Ungariya* (1913). *Sefer toldot hakhmei Yisrael* (Kolozsvár, 1924) című művében számos zsidó tudóstól (Goldziher Ignác, Bacher Vilmos, Blau Lajos) származó levelet is közölt. Egyébként leginkább az orthodox—neológ szakítás története és vallási okai foglalkoztatták. Egyik művében, amelyet már Amerikába való távozása után, de Magyarországon adott ki — *Li-flagot Yisrael be-Ungaria* (Déva, 1929) — a szakítás történetét tárgyalja. Ugyancsak Amerikából küldte haza *Mekorot le-korot Yisrael* (Beregszász, 1934) című könyvét. Egy másik alkotásában Moshe Sik huszti rabbinak a szakításhoz vezető vallási reformok elleni harcával foglalkozik: *Le-toldot ha-reformacion [sic!] ha-datit be-Germania u-be-Ungaria* (New York, 1948). *Toyznt yor idish lebn in Ungarn* (New York, 1945) című könyve jiddisül foglalta össze kutatásait a magyar zsidóság történetéről.

Az erdélyi orthodox hitközségek «Központi Irodájá»-nak egykori vezetője, **Abraham Cvi Jakob** héberül írta meg az erdélyi zsidóság történetét: *Le-toldot ha-yahadut be-Transylvania* (New York, 1951), amelyben az orthodox irányzat felfogását juttatja érvényre.

Máramarosszigeten a "szefárdi" hitközség főrabija volt 1907 óta **Samuel Benjamin Danzig / Danzig Samu**, akinek etikai tárgyú munkái jelentek meg, könyve: *Drei Genealogien der Moral*. Egyébként a cionizmus híve volt, népiskolát állított fel, s öntudatos zsidó magatartásra nevelte híveit.

A zsidó tudomány jeles művelője volt **Kecskeméti Lipót (1865-1936)** nagyváradi főrabbi.³⁹⁴ Irodalmi munkásságot a vallásfilozófia, a bibliai tudományok és a héber költészet története terén fejtett ki; készített magyar fordításokat is zsidó költők műveiből. Megcsinálta a Biblia magyar fordítását is, ez azonban nem jelent meg nyomtatásban.

---

³⁹⁴ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), p. 655. Bibliográfiáját az Auschwitzban mártirhalált halt Friedman Dénes újpesti főrabbi állította össze, in: *Festschrift zum 50-jährigen Bestehen der Franz Joseph Landes-Rabbinerschule / Ünnepi mű a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára* (Budapest, 1927).

Kecskeméti, mint sokan mások, a zsidóságot "vallás"-nak fogta fel. Ez a szemlélet a Napoléon által összehívott, Párizsban, 1806-1807-ben tartott franciaországi zsidó kongresszuson (Szanhedrin) formálódott ki, s a későbbiekben egész Európában meghatározta a zsidók emancipációjáért folytatott küzdelmeket. A zsidóság Magyarországon, mint már szó volt róla, 1895-ben (1895:XLII. tc.) lett "bevett vallás". Nem meglepő, hogy Kecskeméti Lipót főrabbi templomi beszédeinek a *vallási zsidóság és nemzeti zsidóság* kérdése volt a fő témája. Hasonló címmel adta ki Nagyváradon, 1920-1922-ben elmondott ünnepi szónoklatait. Beszédeiben fellépett a vallási zsidóságért, és szembefordult az Erdély- és a Bánátban ekkor már gyökeret vert politikai cionizmussal. A zsidóság nem nemzet, "a nemzeti zsidó érzés betegség" — hangoztatta Kecskeméti. Elfogadja, hogy "nép" vagyunk, de az "Egyisten népe, az emberiség népe"; a héber nyelv a vallás nyelve, a Biblia meg a próféták nyelve, szent nyelv — de nem a zsidó nép újjászületett nyelve. Harcolt a román hatóságokkal a magyar nyelvért, a magyar nyelvhasználat jogáért a zsidó középiskolákban. "Csak anyanyelvén [értsd: magyarul] volt hajlandó az ószövetségi próféták szigorú moralizálását és rajongó messianisztikus tanításait (...) diákjainak közvetíteni" — írta róla Gáll Ernő kolozsvári egyetemi tanár és szerkesztő, aki hajdan, gyermekként, Kecskeméti templomába járt.³⁹⁵ "Zsidó vallású magyarok vagyunk, még ha mostoha fiai vagyunk is e nemzetnek" — hirdette Kecskeméti "A cionizmus" című cikkében,³⁹⁶ mely voltaképpen hatalmas *philippika* a cionizmus ellen. Nem vagyunk nemzet: "ha Izrael nemzetté szorul össze — az emberiségből kivett az egyistenség vallása" (p. 231). "A cionizmusban Adonáj megszűnik Monotheosnak, az egyetlen istennek lenni" (p. 232). Elismeri, hogy a cionizmus komoly ügyet írt a zászlajára, de "csigaház"-nak nevezi azt a helyet, ahol 2000 esztendő elteltével fel akarják építeni a hont. Nem bánja, ha kolóniák létesülnek, ahol Izrael "aléltjai" megpihenhetnek majd, de Izrael halhatatlansága vallásában van. Kecskeméti szerint a cionizmus "a végnek a kezdete". (S igaza lett — csak nem abban az értelemben, ahogyan ő gondolta.)

Kecskeméti egészen 1935-ig rendületlenül zsidó vallású magyarnak vallotta magát. Ebben az időben egy magánbeszélgetésben a jelen sorok írója alkalmat talált arra, hogy felhívja figyelmét a valóságra: a saját országában megújhodó zsidó népre, s arra, hogy itt volna az ideje, hogy egyik szónoklatában beszéljen róla is. A körülbelül 70 éves tudós rabbi

---

³⁹⁵ Gáll Ernő, *Tegnap és mai önismeret. Esszék, tanulmányok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), p. 388.

³⁹⁶ In: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1908), pp. 221-239.

válasza ez volt: "Édes fiam! Sajnos, nem hághatok saját lábammal a nyakamra!" Ha későn is: belátta tévedését.

Egy zsidó vallás van-e, több-e? című, már említett munkájában Kecskeméti a zsidó vallásfilozófia történetébe ágyazva fejt ki gondolatait a zsidó vallás történetéről. Művét a magyarországi izraelita hitközségek «Országos Irodájá»-nak felkérésére (1913. március 3) írta: "Hát vállaltam; és megírtam ezt a kis könyvet, amely terjedelmében lehet, hogy *kicsi* (212 oldal), de tartalmában, filozófiai, történeti okfejtéseiben hatalmas és időtálló." Kecskeméti Szaadja gáon (882-942) korától egészen a 19. századig eljutva vázolja "a konzervativság és a modernség" szellemi útját és egymás elleni harcukat a zsidó történelemben. Célja igazolni, hogy "egy a zsidóság", ha több évszázados útján odasimult is különböző korok kultúrájához, műveltségéhez. A zsidóságban "mindig volt modernség", kritikai látásmód — hangsúlyozza Kecskeméti —, ami a zsidó vallás megerősödésének nélkülözhetetlen feltétele.

A Jesajáhu és Jirmijáhu prófétákról írt három-három kötetes könyveiben (1932, illetve 1935) mutatkoztak meg Kecskeméti Lipót hatalmas ismeretei a biblikus tudományok terén. A héber Biblia-kommentátorok (David Kimhi, Abraham ibn Ezra) és a modern magyarázók figyelembe vételével Kecskeméti bemutatta e próféták világlátását, szellemi alkatukat, működésüket, megrajzolva a történelmi háttérrel is. A próféták tanításait témakörök szerint tagolva vitatta meg. Kecskeméti megírta a tizenkét "kis" prófétáról szóló tanulmányait is, ezek azonban az erdélyi zsidóság tragédiája idején, sajnos, elvesztek.

Kecskeméti munkásságának harmadik területe a héber költészet magyar nyelvre fordítása volt. Érdeklődése a héber költészet iránt már a «Rabbiképző»-ben megmutatkozott. Doktori értekezésének témája ez volt: *A pokol a középkori zsidó költészetben* (1888). Egy egész kötetnyi verset fordított a középkori héber költők (Yehuda ha-Levi / Halevi, Shelomo ibn Gabirol és mások) alkotásaiból (*Zsidó költőkből*, 1887).

Úgy véljük, hogy a «Rabbiképző» nagynevű igazgatójának és tanárának, Bacher Vilmosnak buzdítására, aki maga is mint a kiváló héber költő, Bacher Simon fia, írt héber költeményeket, fordult Kecskeméti a héber költészet felé; s nemcsak ő, hanem az «Intézet» több más hallgatója is: Makai Emil (1870-1901), Patai József (1882-1953), Avigdor Hameiri (Feurstein-Kova Albert) (1890-1970), Braun-Bolgár Mózes és mások.

Kecskeméti Lipót költői lélek volt. Írásai, beszédei magukon viselik egyéni stílusának, gyönyörű magyarságának jegyeit. Kiváló pap volt, kiváló

ember és szónok. Egyik előadásáról, Budapesten, az unitárius templomban (1903), Ady Endre is írt, rokonszenvezően.³⁹⁷

"(...) Ezekért az igékért néhány rabbitársa már-már máglyára vitte a főtisztelendő úr lelkét (...)."

Erdélyben, Lugoson bontogatta szárnyait Hevesi (Handler) Simon (1868-1943), a magyarországi rabbikar egyik legkiválóbb tagja, aki azután Budapesten mint rabbi (1905-), illetve (vezető) főrabbi (1927-) működött 38 esztendőn át, haláláig a Dohány utcai zsinagógában. Tudományos munkássága többek között kiterjedt a vallásfilozófiára. Első ily tanulmányát még Lugoson jelentette meg: "Jób könyvének problémája" címmel.³⁹⁸ A Biblia e filozofikus tartalmú könyvét, ugyancsak még Lugoson, le is fordította magyarra (*Jób könyve*, 1904). Ezen a helyen nem kell foglalkoznunk Hevesi Simon gazdag, széleskörű munkásságával, elég, ha csupán azokat az írásait említjük meg, amelyek Erdélyben láttak napvilágot.³⁹⁹

"Homo Sum" vagy H. S. kezdőbetűkkel (Hevesi Simon) jegyezte költeményeit a *Délvidéki Lapok* hasábjain, majd egy verskötetet jelentetett meg, *Versek. Elbeszélő költemények* (Lugos, 1904) címmel. A *Délvidéki Lapok* közölte cikkeit is. Gr. Széchenyi Istvánról azonban a Lugoson megjelent *Krassó-Szörényi Lapok*-ban írt megemlékezést.

Hevesi Simon rendkívül hatásos szónok volt. Beszédei közül kettő Lugoson jelent meg: *Mikor a hold megújul* (1904), *Az ember és a kinyilatkoztatás. Hitszónoklat. Tartotta Budapesten 1905. június 9-én.* Utóbbi a bemutatkozó beszéde lehetett a fővárosban, ahol is ezután áldásos

---

³⁹⁷ "Rabbi a keresztyén templomban", *Budapesti Napló* (1903. december 8), in: *Ady Endre publicisztikai írásai*, szerk. Vezér Erzsébet (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), I, p. 486.

³⁹⁸ In: *Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából*, szerk. Hevesi (Handler) Simon lugosi rabbi, kiadta Handler Rudolf ügyvéd Lugoson (Lugos: Sziklai Lajos könyvnyomdai műintézete, 1904), pp. 91-138; Függelék, pp. 1-70: "Jób könyve", fordította Hevesi (Handler) Simon.

³⁹⁹ Irodalmi munkásságának bibliográfiáját összeállította Scheiber Sándor a Hevesi Simon papi működésének 40 éves jubileumára kiadott kötetben: *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (1934), pp. 120-145; pótlások in: *Magyar Izrael* (Budapest, 1943), pp. 48-73.

tevékenységét kifejtette. Hevesi az «Országos Rabbiképző Intézet»-ben homiletikát és vallásfilozófiát adott elő.

A «Rabbiképző»-nek volt hallgatója **Drechsler (Drexler) Miksa** (1883-1970), aki az aszketizmus történetét vizsgálta egészen Maimonides koráig. Ez volt témája már a disszertációjának is, amely *Az aszketizmus állása a zsidó vallásos irodalomban* címmel nyomtatásban Kunszentmiklóson jelent meg (1906). Drechsler 1910-ben Temesvárott lett főrabbi, s évtizedeket töltött el gyülekezetében.

Az erdélyi és bánáti zsidó tudomány kiemelkedő egyénisége volt a temesvári zsidó elemi iskola igazgatója és az ottani lyceum tanára, **Fleischer Lipót** (1886-1954). Magyarországi *yeshivá*-kban tanult, dolgozatai az általa alapított s a *yeshiva* növendékek számára kiadott *Nitei bahurim* című folyóirat lapjain jelentek meg. Temesvári működése során, 1918 és 1954 között, az elmélyült munkára fordítható idejét Abraham ibn Ezra (1089-1164) élete és munkássága kutatásának szentelte. Abraham ibn Ezra nem tartozik a könnyen olvasható és könnyen érthető Biblia-magyarázók közé. Fleischer tanár úr sok-sok évi fáradságos kutatómunkájának első eredményeit a budapesti héber nyelvű tudományos folyóiratban közölte (*Ha-Cofe le-Hokhmat Yisrael*, illetve utódja, a *Ha-Soker*). Első könyve, a *Sefer ibn Ezra* Bécsben jelent meg (1926), folytatása, a *Sefer ha-taamim* című pedig, egy kézirat alapján, Jeruzsálemben, 1951-ben. Közben kiadta egy vatikáni kézirat alapján Abraham ibn Ezra *Sefer ha-mivharim* című, az asztronómia és asztrológia problémáit tárgyaló művét, ez a dolgozata Kolozsvárt jelent meg, a Lövy Ferenc és más erdélyi rabbik tiszteletére kiadott *Emlékkönyv*-ben (Kolozsvár, 1939).

Fia, **Ezra Fleischer**, a középkori héber költészet (*piyyut*) professzora a jeruzsálemi «Héber Egyetem»-en, világhírű tudós, az *Israel Academy of Sciences and Humanities* összesen 40 tagjának egyike, a középkori héber versekről szóló tudós könyvek szerzője, aki nevet szerzett magának a modern héber költészetben is. Még kivándorlása előtt, Romániában, cionista tevékenység vádjá miatt börtönbe zárva írt héber nyelvű epikus költeményét Izrael Állam legmagasabb irodalmi és tudományos kitüntetésére, az «Israel Prize» jutalmazta.

Rabbicsaládból származott, apja, **Marton Miksa** dicsőszentmártoni⁴⁰⁰ főrabbi volt, maga is járt *yeshivá*-ba, de jogász és újságíró lett **Marton Ernő** (1896-1960),⁴⁰¹ az *Új Kelet* alapító (1918) főszerkesztője. Egy

---

⁴⁰⁰ **Dicsőszentmárton:** Kis-Küküllő vm., ma: Tirnaveni, R.

⁴⁰¹ Életrajzához lásd RMIL, III (1994), pp. 503-504.

időben kolozsvári alpolgármester is volt (1930-1931), majd bukovinai képviselő a román parlamentben. A második bécsi döntés és az *Új Kelet* betiltása (1940) után — a háború és a Vészkorszak idején — rövid ideig még Kolozsvárott, majd pedig Budapesten az országos zsidó szervezetekben dolgozott, 1946-ban Tel-Avivba ment, s ott ismét elindította, továbbra is magyar nyelven, az *Új Kelet*-et. Könyv terjedelmű, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez* (Kolozsvár: Fraternitás, 1941) című, utóbb (1966) angolul is kiadott dolgozatával fel akarta ébreszteni a magyar nyelvű zsidóság történeti tudatát, s ezzel élni akarását. "A múlt csak olyan nép számára halott, amely maga is haldoklik" — írta a dolgozat bevezető lapján. Történelmi nézeteit, pozitív zsidó történelemszemléletét *A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben* (Kolozsvár, 1922) című könyvében, no meg az *Új Kelet* lapjain hirdette.

A jelen sorok írója, 1934 és 1944 között a kolozsvári neológ hitközség főrabbi, a második világháború után — Izraelben és az Egyesült Államokban (Yeshiva University, New York) — folytatott tudományos kutatásai⁴⁰² során foglalkozott a kolozsvári zsidóság történetével (*A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*, 1970, 1988²); a magyarországi héber nyelvű költészet, s benne az erdélyi, emlékeivel (*Yalkut ha-meshorerim ha-ivriyyim me-Hungaria*, 1977); a zsidó nép szellemi életének kényes kérdéseivel — cenzúra — az irodalomban (*Sefer ve-sayyif*, 1966; *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History*, 1977), nemkülönben a művészetben (*Fear of Art: Censorship and Freedom of Expression in Art*, 1986). S leróta háláját sokak Alma Matere, az «Országos Rabbiképző Intézet» iránt egy emlékkönyv megjelentetésével (*The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1977. A Centennial Volume*, 1986). Egykoron, még Kolozsvárt, fordított román írókból is, például, Ion Luca Caragiale (1852-1912) zsidó tárgyú elbeszélését ("A húsvéti fáklya").⁴⁰³

Héber nyelvű költészet Erdélyben

Az eleven héber nyelvhasználat: a nyelvújítás és a héber nyelvű költői alkotás előörsei Erdélyben a 19. század közepén jelentkeztek.

---

⁴⁰² Lásd Zvi Erényi, "Bibliography of Moshe Carmilly-Weinberger", in: *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945* (1992), pp. XXIX-XL.

⁴⁰³ *Múlt és Jövő*, 26 (1936), pp. 140-143.

Nemcsak a hitújítók: a verselők között is az elsők egyike volt **Chorin Áron** aradi főrabbi. Büszke volt arra, hogy megadatott neki a képesség: héberül írni verset. Elszórtan találunk Chorintól héber verseket saját műveiben: *Shirjon kaskasim* (Prága, 1799); *Emek ha-shaveh* (Prága, 1803); és másoknál is: Eliezer Lieberman, harcostársa a reformokért vívott harcban *Nogah ha-cedek* című művében (Dessau, 1818). Chorin a verseiben is az újítások mellett tört lándzsát. E téren első próbálkozását láthatjuk az általa kiadott *Seder le-erev rosh-hodesh adar* ("Imarend adar újholdjának előestéjére") (Buda, 1819) című imakönyvben. Benne egy-két akrosztichonos költemény. Löw Lipót szegedi főrabbi birtokában volt Chorin *Et sofer* című füzeté, amely az aradi rabbinak 43 maga által bejegyzett héber versét tartalmazza. Egy a New York-i «*Jewish Theological Seminary*» kéziratgyűjteményében található kis füzetben (MA. Mss. 5274) hat verset találtunk Chorintól. Csupán két versét jegyzi a saját nevével. A többieknél fiktív nevet használ: "Iczik Cvi ben Jehoshua Sofer". A kézírás azonban egy és ugyanaz. Egyik versében Eliezer Liebermant dicséri könyve megjelenése alkalmából.

Chorin Áronon kívül más héber költők irodalmi működéséről is tudunk, olyanokról, akiknek költeményei könyv alakban is megjelentek, s akik már a korszerűbb stílusú lírát művelték héber nyelven.

Yehuda Leb Winkler (1800?-1868) a Beszterce-Naszód vármegyében élő zsidók előjárója volt, "*Bistritzer Districtvorsteher*", Retteg⁴⁰⁴ székhellyel. A 19. század közepén körülbelül 2500-3000 zsidó élt ezen a vidéken. Winkler a romantika előfutára az erdélyi héber költészetben. Filozófiai kérdések foglalkoztatták, történelmi témák. Lefordította héberre az osztrák himnuszt ("*Gott erhalte...*"), s a fordítást I. Ferenc Józsefnek ajánlotta. Amikor a császár 1851. április 29-én Hg. Carl Schwarzenberget Erdély kormányzójává kinevezte, Winkler héber költeménnyel köszöntötte a herceget, és kérte őt, hogy vegye pártfogásába az erdélyi zsidóságot. Úgy látszik, erre szükség volt, mert egyébként Winkler nem egy balladájában beszél a zsidók elleni gyűlöletről ("Az igazságos", "A szakáll" stb.).

Winkler nem érte be az egyszerű hivatali tevékenységgel, hanem — felhasználva hivatali lehetőségeit is — buzgón munkálkodott a héber nyelv és a zsidó kultúra terjesztése érdekében. Szerelmese volt a héber nyelvnek. Fogadalmat tett, hogy idegen szavakat nem fog használni verseiben. Valóban, nem is találtunk költeményeiben kölcsönvett kifejezéseket. Igyekezett héber szavakat faragni. Versei a Bécsben kiadott és a pozsonyi Stern M. által szerkesztett *Kokhve Yichak* című héber folyóiratban jelentek

---

⁴⁰⁴ Retteg: Szolnok-Doboka vm., ma: Reteag, R.

meg, majd Stern M. buzdítására Bécsben 1856-ban kiadta *Bet Yehuda* ("Júda háza") című verskötetét.

Winkler szoros kapcsolatban állt két másik erdélyi héber költővel, ezek: a máramarosszigeti **Meshullam Shemuel Kawler** és **Elhanan Levi ben Shlomo**, aki Szolnok-Doboka vármegyében élt.

Ő hármójukon kívül még további három héberül verselő erdélyi zsidóról van tudomásunk. Kelet-Európából indultak el Erdély városaiba, hogy ott a zsidó kultúrát terjesszék. Mindhárman tanítók (*melammed*) voltak, és mindhárman héberül daloltak.

Egyikük, **Aharon Kurländer**, Kelmi községből (Kovno mellett) származott el Kolozsvárra. Verskötete: *Divre iggeret ve-divre shir* ("Levelek és énekek") Budán jelent meg, 1867-ben.

A másik, alighanem a legtehetségesebb közülük, **Dornzweig Áron**, Lembergől került Fogarasba, hogy zsidó gyermekeket tanítson. 26 éves korában hunyt el. Rövid életében is három héber verskötetet jelentetett meg. Az egyiket, *Nevel ve-kinnor* ("Hárfa és hegedű"), Nagyszebenben nyomatta ki, 1873-ban, és úgy tartják, hogy ez az első héber nyelvű könyv, amely zsidó szerzőtől Erdélyben jelent meg.

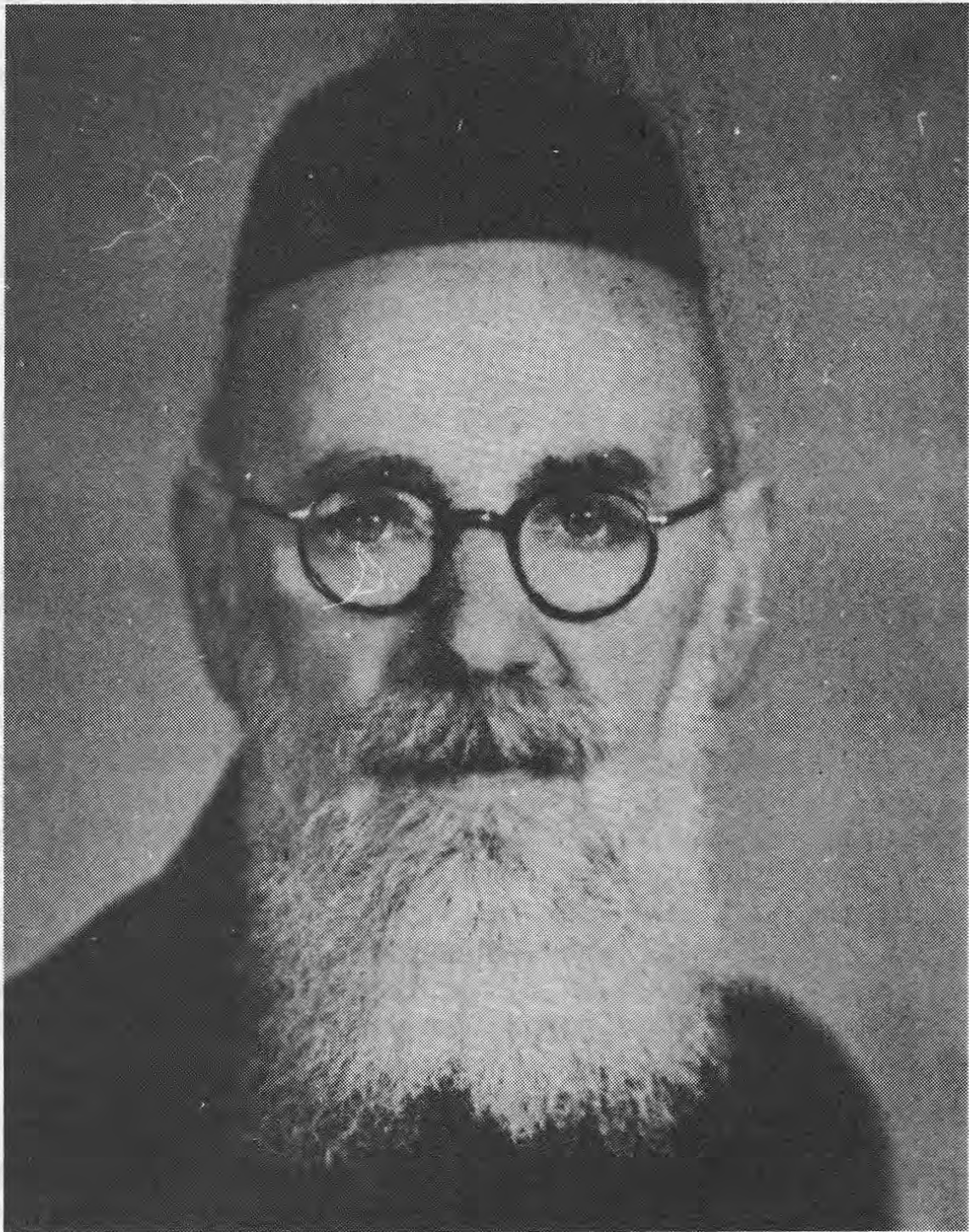
A harmadik költő neve: **Shlomo Ehrenkrantz**, ő szintén Kelet-Európából szakadt Brassóba, a 19. század közepén. Héber verskötetét Brodyban jelentette meg (1878). A kötet címe: *Ceror perahim* ("Virágcsokor").

Ehrenkrantz ebben a kötetében említést tesz barátjáról, Cvi Berger költőről, és közöl is tőle egynéhány költeményt.

Cvi Berger igazi költői lélek volt. Két héber verskötete maradt fenn kéziratban a «Bibliotheca Rosenthaliana» kéziratgyűjteményében (Amsterdam). Verseit Érmihályfalván írta, 16-17 éves korában, mint ő maga közli a verskötetek elején. *Yeshivá*-t végzett, és valószínű, hogy Magyarországon, majd Bécsben tanítással kereste meg kenyerét.

Verseket közölt a Stern M. kiadta *Kokhve Yichak*-ban, mint más költőtársai. Verskötetei: *Matarat ha-osher* ("A gazdagság célja") és *Keren cvi* ("Szarvasagancs"); filozófiai elmefuttatásokat, vallásos jellegű költeményeket, fohászokat, példabeszédeket tartalmaznak. Német—héber szótárt is szerkesztett, s a könyv végén közölt egy imát Ausztria uralkodójáért és hadseregéért.

Erdélyi rabbik galériája, 32

Glasner Akiba (1886-1956):
1921 és 1944 között kolozsvári orthodox főrabbi

Az eddig említettekén kívül voltak mások is, akik megpróbálták a héber hárfát pengetni.⁴⁰⁵ **Yichak Eizik Friedmann** Álmosd községből (Bihar vm.) 1885-ban *Divre shalom va-emet* ("A béke és igazság szavai") címmel kis füzetet adott ki, s ebben két hosszabb költeményt közölt. Az egyik az orthodoxia és neológia közötti harcról szól, a másik az igazság erejéről.

Munk Méir Ábrahám (1830-1907) nemcsak héber didaktikai verseket írt, hanem elbeszéléseket is, amelyekben korának problémáival foglalkozott. Életrajzában gazdag leírások olvashatók a nyitrai, lakompaki, kaboldi, galgóci, leipniki, szenicei és pozsonyi *jeshivá*-król és a bennük tanuló bachurokról. Egyik elbeszélésében ("Ein kol hadash tahat ha-shemesh", "Semmi sem új a nap alatt") a Dreyfus-perrel foglalkozik. Rövid kivonata megjelent Spitz Gyula magyar fordításában is: "Jerome ezredes. Igaz történet, a 18. századból".⁴⁰⁶ Versei közt találunk elégiát Gambetta és Kossuth Lajos halálára. Irodalmi munkásságáról fia, a neves nyelvész és népkutató, Munkácsi Bernát közölt dolgozatot, "Egy irodalmi hagyatékról" címmel.

Schwartz Sándor Ziskind (Szamosújfalu)⁴⁰⁷ a 19. század közepén héber verseket közölt a bécsi *Kokhve Yichak*-ban. Fordít Horatiustól és

---

⁴⁰⁵ Az erdélyi héber költészetéről lásd bővebben Moshe Carmilly-Weinberger, *Yalkut ha-meshorerim ha-ivriyyim me-Hungaria min ha-meah ha-XVIII ve-ad yemenu* ("Héber költők Magyarországon a XVIII. századtól napjainkig") (Tel-Aviv: Eked, 1977) (héberül); "Meshorerim ivriyyim be-Transylvania (Héber költők Erdélyben)", *Sinai*, 57 (Jerusalem, 1965), pp. 140-149; "Ahavat Ciyyon u-sefatah be-shirah ha-ivrit be-Hungaria (Cion és a héber nyelv szeretete a magyarországi héber költészetben)" *Bitzaron*, 27 (New York, 1966), pp. 119-128; "Hitpathut ha-shirah ha-ivrit be-Hungaria (A magyarországi héber költészet kifejlődése)", *Areshet*, IV (Jerusalem: 1966), pp. 368-417; V (1972), pp. 254-265; "Hebrew Poetry in Hungary", in: *Hungarian-Jewish Studies*, I (1966), pp. 295-342; "Romantism be-shirah ha-ivrit be-Hungaria (Romanticizmus a magyarországi héber költészetben)", in: *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, III (Jerusalem, 1977), pp. 229-240 (héberül); Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania* (5749 [1989]), pp. 89-91; Moshe Carmilly, "The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 10-20; uő, "A magyarországi héber költészet tematikája", in: *Évkönyv, 1985-1991* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1992), pp. 317-330.

⁴⁰⁶ *Magyar-Zsidó Évkönyv* (1905).

⁴⁰⁷ **Szamosújfalu**: Szatmár vm., ma: Buzesti, R.

Cicerótól. **Perlesz Ábrahám Cvi** nagykarolyi főrabbitól szintén találunk egy verset a Nagyváradon megjelent, de rövidéletű héber folyóirat, a *Bet Vaad le-Hakhamim* lapjain.

Nathan Friedländer (1819-1900) dési főorvos nemcsak magyarul és németül írt tanulmányokat, hanem otthon volt a héber nyelvben és kultúrában is. Szerepelt a *Kokhve Yichak* bécsi folyóiratban. Kapcsolatban állt a kelet-európai héber nyelvű körökkel. Mint már említettük, magyar hazafiasságáról tett tanúságot önkéntes orvosi szolgálatával Bem tábornok hadseregében.

A *Neta shaashuim* című kötet is héber költeményeket tartalmaz. Szerzője **Blumenthal Dávid** volt. A szerző egyéb munkái, az ifjúság nevelésével foglalkozó cikkek, Miskolcon, 1907-ben jelentek meg, a Lax Naphtali által kiadott kötetben.

A jelen sorok írója csaknem két évtizeddel ezelőtt Izraelben egy külön kötetben 26 erdélyi héber költőt mutatott be rövid életrajzokkal és költeményeik válogatásával.⁴⁰⁸

Zsidó folyóiratok

Az erdélyi héber költők szívesen közölték verseiket a *Kokhve Yichak* lapjain, Bécsben, mert ez a folyóirat széles körben ismert volt az askenázi világban. De adtak verset más kelet-európai héber folyóiratokba is (*Ha-Cefirah*, *Ha-Maggid*).

Az erdélyi zsidóságban eleven volt, s kivált a 19. század második felében, a héber nyelvű írásbeliség egységének tudata, élt bennük az érdeklődés a héber nyelvű zsidó kultúra iránt, s maguk is részt akartak venni a zsidóság héber nyelvű műveltségének, irodalmának megteremtésében.

A közelmúltban jelent meg Scheiber Sándor postumus bibliográfiája a magyar zsidó hírlapok és folyóiratok történetéről.⁴⁰⁹ Az erdélyi anyag, természetesen, szerepel benne. Sajnos, az összeállítás gyűjtőköre eleve nem terjedt ki a héber vagy jiddis nyelvű sajtóra. Ezt, valamint az évkönyveket és a *periodica* jellegű egyéb kiadványokat is, másoknak kell majd feldolgozniuk. Erdély és a Bánát héber nyelvű könyvnyomtatása többé-

---

⁴⁰⁸ *Yalkut ha-meshorerim ha-ivriyyim me-Hungaria min ha-meah ha-XVIII ve-ad yemenu* ("Héber költők Magyarországon a XVIII. századtól napjainkig") (Tel-Aviv: Eked, 1977).

⁴⁰⁹ *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), p. 176, nn. 9-16.

kevésbé áttekinthető azokban az értékes munkákban, amelyeket Naftali ben Menahem,⁴¹⁰ Yitzchok Yosef Cohen és Nathaniel Katzburg közöltek a héber nyomdákról, könyvekről, folyóiratokról és hírlapokról. Magunk a magyarországi és erdélyi héber költők bibliográfiáját adtuk ki a jeruzsálemi *Areshet* című folyóiratban.⁴¹¹

Yitzchok Yosef Cohen összeállítása⁴¹² szerint 1873 és 1944 között összesen 844 héber könyv és nyomtatvány jelent meg Erdélyben. Ebből Máramarosszigeten 205 (a legtöbb a 20. század első évtizedében), Szatmárban 177 (a legtöbb az 1930-as években), Szinerváralján 130 (a legtöbb az 1920-as években), Kolozsvárott 92 (a legtöbb az 1920-as években), Nagyváradon 73 (1921 és 1944 között) stb.

A jiddis és héber nyelvű sajtó egyik természetes központja volt Szatmár és Máramaros vármegyék orthodox zsidó közönsége.

Máramarosszigeten Abraham Güntzler 1874-ben héber nyelvű lapot indított, *Ha-Tor* ("A galamb") címmel, vegyes zsidó és nem zsidó híryanaggal — s részben éppen a szent nyelv hétköznapi használatának előmozdítása érdekében. A 4. kötet után a lap és szerkesztője Kolomeába költözött át, de máramarosi olvasóit innen is elérte. Szatmáron jelent meg az 1930 körüli időkben a *Meged Yerahim* című lap, anekdotákkal is. A két világháború között Kolozsvárott *Haemes* [*Ha-Emet*] címmel haszid hetilap jelent meg.

Ha nem is héber nyelven, hanem az erdélyi zsidóság többségének akkori nyelvén, magyarul, a két világháború között jelentős szerep jutott a héber nyelvű írásbeliség emlékezetének fenntartásában a hitközségek kiadványainak. Ezek a közlönyök, évkönyvek rendszeresen közöltek cikket, tanulmányokat az erdélyi zsidóság múltjának emlékeiről. Az erdélyi és bánáti nyugati szertartású (neológ) hitközségek «Országos Izraelita Irodá»-ja Lövy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi és Lax A. Salvator, az «Iroda» főtítkára szerkesztésében 1935/36 és 1940/41 között *Évkönyv*-et adott ki, ennek kötetei tartalmazznak a zsidó tudomány körébe vágó cikket is.

---

⁴¹⁰ Be-shaarei sefer (Jerusalem, 1967).

⁴¹¹ "Hitpatchut ha-shirah ha-ivrit be-Hungaria (A magyarországi héber költészet kifejlődése)", *Areshet*, IV (Jerusalem: 1966), pp. 368-417; V (1972), pp. 254-265.

⁴¹² Yitzchok Yosef Cohen, *The Sages of Transylvania, 1630-1944* (5749 [1989]), pp. 114-121.

Erdélyi rabbik galériája, 33

Briszk Mordechai (1887-1944):
1920 és 1944 között tasnádi orthodox rabbi

Az «Erdély-Bánáti Rabbiegyesület» az 1930-as években szintén kiadott *Közlemények*-et (összesen két kötete jelent meg), s ez között tudományos értekezéseket is a zsidó történelem és a bölcsélet köréből.

A «Bnai Brith Páholy» kiadásában jelent meg a *Bnai Brith Szemle*, az erdélyi zsidó «Diáksegélyező»-nek volt a kiadványa a *Kelet és Nyugat között* (Kolozsvár, 1937), mindkettő tartalmazott tudományos értekezéseket magyar nyelven. A *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár* Drechsler Miksa főrabbi és Naschitz Imre szerkesztésében Temesvárt jelent meg az 1935/36 és 1939/40 közötti években.

Zsidó tudományos cikkek tartalmazó mű a deportálás előtt Erdély és a Bánát területén utoljára 1943-ban jelent meg, a jelen sorok írójának szerkesztésében, Kolozsvárt. A munka: az *Antal Márk emlékkönyv* (1943). A kötet foglalkozik a kolozsvári zsidó gimnáziumok történetével, és benne láttak napvilágot Antal Márk dolgozatai a matematika köréből. A modern héber nyelv történetének sorsdöntő pillanatáról való emlék benne Eliezer Ben Yehuda, a héber nyelvújító héber nyelvű levelezése Bacher Vilmossal, az «Országos Rabbiképző Intézet» professzorával: az értékes dokumentumokat Löwinger Sámuel, a «Rabbiképző Intézet» akkori igazgatója adta ki.

Erdélyi jiddis irodalom

A magyarországi jiddis nyelvű irodalom története feldolgozójára vár. Volna munkája, mert a jiddis nyelvet Magyarországon beszélték már azelőtt is, hogy a haszidizmus a 19. század második felében a Kárpátokon keresztül utat vágott volna magának. Erős kétellyel fogadjuk azt a megállapítást, hogy a jiddis nyelv az erdélyi tájakról indult volna el, mint a sváb nyelv egyik dialektusa, a 9. században.⁴¹³ Valószínűbb, hogy a Rajna vidékén, a 11/12. század táján kialakult jiddis nyelv terjedt el Magyarországon is. Az askenázi világban mindenütt jiddist beszéltek. A haszidizmus terjedése legfeljebb megerősítette a zsidó közösségek jiddis nyelvhasználatát, Magyarországot illetően főként a Felvidéken és Észak-Erdélyben.

Hitközségek, Chevra Kadisák jegyzőkönyvei jelzik a jiddis nyelv használatát a magyarországi zsidóság körében. A 18. században másolt

---

⁴¹³ Norman C. Gore, *Tzeenah Ureenah. A Jewish Commentary on the Book of Exodus* (New York, 1965), p. 13.

Pesah Haggada kéziratokban eléggé általános volt a *jüdisch-deutsch* fordítás, és a hitközségi dokumentumokban szintén sűrűn kerül elénk jiddis szó vagy hosszabb-rövidebb fordulat, s van nem egy teljes egészében jiddisül írt irat.⁴¹⁴ A 19. században pedig már találkozunk eredeti jiddis irodalmi alkotásokkal is. A magyarországi zsidók körében jiddis nyelvű eredeti dalok, balladák, purimra írt vidám játékok (*Purimspiel*), bölcső- és bordalok, mesék és rövid történetek, magyar népdalok jiddis fordításai, közmondások mind tanúskodnak e nyelv erős használata mellett. Az úgynevezett *Ceena u-reena* vagy — a jiddis kiejtés szerint — *Cene-rene*, amely a Biblia jiddis fordítása, vagy inkább parafrázisa, s bőségesen tartalmaz ugyancsak jiddis nyelvű magyarázatokat, leginkább agádikus midrást is, és amelynek szerzője Rabbi Janow (16. század): népszerű olvasmány volt a magyarországi zsidó nők körében.

A magyarországi jiddisnek vannak dialektusai. Másképp beszéltek Burgenlandban, mint a Hegyalján vagy a Felvidéken, s megint másképp Erdélyben. Az *IVO Bleter*⁴¹⁵ és a *Magyar Zsidó Szemle* némely évfolyamában gazdag anyag található a magyarországi jiddis köréből.⁴¹⁶

Az erdélyi jiddis irodalom képviselői csaknem mind Máramarosszigetről és környékéről származnak. Itt volt a legerősebb a haszid hatás. Itt a falusi, kisvárosi zsidók egymás között többnyire jiddisül beszéltek, az anyanyelvük volt a jiddis. — A jiddis nyelv jelentőségéről Schön Dezső írt könyvet: *Tízmillió zsidó nyelve* (1942).

Önálló verskötet is megörökíti híres a máramarosszigeti *marshalik*, "(lakodalmi) tréfacsináló" **Herman (Hersch Léb) Gottlieb** (1841-1931) munkáit, akinek versgyűjteményét: *Lider fun mayn leben* címmel unokái adták ki (Seini, 1933). Népszerű volt a jiddisül beszélők körében. Tehetségét apjától örökölte, Rabbi Mechl *marshalik*-tól, aki maga is verselt jiddisül. Őtőle származik a "Dus lid fin kigely", amely Schiller, "Das Lied von der Glocke" paródiájául íródott.

A legtehetségesebb jiddis költő a nagybocskói⁴¹⁷ születésű **Holder József** (1893-1945) volt. Szüleivel, testvéreivel, kik mind - a lányok is - tanultak, Máramarosszigeten élt gyermekkorában. Húga, Judit is írt jiddis verseket. Holder jiddis meg héber versei, illetve fordításai a világ különböző jiddis és nem jiddis lapjaiban jelentek meg. *Oft singt sikh* című verskötetét

---

⁴¹⁴ MZsO X, pp. 569-570, no. 675 (Pozsony, 1766).

⁴¹⁵ IVO vagy JWO, később: YIVO: *Yidisher Visnshaftlekher Institut*, "Zsidó Tudományos Intézet", Vilno.

⁴¹⁶ *IVO Bleter*, 14 (Jan.-May, 1939), pp. 436-452.

⁴¹⁷ Nagybocskó: Máramaros vm., ma: Velikij Bicskiv, U.

Vilnában adták ki (1928). Már 15 éves korában közölt héber nyelvű elbeszélést a krakkói *Ha-Micpe* lapjain. Első jiddis alkotása ("Jekil mit dem Huhn") a szigeti *Yidisher Tzeytung*-ban (1911. július 20) és a *Yidishes Blat*-ban (1911. november) látott napvilágot.

Holder jiddisre fordította Madách Imre művét, «Az ember tragédiája»-t (*Di tragedie fun menshen*), a fordítás folytatólagosan jelent meg a *Tschernowitzer Blätter*-ben, de önállóan, kötetben azóta is kiadatlan.

Verseiből Holder saját maga fordított magyarra: "A rekamién", "Téli dal", "Dal régi módra", "Lemondó levél".⁴¹⁸ Bródy László, Szegedi István, Lóránt Mihály és Vér Andor is ültettek át verseiből magyarra.⁴¹⁹

Holdertől számos eredeti magyar vers is származik: "Emlék", "Dalol a vérem", "Valahol valaki dalol", "Negyvenöt".⁴²⁰ A költő meghalt 1945-ben, Budapesten.

Berl Schnabel a harmadik jiddis költő Erdélyben, aki önálló versgyűjteményekkel jelentkezett: *Millnergass. Lieder* (Bucuresti: Farlag Scholem Alejchem, 1936) és *Zise-Bagis. Das gesang fun neger-folk. Iberdichtungen* (M.-Sziget: Centrala, 1936). Költészetének tárgya: szegénység, szerelem, fájdalom. (Írt cigány-verseket is.) A *Múlt és Jövő*-ben Holder József mutatta be, fordítás-részletekkel (1936).

Máramarosszigeten 1932-ben *Ojfgang* címmel jiddis irodalmi folyóirat indult (1932), s néhány évig fenn is tudott maradni. A szigeti ifjú jiddis költők együttesen adták ki a *Ying Marmaresh* című antológiát (1941), legjobbjuk Wolf Tambur volt. Később, már a második világháború és a Vészkorszak után Bukarestben egy gyűjtemény jelent meg munkáikból, ugyancsak *Ojfgang* címmel (1964). Az erdélyi jiddis irodalmat gazdagították költészettel, elbeszélésekkel még: I. Feintuch, King Cheskel, Apsan Herzel és Jehiel Steinbach.

Az északkeleti Kárpátok vidékén magyar embernek is forgott a nyelve jiddisre. Ennek köszönhetjük azt a szép kötetet, amelyet Kányádi Sándor adott ki *Erdélyi jiddis népköltészet* címmel.⁴²¹

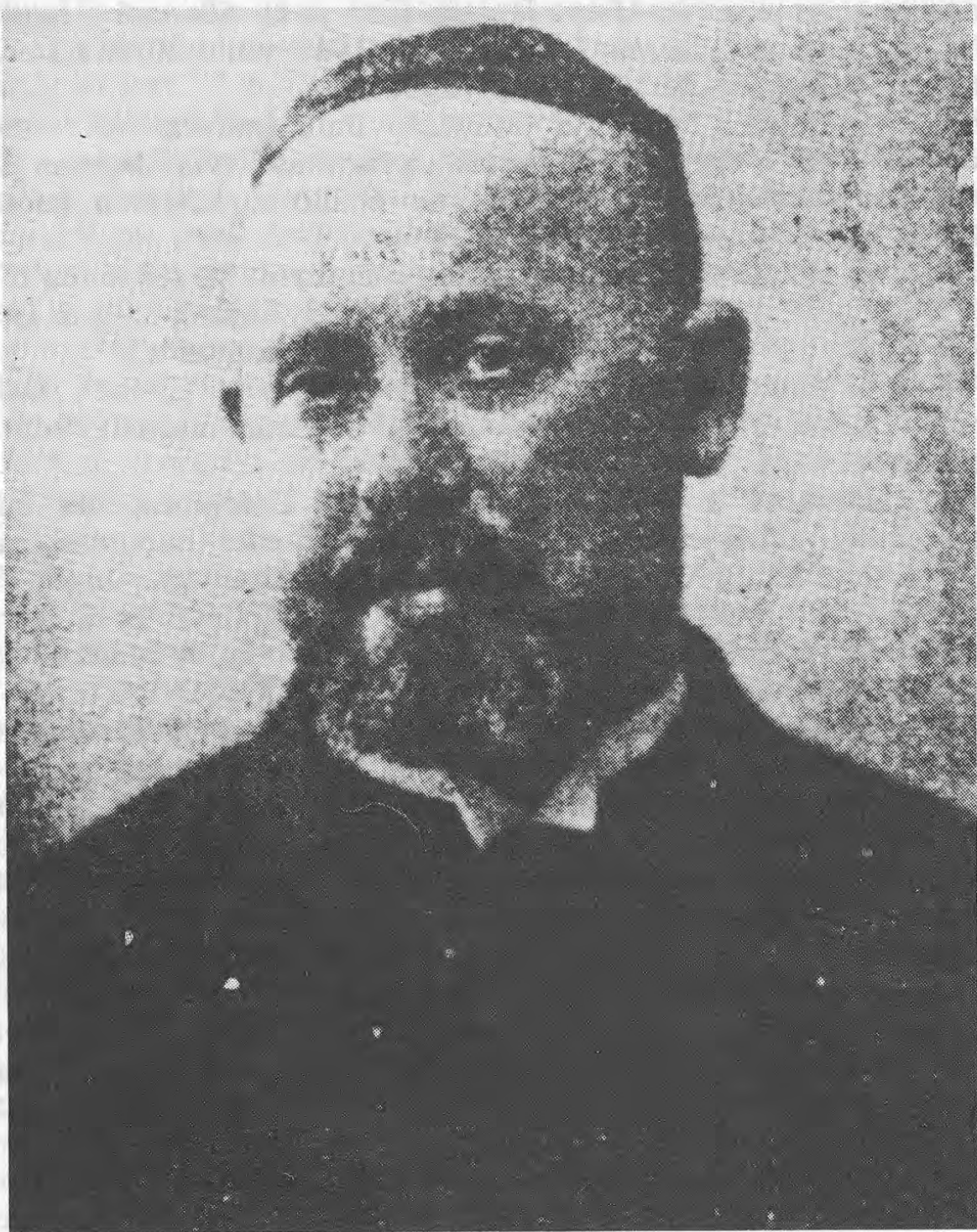
⁴¹⁸ *Múlt és Jövő*, 27 (1937), p. 108.

⁴¹⁹ *Múlt és Jövő*, 11, nos. 23-24 (1921), p. 5; no. 34, p. 11; 13 (1933), pp. 151, 199, 257; 14 (1934), pp. 171, 267, 339; 15 (1935), p. 62.

⁴²⁰ *Múlt és Jövő*, 15 (1935), p. 378.

⁴²¹ *Erdélyi jiddis népköltészet*. Válogatta, fordította és az utószót írta Kányádi Sándor. Szakmai szempontból átnézte és a jegyzeteket készítette Jólesz László. Zenei szakértő Almási István. Illusztrálta Szántó Piroska (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

Erdélyi rabbik galériája, 34

Nebel Ábrahám Izsák (1887-1967):
1924-ben fogarasi, majd 1925 és 1944 között nagyszalontai,
s 1945-ben lugosi neológ főrabbi

Az *Erdélyi jiddis népköltészet* lapjain Kányádi az eredeti jiddis dalszövegeket latin betűs átírásban közli, az ügyes, művészi értékű magyar fordításokat, melyek megőrzik a dal zeneiségét is, maga készítette. Hálával emlékezett meg Eizikovits Mihály 1938. évi máramarosi gyűjtéséről,⁴²² melyet — még kéziratból — fordításaihoz is felhasznált. A kötet szövegeinek nagyobb részéhez a dallamokat Almási István kolozsvári zenetudós állította össze.

Igazi alkotásnak nevezhetjük a könyvet, mert Kányádi — megfogadván jiddisül is beszélő apjának kérését, és teljesítve a neki tett fogadalmat — megmentette a feledésből, átmentette az irodalomba mártirhalált halt zsidók, részben máramarosiak, jiddis dalait. Egy elsüllyedt zsidó világ méltó emlékjele a könyv egy nem zsidó költői lélek részéről.

Végezetül mutatványképpen egy szakaszt idézünk a kötetből (pp. 42-43).

*"jidise kinder ih volt ajh an ejce geben
ir zolt nemen a huszid volt git geven
un farliszn in an ekszter hajder
vajl in di spetere jurn
az jidiskejt lozt zih hulile ojsz
far di kinder vusz vern gebojrn
zoln ojh zen vi a huszid zet ojsz"*

*"Zsidó gyerekek egy tanácsot adhatok
keressetek egy igaz haszidot
öltöztessétek föl haszid ruhába
és zárjátok be egy szobába
s ha még lesz zsidóság — Isten adja —
s ha kik születnek ezután
láthassa a zsidóság apraja nagyja
hogymilyen volt egy haszid hajdanán"*

---

⁴²² Ehhez lásd alább, pp. 454-455.

Erdélyi rabbik galériája, 35

Schreiber (Sofer) Hayyim (1887-1949):
1913 és 1949 között aradi orthodox főrabbi

X.

Zsidók az erdélyi magyar kultúrában

(19-20. század)

Magyar nyelvtudás

A 18. század közepétől kezdve az erdélyi zsidóság többsége írt és beszélt magyarul. Nagyszerű eredmény ez, ha tekintetbe vesszük, hogy 1880-ban Erdélyben "630 000 magyar közül csak 198 000 tudott írni-olvasni, 68.6 % írástudatlan volt."⁴²³ A zsidó magától értetődőnek és kötelezőnek tartotta a magyar nyelv elsajátítását. A románok és szászok azon voltak, hogy megerősítsék saját nyelvük helyzetét, mert erős nemzeti mozgalom fenntartása volt a céljuk. "Ámbár már századok óta együtt laknak, (...) sem egyik, sem másik a maga nyelvét és szokását a másikéval fel nem cserélte, hanem mindenik a magáéhoz makacsul ragaszkodik" — állapította meg róluk Fényes Elek.⁴²⁴

Mint ismeretes, II. József elrendelte, hogy a közigazgatásban a német nyelv használandó. A középiskolákba nem vettek fel olyan tanulót, aki nem beszélt és írt németül. Ily módon az oktatás a német nyelv terjedését szolgálta, s a magyar nyelvhasználat kiterjesztésének semmiképpen sem kedvezett.

A zsidóellenes érzelmű Fényes Elek, aki e téren megelőzte a fajelméletet, Joseph A. Gobineau-t⁴²⁵ (1816-1882) és Houston St. Chamberlaint (1855-1927), "első- és apró, második rendű" népekre osztotta fel Magyarország lakosságát. A zsidókat, persze, a másodrendű népek közé sorolta, a franciákkal (!), görögökkel, örményekkel, cigányokkal együtt. Az elsőrendű népek közé tartoznak nála a magyarok, a szláv nemzetek, a németek, s az "oláhok" is.⁴²⁶ Rendkívülinek mondható tehát Fényes Elek dicsérete és elismerése a zsidók iránt, az, hogy külön említi törődésüket gyermekeik nevelésével, no meg, hogy utal arra is: a zsidók nem

---

⁴²³ Szász Zoltán, in: *Erdély története* (1987²), III, pp. 1510, 1574-1575.

⁴²⁴ Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I (1841), p. 60.

⁴²⁵ *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-1855), amely tanulmány Noé három fiának (Sém, Hám és Jáfet) családfájából indul ki.

⁴²⁶ Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I (1841), p. 61.

analfabéták, tudnak írni és olvasni. A leginkább meglepő azonban az a megállapítása: a zsidók magyar anyanyelvűek.⁴²⁷

Történelmi tény, hogy többfelé is a nem magyarok által lakott vidékeken, például Bihar vármegye falvaiban, csupán az ott élő egynéhány zsidó lakos képviselte a magyar kultúrát. 1910-ben Erdély zsidó lakosságának 73%-a volt magyar anyanyelvű, és valószínű, hogy a következő esztendőök folyamán, az első világháború kezdetéig, arányuk elérte a 80 %-ot. A jelen sorok írójának Auschwitzban mártírhalált halt szülei hajdan, az 1914-1921. esztendőökben, a román lakosságú Vaskoh⁴²⁸ községben a Budapestről megrendelt *Tolnai Világlapja* rendszeres olvasói voltak.

Magyar hitszónoklat

Aradon 1844-ben magyarul jelent meg Friedmann Ábrahám simándi rabbi füzetnyi terjedelmű politikai röpirata, *Az izraelita nemzetnek védelmezése* címmel. 1845-ben, V. Ferdinánd király születése napján Friedmann rabbi magyarul prédikált, és szónoklata *Egyházi beszéd* címmel ugyancsak magyarul jelent meg, ugyancsak Aradon. Friedmann Ábrahámnak nagy érdemei vannak a magyar nyelv terjesztésében. Az első magyar nyelvű szónoklat az aradi templomban egyébként 1845. április 18-án hangzott el Steinhardt Jakab (Jákob) "héber hitszónok" ajkáról. Steinhardt Chorin Áron utóda volt a rabbiszékben, kortársai ezt a nevet adták neki: a magyar zsidóság Deák Ference, annyi mindent tett zsidó közügyekben. Vezető szerepet játszott az 1868/69. évi kongresszuson. Ő volt a pesti «Rabbiképző Intézet» szervezeti szabályzatának kidolgozására kiküldött hármas bizottság elnöke (1877).

Ezekiel ben Joseph Panet erdélyi országos főrabbi elhalálózásával a gyulafehérvári zsidók Kovács Miklóshoz, Erdély r. katolikus püspökéhez fordultak, és segítségét kérték, hogy "magyarul is tudó" főrabbit találjanak, olyan személyt, aki főiskolát (valószínűleg *jeshivá*-ra gondoltak) alapítana, és aki a német nyelven kívül magyarul is tudna tanítani. Kérik a püspök közbenjárását a kormányzéknel, hogy rendeljék be Gyulafehérvárra

---

⁴²⁷ Orbán Balázs, Brassó lakosságáról szólva, mintegy magától értetődően állapítja meg: "(...) vannak még kis számban örmények, izraeliták és cigányok; de mindezek a magyar nemzetiség keretébe vonhatók be." Lásd *A székelyföld leírása*, VI (1873), p. 263.

⁴²⁸ Vaskoh: Bihar vm., ma: Vascau, R.

Erdély rabbijait, köztük a szilágyságiakat, ahol "számosan lakó izraeliták" élnek, hogy főrabbit válasszanak. A rabbik össze is gyűltek, és Oppenheimer Hirsch temesvári rabbit jelölték a tisztségre, ő azonban nem vállalta a megtiszteltetést. Végül Friedmann Ábrahámot választották meg. Friedmann 1879-ig működött. Ő volt Erdély utolsó országos főrabbija.⁴²⁹

A 18. század végén a *haszkála* (felvilágosodás), a 19. század elején pedig az úgynevezett reformmozgalom próbálta szerencséjét Magyarországon. A *haszkála* főként a városok zsidó lakossága körében tudott terepet nyerni. A reformmozgalom a radikális változtatások, újítások keretében a templomi szertartásból és az imakönyvekből el akarta távolítani a Cionba való visszatérés reményére utaló imákat. A zsidó hagyomány szempontjából ez a program túl messzire ment el, s lényegében nem is valósult meg, azonban, túlzás ide vagy oda, annyit mindenképpen jelzett, hogy a német, osztrák vagy magyar és erdélyi zsidók komolyan vették az emancipációs törekvéseket: hazájuknak tekintették azt az országot, amely befogadta őket — helyesebben, amelytől ők a befogadtatást kérték és remélték. Maga a reformmozgalom, mint már korábban említettük, Erdélyben nem talált sok követőre. De az erdélyi zsidók mégiscsak átvették a magyar nyelvet, s többségük az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) értelmében a magyar állam polgárának tekintette magát.

A 19. század közepétől kezdve az erdélyi és bánáti *kongresszusi* vagy *neológ* zsidó gyülekezetekben főként a budapesti «Országos Rabbiképző Intézet»-ben végzett rabbik szolgáltak — teljes odaadással és lelkiismeretesen. Tudományos és pasztorális működésük megerősítette a hitközségek vallási és kulturális életét. Az erdélyi és bánáti hitközségekben összesen 35 rabbi-diplomával rendelkező rabbi működött a rabbiképző intézetek megnyitása óta eltelt mintegy száz esztendő során. (Közülük összesen 8 a bécsi, berlini vagy bresloui rabbiképzőben végezte tanulmányait.) A neológ rabbik magyar nyelvű előadásaikkal és templomi szónoklataikkal a magyar nyelvet és kultúrát is terjesztették, s megszilárdították az erdélyi zsidóság magyar műveltségét. E rabbik közül többen gyülekezetükkel együtt mártirhalált szenvedtek az 1944. évi deportációban. Nevük, életpályájuk emlékét őrzi az «Intézet» alapításának

---

⁴²⁹ Csetényi Imre, "Zsidó vonatkozások a reformkor szépirodalmi sajtójában", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából* (1926), p. 130 (ő az 1846. esztendőt említi). A *Zsidó lexikon* (1929) szerint (p. 58) 1845-ben történt az eset. Lásd még Eisler Mátyás, "Az erdélyi országos főrabbi", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1901), pp. 243-244.

100. évfordulójára készült emlékkönyv: *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1977. A Centennial Volume* (1986).

A tudós rabbik szombatonként és ünnepnapokon tartott szónoklatai (*derasha / dróse*) rendszerint időszerű kérdésekkel foglalkoztak. Felvilágosították, irányították, tanították híveiket. A rabbik a felvilágosodás eszméit is felhasználták a zsidó tanítások elmélyítésére, a szószékről is foglalkoztak a modern zsidó világlátás kérdéseivel. A nyomtatásban is megjelent — s így fennmaradt — beszédek, amelyeknek egy részét a budapesti «Rabbiképző Intézet» könyvtára őrzi, tanúskodnak tárgyválasztásukról, stílusukról. Kecskeméti Lipót egyéni stílusát megörökítette már említett *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság* című gyűjteménye. Kiemelkedik szónoklataival Vágvölgyi Lajos aradi főrabbi (1906-1941), aki nemcsak magyarul prédikált, hanem kitűnő német szónok is volt. Drechsler Miksa temesvári főrabbi beszédeit a filozófiai elmélyedés jellemezte. Ugyancsak Temesvárt, Drechsler fiatalabb rabbi-társa, majd utódja, Neumann Ernő főrabbi évtizedeken át szinte országnyi terület zsidóságát látogatva tartotta fenn a nemes hitszónoklat hagyományát, s — már a második világháború után, felhasználva a technikai modernizáció lehetőségeit, Románia magyar nyelvű zsidósága számára kialakította a rádiós prédikáció műfaját is. Nevüket csupán példaként említettük meg. Sok más rabbi érdemelne említést ebben az összefüggésben. Alapos zsidó tudás, korszerű műveltség, a magyar nyelv minden gazdagságának birtoklása tette őket igazi mesterekké.

Nyilván a Budapesten megalakult, de országos hatókörű «Izraelita Magyar Irodalmi Társulat» (IMIT) mintájára Kolozsvárt az 1900-as években «Izraelita Felolvasási Egyesület» működött. Megszervezésében valószínűleg Eisler Mátyás főrabbinak volt döntő szerepe. Ugyanakkor a kolozsvári orthodox izraelita hitközség tagja volt az IMIT-nek.⁴³⁰ 1940-ben, amikor a második bécsi döntés Észak-Erdélyt visszacsatolta Magyarországhoz, az IMIT Kolozsvárt újból megkezdte tevékenységét.

Magyar zsidó írók

Nem a szószék és előadói pulpitus volt az egyetlen eszköz Erdélyben a magyar nyelv és kultúra terjesztésére a zsidók körében. A zsidó írók, költők,

---

⁴³⁰ Lásd *Évkönyv* (1908), p. 428.

színészek, újságírók mind Erdély magyar kultúráját szolgálták.⁴³¹ Sokan, akiknek pályája Erdélyben kezdődött, később Budapesten folytatták működésüket. Például, Bródy Sándor, aki három éven át (1888-1890) élt Kolozsvárt, s többek között az *Erdélyi Híradó*-t, *Erdélyi Képes Újság*-ot, *Kolozsvári Élet*-et szerkesztette; valamint Szép Ernő, Bíró Lajos. Itt csupán azokat említjük meg, akik Erdélyben maradtak, s ottani tevékenységükkel gazdagították a magyar kultúrát. Írtak, újságot alapítottak és szerkesztettek, színházat vezettek vagy színpadon játszottak, zenét írtak, festményt, szobrot készítettek. S mindezt 1919 és 1940 között is, azokban az esztendőkből, amelyekben Erdély román fennhatóság alatt volt.

Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* (1941) című könyvében részletesen leírja a magyar írók életét, küzdelmét a két világháború közötti Erdélyben. Ligetin kívül Karácsony Benő, Szántó György, Bárd Oszkár és a később kitért Kádár Imre is részt vettek a gr. Bánffy Miklós és br. Kemény János által létrehozott «Erdélyi Helikon» irodalmi társulás tevékenységében. Az erdélyi zsidó írók gazdag irodalmi munkásságukkal számottevően hozzájárultak az «Erdélyi Szépmíves Céh» programjának megvalósításához is a magyar nyelv és kultúra fenntartásában, megerősítésében. A zsidó írók nem voltak idegenek "a magyar ugar"-on, mívelték szeretettel, felelősség-érzettel. Az erdélyi magyar irodalomban nem egy zsidó író szerzett nevet magának, a határokon túl is. Jutalmuk 1944-ben a haláltáborokban elszenvedett mártíromság volt. A magyar kultúra szenvedte meg a történelem kárát. Vegyük sorba az erdélyi zsidó írókat.

Kolozsvárt élt **Karácsony Benő** (Klärmann Bernát)⁴³² ügyvéd (1888-1944), akinek első regénye 1927-ben jelent meg Kolozsvárt, az «Erdélyi Szépmíves Céh» kiadásában, *Pjotruszka* címmel. További regényei: *Új élet kapujában* (Kolozsvár, 1932); *Napos oldal* (Kolozsvár, 1936); *Utazás a szürke folyón* (Kolozsvár, 1940); *A megnyugvás ösvényein* (Bukarest, 1946). "Dickensre emlékeztető szelíd humora, regény-cselekményének epikai szélessége, stílusának kristályos tisztasága, ritka bölcselmi kedélye és akaratlanul is megnyilatkozó hamisítatlan erdélyiessége anyaországi viszonylatban is igen nagy népszerűséghez juttatták" — írta róla Ligeti

---

⁴³¹ Az alábbiakhoz jobbra Benedek Marcell, szerk., *Magyar irodalmi lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965) adatait használtuk (erre alább külön nem hivatkozunk), kiegészítve, ahol lehetett, az újabb lexikonok és kézikönyvek alapján.

⁴³² Életrajzához lásd RMIL, II (1991), pp. 623-626.

Ernö.⁴³³ Karácsony Benő vígjátékot is írt, amely több városban került bemutatásra. A darab címe: «Válás után» (1923). Az író 1944 május-júniusban a kolozsvári gettóból Auschwitzba deportálták, s onnan nem tért vissza.⁴³⁴

Kolozsvárt írt, dolgozott **Indlg Ottó**⁴³⁵ (1890-1969), aki Budapestről visszatért Erdélybe és ott az *Ellenzék*-nél helyezkedett el. Később ismét Budapestre költözött. Színműveivel: «A torockói menyasszony» (1931), «Tűz a Monostoron» (1932), «Ember a híd alatt» (1933) stb. komoly színpadi sikert ért el, darabjait külföldön is sokat játszották.

Gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki **Ligeti Ernő**⁴³⁶ (1891-1945), aki az «Erdélyi Szépmíves Céh» kiadásában elsőnek megjelent regényében megírta addigi élete történetét: *Föl a bakra* (Kolozsvár, 1925). Pályakezdő verseskötetéről, *Magányosan ezer tavasz közt* (Nagyvárad, 1913), Tóth Árpád és Ady Endre is írtak. Ady idézi Tóth Árpádot: "Ligeti erős legény..."⁴³⁷ Ligeti részt vett Erdély majd minden magyar irodalmi megmozdulásában. Az «Erdélyi Szépmíves Céh» egyik alapító tagja volt, s állandó résztvevője az «Erdélyi Helikon» marosvécsi irodalmi találkozóinak, 1934-ben azonban kivált a csoportból. Művei közül megemlítjük: *Belvedere* (Kolozsvár, 1921); *Az ifjító szűz* (Kolozsvár, 1925); *A kék barlang* (Kolozsvár, 1927); *A két Böszörményi* (Kolozsvár, 1931); *Az ő kis katonája* (Marosvásárhely, 1931) *A kuruzsló* (1933); *Jákob az angyallal* (Nagyvárad, 1940); *Rózsaszüret* (Kolozsvár, 1941); *Noé galambja* (Budapest, 1943) című regényeit; *Vonósnégyes* (Kolozsvár, 1928) című elbeszélés-kötetét. Tanulmányai: *Erdély vallatása* (Kolozsvár, 1922); *A páneurópai mozgalom* (1933) és valamennyi közül talán a legfontosabb, dokumentum értékű könyve: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemei élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár, 1941). 1943-ban Budapestre költözött. Itt, a Liszt Ferenc téren a nyilasok

---

⁴³³ Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma* (1941), p. 94.

⁴³⁴ Lásd Tót H. Zsolt, *Széttagosott ösvény. Karácsony Benő élete és műve* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994). Életrajzi adatokhoz, gettóba kerüléséhez (kortársi visszaemlékezésekkel, többek között Salamon Lászlótól): pp. 5-19, s egyébként műveihez. A szerzőnek a zsidósághoz való viszonya némely részletét illető kérdéseire annak idején a jelen sorok írója levélben válaszolt, az idézetet lásd uo., p. 110.

⁴³⁵ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), p. 362.

⁴³⁶ Életrajzához lásd RMIL, III (1994), pp. 380-384.

⁴³⁷ In: *Ady Endre publicisztikai írásai*, szerk. Vezér Erzsébet (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), III, p. 463.

1945. január 11-én hálából agyonlőtték azt az író, aki egész életével, tehetségével a magyar kultúrát szolgálta Erdélyben.⁴³⁸

Szép alkotásokkal gazdagították a magyar nyelvű regényirodalmat: Szántó György, Markovits Rodion, Raffy Ádám és Bárd Oszkár.

Szántó György (1893-1961) Lugoson nevelkedett. Vallásos zsidó szülők gyermeke volt. "Szerettem a péntek estéket. Ünnepeységük olyan meghitt volt, családias, derűs nyugalomú, szinte kedélyes templomi hangulat. Apám mosolyogva mondta az imákat héberül, amelyekre még gyermekkorából emlékezett, és közben simogatta a nyakamat, amint előtte vagy mellette állottam a padban aszerint, hogy volt-e a szomszéd vagy sem" — írta "Lugosi emlék" című visszaemlékezésében.⁴³⁹ Az első világháborúban sebesülésben elvesztette egyik szemét. Jónévű festő volt, a kolozsvári román Opera díszlettervezője, s pár évvel később, amikor teljesen megvakult, kényszerűen az írásra adta magát, s ez írói hírnevet hozott számára. Regényei: *Sebastianus útja elvégeztetett* (Arad, 1924); *A kék lovas* (novellák, Arad, 1924); *Bábel tornya* (Brassó, 1926); *Mata Hari* (Kolozsvár, 1928); *A földgömb* (Kolozsvár, 1929); *A bölcső* (Kolozsvár, 1929); *Utolsó hajnal — első hajnal* (1930); *Stradivári* (Kolozsvár, 1933); *Fekete éveim* (Kolozsvár, 1934); *Aranyágacska* (Kolozsvár, 1935); *Ötszínű ember* (1960). Verskötete: *Schumannal a karneválban* (Arad, 1925). Történeti drámáját, «A sátoros király»-t 1936-ban adták elő a budapesti «Nemzeti Színház»-ban. *Periszkóp* címmel kiadott havi folyóiratában az expresszionizmus irányzatának hódolt. Korábban festészetében is ezt a művészeti stílust követte.

Markovits Rodion⁴⁴⁰ (1884-1948), aki az 1927-ben megjelent *Szibériai garnizon*-jával valóságos világhírré tett szert, Szatmáron ügyvédeskedett, s onnan küldte tudósításait Kolozsvárra, a *Keleti Újság*-hoz. Itt jelent meg folytatásokban a szibériai hadifogságáról szóló regénye is; majd a budapesti «Genius» újból kinyomatta, hogy azután megjelenjen angol, cseh, finn, francia, holland, kínai, német,⁴⁴¹ olasz, román, spanyol nyelvű fordításokban is. Folytatása ennek a könyvnek az *Aranyvonat* (1929), amely már csak mérsékelt sikert ért el. Markovits Rodion végül Temesvárra költözött és a *Temesvári Hírlap*-nak lett a munkatársa. Zsidó témájú, gyermekkori emlékeit feldolgozó kötete: *Reb Ancsli és más avasi*

---

⁴³⁸ Lásd Mester Sándor, *A toll mártirjai* (Budapest, 1947).

⁴³⁹ In: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (5701 — 1940/41), p. 128.

⁴⁴⁰ Életrajzához lásd RMIL, III (1994), pp. 481-483.

⁴⁴¹ Németre nem kisebb irodalmi személyiség, mint Hatvany Lajos fordította.

zsidókról szóló széphistóriák (Kolozsvár, 1939). Egyéb művei: *Ismét találkozom Balthazárral* (Szatmár, 1925); *Sánta farsang* (Budapest: Pantheon, 1933); *Egy öreg partizán naplója* (Kolozsvár, 1945).

Raffy Ádám (eredeti neve: Kupfer Miksa) (1898-1961) orvos, 1924 és 1938 között Aradon, majd Nagyváradon működött, s végül 1947-ben Budapestre költözött. Művei időrendi sorrendben: *A máglya* (Giordano Bruno életregénye) (Budapest, 1936); *A léleklátó* (Mesmer doktor életregénye) (Budapest, 1937); *Heródes* (1939; 1981²); *A bölcsek köve* (történelmi regény Paracelsusról) (Nagyvárad, 1941); *Séta Bellagioban* (Nagyvárad, 1941); *Örök szomjúság* (Eleonora Duse olasz művésznő életregénye) (1943); *Kárhozottak* (Budapest, 1948); *Erdélyi Szent Johanna* (Budapest, 1948); *Vesalius* (Budapest, 1951); *Wenn Erasmus ein Tagebuch geführt hätte* (dokumentatív regény) (Budapest, 1955); *Két malomkö között*⁴⁴² (Budapest, 1955); *Ha Giordano Bruno naplót írt volna* (dokumentatív regény) (Budapest, 1957; 1987²). Fordított Maurois és Lefebvre műveiből. Relle Pállal közösen kiadta az *Örök betűk* című tízkötetes antológiát és az *Erdélyi egyetemes könyvtár-t* (1940-1942). "A soha nem pihenő elmék közé tartozott. *Nulla dies sine linea* — vallotta, s ehhez képest vetette papírra készülő műveinek, egyszerre többnek is, jegyzeteit (...). Mindig és következetesen ott kutakodott az emberiség történelmének ama pontjain, ahol az igazságkeresés, a szabadságvágy összemérte erejét az ellenkező hatalmakkal (...)" — írta róla szép búcsúztatójában szintén erdélyi eredetű író-társa, Jékely Zoltán.⁴⁴³

Raffy két fia, **Réz Ádám** (1926-1978) és **Réz Pál** (1930-), már mindketten Budapesten, mint műfordítók és irodalomtörténész filológusok beírták nevüket a magyar irodalomtörténetbe. Réz Pál egy visszaemlékező interjúban gyermekkori élményei alapján néhány szóval tömör jellemzését adta Arad és Nagyvárad magyar zsidó kultúrájának: "Evidencia volt, hogy az ember magyar. A szüleim alig tudtak románul. Az erdélyi zsidók magyarok voltak."⁴⁴⁴

Bárd (Wettenstein) **Oszkár**⁴⁴⁵ (1893-1942) galgói⁴⁴⁶ körorvos kezdettől fogva tagja volt az «Erdélyi Szépmíves Céh»-nek, de 1933-ban

---

⁴⁴² A fentebb futólag említett Rozsnyai Dávid életéről.

⁴⁴³ Újra közölve in: Jékely Zoltán, *A Bárány Vére* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), pp. 305-306.

⁴⁴⁴ "Piros almák a Maroson. Réz Pállal beszélget Rakovszky Zsuzsa", *Beszélő*, ÚF 3, no. 12 (1992. március 21), pp. 39-43.

⁴⁴⁵ Életrajzához lásd RMIL, I (1981), pp. 170-171.

⁴⁴⁶ Galgó: Szolnok-Doboka vm., ma: Gilgau, R.

többedmagával, részben éppen az őt ért méltánytalanságok miatt, elkülönült az EMÍR, «Erdélyi Magyar Írói Rend» nevű szervezetbe. Első kötete *Bálványok, bilincsek* címmel jelent meg (1912). 1911-ben a *Haladás* című szépirodalmi lapot, 1914-ben az *Erdélyi Figyelő*-t szerkesztette. 1922-től a Kolozsvárt megjelenő *Napkelet* főmunkatársa volt, de költői műveit szinte minden erdélyi irodalmi lap közölte. *Mi lesz velünk?* címmel verseinek gyűjteménye saját kiadásában jelent meg (1924). Az «Erdélyi Szépmíves Céh» Liszt Ferencről írt "színpadi regény"-ét (Kolozsvár, 1932), a *Minerva* pedig Teleki Lászlóról írt művét (1936) adta ki. Színdarabjai közül Janovics Jenő színigazgató mutatta be «Halál és még több» (1920), «A csoda» (1920), «Citera», «Sylvio lovag» (1921) és «Professzor úr» című darabjait. A zsidótörvények idején írta "Haza" című versében: "(...) hazát több módon lehet elveszíteni, / de ő bennünket el nem vesz soha!"⁴⁴⁷

Szilágyi András (1904-1984) kolozsvári orvos *Új pásztor* című regényében, amely Párizsban jelent meg (1930), a *Le Monde* könyvsorozatában, az erdélyi parasztság sanyarú helyzetét írta meg, és vázolta a körükben uralkodó forradalmi hangulatot.⁴⁴⁸ Szilágyi a könyv előszavában a következőket írja: "Úgy éreztem, jó könyvet csak akkor írhatok, ha elrugaszodom az egész úri világtól, ha beléjük rúgok, ha provokálom, ha harcra hívom és megtámadom őket." Nem meglepő, hogy Szilágyit 1932-ben letartóztatták, kommunista tevékenység vádjával. Emiatt nem folytathatta "Gyalogszerrel Erdélyben" című riportsorozatát sem a *Bukaresti Lapok*-ban. (A sorozat csak 1961-ben jelent meg teljes egészében Bukarestben.) Az *Új pásztor*-t és a hangban hozzá hasonló másik alkotását: *Az idő katonái* (Kolozsvár, 1931) kitiltották Magyarországról, és 1944-ben a magyar cenzúra el is kobozta. Szilágyi a Gaál Gábor szerkesztésében megjelenő *Korunk*-nak volt munkatársa. Dachauból való felszabadulása után visszatért Kolozsvárra. Egyéb művei: *Hazai képek* (Bukarest, 1955); *Pista és Ilie* (Riportok, Bukarest, 1958).⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁷ *Korunk* (1938), no. 2.

⁴⁴⁸ Gaál Gábor igen meleg recenziójából: "Ez a könyv a legteljesebb könyv, ami hosszú idő óta a magyar irodalomban megjelent. (...) Itt eddig művészetszámba nem vett és művészetszámba nem érett motívumok lettek művésziakké anélkül, hogy elvesztették volna tény- és valóságerejüket." Lásd Gaál Gábor, *Válogatott írások*, I. 1921-1940. Tanulmányok és cikkek (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1964), pp. 362-366.

⁴⁴⁹ A második világháború után megjelent könyveihez lásd Réthy Andor bibliográfiai összeállítását, *apud*: Kántor Lajos — Láng Gusztáv,

Benamy Sándor⁴⁵⁰ (1899-1989) az 1920-as években erdélyi lapoknál dolgozott. Így az *Új Kelet*-nél is. Később bejárta a Közel-Keletet, s élményeit *Európától Ázsiáig* című könyvében rögzítette (1925). Bécsi és párizsi lapok munkatársa lett, majd 1934-ben Pestre költözött. Regényei közül megemlítjük: *Történet három ágyról* (Berlin, 1923); *Válságok évei* (1937); *Kalandozás a nagyvilágban* (1957). A magyar cenzúra lecsapott két könyvére: az *Állampolgár voltam Közép-Európában* (1940) című könyv második részére (teljes kiadása csak 1948-ban jelent meg, *Forduló világ* címmel), továbbá *Szerelem albérletben* (1938) című regényére. Utóbbiban támadja, kritizálja a polgári házasságot. Hat író társával, akik között volt Ligeti Ernő és Szántó György is, *A földalatti hármak* címmel "kollektív regény"-t írt (1933). Színművét: «Vissza a háborúba?» 1933-ban mutatták be a kolozsvári «Magyar Színház» színpadán.

Kolozsvárt jelent meg 1940-ben, az «Erdélyi Enciklopédia» kiadásában **Kahána Mózes**⁴⁵¹ (1897-1974) *Hat nap és a hetedik* című regénye, a Köves Miklós írói névvel, s amint elhagyta a sajtót, elkobozták. Ugyanerre a sorsra jutott *A Kárpátok alatt* című elbeszélés-gyűjteménye is, amelyben a «Romániai Kommunista Párt» illegális munkáját, harcát írta meg. Első verseit Kassák Lajos közölte a *Ma* című avant-garde folyóiratban. Kahána 1922 után egy ideig Marosvásárhelyen, majd Bukarestben élt, éveket töltött Doftaná, Románia hírhedt fegyintézetében. Szabadulását követően Berlinben, Párizsban, Moszkvában élt, visszatért Romániába, 1940-től Chisinau / Kisinevban lakott, s a szovjet hatóságoktól csak évekkel a második világháború után kapott engedélyt arra, hogy Budapestre költözzék.

Kaczér Illés (1887-1980) író, aki gazdag szépirodalmi alkotásokkal örvendeztette meg a magyarul, angolul, héberül olvasó közönséget, csehszlovákiai és erdélyi működése után 1938-ban Londonban, majd Izraelben telepedett le. Első nagy sikerét *Khafrit, az egyiptomi asszony* (1916) című regényével érte el, majd sorra következtek más munkái: *A király aludni akar* (1917); *A fekete kakas* (1918); színdarabok: «Megjött a

---

Romániai magyar irodalom, 1944-1970 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973), pp. 461-462. Néhány fényképet közölt az íróról, rövid interjú kíséretében, Marosi Ildikó — Erdélyi Lajos, *Közelképek* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974).

⁴⁵⁰ Életrajzához lásd RMIL, I (1981), pp. 193-194.

⁴⁵¹ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), pp. 583-585. Műveinek jegyzéke: Zimánné Lengyel Vera, *Kahána Mózes. Bibliográfia* (Budapest, 1977).

Messiás» (1921); továbbá: *Gólem ember akar lenni* (1922); *Tűz* (1922); *A vak ember tükre* (elbeszélések, 1923); *Ezüstfuvola* (1923); *Sárkányölő további kalandjai* (szatirikus regény, 1922); *Jancsi* (1922); *Zsuzsánna és a vének* (1923); *Az álomtelepes* (1924); *Dr. Hullá* (elbeszélések, 1926); *Három a csillag* (Tel-Aviv, 1956) stb. *Ne félj szolgám, Jákob* című regénye, Yehuda Edelstein héber fordításában, 1969-ban jelent meg Izraelben. *Ikongo nem hal meg* című, az «Aurora» kiadásában megjelent regényének (mely utóbb megjelent héberül is) terjesztését 1944. május 1-jén a m. kir. ügyészség "az állam fontos érdekeit érintő tartalma miatt" betiltotta. Scheiber Sándor külön tanulmányt szentelt a regényeiben felhasznált gazdag zsidó néprajzi anyagnak.⁴⁵²

Kolozsvár egykori kulturális életéhez hozzátartozott a kiváló **Salamon Ernő** (1912-1943) költő; és **Salamon László** (Salló Tamás) (1891-1983) költő, publicista, más lapok mellett 1924 óta az *Új Kelet* munkatársa, aki miután megjárta Auschwitz poklát, visszatért Kolozsvárra, s ott 1983-ban, 92 esztendőskorában hunyt el.⁴⁵³ Ugyancsak Kolozsvárt élt **Becski Andor** (1898-1978) költő, szerkesztő és húga, **Becski Irén** (1900-) költőnő. **Lakatos Imre**⁴⁵⁴ (1882-1944) esszéíró — Kuncz Aladárnak Párizsból, a századelőről,⁴⁵⁵ s mindvégig barátja —, aki Marosvásárhelyen élt, a deportálásban, Auschwitzban halt meg.

A zsidó származású erdélyi magyar értelmiségieket — tudósokat, publicistákat, újságírókat — itt külön nem vehetjük sorra. Többen közülük a szocialista mozgalomhoz csatlakoztak. Nem egy éppen az 1930-as évek végén volt kénytelen megtapasztani, hogy a zsidókat sújtó diszkrimináció elől nem menekülhet. Történeti tanulmány ürügyén a helyzet jó elemzését

---

⁴⁵² Scheiber Sándor, "Kaczér Illés és a zsidó folklór", in: *Évkönyv 1981/1982* (Budapest: MIOK, 1982), pp. 366-427; Ivan Sanders, "Ancient Legends, Modern History: Jewish Themes in the Works of Illés Kaczér", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 54-64.

⁴⁵³ A második világháború után megjelent könyveihez lásd Réthy Andor bibliográfiai összeállítását, *apud*: Kántor Lajos — Láng Gusztáv, *Romániai magyar irodalom, 1944-1970* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973), pp. 429-430. Fényképet közölt az íróról, a deportálásra is utaló rövid interjú kíséretében, Marosi Ildikó — Erdélyi Lajos, *Közelképek* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974).

⁴⁵⁴ Életrajzához lásd RMIL, III (1994), pp. 315-316.

⁴⁵⁵ Kapcsolatukra néhány adatot közöl, s Lakatosnak egy levelét is magába foglalja Kuncz Aladár leveleskönyve: *Levelek (1907-1931)* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982).

adta, például, Csehi Gyula (1910-1976), "1789 és a zsidókérdés" című cikkében (1939).⁴⁵⁶

Zsidó tárgyú szépirodalom

A zsidó tárgyú szépirodalom és költészet kezdetei magyar nyelven Erdélyben nagyjából az első világháború végét követő évekre estek. A már említett Kaczér Illés mellett főként az *Új Kelet* szerkesztőségi gárdájához tartozó írók voltak azok, akiknek munkásságában jelentős szerepet kapott a zsidó élet élményanyaga és a pozitív zsidó gondolatvilág.

A zsidó tárgyakat feldolgozó írók között találjuk Ujvári Pétert, Szabó Imrét, Giszkalai Jánost, Schön Dezsőt, Benamy Sándort, Sas Lászlót, Barzilay (Kugel) Istvánt, Adler Hubertet (Cvi Bar-Meir).

Ujvári Péter (1869-1931) kezdetben a *Szegedi Híradó* munkatársa, majd helyettes szerkesztője volt. Később (1901) *Magyar Szó* címmel szépirodalmi folyóiratot adott ki Szegeden, ahol a *Szeged és Vidéke* című lapot is szerkesztette. 1906-ban egyik megalapítója volt a «Magyarországi Hírlapírók Országos Szervezeté»-nek. 1907-ben Budapestre került, a *Magyar Hírlap*-nál és az *Egyenlőség*-nél dolgozott. Az 1920-1923. esztendőket Kolozsvárt töltötte mint az *Új Kelet* munkatársa, vezércikk-írója. 1923-ban Csehszlovákiába ment, s ott a *Szombat* (Érsekújvár), *Judea* (Pozsony) és 1926-tól az *Új Judea* (Kassa) szerkesztője volt. 1926/27-ben Budapesten az *Országos Egyetértés* főszerkesztője. Irodalmi műveiben nagyobb részben a vidéki zsidó életből merítette tárgyát. Közülük megemlítjük: *Legendák és krónikák* (Szeged, 1905); *Az újkeresztény* (1908), *A mécs mellett* (1908); *Tűzistenek* (1911); *Földanyánk lovagjai* (1914); *Astarte temploma* (1918); *A bosszúálló Isten* (1920); *A túlsó parton* (1920); *A cédrusfa daliája* (1921). «Leviathán» (1929) című színpadi alkotásában a zsidó közösség tragédiáját írja le az ukrajnai fehér ellenforradalom idején; 1929-ben a magyar hatóságok nem engedélyezték bemutatását. Jiddisre fordította e művet Holder József. Szerkesztette, nagyobb részben írta is, és kiadta a *Zsidó lexikon*-t (1929), mely hiányosságai és hibái ellenére is nélkülözhetetlen forrásmunka a magyarországi zsidóság történetének kutatásában.

Szabó Imre (1882-1943) először budapesti lapoknál dolgozott, majd Kolozsvárra került, s ott élete végéig az *Új Kelet* szerkesztőségi gárdájához

---

⁴⁵⁶ Újra közölve *Felvilágosodástól felvilágosodásig* című kötetében (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972), pp. 105-111.

tartozott. Művei közül megemlítjük: *Zsidócskák* (Kolozsvár, 1921); *Hulló csillagok* (regény, uo., 1922); *Szent Eliz. Egy modern leány regénye* (uo., 1923); *A piros zubbony* (uo., 1924); *Orrlik és hebbegő* (uo., 1924); *Zsidó komédiások* (uo., 1925); *A házmesterlány* (uo., 1926); *A légvárak urai* (uo., 1926); *Toledo* (uo., 1934); *Kelet kapujában* (uo., 1937); *Erdély zsidói* (uo., 1938); *Simon kancellár* (uo., 1940); *Babilon és Judea* (uo., 1942); *Róma és Judea* (uo., 1943). A *Magyar irodalmi lexikon* (1965), amely felsorolja Szabó Imre alkotásait, nem említi a következőket: *Rasi élete és kora* (Kolozsvár, 1935); *Mócsi és Ildikó*; *Utolsó máglya*. "F 25" című újságregényét, amelynek tárgya a zsidók hősiessége, antiszemita lapok megtámadták. Lefordította Oszip Dimov orosz-amerikai zsidó író «Szomorúságának énekese» című tragédiáját, a darabot a kolozsvári «Magyar Színház» 1926-ban mutatta be. A *Zsidó lexikon* munkatársa volt.

Giszkalai János (Widder Dávid) (1887-1951) irodalmi működése külön fejezetet jelent Erdély és a Bánát zsidó irodalmában. Neve egybeforrt az erdélyi cionizmus történetével. Verseit dalolták, szavalták Erdély és a Bánát zsidó gyülekezeteiben, cionista összejövetelein. Nemes szavú költő volt, aki erős hatást gyakorolt az erdélyi zsidó ifjúságra. Költeményeiből egy kötet a «Kadima» kiadásában jelent meg Kolozsvárt, 1925-ben, *Guschalav látomása* címmel. Versei közül a leghíresebb "A Messiás heroldja" lett, ebben Herzl Tivadart, a cionista mozgalom megalapítóját énekelte meg. A hosszabb verset teljes egészében héberre fordította Cvi Bar-Meir. Giszkalai elbeszélései közül megemlítjük a következőket: *Jönni fog még egy kippur napja, én Istenem* (Kolozsvár, 1925); *Rókák a romok között. Egy jelenet a nagy regényből, melyet 1800 évvel ezelőtt kezdettek meg* (Kolozsvár, 1925); *Vitéz Benája három útja. Kis emberek és nagy gyermekek számára*. Rajzolta Kóra Nándor (Kolozsvár, 1928). Ezek az elbeszélések mind héber címlappal jelentek meg. Giszkalai ezenkívül megírta a zsidók történetét két kötetben; a tanulmányt a «Kiryat Sefer» adta ki Lugoson. A «Kiryat Sefer» — A Zsidó Könyv Barátainak Társasága irodalmi folyóiratát, *Kézirat* (1934-1936) címmel,⁴⁵⁷ ugyancsak Giszkalai szerkesztette, s munkatársa volt Markovits Rodion, Raffy Ádám, Salamon László is.

Itamar Jaoz-Keszt *A csodaszarvas — Cvi ha-pelaot* című magyar versfordítás-gyűjteményében, alcíme szerint: "Zsidó sors a magyar

---

⁴⁵⁷ Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* (MZsHFB) (1993), p. 196, no. 236; vö. RMIL, II (1991), pp. 729-730.

költészetben" (I-III, 1984-1989) az erdélyiek közül Giszkalai János, Szép Ernő és Gréda József verseiből fordított le egynehányat héberre.⁴⁵⁸

A kolozsvári születésű **Tabák László** regényei, novellái (*Nehéz apának lenni; Ismeri-e Ádámot?*) szülővárosában jelentek meg; *Vészcsengő* című novelláskötetét Bukarestben az Irodalmi Könyvkiadó adta ki (1969); esszéit a kolozsvári *Utunk* és a bukaresti *A Hét* című folyóiratok közölték. 1976 óta az izraeli *Új Kelet* munkatársa, utóbb főszerkesztője. Már Tel-Avivban jelent meg *Lemondtam a világfelelősségről* című novelláskötete (1981). Fordít francia, német és román nyelvekből.

Schön Dezső, aki az *Új Kelet* máramarosszigeti, majd nagyváradi tudósítója volt, az *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című történeti regényével (Kolozsvár, 1935; Tel-Aviv, 1964²) vált ismertté; a regényben a haszidizmus történetének erdélyi fejezetét írta meg. A könyvet a *Múlt és Jövő*-ben Holder József méltatta (1936, p. 23). Tel-Avivban Marton Ernővel megújította az *Új Kelet*-et. Itt jelent meg *Az örökség* című műve (1960).

Barzilay (Kugel) István, *Dalok a messzeségből* című verskötetét Déván adták ki (1925); *Régi versek* című gyűjteménye pedig Tel-Avivban látott napvilágot (1968). Novella-gyűjteménye Kolozsvárt jelent meg, *Még mindig* címmel, 1937-ben. Két regényét Tel-Avivban adta ki: *Csillag a tábor fölött* (1960); *Szakadék* (1969).

Cvi Bar-Meir (eredeti nevén: Adler Hubert) szintén az *Új Kelet* lapjain kezdte meg költői és irodalmi munkásságát. *Az új palesztinai líra* című könyvében (Kolozsvár: Pharos) az izraeli héber költészet képviselőit mutatta be. 1936-ban alijázott, és a «Shaar ha-negev» kibbuc tagja lett, majd a palesztinai zsidó brigádban szolgált. Rómában állomásozva megjelentette héber verskötetét: *Shirei daagah* ("Az aggodalom énekei") címmel, 1945-ben. 1948-tól kezdődően a «Jewish Agency» ifjúsági osztályán az irodalmi kiadványok szerkesztője volt. Izraelben irodalmi munkássága kettős irányú, egyrészt önálló munkákkal jelentkezik: *Hozer hayyal le-Erec Yisrael* ("A katona visszatér Izraelbe", gyermekmesék, 1947), másrészt fordításokat készít. Fordít németből, angolból és magyarból. Ő fordította le héberre Nelson Glueck professzor két híres régészeti művét: *Rivers in the Desert* és *The Other Side of the Jordan*; magyarból Gervai Sándor munkáját ültette át: *Magyar ugaron* ("Be-talme Hagar") (1962); továbbá Heimann Éva (fiktív) naplóját (1964).

---

⁴⁵⁸ I (Tel-Aviv: Eked, 1984), p. 106; és III (1986), pp. 113, 115. Továbbá *Yalkut ha-raayon ha-ciyyoni*, Ed. Cvi Bar-Meir (Jerusalem, 1967), pp. 307-312.

Megjelentetett egy antológiát: *Yalkut ha-raayon ha-ciyyoni* (Jeruzsálem, 1967), amely a cionista gondolatvilág harcosainak munkáiból közölt szemelvényeket. Közölte benne Herzl Tivadar *Zsidó állam*-ának újhéber fordítását; valamint Giszkalai János "A Messiás heroldja" című versének fordítását. Izraeli folyóiratokban (*Gilyonot, Gazit, Davar*) történelmi tárgyú elbeszéléseket tett közzé.

Erdélyből, Nagyváradról mint sikeres drámafordító indult el költői útjára Gréda József (1911-), Auschwitzból visszatérve adta ki *Fogózz a semmibe* című verskötetét (Nagyvárad, 1945), amelyet még egy verseskötet követett: *Hegedűszó* (1955). 1961 óta Izraelben — az *Új Kelet* körében — gazdagítja a magyar nyelvű költészetet és irodalmat. A *Mai héber költők* című antológiában (Tel-Aviv: Eked, 1971) és *A hajdani kert* című kötetében (Budapest: Európa, 1980) héber, illetőleg jiddis költőket mutatott be.

Magyar sajtó

A magyarországi — s benne az erdélyi — zsidó sajtót, a lapok címváltozatait, a szerkesztőket, kiadókat, nyomdákat, egyéb megjelenési adatokat, mellékleteket stb. gazdag és változatos formában tanulmányozhatjuk Scheiber Sándor postumus könyvében: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847-1992* (1993). Az *Új Kelet* első, kolozsvári korszaka (1918-1940), amelyről — a bibliográfia lehetőségeinek keretei között — a szerző, illetve a rendezetlenül hátramaradt kézirat adatait kiegészítő Barabás Györgyi alighanem teljes képet adott,⁴⁵⁹ az erdélyi zsidó sajtótörténet legfontosabb fejezete. Mindamellet nem lekicsinyelhető a zsidó írók, újságírók, szerkesztők szerepe az erdélyi és bánáti nem zsidó sajtóban sem.

Aradon az abszolutizmus idején, 1858-ban, magyar nyelvű lapot adott ki Grünwald Manó (*Aradi Híradó*), s ezért börtönbe is került. 1861-ben megjelent a város első politikai napilapja, az *Alföld*, élén Bettelheim Vilmos mint kiadó és (id.) Chorin Ferenc — Chorin Áron főrabbi unokája — mint vezércikkíró. Ezeket követte 1884-ben az *Aradi Hírlap*, a költő Reviczky Gyula szerkesztésében, őt azután Hauser Mór és Rosenthal Gyula követték a szerkesztésben. A lap a «Szabadelvű Párt» programját népszerűsítette. Az aradi hírlapírás legjobb teljesítménye az *Aradi*

---

⁴⁵⁹ Lásd pp. 114-116, no. 106 (*Új Kelet*); továbbá melléklapjait: uo., pp. 137-138, no. 141 (*Az Új Kelet Hetilapja*); pp. 139-140, no. 143 (*Noar*).

Közlöny-höz fűződik, ennek főszerkesztője a Budapestről átköltöző Stauber József volt. Stauber 1887 óta szolgálta az erdélyi magyar célkitűzéseket. 1910-ben magyar nemességet kapott, a nagydorogi előnévvel.

Déván a 19. század második felében Leitner Mihály adta ki a *Déva és Vidéke* című újságot, amely a magyar szót és élniakarást terjesztette. Ő volt Déván a «Magyar Párt» elnöke. Irodalmi munkássága három könyvet eredményezett: *Zarándoklás Rákóczi sírjához*; *A zsidóság*; *A jövő útja*.

Nagyváradon a **Fehér Dezső**⁴⁶⁰ (1869-1935) által 1898-ban alapított *Nagyvárad* *Napló* töltött be fontos — talán országos — szerepet. Éppen Fehér Dezső fedezte fel Ady Endre újságírói zsenialitását, ő csábította át lapjához, és Ady nevét csakhamar a fejlécre is kiírta szerkesztő társként (1901). A lap arculatán Ady húzta meg a jellegzetes vonásokat. Hasábjain védte meg a váradi jogakadémia tanárát, Somló Bódogot (1903), akit tanártársai felforgató eszmék vádjával jelentettek fel; "az *affér* volt olyan jelentős, mint Franciaországban a Dreyfus-ügy, s ennek Ady lett a Zolája".⁴⁶¹ Ady egyébként Váradon ismerte meg Lédát is (1903). Később Fehér Dezső írt előszót Ady zsidó tárgyú cikkeinek gyűjteményéhez: *A zsidóságról* (Nagyvárad, 1919), s ő adta ki Ady politikai tárgyú hírlapi cikkeit is, *Ha hív az acéltollú ördög* címmel (Oradea, 1926). A századelőn már a *Nagyvárad* *Napló* belső munkatársa volt Pásztor Ede, s Adynak is barátja, Antal Sándor. Utóbbi a modern magyar irodalmat szolgálta minden módon. Ő állította össze és szerkesztette *A Holnap* című lírai antológia I. kötetét (1908), amely a modern magyar költészet áttörését hozta, benne Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka versei. Az 1919-ben alakult váradi «Ady Endre Társaság» első elnöke volt. A *Nagyvárad* *Napló*-nál kezdte újságírói pályáját Zsolt Béla és Ligeti Ernő.

Marosvásárhelyen alapította és adta ki több éven át Fekete Andor (1883-1951) a *Székely Napló*-t, amely valóban a székelység szószólója volt.

Brassóban a két világháború közötti Erdély legnagyobb hatású újságjának, a Grünfeld Vilmos nyomdatulajdonos és veje, Kahána Bernát által alapított (1895), illetve kifejlesztett *Brassói Lapok*-nak az 1930-as években a kolozsvári születésű Horvát Henrik (1883-1947) volt a művészeti (irodalmi) szerkesztője. Horvát mint műfordító németre fordította az új

---

⁴⁶⁰ Életrajzához lásd RMIL, I (1981), pp. 560-561.

⁴⁶¹ Vezér Erzsébet, *Ady Endre. Élete és pályája* (Budapest: Gondolat, 1977), p. 70.

magyar lírának számos képviselőjét, Adyt, Babitsot, s Móricz Zsigmond és Molnár Ferenc regényeit.

Ligeti Ernő vérbeli újságíró is volt. Az első világháború idején a *Kolozsvári Hírlap*-hoz szerződött. Később az 1918 végén megindult *Keleti Újság* belső munkatársa lett. 1935/36-ban maga szerkesztette, maga adta ki a *Független Újság* című hetilapot (1934-1940). Cikksorozatot közölt a magyar kisebbségi lét problémáiról az 1919 utáni Erdélyben. A laphoz vonzotta a székely írók csoportját, Tamási Áront is. "Egy évtizeden keresztül az erdélyi sajtó jelentett úgyszólván mindent, a sajtó volt a magyarság egyetlen megnyilatkozása, az egyetlen kopolya, amelyen keresztül a magyarság lélegzett" — írja visszaemlékezéseiben.⁴⁶²

Nagy formátumú publicista volt **Hegedűs Nándor**⁴⁶³ (1884-1969). A romániai «Országos Magyar Párt» Bihar megyei alelnöke volt, és 1928-ban — mint a «Magyar Párt» képviselője — a román képviselőházban egy másik zsidóval, Weisz Sándor kolozsvári ügyvéddel harcba kezdett a magyar kisebbség érdekeinek védelmében. Mint újságíró a *Nagyvárad* (1934-től: *Szabadság*) című politikai napilap első oldalán írta rendszeres cikkeit a magyar—román együttélés múltjáról és időszerű kérdéseiről. A *Pesti Napló*-ba "Erdélyi levél" címmel küldött rendszeres romániai tudósításokat. Az *Erdélyi levelek* könyv alakban is megjelent (1941), magyar kisebbségi cikkeit pedig *Nincs béke igazság nélkül* című kötetében fogta össze (1941). Egyik cikkében, a *Napkelet* című irodalmi folyóiratban, "Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?" címmel, követelte, hogy a magyar társadalom "vegye át azt a felelősséget, amit ma 30-40 újságíró visel." Az erdélyi magyar kisebbségért részben éppen a zsidó újságírók vállalták magukra a felelősséget.⁴⁶⁴

«Concordia» magyar zsidó színház

Az erdélyi magyar színházi életben a 20. század eleje óta zsidó származású művészek is jelentős — s olykor vezető — szerepet játszottak.

---

⁴⁶² *Súly alatt a pálma*, pp. 26, 29.

⁴⁶³ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), pp. 204-205.

⁴⁶⁴ Hegedűs a második világháború után, már Budapesten, Ady nagyváradi éveinek mesterien dokumentált feldolgozását adta két könyvében: *Ady Endre Nagyváradon* (1956); *Ady Endre nagyváradi évei* (1957).

Erdélyi rabbik galériája, 36

Teitelbaum Yoel (1887-1979):
1925 és 1934 között nagykárolyi, majd 1934 és 1944 között szatmári szigorú orthodox (*harédi*) rabbi

Janovics Jenő⁴⁶⁵ (1872-1945), aki elvégezte a budapesti «Színészeti Akadémia»-t (1894), majd a kolozsvári egyetem bölcsészkarát is, és Csiky Gergelyről írt doktori értekezést, mint színész Nagyváradon, a híres fabódé színházban kezdte pályáját (1896). A kolozsvári «Nemzeti Színház»-nak 1905-től volt az igazgatója, először a Farkas utcában, majd az új, Hunyadi téri épületben. Az 1911/12. évadban magyar drámatörténeti ciklust rendezett a színházban, az első világháború idején filmiskolát és filmgyárat («Projectograph Janovics») szervezett Kolozsvárt, itt indult, többek között, Kertész Mihály (Michael Curtis) és Korda Sándor (Alexander Korda) pályája, a háború után, amikor Erdély már Romániához tartozott, ő teremtette meg a magyar színjátszás szervezeti kereteit, 1923-tól 1930-ig a kolozsvári «Magyar Színház» igazgatója volt, 1923-ban «Erdélyi Írói Olimpiász»-t szervezett Kolozsvárt, a kortárs magyar írók műveiből összeállított műsorral. Az egyetlen magyar nyelvű színházat nehéz feltételek között is igyekezett életben tartani az erdélyi magyarság részére. Az igazgatása alatt álló színház az utolsó években előadásokat rendezett Erdély más városaiban is, Nagyváradon, Máramarosszigeten, Temesvárt, Szatmárnémetiben, Brassóban, Nagybányán. Több, mint ezer előadást tartottak egyetlen esztendő (1929/30) alatt. 1932-ben Janovics Jenő visszavonult a «Magyar Színház»-tól, amelynek addigi életét szentelte. A Vészkorszak meghurcoltatásaiból megmenekülve, Kolozsvárt, egy új «Bánk bán» előadás előkészületei közben érte a halál. Tanulmányai: *Csiky Gergely élete és művei*, I-II (Budapest, 1900-1902) (a «Kisfaludy Társaság» jutalomdíjával kitüntetve); *A magyar dráma irányai* (Budapest, 1908); *A magyar dráma fejlődése* (Budapest, 1913); *A Farkas utcai színház* (Budapest, 1941), *A Bánk bán nyomában* (Kolozsvár, 1942).⁴⁶⁶

A magyar színházakban nem egy kiváló zsidó színész játszott: Forgács Sándor, Gróf László⁴⁶⁷ (1891-1971) és mások.

---

⁴⁶⁵ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), pp. 486-488; *Zsidó lexikon* (1929), p. 406. — Nemrégiben értékes tanulmányt tett közzé Janovics művészetéről Visky András, "Janovics Jenő avagy az értékörzés erkölcsse", in: *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*, szerk. Kántor Lajos (Budapest: Héttorony Könyvkiadó, 1990), pp. 10-26; a szerző méltatja Janovics filmrendezői tevékenységét is.

⁴⁶⁶ Horák Magda, "Színház a gettóban", in: *Évkönyv 1981/82* (Budapest: MIOK, 1982), pp. 167-191.

⁴⁶⁷ Életrajzához lásd RMIL, II (1991), p. 83.

A nagyszerű Kovács György⁴⁶⁸ (1910-1977) pályája csúcsán az erdélyi színháztársaság legjelentősebb személyiségei közé emelkedett.

1940 szeptemberében a zsidótörvények értelmében a zsidó színészeket eltiltották a színpadtól. Az állás nélkül maradt színészek és színésznők követték a berlini és budapesti zsidó színészek példáját, és Kolozsvárt is megalapították a «Zsidó Színház»-at. 1941 februárjában az «Építőmunkás Otthon» színháztermében Forgács Sándor, majd Fekete Mihály⁴⁶⁹ (1884-1960) vezetésével «Concordia» névvel megkezdte működését a «Zsidó Színház». Három éven át (1941-1944) szolgálták művészetükkel a közönséget. Bemutatták Bródy Sándor «Lyon Lea», Oszip Dimov — fentebb, más összefüggésben már említett — «Szomorúságának énekes», Stefan Zweig «Jeremiás próféta», Ibsen «Kísértet», Molnár Ferenc «Az ördög» című darabjait, s vígjátékokat is, nagy sikerrel. A kolozsvári «Zsidó Színház» 1944 májusában csukta be kapuját. Színészeinek többsége a gettóba került, s innen Auschwitzba deportálták.

Magyar zsidó zenészek Erdélyben

Az erdélyi és bánáti zenei életben⁴⁷⁰ kimagasló jelentősége volt **Eizikovits** (/ **Eisikovits**) **Mihály Miksa** (1908-1980) zeneszerzőnek,⁴⁷¹ aki Bartók és Kodály útját követve az 1930-as években bejárta a máramarosi községeket és feljegyezte, gyűjtötte az ott élő jiddis ajkú és jiddisül éneklő zsidók dalait. A vallásos jellegű énekeket (*tefillot*), a szombat- és ünepnapi dallamokat (*zemirot*). Nagy szolgálatot tett ezzel a munkával. Gyűjtését, kérésére, 1980-ban nyomtatásban jelentettük meg, *The Song of the Martyrs: Hassidic Melodies of Maramures* (1980)⁴⁷² címmel. Eizikovits

---

⁴⁶⁸ Életrajzához lásd RMIL, III (1994), pp. 158-159. — Alakját a szépirodalomban is megörökítette Thury Zsuzsa könyve, *Barátok és ellenfelek* (1979).

⁴⁶⁹ Pályája elején avant-garde színházzal kísérletezett. Kortársai őt tartották a mesternek. — Életrajzához lásd RMIL, I (1981), pp. 564-565.

⁴⁷⁰ Lásd Hermann Maiorovici, "Jewish Composers of Transylvania", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 140-145.

⁴⁷¹ Életrajzához lásd RMIL, I (1981), pp. 439-440.

⁴⁷² Max Eisikovits, *The Song of Martyrs: Hassidic Melodies of Maramures*. Introduction by Moshe Carmilly (New York: Sepher-Hermon Press, 1980). — Vö. *A Hét* (Bukarest, 1988. január 14), p. 6: "Zene az élőkért".

a maga gyűjtötte haszid dallamok nyomán írta «Elnémult dalok» című zongorafeldolgozásait.⁴⁷³

Eizikovits sokrétű szervező tevékenysége a zenei életben kiterjedt a kolozsvári konzervatóriumra (1946-1950) és az «Állami Magyar Operá»-ra, amelynek igazgatója (1948-1950) volt. Ő volt a kolozsvári «George Dima Zeneművészeti Főiskola» első igazgatója is (1950-1953). Első nyilvános szerzői estjén (1933) Ady-dalokat mutatott be. Számos saját műve közül megemlíthjük «Régi erdélyi táncok» (1956) és «Tavasza a Kárpátokban» (1959) című, népi zenére épített alkotásait, valamint két operáját: «A kecske meséje» és a «Balszerencse kútja». A zenetudományi irodalmat két műve gazdagította, ezek a preklasszikus zenével foglalkoznak: "The Vocal Polyphony of the Renaissance: The Palestrinian Style" (1966) és "The Polyphony of the Baroque: The Bachian Style" (1975), továbbá a zongorára írt *Miniatures* (Editio Musica, Budapest).

Kolozsvár másik zsidó zeneszerzője: **Boskovits Sándor** (Uriya) (1907-1964). Zenei tanulmányait Bécsben és Párizsban végezte. Részt vett a kolozsvári *neológ* hitközség keretén belül működő «Goldmark» zsidó filharmonikus zeneegyesület megalapításában (1934). Maga köré gyűjtötte a kolozsvári zsidó zenekedvelőket, muzikusokat, s rövid idő alatt nemcsak életre hívta a zenekart, hanem mint első karmestere biztos kézzel vezette felkészülésüket, hangversenyeiket is. Boskovits koncertjei gazdagították a város zenekultúráját. Ő is, mint Eizikovits Mihály, érdeklődést mutatott a zsidó népi zene iránt, ennek motívumai föllelhetők «Shalshet ha-zahav» (Az aranylánc) című művében. 1938-ban Palesztinában telepedett le, s érdeklődése az ott élő zsidók és arabok népzeneje felé fordult. Ennek a zenének a hatása alatt írta «Semitic Suite» című zenekari darabját. Két kantatájában («Bat Yisrael», "Izrael leánya" és «Concerto di camera») a héber nyelv muzikalitását kereste. Az izraeli zenei életben mint nevelő és zenekritikus is részt vett.

Kolozsvárott dolgozik **Majorovici Hary** (Hermann) zeneszerző, aki több mint száz filmhez szerzett zenét. «Az őz halálához» című alkotásával világhírré tett szert. Megzenésítette Stefan Zweig «Jeremiás próféta», illetve A. Berger «Vízözön» című műveit, amelyeket a kolozsvári «Concordia Zsidó Színház» mutatott be annak idején. A Holocaust tragédiája jajdul fel a «Kaddish» című hatalmas szimfóniájában, amelyben

---

⁴⁷³ Vö. Eizikovits Miksa, "Éneklő chaszidok között Máramarosban", *Erdélyi Zsidó Évkönyv* (5708 — 1947/48) (Cluj-Kolozsvár: Egység, n. d. [1947]), pp. 127-134.

hitvese, az Auschwitzot megjárta Katona Éva, volt tanítványom, recitálja a szöveget, szenvedésektől sebzett hangján.

A Kolozsvárról elszármazott neves zeneszerző, **Junger Ervin**, Izraelben él. Az ő alkotásaiból, valamint az imént említett zeneszerzők műveiből rendezett hangversenyt a «George Dima Zeneművészeti Főiskola» és a Babes-Bolyai Egyetem «Judaisztikai Intézet»-e Kolozsvárt, 1992 októberében.

Erdélyi zsidó képzőművészek

Nem szabad meglepedkeznünk az erdélyi zsidó képzőművészekről sem: festőkről, szobrászokról, régiekről és ma élőkről. Legtöbbjük külföldi sikerei jelzik, hogy szoros érintkezésben voltak Európa kortársi művészetével.⁴⁷⁴

Időben a legelső ismert erdélyi zsidó szobrász az aradi származású, világhírű **Guttman Jakab** (1815-1858/61). Ő készítette Chorin Áron aradi síremlékét, de márványszobrot csinált II. József császárról, IX. Pius pápáról. Neves alkotásai közé tartoznak: «Mózes», «Sámson és Delila», «Amor és Psyche», «Philemon és Baucis» elnevezésű szobrai.

Nemzetközi sikereket szerzett az erdélyi — aradi — születésű kiváló festő, **Isidor Kaufmann** (1853-1921), aki a budapesti rajziskolában, majd a bécsi Akadémián tanult, s mint érett művész főként zsidó témákat választott («A Talmud tanulása», «A rabbi látogatása», «Üzleti titok», «Fiatalasszony a zsinagógában», «A sabbat-gyertya megáldása», «Szombaton», «A bet ha-midrashban», «Halljad, Izrael»). Festői értelemben ő fedezte fel zsánerképein és portréin a zsidó Keletet, a galíciai és bukovinai zsidó arcvonásokat, viseletet, Brody *shtetl*-jének péntek esti hangulatát, a karaitákat, haszid rabbikat;⁴⁷⁵ Máramaros-Szigeten is festett "szefárdi" (haszid) zsidókat.

A legkiválóbb festőművészek egyike a Rézbányán⁴⁷⁶ született **Bihari Sándor** (1856-1906). A szolnoki művésztelep egyik megalapítója. Budapesten festő iskolát nyitott. Képei külföldi kiállításokon aranyérmeket

---

⁴⁷⁴ Lásd *Zsidó lexikon* (1929), pp. 122-123, 322, 365 stb.

⁴⁷⁵ Munkásságáról a legújabb feldolgozás bécsi kiállításának (1995) katalógusa: G. Tobias-Natter, Hrsg., *Rabbiner — Bocher — Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann, 1853-1921* (Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien, 1975).

⁴⁷⁶ **Rézbánya**: Bihar vm., ma: Baita, R.

szereztek. Leghíresebb képét («Bíró előtt») maga a császár és király, Ferenc József vette meg, korábban Budapesten a «Szépművészeti Múzeum», ma a «Magyar Nemzeti Galéria» tulajdonában van.⁴⁷⁷ Munkásságának utolsó korszakában felcserélte a realizmus irányát az impresszionizmussal. 1896-ban a «Ferenc József-rend»-del tüntették ki. Budapesten halt meg; halálos ágyán megkeresztelték.

Temesvárott született és Rómában halt meg **Hiremy-Hirschl Adolf** (1860-1925), a népszerű és jelentős díjakkal⁴⁷⁸ kitüntetett festőművész. Tájképeken kívül történelmi és mitológiai témákkal is foglalkozott («A vandálok bevonulása Rómába», «Lelkek az Acheron mellett»). Egy időben a «Német Művészek Szövetségé»-nek volt elnöke.

Góth Móric (Mózes) (1873-1939), aki szülőfalujából, Avasfelsőfaluból indult el, Bécs, München, Párizs művészeti akadémiáin nyert kiképzést. A magyar impresszionista festők közé tartozik. Képei («Krumplihámozók», «Cirkusz») Budapestre, a «Szépművészeti Múzeum»-ba kerültek, ma a «Magyar Nemzeti Galériá»-ban található.⁴⁷⁹ Belgiumban, Észak-Amerikában és Franciaországban is dolgozott. Magyarországon Szolnok volt munkásságának fő helyszíne.

A 20. században az új művészeti törekvések képviselői közül Kolozsvárott jelentkeztek első rajzaikkal Keleti László (1907-) (*Zsidók útja*, album, 1936), Kazár László («A favágók»), Leon Alex («A népkonyha»), Lázár Éva («Jaszele»), Wald Herman («A vádló», «Fiát sirató anya»). Munkáik a *Kelet és Nyugat között* című antológiában (Kolozsvár, 1937) jelentek meg.

Lázár Éva, a fiatalon mártirhalált halt festőművésznő képeiből, rajzaiból nem sok maradt fenn («Imádkozó bócher», «Fogy a gyertya»), de elég ahhoz, hogy felismerjük benne a ragyogó, kifinomult művészt. A nagybányai iskolához tartozott.

Leon (Löwinger) Alex Petrozsényben született (1907), Bukarestben és Párizsban tanult. Aristide Maillolnak, a 20. század egyik nagy szobrászának volt rövid ideig asszisztense. Művészetét erős szocialista világszemlélet jellemzi. Képei 1961-ben részt vettek az «Expositia Retrospectiva de

---

⁴⁷⁷ Olaj, vászon, 111 X 173 cm, MNG ltsz. 5204.

⁴⁷⁸ Császári jubileumi díj (1881); nagy aranyérem («Künstlerhaus», Wien, 1898); római díj (1882).

⁴⁷⁹ «Krumplihámozók», olaj, vászon, 58 X 44 cm, MNG ltsz. 3805; «Cirkusz», olaj, karton, 43X 57 cm, MNG ltsz. 3883.

Graphica Militanta» kiállításon (Bukarest).⁴⁸⁰ Gyönyörű vers-prózában írt Leon Alexről barátja, Méliusz József:

(...) láthattam még a szakállas maillol
barátságos árnyékában kuporogni az
elköltözöttek és meghaltak után záróra
előtt érkezett váradi kis zsidót aki más
nyelven nem tudott csak anyanyelvén
magyarul

(...)
amikor déltájt kopogtatás nélkül beléptem
lakattalan és kilincstelen a jtaján ő épp a
hirtelen elfelhőtlenedett párizsi ég gyűrődés
nélküli tiszta lepedőjére rajzolta fel az
éhség szenével a forradalmi rajongás és a
művészetbe vetett gyermeki bizalom
vigasztalan térképét...

(...)
a felhőre kúszó leon alex egyébként szintén
elpusztult ukrájában (tífuszban vérhasban
agyonverték lelőtték vagy éhen halt?)
hiszen Párizsból botorul visszatért a lángban
álló és könyörtelen kelet-európai barbarus
szülőföldre hol ily halálon kívül elégikus
képeivel csodáival és őszibarackmag-ízű
humorával e váradi kis zsidónak valóban
nem volt mit keresnie ámbár és noha a haza
mégiscsak haza e. m. a f.

A kolozsvári **Wald Herman** (1906-1970) szobrász a Glasner rabbicsaládból származott. 1937-ben kivándorolt Dél-Afrikába, s több alkotása Johannesburg és Capetown tereit és intézményeit díszíti. Művei közül nem egy a Holocaust tragédiájával foglalkozik («Kria», a címében is: "kiáltás", vagy «A vádló és fiát sirató anya» stb.). Johannesburgban a West Park temető bejáratánál áll egy emlékműve, amely hat, tenyerekből kiemelkedő, egymással szembeforduló *shofar*-t ábrázol. Néhány alkotása

---

⁴⁸⁰ Méliusz József, "Emlék(mű) 10 (A felhőre kúszó Leon Alex)" (1973), in: uő, *Kávéház nélkül. (Emlékezet és vallomás)* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), pp. 104-114.

templomokat, köztereken levő kutakat díszít. Elkészítette a neves oxfordi zsidó történész, Cecil Roth mellszobrát.⁴⁸¹

Izraelben szinte külön csoportot alkotnak az Erdély és a Bánát területéről származó művészek.⁴⁸² **David Gilboa** (1910-1977) a száfedi (Cfat) festő-negyedben élt. Akvarelljei gazdag színérzékről tanúskodnak. Tájakat, öreg városok részleteit vitt vásznaira. **Mordechai Levanon** (1901-1968), mint fiatal *haluc* ("úttörő") érkezett az akkori Palesztinába. Nehéz fizikai munkában töltötte el a kezdő éveket, majd beiratkozott a jeruzsálemi «Betzael» művészeti főiskolára. 1929-ben kiállításon vett részt. Több művészeti díjat nyert. Stílusában a pointilizmus felé hajló, misztikus világot kereső művész. Jeruzsálem szerelmese és festője volt. Művei ott találhatóak a New York-i *Museum of Modern Art*-ban, s a római állami múzeumban. **Yehuda Rodan** (1910-) a híres Fényes Adolf (Budapest), a mindig új festői megoldásokat kereső művész tanítványa. Szintén a száfedi festő-negyedben dolgozik. Tárgyai: Cézanne-szerű városrészletek (Tel-Aviv, Száfed), tájképek. Erdélyben született (1917), Vetésen⁴⁸³ a munkaszolgálatból szerencsésen visszatért izraeli festőművész, **Adler Adolf**.⁴⁸⁴ Első kiállításait Kolozsvárott és Bukarestben rendezte meg. 1963-ban családjával együtt Izraelbe költözött, s ott művészi munkássága kibontakozott a szocialista realizmus béklyóiból. Ecsetje alól izraeli tájképek kerültek ki («A Kinneret-tó partján»), de megfestette a zsidó élet témáit (ünnepek), haszid férfiakat, s persze a munkaszolgálat keserves napjait («Sorakozó», «Vértanúság») és a Holocaust gyászát («Anna Frank»). Romániában, Izraelben, Franciaországban rendezett egyéni és társas kiállítások tanúskodnak Adler Adolf művészi tehetsége mellett. Izraelben él a Nagyváradról elszármazott rangos művész, **Fux Pál**⁴⁸⁵ is, akinek alkotásait, festményeit sokan látták és élvezték az Egyesült Államokban, Kanadában, Európában és Izraelben megrendezett kiállításain.

1992 januárjában négy, mártirhalált szenvedett nagyváradi zsidó festő: Barát Móric, Grünbaum Ernő, Leon Alex és Tibor Ernő műveiből volt

---

⁴⁸¹ *Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája* (Cluj: A Zsidó Diáksegélyező kiadása, 1937); *Volt egyszer egy Dés*, pp. 142-143.

⁴⁸² David Giladi, *Tracks in Art: 82 Painters in Israel* (Tel-Aviv, 1986), pp. VII, X, XII (héberül).

⁴⁸³ **Vetés**: Szatmár vm., ma: Vetis, R.

⁴⁸⁴ Ditrói Ervin, *Adler Adolf R.* (Tel-Aviv, 1986) (héberül).

⁴⁸⁵ Dauer András, "Fux Pál 70 éves", *Menóra-Egyenlőség* (Toronto, 1993. február 19), p. 2.

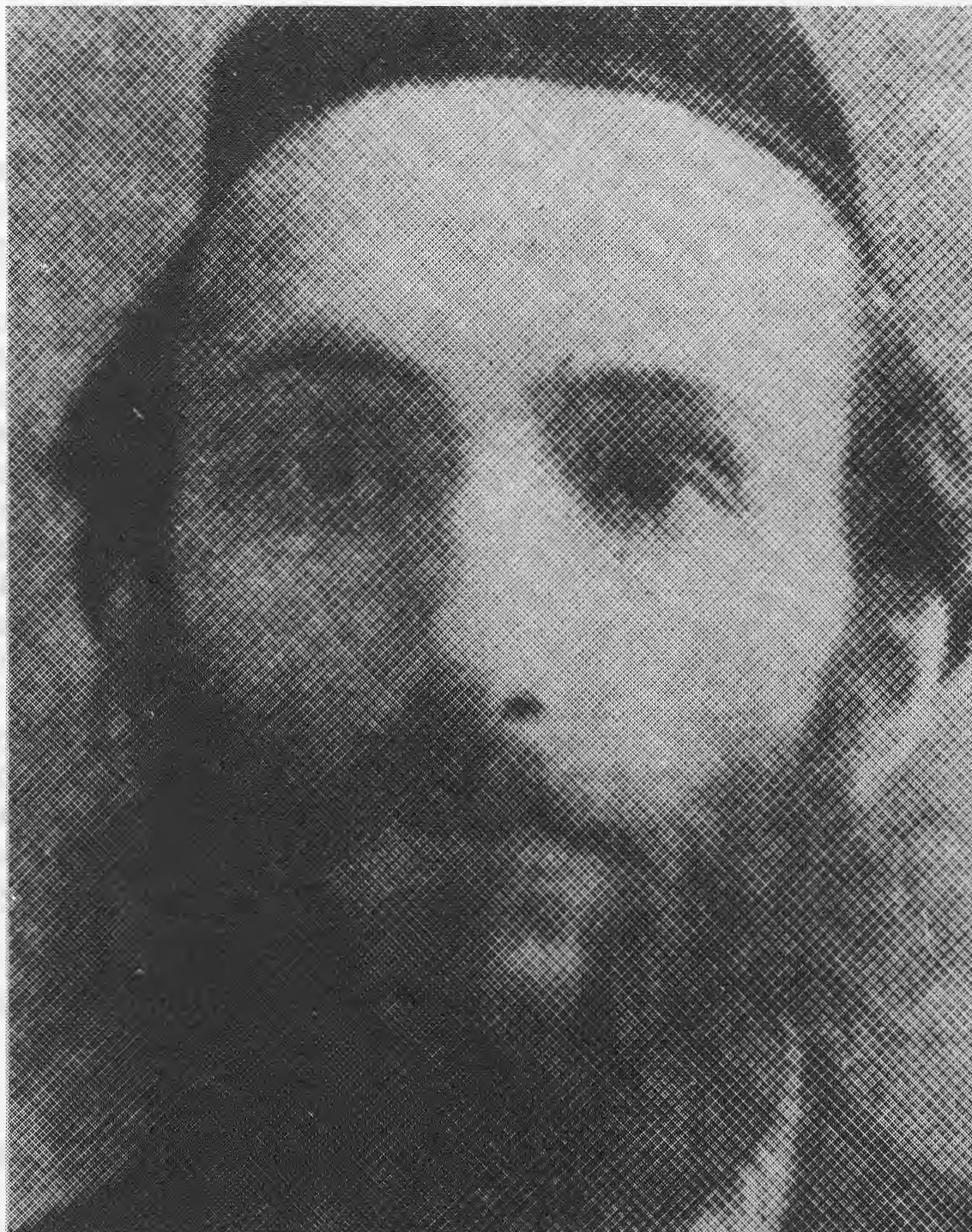
képzőművészeti kiállítás Zintz Mária rendezésében Nagyváradon.⁴⁸⁶ Ezt követte 1992 októberében a Babes-Bolyai Egyetem «Judaisztikai Intézet»-e által a kolozsvári «Művészeti Múzeum» termeiben megrendezett kiállítás, amelynek célja volt: bemutatni a Holocaustban meghalt észak-erdélyi zsidó festőművészek fennmaradt munkáit.⁴⁸⁷ Az említett négy festőn kívül a tárlaton bemutatásra kerültek még Grünfeld Alfréd, Jandi Dávid, Katz Márton, Klein József és Lázár Éva alkotásai.

Kolozsvárott, szülőhelyén dolgozik Löwith Egon Marc szobrász- és festőművész, a helyi Képzőművészeti Főiskola tanára. Műtermében tett látogatásunkon kiváló tehetségű művészt ismerhettünk meg. Az élettelen anyag (márvány, kő, vas) életre kelt keze alatt («Don Quijote», «Shakespeare», «Ovidius»). A Holocaustról készült festmény-sorozata megrázó. Löwith képei egyéni és csoportos kiállításokon (Berlin, Velence, Tel-Aviv, Bukarest, Kolozsvár) egyaránt megérdemelt sikert arattak.

---

⁴⁸⁶ *Lumina si spirit. Expozitie de pictura si grafica oradeana interbellica: Tibor Ernő, Barát Móric, Leon Alex, Grünbaum Ernő*, ed. Maria Zintz (Oradea, Ianuarie 1992).

⁴⁸⁷ R. Sorban, "Nine Jewish Artists, Victims of the Holocaust in Northern Transylvania", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 152-157.

Erdélyi rabbik galériája, 37

Spitz Méir (1888-1944):
1912 és 1944 között besztercei orthodox rabbi, 1931-től főrabbi

XI. A cionizmus Erdélyben

A magyarországi zsidóság későn ébredt rá a cionizmus felszabadító erejére. 1904-ben, amikor Herzl Tivadar elhunyt, a kelet-európai zsidóság siratta meg igazán. Beszédekben, újságcikkekben, elégiákban gyászolták meg "a zsidók királyá"-t.

Nem így Nyugaton, Magyarországon, ahonnan Herzl származott, s ahová később is, szervező utazásai során nem egyszer ellátogatott, terjesztve a cionista világnézetet. A cionista mozgalomnak Herzl életében barátságos fogadtatásban nem volt része, nem támadt érdemleges visszhangja. Az asszimiláns magyarországi zsidóság vezetősége, és a túlnyomó többség is, elutasította magától még a gondolatát is annak, hogy törekedni kell a zsidó állam újjáépítésére. Herzl próféta volt, és neki is kijutott a próféták sorsa. Nem hallgattak szavaira. Nem hittek jóslataiban, amelyek sajnos beteljesültek. Szinte prófétai látomás, amit Herzl Mezei Ernő (1851-1932) hitközségi vezető- és zsidó parlamenti képviselőnek leírt:

"A magyarországi zsidókat is utoléri balsorsuk, és minél később fog bekövetkezni, annál borzalmasabb lesz, és minél tovább maradnak az országban, annál súlyosabb lesz. Nincs menekvés a zsidógyűlölet elől (...). Közben mi, akiket kinevetnek és kicsúfolnak, tágas otthont építünk azoknak, akik ma nem akarnak rólunk tudomást szerezni."

A magyarországi zsidóság magyarnak vallotta magát. Hazájuknak rendületlenül hívei voltak — *mindhalálíg*.⁴⁸⁸

Natonek és Herzl

Voltak azért Magyarországon is néhányan, akik nem rajongtak az emancipációért, és már jóval Herzl fellépése előtt "cionisták" voltak.

---

⁴⁸⁸ Patai József, *Herzl* (Budapest, 1931); *Herzl* (Tel-Aviv, 1952), pp. 243-244 (héberül). — Vö. Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881-1931). Emlékezések, dokumentumok*. Szabolcsi Miklós előszavával (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), pp. 256-260, 360-368.

Erdélyi rabbik galériája, 38

Fisch Ellezer (1880-1944):
1910 k. bikszádi, majd szatmári orthodox rabbi

Natonek József (1813-1892) jászberényi, majd székesfehérvári rabbi az emancipációért folytatott nagy küzdelmek idején figyelmeztette a magyarországi zsidóságot, hogy illúziókat kerget. Az emancipáció nem megoldás a zsidó nép számára. Nincs rá szükség, mert a "haza" számukra nem Magyarország, hanem Palesztina. Natonek 1860-ban jászberényi templomában egy beszédet is tartott ez ügyben, és élesen kikelt az emancipáció görcsös vágya ellen. E szónoklata miatt el kellett hagynia Jászberényt, és ekkor került Székesfehérvárra. Nemcsak szóban, hanem írásban is hirdette cionista meggyőződését. Abir Amieli, ("a fáradozó erős") álnéven tette közzé *Messias, avagy értekezés a zsidó emancipációról* című tanulmányát (Buda, 1861), amelyben lándzsát tört a zsidó nemzeti önállóság mellett, és sürgette a héber nyelv elsajátítását. Keményen bírálta a zsidó népet. Koldushoz hasonlította, aki "más nemzeteknél olyasmiért koldul, amit önszellemé tevékenységével megszerezhetne." Nem meglepő, hogy e művet az emancipáció harcosai elkoboztatták. Natonek cionista szellemét őrzi egy másik, kéziratban maradt alkotása is; a címe: "Isteni kinyilatkoztatás Mózesnek".⁴⁸⁹

Ő is, mint később Herzl, vándorbotot vett a kezébe, hogy gyakorlati úton próbálja előbbre vinni a cionista gondolatot. Kereste a kapcsolatot Berlin, Majna-Frankfurt, Köln zsidó vezetőivel. Eljutott Párizsba, s találkozott Moses Hess-szel, a *Rom und Jerusalem* című mű szerzőjével, aki a szocializmus gondolatán át jutott el a cionista világszemlélethez, és Natoneket is segítette munkájában. Natonek megkapta az «*Alliance Israélite Universelle*» anyagi támogatását. Elutazott Konstantinápolyba a Portához, hogy megnyerje a szultán egyetértését, s az Palesztinában területeket engedjen át a cionizmus céljaira. Az 1872. évi romániai és 1882. évi oroszországi zsidóüldözések sürgetővé tették a palesztinai kolonizációs tervet.

Utolsó éveit Natonek Budapesten töltötte. Bejáratos volt a Herzl család házába is. Az ott folyó beszélgetések talán hatással voltak a fiatal Herzl világszemléletének alakulására.

A cionizmus világszemléletét vallotta és a héber nyelv szerelmese volt Bergel József kaposvári orvos is. 1873-ban közzétett verskötetében: *Pirkei lashon ever* (Nagykanizsa, 1873) a hazatérésről énekel ("A nyugati falhoz",

---

⁴⁸⁹ Natonek József, *Az első politikai cionista élete és művei. Válogatott fejezetek Messias című művéből*. Natonek J. halála 60. évfordulójára közreadja Frenkel Bernát (Tel-Aviv, 1952), p. 16; Moshe Carmilly-Weinberger, *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History* (1977), p. 203.

"Jeruzsálemben"), a héber nyelv újjászületéséről ("A héber nyelvhez!"). Kéziratban maradt Naplójában, amelyet az 1848/49. évi szabadságharc idején vezetett, azt írja, hogy Isten, ha későn is, visszavezeti népét vágyai magasztalásra méltó országába.

Maga Herzl Tivadar (1860-1904) iskoláit a budapesti Főreáltanodában, majd az evangélikus főgimnáziumban végezte. Az iskolapadban is nem egyszer tanúja volt zsidóellenes megjegyzéseknek, Naplójában beszámol ezekről.⁴⁹⁰ Tizennyolc esztendő volt, amikor családja átköltözött Bécsbe. Annak idején bizonyosan hallott a tiszaezlári vérvád-perről (1882/83), Istóczy Győző és Verhovai Gyula antiszemita parlamenti beszédeiről. Az antiszemita Bécs, majd a Dreyfus-per meggyőzték arról, hogy a zsidóság nem pusztán vallás, hanem nép, amelynek hazára van szüksége. Talán Natonek rabbi egykori szavai is a fülében csengtek, amikor 1897-ben Bazelben az I. cionista világtalálkozón bejelentette, hogy a mozgalom célja a zsidó állam megalapítása.

Öroszországban, Lengyelországban, Romániában a zsidó lakosság leírhatatlan örömmel fogadta a bázeli határozatot. Nem így Magyarországon, ahol a zsidóság többsége, a vezetőkkel együtt, félt a cionizmus eszméjétől, mert ez esetleg kérdésessé tenné a zsidók őszinte és tántoríthatatlan hazafiságát.

Hiába hangoztatta már Natonek is, hogy nincs ellentmondás a cionista gondolat és a magyar hazafiasság között:

"Minthogy Isten ama kegyelmében is osztozom, hogy a magyar hazában születtem, úgy amíg a szó legnemesebb és legeredetibb értelmében izraelita nem lehetek, abban az értelemben magyar maradok. De még akkor is, amikor a gondviselés az izraelita nemzetiség teljes jogait élvezetül nyújtja, magyar lenni megszűnni sohasem fogok (...). Mindkettő érdekeit és javát egybefűzve előmozdítani fogjuk."⁴⁹¹

A cionizmus és a hazafiasság között valóban nincs ellentmondás. A demokrácia törvényei értelmében az állam polgárainak, azoknak is, akik valamely ethnikai csoporthoz tartoznak, jogukban áll kinyilvánítani

---

⁴⁹⁰ Andrew Handler, *Dori. The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860-1878)* (Alabama: Alabama University Press, 1983), pp. 11-12, 48, 102-103, 149, n. 20-21.

⁴⁹¹ Frenkel Bernát, *Natonek József* (Tel-Aviv, 1952), p. 16.

nemzetiségét, elevenen tartani csoportja kultúráját, nyelvét, vallását. Ezzel nem ássák alá a hazafiságukat.

Az emancipációért harcoló és asszimilációra hajló réteg, természetesen, nem erre az álláspontra helyezkedett, mert mindenáron "magyar"-rá akart válni. A szélsőséges irányzatú vallási orthodoxia pedig károsnak tartotta mind az emancipációt, mind a politikai cionizmust. Az emancipációt veszélyesnek ítélte. Félt, hogy ki fogja nyitni a kaput a beolvadás folyamata előtt. Hogy a külső világgal való találkozás majd rést üt a tradicionális, vallásos élet várfalán. A cionizmus, a zsidó hazába való visszatérés pedig Isten akaratától függ. Ember ne avatkozzék bele az Örökkévaló terveibe.

Voltak, akik kétségbevonták az asszimiláció, a beolvadás lehetőségét. Sokan, esetleg akár diametrálisan ellentétes felfogás alapján, például, gr. Széchenyi István vagy Istóczy Győző, népet láttak a zsidókban, akiket nem lehet "beolvasztani", "megemészteni". A cionista szemléletű zsidók — Natonek és Herzl nyomán — azt hirdették, hogy a zsidóság nem vallás, hanem nép, amely nem asszimilálódhat. Nem történt meg a történelem folyamán, hogy egy nép, azáltal, hogy egy másik népbe beolvadt, öngyilkosságot követett volna el. A zsidó nép kétezer esztendő szenvedése során bizonyította, hogy minden üldözés ellenére megmarad a saját útján. Némelyek elmaradtak, lehullottak, mert kikeresztelkedtek, vegyesházasságra léptek, de sok más okból is, de maga a nép nem szűnt meg létezni. A cionista eszme lényege éppen az, hogy küzdeni kell a zsidó haza helyreállításáért, s addig is, amíg ez a cél meg nem valósul, ápolni kell a zsidóság sajátos nemzeti kultúráját.

«Magyar Cionista Szervezet»

Ha kevesen voltak is, a magyarországi cionisták bekapcsolódtak a nemzetközi cionista mozgalomba. Az I. (bázeli) kongresszusnak (1897) Magyarországról is volt néhány résztvevője.

A magyar cionisták 1903-ban tartották első kongresszusukat, Pozsonyban. Megalakult a «Magyar Cionista Szervezet». Elnökké a nemzetközi cionista mozgalom régi hívét, Rónai János balázsfalvi⁴⁹² ügyvédet választották; Rónai részt vett már a kongresszus előkészítésében is. Az orthodox irányzatot követő vallásos zsidók egy kis része szintén csatlakozott a cionista mozgalomhoz, de külön keretben. Szervezetük 1904-ben alakult meg, ugyancsak Pozsonyban, a «Mizrahi» névvel. E vallásos

---

⁴⁹² Balázsfalva: Alsó-Fehér vm., ma: Blaj, R.

szellemű irányzatot képviselték Katzburg Dávid, a Vácott megjelenő *Tel Talpiyot* című folyóirat kiadója, Róth Mózes Arye pápai rabbi, valamint a kolozsvári orthodox rabbi, Moshe Shemuel Glasner.

Róth Mózes Arye cionista meggyőződését vallotta meg német nyelvű dolgozatában: *Der Zionismus vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie* (Nagytapolcsány, 1904²). Benne rámutatott az emancipáció csődjére Romániában és Franciaországban (Dreyfus-per). Az 1806-1807. évi párizsi zsidó kongresszus (Szanhedrin) definíciójával érvel. Eszerint a zsidóság nem nép, hanem vallás. Mi tehát "kötőjeles" zsidók volnánk: zsidó-francia, zsidó-magyar ("zsidó vallású francia", "zsidó vallású magyar), ez azonban mesterkélt és értelmetlen összekapcsolás, mert a zsidóságban "ami vallás, az nemzeti, és ami nemzeti, az vallás." A zsidóság nép volt mindig. Róth rabbi szemében éppen az a csoda, hogy a politikai cionizmus gondolata egy asszimiláns zsidó (Herzl) agyában született meg. A vallásos zsidóságban is élt ugyan, és él, a "hazatérés" gondolata, de ez Herzl és a többiek aktiv cionizmusával szemben csupán passzív cionizmus. Így hát az orthodoxia sem maradhat közönyös.⁴⁹³ Róth rabbi részt vett a VI. (bázeli) kongresszuson, s dolgozatának befejező részében lelkesen számolt be a tanácskozásokról.

1910-ben Pozsonyban, Bettelheim Sámuel pozsonyi orthodox cionista vezető szerkesztésében, megjelent a *Ha-Yehudi* ("A zsidó") című héber nyelvű cionista újság. Az első szám vezércikkében Bettelheim kijelentette, hogy terjeszteni fogja a cionizmust Magyarországon, és nem ijed meg sem a vallásosaktól, sem pedig az asszimilánsoktól. Feuerstein Andor, a később Avigdor Hameiri néven ismert kiváló költő pedig "BeszéljeteK hozzánk héberül (*Dabru elenu yehudit*)" címmel, ugyancsak a lap első számában, egy héber nyelvű költeményt közölt. Ebben a héber nyelv használatára buzdítja a magyarországi zsidókat. Itt az ideje, hogy a kétezer évig használt idegen nyelvek után ismét héber szót vegyünk a jkunkra.⁴⁹⁴

---

⁴⁹³ M. A. Roth, *Der Zionismus vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie* (Nagytapolcsány, 1904²), pp. 9, 12-14, 17-18, 28, 32-33, 66-72. — Vö. Imre Csengeri, "Ethnicity, Nationality, Religion: An Essay in Definition", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 29-39.

⁴⁹⁴ *Ha-Yehudi*, az *Ungarländische Jüdische Zeitung* (Budapest) melléklete, Bettelheim Sámuel szerkesztésében, I. évfolyam (1910. április). — Lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *Yalkut ha-meshorerim ha-ivriyyim me-Hungaria min ha-meah ha-XVIII ve-ad yemenu* ("Héber költők Magyarországon a 18. századtól napjainkig") (Tel-Aviv: Eked, 1977), pp. 134-144 (héberül); uő, "Hebrew Poetry in Hungary", *Hungarian-Jewish*

Nagyon nehéz volt a mozgalom indulása. A magyar hatóságok nem nézték jó szemmel a cionista tevékenységet. Félték, hogy a többi kisebbség: románok, németek, szlovákok, rutének, csehek, szerbek is megmozdulnak, szervezett erővé válnak; ez megrendítheti az ország politikai helyzetét. Mindenesetre, az első világháború vége felé, 1917. november 2-án megtörtént a Balfour deklaráció, amelynek értelmében Anglia elismerte a zsidó nép jogát hazájához. A cionista mozgalom új erőre kapott, főként a Magyarországtól elszakított területeken, Erdélyben és a Felvidéken. Magyarországon a cionista szervezet alapszabályait a hatóságok végül is jóváhagyták ugyan (1927), de a cionista munka továbbra is nagy nehézségekkel találkozott.

Rónai János, a cionista mozgalom szervezője Erdélyben

A Herzl kezdeményezte cionista mozgalom eszméit Erdélyben elsőként Rónai János (1849-1919) hirdette, s ő szervezte meg a cionista mozgalmat is. Rónai jogot végzett Budapesten, és tanulmányait követően, rövid győri tartózkodást — helyettes közjegyző volt a városban — nem számítva, visszatért szülőföldjére.⁴⁹⁵ Ügyvédi irodát nyitott Fogarason, majd Balázsfalván.

1875-ben Budapesten kiadott füzetében: *Kosmopolitismus és nationalismus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására*, zsidó nemzeti öntudattal kiállt Istóczy Győző antiszemita támadásai ellen. Megerősödött benne a cionista világszemlélet, amelyet — jóval Herzl fellépése előtt — a zsidó nép számára az egyedüli védelemnek látott, megoldásnak az európai zsidógyűlölet teremtette válságos helyzetben.

A Balázsfalván, 1897-ben megjelent *Zionismus in Ungarn* című dolgozata előszavában pár mondatban vázolta addigi útját a kikristályosodott cionista világszemlélet felé. A cionizmus előzményeit nem ismerte elég világosan. Őt magát Istóczy indította el a cionizmus felé, mint ahogyan Herzlt a Dreyfus-per: mindketten felismerték, hogy az európai zsidók helyzetének rendezése érdekében meg kell valósítani a zsidó

Studies, I (1966), pp. 297, 304-305, 311, 317-318; uő, "A magyarországi héber költészet tematikája", in: *Évkönyv*, 1985-1991 (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1992), pp. 325-327.

⁴⁹⁵ Lásd Emeric Csengeri, "Political Essays on Zionism in Transylvania (19th and 20th Century)", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 44-53.

államot. A 34 oldalas, német nyelvű füzetben éles logikával cáfolta mind az orthodoxia, mind pedig az asszimilációra törekvő zsidóság cionista-ellenes felfogását.

Rónai részt vett az I. (bázeli) cionista kongresszuson (1897). Közvetlenül előtte írta meg *Zion und Ungarn* dolgozatát. Bazelben kapta kézhez a kefelevonatot. Így a szövegen már nem tudott változtatni, pedig itt-ott hol erősebben, hol meg enyhébben fogalmazott volna — írja az "Utószó"-ban. Az orthodoxok "semmittevő" álláspontját visszautasította.

(a) Ha az orthodoxok csodát várnak: nos, már magának a cionista gondolatnak a felmerülése is csoda.

(b) Egykori hazánkat vérontás nélkül, a nemzetközi jog eszközeivel akarjuk visszaszerezni, de fegyverre még ebben az esetben is szükségünk lesz, hogy meg is tudjuk védeni.

(c) Ami a cionista vezetők "vallásosság"-át illeti: ők az orthodoxok szemében, nemde bár, "vallástalanok", és nem hivatottak arra, hogy ilyen magasztos idea megvalósításának élére álljanak. Holott éppen elég, hogy fölélesztették a szunnyadó lángot, a cionista eszmét, a visszatérést az országba, amely visszatérésben ők, az orthodoxok is hittek és hisznek. Ha az orthodoxok nagyobb befolyáshoz szeretnének jutni a mozgalomban, ez csupán rajtuk múlik. Csatlakozzanak hozzá tömegesen.

Az asszimilánsok magatartása, írja Rónai, nem más, mint rágalmazás, ha — mint állítják — a cionizmus valóban hűtlenséget jelentene azon ország ellen, amelyben laknak. Az asszimilánsok szerint a zsidóknak be kell olvadniuk a környező népekbe; a zsidóság vallás, és nem nemzet; szétszóródásunk célja misszió a világban: a prófétai tanítások terjesztése. Ha a magyarországi zsidók még nem asszimilálódtak, akkor épp itt az ideje, hogy megtegyék. Rónai válasza:

(a) Sehol a világon, kétezer éves vándorlásunk során, a zsidóság nem olvadt be más népekbe; *személyek* asszimilálódása nem azonos a *zsidó nép* beolvadásával.

(b) Megszerezzük az Országot, és felelevenítjük a héber nyelvet; ez a kettő a nemzeti létezés előfeltétele.

(c) Ami pedig "a világmissziót" illeti, ennek csak egy célja lehet: erősíteni a zsidó nép fennmaradását. Minden nép ezt teszi. Mi más a zsidók "misszió"-ja, ha nem fennmaradásuk, jövőjük lehetőségeinek megteremtése.

Rónai János az I. cionista kongresszuson, Bazelben, referátumában beszámolt a magyarországi zsidóság helyzetéről. Bázeli szereplését a magyarországi lapok elhallgatták — panaszkodott a *Zion und Ungarn* utószavában. Csupán a *Budapesti Hírlap* és a Herman (Hersch Léb) Gottlieb által szerkesztett, héber betűs *Allgemeine Jüdische Zeitung*

foglalkoztak vele. A *Budapesti Hírlap* lehozta élőszóbeli referátumának teljes szövegét.

Rónait otthon vádak és rágalmak érték. Mindez nem gátolta meg abban, hogy hozzáfogjon a cionista mozgalom elveinek terjesztéséhez Magyarországon.

Herzl és Rónai a kongresszus után Bécsben is találkoztak. Kitűnik ez egy levélből (1897. szeptember 24), amelyet Rónai Herzltől kapott. Herzl a levélben elnézést kér tőle, hogy előző levelére nem válaszolt: "*Auch bei Ihnen muss ich mich, wie bei so vielen anderen, entschuldigen, dass ich nicht zum Antworten komme. Sie haben ja gesehen, wie viel ich zu thun habe!*" (Kéziratból idézem. — M. C.-W.)

Rónai is elfoglalt ember lett. A már említett pozsonyi cionista kongresszus (1903) után cionista egyesületek keltek életre, többek között, Gyulafehérvárt, Nagyszebenben, Nagyenyeden, Kolozsvárt, Nagybányán, Besztercén. Hívták felolvasások tartására nemcsak Erdélyben, hanem egész Magyarországon, hiszen Pozsonyban őt választották a «Magyar Cionista Szervezet» első elnökévé. Ebben a tisztségében írt, vitatkozott, kapcsolatot tartott fenn nemcsak a magyarországi cionista csoportokkal és azoknak vezetőivel, hanem a bécsi «*Verband der Österreichischen Vereine für Colonisation Palästinas und Syriens*» irodájával is. Még a lengyeli «*Ivria*» nevű cionista egyesület is kérte támogatását "ein zionistisches Jargon-Blatt" beindításához, és közreműködését a lapban. Herzlhez írt leveleiben beszámolt a magyarországi cionista kampányról — és a cionista-ellenes fellépésekről is.

Rónai cikkeket írt a *Die Welt*-be (Bécs), ide küldte be cikkét a népszerű «Szól a kakas már» című dal történetéről is, benne a szöveg német fordításával. A cionista gondolat és a mozgalom kérdéseiről számos tanulmányt, cikket közölt a *Die Welt*-ben, az *Ungarische Wochenschrift*-ben, a *Jüdisches Tageblatt*-ban és másutt. Igen olvasott, több nyelven beszélő egyéniség volt, kitűnően írt, a lapok szívesen vették a jól tájékozott magyarországi cionista cikkeket. Néhány cikkének címe: "Zur Judenfrage", "Jüdische Wohltätigkeit in Ungarn", "Entgegen einer Nation", "Zions gegnerische Bedenken", "Extreme in unserem Volke", "Neologe Heimtücke", "Aufruf an die ungarischen Zionisten", "Jüdische Kreuzritter", "Ellenfeleink argumentumai", "Félrevezetett philosemita" stb.

Rónai nemcsak szellemiekben segítette a cionista egyesületek működését, hanem anyagi téren is. Társai szerették, tisztelték és becsülték. Alakja megérdemelte egy monográfikus tanulmányt, amely részletesen foglalkoznék széles körű kezdeményező cionista tevékenységével. A hála

kifejezése volna, ha egy tér vagy utca viselné nevét Izrael valamelyik városában.

Erdélyi cionisták

Erdély és a Bánát területén Rónai János, Glasner Moshe Shemuel, Weiszburg Hayyim (Chaim), Marmorek Alexander és Eisler Mátyás voltak az új zsidó világszemlélet — a cionizmus — első harcosai és a mozgalom vezetői.

Egyik segítőtársa Rónainak Erdélyben Kahan Niszon (Nándor) besztercei ügyvéd volt; ő alapította az «Ívria» besztercei szervezetét, és a cionista eszme terjesztése érdekében sorra végiglátogatta a nagyobb zsidó lakosságú városokat, községeket egész Erdélyben. Kahan később felkerült Budapestre, s ott részt vett az egyetemi hallgatók «Makkabea» egyesületének tevékenységében.

Rónai lelkes híve és munkájának támogatója volt a cionista mozgalom megerősítésében Jordán Sándor (Sámuel) (1861-1932), előbb fogarasi neológ rabbi (1880-1903), majd a szatmárnémeti *status quo ante* hitközség főrabbi (1903-1932), a hitközség templomának építtetője. Herzl 1896-ban először őhöz fordult, segítségét kérve a cionista mozgalom megszervezésében. Rónai is az ő ajánlólevelével ment el az I. cionista kongresszusra (Bázel, 1897). Amikor a *Zion und Ungarn* című dolgozatot elolvasta, Jordán Sándor több oldalas, német nyelvű levélben dicsérte Rónainak a munkát, de azt tanácsolta, hogy a «Cionista Világszövetség» vezetőségébe válasszanak be vallásos (orthodox) vezető személyiségeket is, jóllehet ő maga nem tartozik ehhez az irányzathoz, mert a szavak: "nemzet", "nemzetiség" nemcsak külső kritériumai a népiségnek, hanem belsők is. Tartalmuk: vallás és nyelv. A nép nagy tömegét könnyebben meg lehetne nyerni a cionista gondolatnak, ha a mozgalom vezetésében helyet foglalnának az orthodox zsidóság képviselői is. A *Zion und Ungarn* második részével, amelyben Rónai az asszimilánsokat bírálta, támadta, a főrabbi mindenben egyetértett.

Észak-Erdélyben Hersch Léb Gottlieb író, költő, aki már Güntzler *Ha-Tor*-jának is munkatársa volt, héber és jiddis nyelvű lapjaival terjesztette a zsidó öntudatot. Első lapja a *Ha-Shemesh* (1878) volt. A héber nyelvű zsidó újságot Hanania Yom-Tov Lipa Teitelbaum máramarosszigeti rabbi nem nézte jó szemmel. A szent nyelvet közönséges tárgyhoz nem szabad használni. Megakadályozta az újságok kiadását, vallási átokkal (*herem*) eltiltotta Gottlieb újságjainak olvasását. Végül Kolomeába költözött át Gottlieb is. A lap címét megváltoztatta: *Ha-Harsha*, s változatlanul

eljuttatta Máramarosba. Igen népszerű volt, főként az ifjúság olvasta. Amikor Gottlieb Galiciából visszaköltözött Máramarosba, a nép nyelvén, jiddisül adott ki újságokat: *Allgemeine Jüdische Zeitung* (1887), *Jüdische Volkszeitung* (1910-1914), *Die Wahrheit...H*(1896). 1904-ben megjelentette a *Zion Zeitung*-ot, amelyet kezdetben Herzl Tivadar is támogatott, s amelyhez héber betűs nyomdát bocsátott Gottlieb rendelkezésére. A jiddis lapok a cionista mozgalom eszméit népszerűsítették. Teitelbaum rabbinak, persze, az sem volt kedvére, hogy hívei körében a cionista gondolatot terjesztik, s minden eszközt felhasznált a cionista mozgalom feltartóztatására. A nyomdákna is eljárta, hogy ne vállalják a lapok kiadását. Gottlieb egy időben a lakásán állította fel a Bécsből kapott szedőszekrényt, félt, hogy megtámadják, amikor a formákat a nyomdába átviszi vagy a kész újság-példányokat kihordja. Lapjai miatt még börtönt is viselt.⁴⁹⁶

Az *Ahavat Ciyon* ("Cion szeretete") (1908) jiddis és magyar nyelven jelent meg,⁴⁹⁷ a "a Máramaros, Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegyék területén működő cionista szervezetek hivatalos közlönye" volt. Hersch Léb Gottlieb adta ki ezt a lapot is. Rövid életű volt, mint a Kolozsvárt megjelenő *Erdélyi Zsidó Lapok* is, amelyet Kohn Hillél és Krausz László szerkesztett.⁴⁹⁸

Új Kelet

Az Erdély és a Bánát területén 1918 és 1944 között megjelenő zsidó sajtó nagyjából három típust képvisel: a számos napi- és hetilap, folyóirat, közlöny, alkalmi kiadvány stb. cionista, vallásos vagy társadalmi jellegű volt. Mi itt csupán a cionista jellegű lapokról emlékezünk meg; másutt említettük az egyéb sajtót is, vagy legalább hivatkoztunk rá.

Az erdélyi cionista sajtó legfontosabb lapja a Kolozsvárt megjelenő *Új Kelet* volt. Marton Ernő alapította, első száma közvetlenül az osztrák—magyar dualista állam összeomlása után, 1918. december 19-én

---

⁴⁹⁶ Nagy szeretettel ír, személyes emlékeit is felhasználva, az aggastyán Gottliebről Kahán Kálmán, "Az erdélyi zsidó sajtó története", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 185-202.

⁴⁹⁷ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 89, no. 71.

⁴⁹⁸ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 95, no. 78.

jelent meg (1918-1940; Tel-Aviv, 1948-).⁴⁹⁹ Irányát Marton Ernő főszerkesztő határozta meg. Dolgozatunkban más helyeken ismételten említettük e jól szerkesztett, és kitűnő magyarsága okán is példásnak mondható lapot. Első három évében hetilap volt, de 1920-ban áttért a napi megjelenésre. Egy időben melléklapja is volt, *Az Új Kelet Hetilapja* címmel, de ezenkívül is rendszeresen adott ki mellékletet, ezek tárgya volt, többek között, a Palesztinában élő zsidók, az új zsidó városok, a zsidó asszony, a zsidó munkás, iparos, a «Keren ha-Yesod» (amelynek szervezete Erdélyben 1921-ben alakult meg), a kolozsvári zsidó közkórház, a «Ha-Shomer ha-Cair» szervezetek, a «Mizrahi» orthodox cionista mozgalom, egyszóval, az erdélyi zsidó élet szinte minden területe és a cionizmus eszméit megvalósító palesztinai építőmunka. 1922-ben *Ifjú Kelet* címmel külön havi folyóiratot indítottak a zsidó ifjúság számára, ebben közreműködött Antal Márk, a kolozsvári zsidó gimnáziumok igazgatója is, de a lap csak három számot ért meg.⁵⁰⁰ Mindenesetre, a sokféle melléklet és melléklap a szerkesztői gárda roppant dinamizmusát mutatja. *Az Új Kelet* a cionista világszemlélet gazdag tartalmú és bátor hangú szócsöve volt. Szerkesztői között volt Giszkalai János, Fischer József, Jámbor Ferenc, s — 1929-ben — Kasztner Rezső is. *Az Új Kelet* megjelenését a második bécsi döntés, Erdély visszacsatolása után a magyar hatóságok tiltották be, 1940 szeptemberében.

Az Új Kelet domináns szerepét az erdélyi zsidó sajtóban mi sem mutatja jobban, mint az, hogy 1922 és 1928 között Kolozsvárt *az Ojkelet* címmel megjelent egy satirikus élclap is, alcímei szerint: "antisamuka vicclap mit illusztrációk", "antifascista", "schlachmonesz" stb. stb.⁵⁰¹

Az Új Kelet mellett két másik erdélyi hetilap is hirdette a Palesztinába való hazatérés szükségességét. Az egyik a Lugoson és Temesvárott megjelenő *Neue Zeit — Új Kor*⁵⁰² (1920-1940), amely Erdély és a Bánát, Máramaros és a Körösvidék «Zsidó Nemzeti Szövetség»-ének volt

---

⁴⁹⁹ *Az Új Kelet* bibliográfiájához lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), pp. 114-116, no. 106 stb. (vö. Mutatók: Címek, s. v. *Új Kelet*). — Élénken írja le a lap korai éveit Kahán Kálmán, "Az erdélyi zsidó sajtó története", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 192-196.

⁵⁰⁰ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 130, no. 129. (Nem jelzi, hogy köze volt az *Új Kelet*-hez.)

⁵⁰¹ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), pp. 131-132, no. 131.

⁵⁰² Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), pp. 121-122, no. 115; p. 123, no. 116; pp. 147-148, no. 155.

hivatalos lapja, a másik pedig Nagyváradon jelent meg, *Népünk*⁵⁰³ címmel (1929-1940). Ezekon kívül a különféle cionista politikai pártok és ifjúsági szervezetek is adtak ki folyóiratokat, közlönyöket, amelyekben igyekeztek céljaik érdekében táborot szerezni maguknak. Például, a «Ha-Shomer ha-Cair» szervezet adta ki, Barzilay (Kugel) István szerkesztésében, a *Ha-Berit ha-Kibucit*⁵⁰⁴ ("Kibbuci szövetség") című újságot (Kolozsvár, 1935); a «Berit ha-Noar ha-Mizrahi» adta ki a *Darkhenu — Utunk*⁵⁰⁵ című kétheti lapot (Huedin / Vajdahunyad — Sighet / Máramarossziget, 1931-1934). Megjelentek még: *Al-ha-Mishmar*⁵⁰⁶ (Kolozsvár, 1928-1929), *A Sómér*⁵⁰⁷ — a «Ha-Shomer ha-Cair» közlönye — (Marosvásárhely, 1924-1926). Ezek a lapok, és az egyéb cionista kiadványok is,⁵⁰⁸ mind a Rónai János által elindított mozgalmat erősítették.

Cionista orthodox főrabbi

Erdélyben is, mint Magyarországon mindenütt, a vallásos orthodoxia szellemi vezetői — élükön Yoel Teitelbaum szatmári rabbival — erőteljesen harcoltak a cionizmus ellen. Orthodox körökben kevesen voltak azok, akik a cionizmus mellé álltak.

Az orthodox cionisták között kétségkívül Glasner Moshe Shemuel (1856-1924), a kolozsvári orthodox hitközség főrabbija volt a legjelentősebb személyiség. Az ő kiállításának a cionizmus mellett történelmi

---

⁵⁰³ Lásd Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), pp. 164-165, no. 182.

⁵⁰⁴ Lásd Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), p. 207, no. 255.

⁵⁰⁵ Lásd Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), p. 175, no. 200.

⁵⁰⁶ Lásd Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), p. 155, no. 167.

⁵⁰⁷ Lásd Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), p. 141, no. 145.

⁵⁰⁸ Lásd összefoglalóan, számos értékes adattal, Kahán Kálmán, "Az erdélyi zsidó sajtó története", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 185-202; Scheiber Sándor, MZSHFB (1993), *passim*; J. C. Zahavi, *Me-Hatam Sofer ve-ad Hercl* ("A Hatam Szófértől Herzlig") (Jerusalem, 1965), pp. 295, 297, 304, 307-310, 330-333, 344-347 (héberül); M. Carmilly-Weinberger, *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History* (1877), pp. 204-205; Yitzchok Yosef Cohen, *Sages of Transylvania* (5749 [1989]), p. 87, no. 7; Emeric Csengeri, "Political Essays on Zionism in Transylvania (19th und 20th Century)", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 44-53.

jelentősége volt. Glasner rabbi részt vett a vallásos cionisták szervezetének («Mizrahi») pozsonyi alakuló kongresszusán (1904). Nyilvánosan csak az első világháború utáni években lépett fel a cionizmus eszméje mellett.

1920-ban tette közzé Kolozsvárt *Der Zionismus und seine Nebenerscheinungen im Lichte der Religion* című dolgozatát, amelyben bibliai és talmudi idézetekre alapozott érveléssel bizonyítja a cionizmus szükségességét és megvalósításának lehetséges voltát. Glasner nem hitt a zsidók társadalmi emancipációjában. A Biblia nem vallási törvények compendiuma csupán — írja —, hanem a hazájába visszatérő zsidó nép alkotmánya. A zsidó "vallás"-ra áttérők csak akkor válnak igazán zsidókká, ha először kijelentik a zsidó nép-hez tartozásukat, mint egykoron a moábi Ruth — Dávid király özanyja — tette, mondván: "A te néped az én népem, és Istened az én Istenem." Ruth először a néphez való tartozást említi, mondja Glasner, s csak azután a vallást. "Mi nép vagyunk, egy népnek minden igényével a saját haza és saját nyelv iránt. Ha népiségünket netán feladnók, megszününk vallás is lenni" — hirdette Glasner rabbi, a kiváló Talmud-tudós ebben a dolgozatában.⁵⁰⁹ Élesen bírálta az «Agudat Yisrael» nevű, szélsőségesen vallásos irányzatú csoportot, s a *neológ*-okat is, a liberális felfogású, asszimilációra törekvő zsidókat.

Erdélyben Glasner főrabbi, az *orthodox* cionista céljai érdekében szorosán együttműködött a kolozsvári kongresszusi (*neológ*) hitközség főrabbijával, Eisler Mátyással. Eisler maga is lándzsát tört a cionizmus eszméje mellett, és felhívta az erdélyi és bánáti zsidóságot a mozgalomban való aktív részvételre. Glasner rabbi végigjárta Erdély nagyobb *orthodox* zsidó községeit, és mindenütt hirdette a cionizmust. Sok helyen találkozott ellenséges magatartással. Ez azonban nem tudta eltántorítani a bátor harctól, a zsidók hazatérésének programjától. 1923-ban ő maga is megtette azt, amit hirdetett. Elbúcsúzott hitközségétől, és elment Palesztinába. Jeruzsálemben hunyt el, 68 éves korában.

«Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség»

Az erdélyi *neológ* zsidóság körében az első világháború után Weiszburg Hayyim volt (1892-1959) a cionista mozgalom vezető személyisége. Kolozsvári ügyvéd, aki az első világháború kitörése előtt ellátogatott Palesztinába, és visszatérte után a "hazatérés" gondolata jegyében kezdett

---

⁵⁰⁹ Moshe S. Glasner, *Der Zionismus und seine Nebenerscheinungen im Lichte der Religion* (Klausenburg, 1920), pp. 9-10.

dolgozni. Az első világháborúban orosz fogságba esett, s fogolytársait is bevezette a cionizmus eszméjébe. A cionizmus történetével foglalkozó munkák a magyarnyelvű zsidó hadifoglyok cionistává válását rendszerint a más országokból való cionista foglyokkal hatásának tulajdonítják. Mindenesetre, Weiszburg Hayyim és Feuerstein Andor (Avigdor Hameiri), a költő, már mint próbált cionisták kerültek hadifogságba. Talán ők is befolyásolták zsidó fogolytársaikat. Az első világháború után Weiszburg Hayyim egyik legelső dolga volt, hogy részt vegyen egy cionista lap — az *Új Kelet* — megindításában, a héber nyelvű — «Tarbut» — iskolák megszervezésében, erdélyi zsidók Palesztinában (Kfar Gideon, Cur Shalom) való letelepítésében. Végül 1925-ben ő maga is Palesztinába költözött.

Az erdélyi és bánáti cionizmus megerősödésében nagy szerepe volt még Marmorek Alexandernek (1865-1923), aki az első világháború idején Párizsból került Temesvárra, s ott egy fogolytáborban mint orvos működött. Párizsba, Louis Pasteur mellé az antiszemitizmus kergette el Bécsből. A franciaországi cionista szervezet elnöke volt. Testvéreivel (Oskar és Isidor) együtt segítette Herzl, Max Nordau és Chaim (Hayyim) Weizmann mozgalmanak kibontakozását. Komoly cionista tapasztalatokkal és tudással felvértezve érkezett a Bánát fővárosába. Magától értetődő feladatként kínálkozott tehát számára az, hogy Temesvár és környékének zsidóságát megismertesse a cionizmussal. Rövid bánáti tartózkodása is termékeny hatású volt.

Erdély státusa 1918 őszén megváltozott. A román politikusok egyre határozottabban nyilvánították ki akaratukat, hogy Erdély egyesüljön a román királysággal. Történelmi pillanatok voltak ezek. A korábbi Erdély többi kisebbsége: románok, szászok is megmozdultak. Végül a románok a Gyulafehérvárt tartott nemzeti nagygyűlésen, 1918. december 1-jén kimondták Erdély egyesülését Romániával, s ezt a határozatot később az 1920. június 4-án Trianonban aláírt békeszerződés is jóváhagyta. A «Szász Nemzeti Tanács (*Sächsischer Nationalrat*)» külön autonómiával rendelkező kantont akart kialakítani az Erdélyben élő szászok számára, összesen 212 községből (*Munizipium Sachsenland*), mely magába foglalta volna a bánáti svábokat is, később azonban elálltak ettől a tervtől, mert 1919. január 1-jén biztosítékot kaptak a románoktól arra nézve, hogy az új állam tiszteletben fogja tartani a jogaikat, s így beleegyezésüket adták Erdélynek Romániába való bekebelezéséhez.

Nem csoda ezek után, hogy Kolozsvárt 1918. november 22-25-én, illetve Temesvárt 1918. december 15-én több ezer zsidó részvételével gyűlések voltak.

Erdélyi rabbik galériája, 39

**Teitelbaum Hayyim Eleázár (?-1941):
1930 és 1938 között Tasnádon a haszid imaház feje**

A megváltozott politikai és területi viszonyok között a zsidók is követelték kisebbségi jogaikat, és a cionista mozgalom céljainak megfelelően követelték a zsidó állam felállítását. Kolozsvárt megalakult az «Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség», amely hivatva volt Erdély és a Bánát zsidóságának érdekeit képviselni és jogaiért harcolni.⁵¹⁰

A zsidóság cionista politikája nem jelentett hűtlenséget korábbi állásfoglalásaik iránt. A zsidó kisebbség csak a többi erdélyi nemzet útját követte. A magyarok a román uralom alatt megpróbálták megvédeni jogaikat, kulturális életük autonómiáját, mint ahogyan a románok is ugyanezt tették korábban, a magyar fennhatóság alatt. Az «Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség» a cionista világszemlélet és program jegyében folytatta tevékenységét, a Romániához tartozó Erdélyben élő zsidóság érdekében.

A «Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület» által létrehozott és fenntartott héber nyelvű iskolák hálózata gondoskodott a felnövekedő ifjúság zsidó neveléséről. Ifjúsági szervezetek alakultak, amelyeknek célja volt: előkészíteni tagjaikat a kivándorlásra (*aliya*). A nagyobb városokban zsidó sportegyesületek létesültek, a «Haggibor Sportegyesület» különféle szakosztályai Kolozsvárt; a «Bar-Kochba» Szatmáron; a «Sámson» M.-Szigeten; a «Hakoach» ("Erő") Aradon.

Hasonló lendülettel szerveződött meg a zsidó kulturális élet is. Kolozsvárt filharmonikus zenekar működött, a «Goldmark» zenekar, amelynek koncertjei zenei körökben, és a közönségnél is, komoly elismerésre találtak. Temesvárt «Hazamir» névvel énekkar alakult.

A könyvkiadás terén nagy érdemeket szerzett a «Pharos», «Kadima», «Fraternitás», «Noár» (Kolozsvár), a «Renaissance» (Nagyvárad), a «Kiryat Sefer» (Lugos), a «Cionista Könyvtár» (Temesvár).

---

⁵¹⁰ Marton Ernő, *A zsidó nemzet Erdélyben* (Kolozsvár: Kadima, 1922); Marton Lajos, *A cionizmus kezdetei Erdélyben* (Kolozsvár, 1941); Danzig Hillél, "A cionista mozgalom Erdélyben", in: *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, II (1980), pp. 37-49 (héberül); Livia E. Bitton, *A Decade of Zionism* (Diss.) (New York, 1968); uő, "The Zionist Movement in Transylvania", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 277-281; uő, "Zionism in Hungary: The First Twenty-Five Years", in: *Herzl Yearbook*, Ed. Raphael Patai, VII (1971), pp. 285-320; Chavah Eichler, *A cionizmus és az ifjúság Magyarországon a két világháború között* (Diss.) (Ramat-Gan, 1982) (héberül); Gáll Ernő, "Kettős kisebbségben", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 957-969; Balázs Sándor, "Etnikum, kultúra, politikai opció", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 970-976.

Erdélyi rabbik galériája, 40

Kinsztlicher Cvi Hirsch (1896-1965):
1919 és 1949 között nagyszebeni "szefárdi" rabbi

Alapítványok, kisebb-nagyobb cégek dolgoztak azon, hogy cionista tárgyú irodalmat, a mozgalom eszméit és a cionista szervezeteket ismertető füzeteket bocsássonak az érdeklődő közönség rendelkezésére.

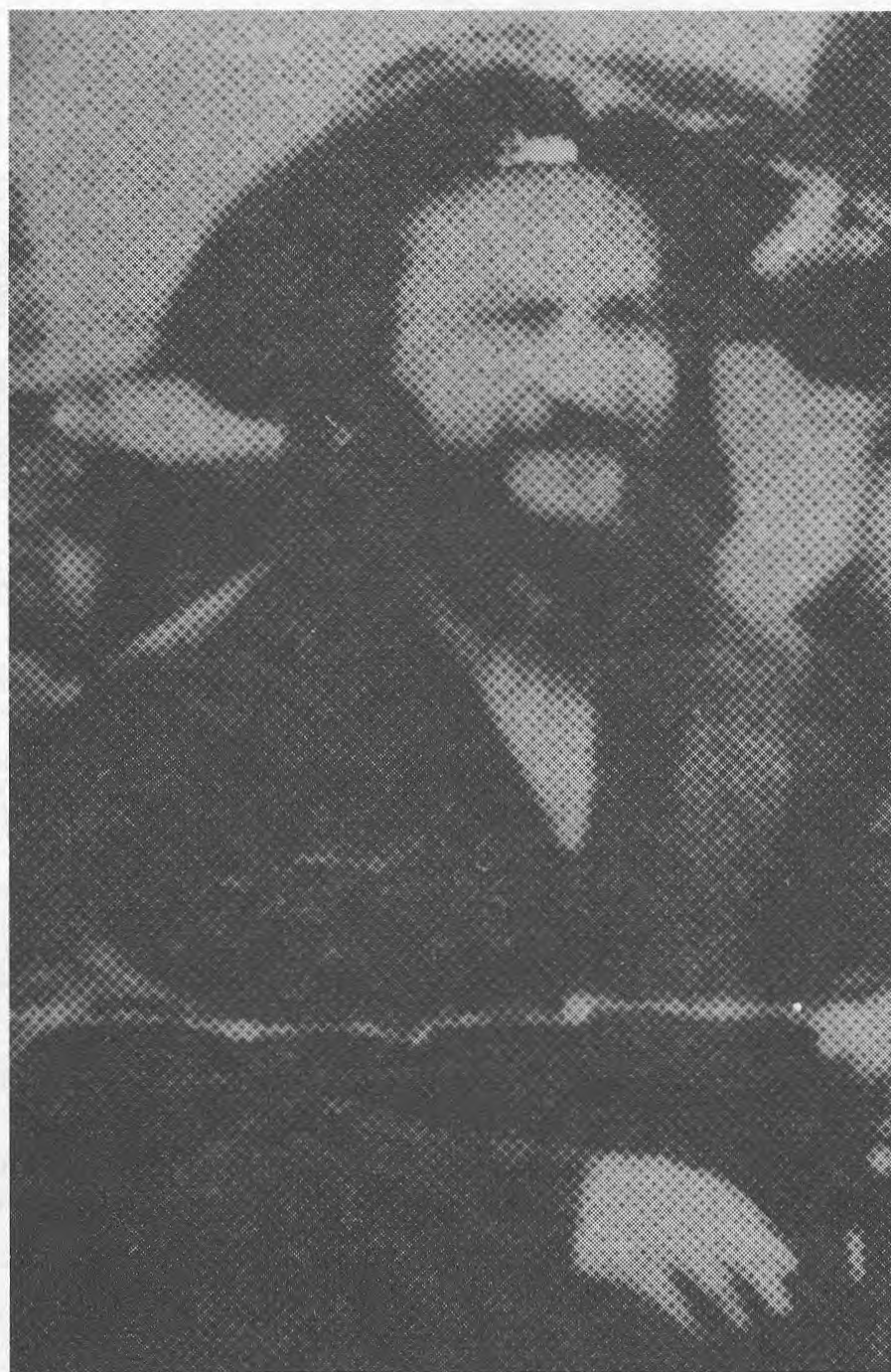
Marton Ernő, Ujvári Péter, Giskalai János, Bényi Sándor, Kaczér Illés, Danzig Hillél, Kasztner Rezső, Diamant Elemér, Knöpfler Bernát, Szabó Imre, Sas László, Barzilay (Kugel) István, Cvi Bar-Meir (Adler Hubert), Schön Dezső, Székely Béla, Jámbor Ferenc, Hátszegi Ernő, Moshe Gärtner, Darvas Simon, Faragó Miklós: valamennyien ismeretterjesztő könyvekkel, irodalmi művekkel, költészetükkel, publicisztikai munkásságukkal tanították Erdély és a Bánát zsidóságát, cionista iránytúval a kezükben irányították politikai és társadalmi szervezeteiket.⁵¹¹

Temesvárott az első világháború éveiben a cionista ifjúság élénk zsidó életet szervezett, «Zsidó Ifjak Köre» volt társaságuk neve. Majd a háború után, 1920 és 1940 között az «Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség», amelynek élén kezdetben Fischer Tivadar, majd Fischer József, s két temesvári cionista, Vermes Ernő és Reiter Károly álltak, sikeresen szervezte egész Erdély és a Bánát területén a cionista munkát Palesztina és a zsidó nép érdekében. Amikor Patai József Herzl-életrajza Budapesten megjelent (1932), a *Múlt és Jövő* szükségesnek tartotta, hogy a lapokban külön is hirdesse a könyv kolozsvári bizományosát.

Drechsler Miksa temesvári főrabbi is közölt cionista cikkeket, többek között a *Múlt és Jövő* hasábjain (1936). Sok erdélyi zsidó nevében és számára írta: "(...) A lelkünk szárnyaló útját követnünk kell. Mindannyiunknak." Drechsler a temesvári gyülekezetben meghonosította, hogy ünnepek, gyűlések végén rendszeresen elénekeljék a cionista himnuszt, a «Hatikva / Ha-Tikva» című éneket, a szó zenei értelmében: mūdalt (1886), "A Remény", mely valóban a reményt ébresztgette, s utóbb méltán Izrael Állam himnusza lett. Egy időben a temesvári egyesület is a «Hatikvah Cionista Egyesülés» nevet viselte.

---

⁵¹¹ Kahán Kálmán, in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 191-196.

Erdélyi rabbik galériája, 41

Horovitz Ábrahám (1897-1944):
1934 és 1944 között nagykárolyi orthodox rabbi

XII.

A vég (1944)

Atrocitások és zsidótörvények

Az «Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség» központi irodáját 1930-ban Kolozsvárról áthelyezték Temesvárra, mert Kolozsvárott az időközben megalakult «Zsidó Politikai Párt» nyitott irodát. 1928-ban, amikor a Juliu Maniu vezetése alatt álló «Nemzeti Parasztpárt» került uralomra Romániában, listáján három zsidó jutott be a parlamentbe: Fischer Tivadar, Fischer József és Marton Ernő.

Egyre inkább szükség volt a zsidóság érdekvédelmére, mert a növekvő antiszemitizmus fenyegette, hovatovább veszélyeztette a romániai zsidók életét. 1927 decemberében a felheccelt egyetemi diákság egy csoportja, amely a «Vasgárda» zsidógyűlölő szervezetéhez tartozott, különvonaton végigrobogott Erdély nagyobb városain (Brassó, Kolozsvár, Bánffyhunjad, Csucs, Nagyvárad), mindenütt feldúlták a zsinagógákat, meggyalázták a Tóra-tekerceket, széttépték és elégették őket, ütlegették a zsidókat, kifosztották a zsidó üzleteket, Kolozsvárt szétverték az *Új Kelet* nyomdáját. Garázdálkodásuk büntetlenül maradt. A tettesek közül senkit sem fogtak el vagy helyeztek vád alá.

1933-ban a bukaresti törvényszéken tárgyalás közben egy a «Vasgárdá»-hoz tartozó román kapitány lelőtte nagyiklódi⁵¹² Tischler Mórt, a kolozsvári orthodox izraelita hitközség volt elnökét, gazdag földbirtokost, szesz- és papírgyár, fűrésztelepek, a Móc-vidéken erdőségek birtokosát. Tischlernek 16 000 hektárnyi csucsai erdőségét államosították, a döntést megfellebbezte, és az antiszemita kapitány merénylete akkor történt, amikor a bukaresti felsőbb bíróság az ügyet tárgyalta. A gyilkost pár hét múltán szabadon engedték.

1938 novemberében Temesvárott egy vasgárdista a «Zsidó Színház» egyik előadásán bombát dobott a nézőközönség soraiba, a merényletnek több halálos áldozata volt. A Bukarest és Kolozsvár közötti útvonalon éjnek idején nem egyszer zsidó utasokat dobtak ki a robogó vasúti szerelvényből.

Mindez riasztó és aggasztó jel volt az erdélyi zsidóság számára.

---

⁵¹² Nagyiklód: Szolnok-Doboka vm., ma: Iclod, R.

Erdélyi rabbik galériája, 42

**Honig Naftali Hircka (1898-1985):
1924 és 1946 között nagysármási orthodox rabbi**

1937 decemberében Romániában a «Nemzeti Parasztpárt» vezetője, az akkor már szélsőségesen antiszemita Octavian Goga⁵¹³ alakított kormányt, s rövid, másfél éves kormányzása alatt, II. Károly király (1930-1940) jóváhagyása mellett, hihetetlen sebességgel életbe léptette a máshol — Németországban, Magyarországon — már bevezetett zsidóellenes törvényeket. A Goga — Alexandru Cuza kormány a zsidókat egy 1938. január 12-én kihirdetett rendeletben megfosztotta a román állampolgárságtól, amennyiben ezt 1918 után szerezték meg. Az erdélyi zsidókat ez a rendelet eleve kitzsította a román jogrendből. A "Románia a románoké" jelszóval román kezekbe játszották át a zsidó vállalatokat, üzleteket. A zsidó ügyvédek kizárták az ügyvédi kamarából, a bankok zsidóknak nem folyósítottak hitelt. A Zelea Codreanu vezérlete alatt működő «Vasgárda» lehetetlenné tette, hogy az egyetemeken zsidó diákok tanuljanak. A "zsidómagyar (*evreumaghiar*)" szót mint különös megbélyegzést használták. A zsidókkal szemben az élet minden területén bevezették a "*numerus nullus*"-t. Magas adókat vetettek ki rájuk. Közben a náci propaganda — az erdélyi és bánáti részen élő szászok, svábok nagy öröme — mindinkább hatalmába kerítette a politikai és katonai erőket.

Az 1930-as években az erdélyi és bánáti zsidóság helyzete évről évre egyre nehezebbé vált. Anghelescu közoktatásügyi miniszter rendelkezései, amelyek a magyar nyelv használatának visszaszorítására irányultak, majd a gazdasági életet korlátozó törvények súlyos nehézségek elé állították a zsidó szervezeteket.

A gondokat növelte még az is, hogy bármi áron segíteni kellett a hitleri üldöztetések elől mindenholnan menekülő zsidókat, akiknek száma nőttön-nőtt, amint Hitler hadserege egymás után kaparintotta meg Európa országait. Az erdélyi és bánáti kongresszusi hitközségek vezetősége már az 1933. október 30-án Nagyváradon tartott ülésén elhatározta, hogy Aradon, a neológ hitközség égisze alatt, felállít egy irodát és megszervezi a «Menekültügyi Bizottság»-ot a várható németországi menekültek

---

⁵¹³ Költő, egykor Ady Endre jó embere, aki időközben megszerezte magának a csucsai Boncza-villát, ahol korábban Ady Endre és Csinszka rendszeresen időztek. Goga vad nacionalizmusától Ady elhatárolta magát, lásd "Magyar és román. Levél Goga Oktáviánhoz" (1914), in: *Ady Endre publicisztikai írásai*, szerk. Vezér Erzsébet (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), III, pp. 452-455; "Levél helyett Gogának. Üzenet román barátomnak" (1915), uo., pp. 476-477.

megsegítésére.⁵¹⁴ Hogy a felmerülő kiadásoknak legyen fedezete, segélyakciót is elindított.

Németországban már Hitler hatalomra kerülésének első évében megnyitották az első koncentrációs tábort (Dachau, 1933. március 10). Aki tehette, menekülni próbált az egyre súlyosabb és fenyegetőbb helyzet elől. Ausztria német bekebelezése (*Anschluss*, 1938. március 13), majd a háború kitörése, Csehszlovákia (1939. március 14/15) és Lengyelország (1939. szeptember 1) lerohanása után már tömegesen érkeztek a zsidó menekültek, Szlovákián és Magyarországon át, Romániába.

A közép-európai zsidók egy része egyenesen épp Kolozsváron keresztül próbálta elérni a romániai kikötőket (Constanta, Sulina), ahonnan Palesztina felé hajót kaphattak. Kezdeményezésünkre Kolozsvárt is megalakult a helyi «Menekültügyi Bizottság» (1936),⁵¹⁵ amely 1939 decemberében — a többi erdélyi és bánáti hitközség és az orthodoxok bekapcsolásával — «Országos Menekültügyi Bizottság»-gá bővült. Az «Országos Menekültügyi Bizottság» az *Új Kelet* hasábjain felhívást intézett az erdélyi és bánáti zsidósághoz.⁵¹⁶

"(...) Azonnal adni kell! Adni külön felhívás és kérdezés nélkül, mert az itt átvonuló vagy ideiglenesen megrekedt testvéreink felénk nyújtják könyörgő kezüket... A (...) külföldi, hontalan testvérek érdekében (...) milliókra van szükség! (...) Teljesítse mindenki a kötelességét, mert senki sem tudhatja, hogy az, aki ma segítséget nyújt, nem fog-e holnap maga is segítségre szorulni. (...)"

Az «Országos Menekültügyi Bizottság» magyar és román nyelvű felhívása eljutott Erdély és a Bánát legtávolibb helységeibe is (Brád, Alőr,

---

⁵¹⁴ Vö. "Jegyzőkönyv az Erdély-Bánáti Neológ Hitközségek Szövetségének 1937. május 2-3-án Nagyváradon tartott jubiláris kongresszusáról", lásd in: Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian—Romanian Border in Transylvania, 1936-1944* (Bibliotheca Judaica, 2) (New York: Shengold Publishers, 1994), p. 148.

⁵¹⁵ Lásd egykori cikkünket: "A németországi zsidó menekültekért", *Raport Lunar*, 3, no. 9/10 (1938), p. 76; s később: "Menekültek segélyezése", *Raport Lunar* 4, no. 9/10 (1939), p. 111; "A menekültekért", *Új Kelet* (1939. szeptember).

⁵¹⁶ Lásd in: Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), p. 153.

Zsibó stb.). A romániai zsidóság értesült arról, hogy zsidó menekültek vannak Európában, s felébredhetett benne is a veszély tudata.⁵¹⁷ A nagyobb városokban szociális irodák nyíltak meg, hogy a munkanélkülieket, később a bevonult munkaszolgálatosak támasz nélkül maradó családját vagy a vidékről a városokba menekülő családokat megsegítsék.

A menekültekkel foglalkozó szervezet munkája felett a romániai hatóságok szemet hunytak. Igen sok zsidó tudott kimenekülni a "halálgyűrű"-ből.⁵¹⁸ A Kolozsvárt működő «Menekültügyi Bizottság» tagjai egyenként foglalkoztak a városba érkező zsidó menekültekkel. Különös gondot fordítottak azokra, akik a toloncházba kerültek, akik orvosi segítségre szorultak. Az 1928-ban székelyhidasi Sebestyén Dávid nagyvállalkozó által alapított zsidókórház, a Lengyel Miklós és Olga tulajdonában lévő gyógyintézet, de magánosok is mindenkit megfelelő ellátásban részesítettek. A továbbindulókat a neológ hitközség egyik alkalmazottja kísérte ki a vasútállomásra, s megvette nekik a Bukarestbe szóló vonatjegyet.

A menekültekkel foglalkozó munka során csak egyetlen egyszer kerültünk összeütközésbe a helyi hatóságokkal. Egy alkalommal segítséget nyújtottunk két német nevű személynek is. Ezek, bizonyos Bock és Miller, zsidónak adták ki magukat. Bennünk nem ébredt gyanú irántuk. Bock és Miller Bukarestben a román kémelhárítás kezébe került. Védekezésül arra hivatkoztak, hogy Kolozsvárt "Weinberger rabbi"-tól kapták bukaresti vonatjegyüket. Erre a kolozsvári biztonsági hatóság, a «Siguranta» beidézt engemet, s az iránt faggatott, hogy miért segítettünk "német kémeknek". Azzal védekeztem, hogy sajnálatos tévedés történt: zsidó menekülteknek véltük az illetőket. Csak hitközségem hathatós közbenjárására engedtek szabadon. Intettek, hogy a jövőben legyünk több elővigyázatossággal. A németek becsempészték a menekülők közé saját kiképzett kémeiket, ahogyan később az oroszok is tették, az Izraelbe

---

⁵¹⁷ Lásd a dokumentumokat in: Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 150-152.

⁵¹⁸ Az Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között folytatott mentési munkáról Eliyahu Yeshurun írt tanulmányt, a kolozsvári kongresszusi (neológ) hitközség akkori főrabbijának ajánlott tanulmánykötetben: "On Three Continents", in: *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945* (1992), pp. XVII-XIX, s további irodalom uo., nn. 7-9. — Az eseményekhez legújabbán pedig lásd: Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994).

irányuló *aliya* idején. A történet, mindenesetre, mutatja, hogy a román hatóságok valamelyes megértést vagy elnézést tanúsítottak a megszállt területekről menekülő zsidók mentése iránt. Hasonló volt egyébként a helyzet Magyarországon is.

1940 szeptembere után, minthogy a Kolozsvárra települő magyar hatóságok nem nézték jó szemmel ezt a tevékenységet, a «Bizottság» kénytelen volt átszervezni az embermentést, s a továbbiakban illegális módon dolgozott. Liberális gondolkodású románok is segítségére voltak.⁵¹⁹

A kolozsvári kongresszusi (neológ) hitközség belső életének megerősítése érdekében még 1936-ban megindítottuk közlönyünket, a *Monitorul Comunitatii Izraelite — Hitközségi Értesítő*-t,⁵²⁰ amelynek példáját követte a kolozsvári orthodox (1939-1940),⁵²¹ továbbá a brassói (1939-1940),⁵²² aradi (1939-1940),⁵²³ nagyváradi (1940-1942)⁵²⁴ és marosvásárhelyi (1940)⁵²⁵ neológ hitközség is.

A román uralom alatt nem volt könnyű helyzete az erdélyi zsidóságnak sem politikailag, sem pedig gazdaságilag. Nagy erőfeszítések árán próbálta fenntartani magát, de még nem volt életveszélyben. Kezdték sötét felhők gyülekezni, főként a régi Románia (Regát) területén élő zsidóság fölött, de Erdély- és a Bánátban a hitközségek keretén belül még folyt — ha egyre nehezebben is — a zsidó élet.⁵²⁶

A helyzet nemsokára tragikus fordulatot vett.

---

⁵¹⁹ M. Carmilly-Weinberger, "Versenyfutás a halállal", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 215-219, 232-233; uő, "The Tragedy of Transylvanian Jewry", *Yad Vashem Bulletin*, no. 15 (August, 1964), pp. 12-27; uő, "An Organization Rescuing Jews from Transylvania in the Time of the Holocaust", in: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, 1986), II, pp. 211-216 (héberül).

⁵²⁰ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 218, no. 273.

⁵²¹ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 233, no. 298.

⁵²² Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 232, no. 296.

⁵²³ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 232, no. 297.

⁵²⁴ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 242, no. 314.

⁵²⁵ Lásd Scheiber Sándor, MZsHFB (1993), p. 241, no. 312.

⁵²⁶ Gaal György, "Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közti romániai viszonyokba", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 1029-1034.

Erdélyi rabbik galériája, 43

Éliás Jákob Sámuel (1900-1945):
1930 és 1944 között szamosújvári orthodox rabbi

1940 szeptemberében, néhány nappal azután, hogy a második bécsi döntés, salamoni ítélettel, kettévágta Erdélyt, s Észak-Erdélybe diadalmámban bevonult a magyar hadsereg és közigazgatás. Észak-Erdélyre körülbelül 165 000,⁵²⁷ Dél-Erdélyre — az 1941. évi népszámlálás szerint — körülbelül 40 000 zsidó lakos esett,⁵²⁸ az erdélyi zsidóságnak mintegy négyötöde.⁵²⁹ A magyarok már egy jogaiban megszorított és gazdaságilag nagyon meggyengült zsidóságot találtak Erdélyben.

A bevonuló magyar hadsereg Kolozsvárt már az első napokban a nagy nyilvánosság előtt felakasztott egy Wurzel nevű zsidót, és egy román férfit, akinek a neve ismeretlen a jelen sorok írója előtt. Kémkedéssel vádolták őket. Később három további zsidót végeztek ki, fiatalembereket, egyikük neve Rosenfeld volt, kolozsvári, a másikuké Fisch, técsői, a harmadik áldozat nevét már nem tudom felidézni. A kivégzésekhez eleinte az emlékezőt is kivezényelték mint rabbit, az elsónél szólni is kellett. "Isten, a Legfelsőbb Bíró fogja kimondani az utolsó ítéletet" — voltak a búcsúztató szavak a bitófa mellett. Ötvenöt év múltán is megdermed a vér, amikor emlékezetbe idéződnek ezek az események.

"A szeptember elején bevonuló magyar hadsereget nem fogadta ellenállás, mégis töb incidensre, (...) súlyos atrocitásokra került sor" — olvashatjuk az *Erdély története* lapjain.⁵³⁰ Zsidók és románok megfélemlítése volt a cél. A Magyarországról Erdélybe áthelyezett vagy kinevezett tisztviselők nagyobb részét antiszemita meggyőződésűek, jobboldaliak voltak.

Erdély kétfelé választott zsidósága — a dél-erdélyi részen a román, Észak-Erdélyben pedig a magyar fennhatóságok alatt — rövid időn belül még súlyosabb helyzetbe került.

Észak-Erdélyben érvénybe léptek a Magyarországon már régebben bevezetett zsidóellenes törvények. Államosították a még zsidó kezekben maradt gyárakat, üzleteket, "árja" meghatalmazottak kezébe adták a zsidó vállalatokat, s ezek az "ejtőernyősök" vagy "aladárok" csakhamar

---

⁵²⁷ Összefoglalóan lásd "Siebenbürgen, Nördliches", in: *Encyclopädie des Holocaust* (Berlin: Argon Verlag, 1993), III, pp. 1309-1310.

⁵²⁸ Összefoglalóan lásd "Siebenbürgen, Südliches", *uo.*, III, pp. 1310-1312.

⁵²⁹ Vö. *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, I (1969), p. 261; II (1980), p. 10 (héberül).

⁵³⁰ III, p. 1754.

tulajdonosokká váltak. Az állami, városi szolgálatból máról holnapra elbocsátották a zsidó tisztviselőket. Az állami iskolák bezárták kapuikat a zsidó tanulók előtt. Szeptember lévén, a nem zsidó diákok könyvekkel, táskával vidáman mentek az iskolájuk felé. A zsidó gyermekek pedig, szüleikkel együtt, kétségbeesetten várták, hogy a hirtelen rájuk zúduló gondnak mi lesz a megoldása. Mintegy 20 000 zsidó férfit, 18 és 48 éves kor között, behívtak kényszerű munkaszolgálatra, jelentős részük azután a keleti hadszíntéren szörnyű körülmények között vesztette életét.⁵³¹

1941. augusztus 27-28-án a hírhedt KEOKH («Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság») a visszacsatolt területeken, Kárpátalja, Máramaros, de másutt is, a magyar csendőrség segítségével összefogta a rendezetlen állampolgárságú zsidókat, lengyelországi, németországi, szlovákiai menekülteket, hogy majd — úgymond — visszatelepítsék őket Galiciába. Valójában az történt, hogy a Kőrösmezőre⁵³² elszállított 14-16 000 embert a magyar katonaság áttette a határon, a Dneszteren túl, s a többségüket a németek Kamenec-Podolszkijban kivégezték.⁵³³ Az ártatlanul lemészároltak között számosan voltak erdélyiek, igen sokan éppen Máramarosból, de máshonnan is: magyar zsidók és Magyarországon át a menekülés útját kereső külföldiek.⁵³⁴

S el lehet-e felejteni az újvidéki vérengzést (1942. január 21-22)? A magyar hatóságoknak — hadsereg, csendőrség — ez a két gyilkos akciója csupán a bevezetés volt.

Az észak-erdélyi zsidóság sorsát a második bécsi döntés szorosan hozzákötötte a magyarországi zsidók sorsához.

Az *Új Kelet* utolsó száma 1940. szeptember 1-jén jelent meg. A magyar hatóságok — nyomban az erdélyi bevonulás után — betiltották.

---

⁵³¹ Karsai Elek, *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön*, I-II (Budapest: MIOK, 1962); nagybacsoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendő, 1938-1945* (Budapest: Gondolat, 1986), pp. 15, 17, 100-101, 107-108, 119, 125-127, 138, 144, 150, 157, 161-165, 167-169, 172-178; Szita Szabolcs, *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944-1945* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989); *Names of Jews Lost in Labor-Battalions in the East*, Eds. Gabriel Bar-Saked — Herbst Mizzi (Jerusalem, 1992).

⁵³² **Kőrösmező:** Máramaros vm., ma: Jaszinja, U.

⁵³³ Geyer Artur, "Az 1942. évi újvidéki razzia", in: *Új Élet Naptár*, 5719/5720 (Budapest, 1959), pp. 39-51; "Az első magyarországi deportálás", in: *Új Élet Naptár*, 5720/5721 (1960), pp. 75-82.

⁵³⁴ Vö. Livia Rothkirchen, "Hungary, the Asylum for the Refugees", *Yad Vashem Studies*, 7 (1968), pp. 130-131, 134-135.

1941 júliusában az erdélyi és bánáti hitközségek szociális ügyosztálya beilleszkedett a «Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája» (MIPI) és az «Országos Magyar Zsidósegítő Akció» (OMZSA) budapesti központjai által irányított munkába.

1942-ben a magyar hatóságok betiltották a néhány évvel korábban, még a román fennhatóság idején indított hitközségi közlönyöket.

A «Menekültügyi Bizottság» feladatát a cionista szervezetek által alapított «*Vaad ha-Haccala* (Mentő Bizottság)» vette át. Ennek tagja volt Marton Ernő, a betiltott *Új Kelet* volt főszerkesztője, Danzig Hillél és Hátszegi Ernő, mindketten az *Új Kelet* volt munkatársai, és Gutfried Jakab, a «Barissia» cionista ifjúsági szervezet egyik vezetője. A kolozsvári neológ főrabbi nem hivatalosan vett részt a munkában.⁵³⁵

A menekültek egyre nagyobb számban érkeztek. Ismertté vált mindenütt, hogy Magyarországon, Románián át van valamelyes lehetőség a menekülésre. Egy drámai történet, a sok közül, jelzi a megsemmisítés fenyegette zsidóság elszántságát: menekülni, menekülni. Junger Siegfried varsói villanyszerelő ama 140 000 lengyel katona között volt, akik előtt Kállay Miklós miniszterelnök Lengyelország német lerohanása után megnyitotta a magyar határt. A lengyeleket menekülttáborokban helyezték el. A Kassa melletti táborból Junger megszökött, és eljutott Kolozsvárra. Szeretett volna visszamenni Varsóba, a várost közben a németek szinte elpusztították, mert idős édesanyja és fiatal felesége a városban maradt. Lebeszéltük tervéről, és ajánlottuk neki, menne át inkább Romániába. Hozzá tartozóinak sorsáról pedig majd a «Nemzetközi Vöröskereszt» útján igyekszünk információt szerezni. Azután 1941 áprilisában, a peszahot megelőző napon, a reggeli órákban megjelent nálunk egy fejkendő fiatalasszony, táskával a kezében. "Junger Éva vagyok, Junger Siegfried felesége" — mondta bemutatkozásul. Irodámban megmutattam neki férjének egy bukaresti szállodából küldött, kétségbeesett aggodásról tanúskodó leveleit. Éva sírva fakadt, s ez igazolta az állítását. "*Kannst Du Eva abholen?*" — táviratoztuk Bukarestbe. Amikor a válasz megjött, Évát is áttettük a határon, Tordánál. Ott már várta a férje. Később közösen írt levelezőlapjuk jelezte örömeiket.

---

⁵³⁵ Szerepéhez lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 44, 59, 89.

Erdélyi rabbik galériája, 44

Halberstam Yekutiel Yehuda (1904-1991):
1926 és 1944 között kolozsvári haszid rabbi

Romániában, Dél-Erdélyben⁵³⁶ is sötét idők jöttek. Kezdetét vette (1940. szeptember 5) Ion Antonescu tábornok, később marsall, *conducator* diktatúrája; a kormányban — az első hónapokban — részt vett a «Vasgárda» is. 1940. október 12-én német csapatok érkeztek az országba. 1941 januárjában bevezették a munkaszolgálatot, a zsidókat a Kolozs (Cojocna) - Kolozsbós (Boju) közötti vasútvonal építésénél dolgoztatták, embertelen körülmények között.

Nem sokkal később elkezdődtek a pogromok is. Az első a bukaresti mézárulás volt (1941. január 21-23). Ez eredetileg mint a «Vasgárda» lázadása kezdődött, de Antonescu, kíméletlenül leverve a fellázadó szövetségeseit, a zsidókat tette meg bűnbaknak. A «Vasgárdá»-val leszámoló akció pogromba torkollott: a fővárosban sok száz zsidót lefogtak, napokon át kegyetlenül ütlegették őket, s közülük 116 — hivatalos hitközségi adatok szerint 120 — személyt meggyilkoltak. Másokat a több napos verés, kínzások, a kivégzést imitáló sortűz után csaknem meztelenre vetkőztetve egy külvárosból Bukarest központjába hajtottak, s ott engedtek szabadon. A fővárosi zsinagógákat kifosztották, a zsidó üzleteket és lakóházakat feldúlták.

1941. június 28 és július 6 között — a Szovjet-Oroszország megtámadását követő hetekben — került sor a jászvásárhelyi (Iasi) tömeggyilkosságra. A román állami tisztviselők, a hadsereg, a rendőrség és titkosrendőrség által végrehajtott akciók során a környék falvaiból is összegyűjtötték a zsidókat. A polgári lakosság is együttműködött a katonákkal. Június 29-én, fényes nappal, mintegy ezer embert a városi rendőrparancsnokság udvarán lőttek agyon, géppisztollyal vagy egyéb lőfegyverrel, vagy döftek át bajonettel. Körülbelül 2500 embert egy tehervonaton több napos — sok száz halálos áldozatot követelő — utazás után Calarasiban internáló táborba zártak. Egy másik tehervonaton 1900 ember közül csak 800 maradt életben. Összesen mintegy 8-9000 zsidó esett áldozatul a vérengzésnek.

A háború folyamán a román hadsereg, benyomulva Beszarábia, Bukovina, Ukrajna területére, mindenütt tömegesen ölte meg a helybeli zsidó lakosságot. Csernovicban (Czernowitz / Cernauti) (Bukovina), a haszid zsidóság egyik központjában, mintegy 2000 zsidót gyilkoltak meg az utcákon (1941. július 5). Chisinauban (Kisinev), a korábbi Szovjet-

---

⁵³⁶ Az alább következőkhöz lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 3-32.

Moldávia fővárosában mintegy 10 000 zsidót (1941. július 17). A román csapatok által megszállt Odesszában 22 000 zsidót gyilkoltak meg (1941. október 23-24).

A bukovinai és beszarábiai zsidók nagyobb részét a román hatóságok 1941/42 telén kitelepítették — deportálták — Transzniszföldre (a Bug és a Dneszter közötti térség). Közvetett adatok alapján a deportáltak száma százazrekre tehető: Bukovinából 80 000, Beszarábiából 200 000, magából Romániából pedig mintegy 118 000 fő. A deportáltakkal román és német katonai egységek végeztek, esetenként — a lőszer kímélése céljából — vízbe fojtva áldozataikat. A kegyetlenségeknek sok ezer cigány is áldozatul esett. A háború végére a Transzniszföldre deportált zsidók közül alig 50 000 fő maradt életben.

Mindent egybevéve, a második világháború éveiben a román fennhatóság alatt álló területeken összesen több mint 250 000 zsidót gyilkoltak meg.⁵³⁷

Minden üldöztetés és a kegyetlen tömeggyilkosságok ellenére is, Romániában a zsidó lakosság nagyobb része életben maradt. Romániában a zsidók a Vészkorszakban nem viseltek sárga csillagot, gettót is csak néhány helyen (Iasi, Botosani, Falticeni) állítottak fel. A *Judenrat* szerepét az 1941 decemberében felállított «Zsidó Központ» töltötte be. A kivándorlást kellett volna előkészítenie, de a zsidó ügyek Antonescu által kinevezett komisszára, Radu Lecca — korábban a *Völkischer Beobachter* romániai tudósítója — eleget akart tenni a németek követeléseinek.

1942. augusztus- és szeptemberben megkezdődtek az előkészületek az *Endlösung* végrehajtására. A romániai zsidóságot Antonescu beleegyezésével Belzeczbe akarták deportálni; ebben a lengyelországi városban volt a legelső haláltáborok egyike. Arad, Temesvár, Torda lett volna az első a sorban, a mintegy 40 000 itt élő — jobbára magyar vagy német kultúrájú — zsidó. A temesvári pályaudvaron már ott álltak a szerelvények. Az érintett hitközségek vezetői, Lakatos Aladár (Arad), Ligeti Sándor és Sebestyén doktor (Temesvár), sietve felkeresték Bukarestben Alexandru Safrant, Románia országos főrabbiját, s az ő közvetítésével fordultak Mihály királyhoz (1940-1947), Elena anyakirálynéhoz, Andrea Cassulo apostoli nunciushoz, a «Nemzetközi Vöröskereszt»-hez. Végül Nicolae Balan erdélyi román metropolitának

---

⁵³⁷ A dokumentumokat kiadta Jean Ancel, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, I-XII (New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1986-1987); lásd még *Martiriul evreilor din Romania, 1940-1944. Documente si marturii* (Bucuresti, 1991).

sikerült rábírnia Antonescut a döntés megváltoztatására. A dél-erdélyi zsidók megmenekültek a deportálástól. Az Antonescu-kormány ezután már nem a zsidók deportálását tűzte ki célul, hanem a tömeges emigrációt.

A Romániában már az 1930-as évek óta egyre erőteljesebb emigráció — legális vagy illegális bevándorlás Palesztinába, a cionista *aliya* — 1942-ben, mondhatni, félhivatalos támogatást nyert. A háború végéig összesen mintegy 30 hajó, néhány kisebb motoros jármű is, indult el romániai kikötőkből, Constanta, Sulina, Braila, a Földközi-tenger, Palesztina, Haifa felé, menekültekkel zsúfoltan. Az utasok között, persze, változatlanul a külföldiek voltak többségben. Két hajót elsüllyesztett a német vagy orosz haditengerészet.

A németek sztalingrádi veresége (1943. február 2) után a román politikusok megértették, hogy politikájukat a nyugati hatalmak várakozásának megfelelően kell alakítaniuk. 1943. március 12-én a román kormány jegyzékben közölte a bukaresti német követséggel, hogy a zsidókérdésnek Románia számára csak egy megoldása lehet: a kivándorlás. Több hajót is igénybe vettek a zsidók elszállítására. A cionista zsidó szervezeteknek is voltak hajóik. 1944 nyarán számos hajó indult el a constantai kikötőből. A haláltáborokba Romániából vagy Dél-Erdélyből egyetlen szerelvény sem indult el.

S 1944. augusztus 23-án Mihály király fegyverszünetet kért az oroszoktól. Románia kilépett a háborúból. Végeredményben körülbelül 300-350 000 romániai zsidó — köztük a dél-erdélyiek nagy többsége — megmenekült.

Sebzetten, megalázva

Azelőtt a románok üldözték a zsidókat, mondván, hogy *magyarok*, most viszont a magyarok vádolták őket azzal, hogy *a románokhoz húznak*. S 1944-ben már vád volt pusztán az is, hogy *zsidók*.

“Ha kő esik a korszóra, jaj a korszónak. Ha a korszó esik a köre: jaj a korszónak. Akár így, akár úgy: jaj a korszónak.”

A zsidó nép, kétezer éves vándorlása során, mindig szenvedett hazátlansága miatt. A cionizmus ezen a kiszolgáltatott helyzeten akart változtatni. Minden népnek, hogy természetes módon éljen, két feltételre van szüksége: területre, ez a haza, és önálló kultúrára, amely sohasem független más népek kultúrájától, de önálló arculata van. Ahol ez a kettő hiányzik, az illető népet a megszűnés állandó veszélye fenyegeti. Ahol a

kettő közül bármelyik, nincs lehetőség a természetes módon való életre. A magyar népnek van házája, és van nemzeti kultúrája. Így van ez minden nemzetnél. A zsidó nép életét a hosszú diaszpóra lét (száműzetés, szétszórás) során önálló kultúrája (a vallás) tartotta fenn. Félábon kellett állnia, mert a feltételeknek csak az egyikével rendelkezett. A népek sokszor nehéz harcot folytatnak fennmaradásukért, még ha két lábon állnak is. Hogyne volna nehéz, sokszor alig kibírhatóan nehéz annak a népnek a helyzete, amely félábon állva próbálta megvívni mindennapos küzdelmeit. A cionizmus célul tűzte ki, hogy megteremti a másik feltételt is. A zsidóság, a cionista mozgalom harcainak eredményeképpen, végül visszaszerezte magának az ősi hazát. A második világháború, a Vészkorszak szörnyűségei után létrejött Izrael Állam (1948). De a cionista települések Palesztinában, a *yishuv*, a haza ígérete voltak már korábban is.

A *zsidó haza* lehetőségét segítette megteremteni az erdélyi és bánáti zsidóság is, kivált a cionista szervezetek. Mindamellett, teljesítette *szülőhazája* iránti köteletségét is, mindig és mindenkor. Az erdélyi zsidóság nem volt hűtlen sem Romániához, sem — 1940 után — Magyarországhoz. Alkotó erejével Erdély, s Magyarország, előrehaladását szolgálta. Cionizmusa nem hűtlenség volt, mert semmiképpen sem Románia vagy Magyarország ellen irányult.⁵³⁸ Tragédiát idézett elő, hogy Magyarország nem nézte szívesen, sőt, egyáltalán nem tűrte, a zsidóság önmagának fenntartására irányuló törekvéseit, s végül nem tűrte magukat a zsidókat sem.

Az 1940-1944. esztendőök terhét cipeltük sebzetten és megalázva. Azt azonban sohasem gondoltuk volna, hogy amikor már recsegett és ropogott a náci téboly által összetákolt birodalom, a magyar nép, a keresztény magyarok becsukják a szemüket a vértől megittasult fasiszta kormány közreműködése előtt a népiirtásban. Voltak zsidók, akik — a jogfosztottság idején is — változatlanul hittek a magyar alkotmányosságban és jogrendben, az embertelenség orkánja közepette a keresztényi emberszeretetben. Tévedtek! Nagy, sötét éjszaka borult Észak-Erdélyre, egész Magyarországra, s nemcsak a zsidókra, akiknek elpusztítására a magyar hatóságok a náci Németország gyilkosainak szövetségeseül szegődtek el.

Auschwitzről nem tudtunk. Sokáig még nevét sem hallottuk ennek a lengyel városnak.

---

⁵³⁸ Lásd Gáll Ernő, "Kettős kisebbségben", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 957-969; Balázs Sándor, "Etnikum, kultúra, politikai opció", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 970-976.

Erdélyi rabbik galériája, 45

Weinberger Mózes (1908-):
1934 és 1944 között kolozsvári neológ főrabbi

1944 áprilisában kerestük az igaz embert, mint hajdan Diogenész fényes nappal lámpával a kezében az igazságot. Eljártunk az erdélyi püspököknél: felkerestük Vásárhelyi János református, Józán Miklós unitárius püspököt, és Sándor Imre r. katolikus püspökhelyettest is, akin keresztül esdeklő kérésünk eljutott Gyulafehérvárra, Márton Áron püspökhöz. Kértük segítségüket. Kértük, akadályozzák meg a gettók felállítását. Akkor már küszöbön volt ez a lépés. Akadályozzák meg, ha másért nem, a közegészség érdekében. Több ezer ember összpontosítása zárt, embertelen körülmények között a fertőző betegségek járványszerű terjedését okozhatja. A járványos betegségek nem ismernek *cordon sanitaire*-t.

Felkerestük a svájci konzult Kolozsvárt botanikus kerti laboratóriumában, hogy a történekről tájékoztassa a külföldet. Eljártunk, nem egyszer, Inczédi Jocksman Ödön főispánnál, hivatalában találkoztunk gr. Bánffy Miklóssal, Ugron Gáborral.

Br. Kemény Jánost a lakásán látogattuk meg. Ajánlata meglepő volt: "Hajlandó ejtőernyősöket elbújtatni." Nem értettem meg szavait. Talán tudott az 1944 márciusában horvát területen ledobott zsidó ejtőernyősökről, akiknek küldetése Magyarországra szólt: Szenes Hanna, és hárman kolozsváriak: Palgi (Nussbacher) Yoel, Rosen (Rosenfeld) Yona és Goldstein Perc. Tudott veszélyes küldetésükről? Csak a háború befejeztével, amikor a zsidó ejtőernyősök önfeláldozó, hősi vállalkozása köztudomású lett, nyertek értelmet br. Kemény János szavai.⁵³⁹

Márton Áron r. kath. püspök

Ezekben a tragikus hónapokban bontakozott ki Márton Áronnak (1896-1980), az erdélyi r. katolikus egyházmegye (Gyulafehérvár) püspökének emberi nagysága. Nem érte be azzal, hogy csupán leveleket, memorandumokat írjon és küldjön el az állam vezetőihez, ahogyan a többi keresztény főpásztor tette. Ő volt a magyar püspökök között az egyetlen, aki nyilvánosan is felemelte szavát a zsidóüldözés ellen.

1944. május 18-án — észak-erdélyi hivatalos útja során — Márton Áron a kolozsvári Szent Mihály székesegyházban kiállt, teljes főpásztori ornátusban, a szószékre, és kérte, nyíltan felszólította a magyar

---

⁵³⁹ "Zsidó ejtőernyősök", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 248-249; Palgi Yoel, *És jött a fergeteg* (Tel-Aviv, n. d.); Dorothy and Pessah Bar-Adon, *Seven Who Fell* (Tel-Aviv, 1947).

társadalmat a már gettóba szorított és közvetlenül a deportálás előtt álló zsidóság megsegítésére. A következőket mondta: "Számunkra, tisztelendő testvéreim, változatlanul érvényben van szent hitünk alaptétele. A felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben (...)." Aki ezt nem vállalja, az "nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s akarva, nem akarva, csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra osztották (...) és kibékíthetetlen ellenségeskedésekbe hajtották a népeket." A gyulafehérvári püspök beszédét Budapesten is sokszorosították és terjesztették.

Kolozsvári beszédén kívül Márton püspök levelet intézett Sztójay Döme miniszterelnökhöz és Jaross Andor belügyminiszterhez. E levelek, tartalmuk, hangjuk miatt, megérdemlik, hogy itt teljes egészükben közöljük őket.

A Sztójay Döméhez írt levél így szólt:

"Mélyen tisztelt Miniszterelnök Úr!

Egyházmegyénk népével megdöbbenve kellett tapasztalnom a felelőtlen intézkedést, hogy a zsidóságnak még az életét sem kímélik meg, az embertelenségnek az utolsó határáig mentek el. Tisztelettel, és felelősségem teljes tudatában, figyelmeztetem, hogy ilyen tényért egy embernek, még ha miniszterelnök is, vagy egy kormánynak sem elég a felelőssége, mert ennek terhét egy egész nép viseli, éppen ezért kérem, hogy ezt a rendelkezést azonnal vonja vissza, amit még jóvá tud tenni, azt tegye jóvá, mert annak bűnhődését a mi népünk fogja megérni."

A Jaross Andorhoz írt levél pedig így:

"Mélyen tisztelt Belügyminiszter Úr!

Az elmúlt évtizedek alatt mi nem tudtunk eléggé örvendeni, amikor jeles barátaival együtt Csehszlovákiában védelmébe vette az ottani magyarságot. Irodalmat teremtettek, a csehszlovákiai parlamentben a magyarságnak tekintélyt szereztek, szavuknak súlyt adtak. Annál nagyobb a megdöbbenésünk, hogy bár meggyőződéses katolikus embernek ismertük Önt, most az intézkedéseiben nemcsak hogy nem a keresztény, hanem az emberiesség színvonalát sem éri el. Tisztelettel, de a szónak minden súlyával kérem, hogy legutóbbi intézkedéseit azonnal vonja vissza, vagy ha ezt nem teheti, azonnal nyújtsa be a belügyministerségről való lemondását."

Erdélyi rabbik galériája, 46

Schönfeld Miklós (1910-1994):
1936 és 1960 között aradi neológ rabbi, majd főrabbi

E leveleivel Márton Áron magára haragította a kolozsvári magyar hatóságokat, és az érintett politikai-társadalmi személyiségek sem örvendtek neki.⁵⁴⁰

Márton Áron és a kolozsvári kongresszusi (neológ) izraelita hitközség főabbija között régóta szívélyes kapcsolat állt fenn. Címzetes kanonokká kinevezésekor levélváltás volt közöttünk. 1938 végén, amikor a kolozsvári Szent Mihály székesegyház plébániájára plébánossá nevezték ki, a beiktatási szertartás üdvözlései során Maleakhi prófétát idéztük (2,10): "Nemde egy Atyánk van mindannyiunknak, nemde egy Isten teremtett bennünket, miért kövessen el tehát hűtlenséget az ember embertársa ellen, megsértvén őseink szövetségét." 1939. februárjában pedig, amikor püspökké avatták, üdvözlő beszédünket⁵⁴¹ a következő szavakkal fejeztük be: "Légy az élet győztese, hogy hirdetéseid nyomán Isten-hit és emberszeretet teremjen e földön." Talán visszaemlékezett e köszöntő beszédeinkre, vagy vigasztaló sorainkra, amelyeket édesanyjának elvesztésekor intéztünk hozzá, vagy a minden újévkor váltott kölcsönös jókívánságainkra. Nagy emberek jellemét kicsiny tetteikben is fel lehet ismerni. Jólesett, amikor a püspöki beiktatása alkalmából rendezett ünnepi vacsorán külön figyelmet fordított a zsidó vallás étkezési előírásainak betartására, és kóser vacsoráról gondoskodott számunkra. Sem korábban, sem később nem volt részünk ilyen figyelemben magas keresztény egyházi méltóság részéről. Ez volt Márton Áron, az ember.

Amikor Márton Áron — sok szenvedés, hosszú éveken át tartó bebörtönzés, majd házifogság után Gyulafehérvárott elhunyt, köszönettel idéztük fel egykori bátor kiállását, gerinces magatartását. Nekrológot írtunk róla.⁵⁴² 1988 áprilisában, amikor ismét egyszer Kolozsvárott jártunk, a helybeni plébánia útján virágcsokrot küldtünk gyulafehérvári sírjára, az alábbi szöveg kíséretében:

---

⁵⁴⁰ Domokos Pál Péter, *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke*, szerk. Hidvégi Máté (Budapest: Eötvös Kiadó, 1989), pp. 165-166, 234-236; M. Carmilly-Weinberger, "Rendhagyó tiszteletadás", *Új Kelet* (Tel-Aviv, 1990. szeptember 28), p. 5.

⁵⁴¹ "Márton Áron püspök beiktatása", *Raport Lunar*, 4, no. 1/2 (1939), p. 10.

⁵⁴² "Sírkövek, ha megszólalhatnának", *Új Kelet* (1980. december 26). — Lásd még: "Rendhagyó tiszteletadás", *Új Kelet* (1990. szeptember 28), p. 5.

"Püspök Úr!

A szenvedések idején tanúsított bátor kiállását a zsidó nép el nem felejt.

Hálával:

Carmilly-Weinberger Moshe,
volt kolozsvári főrabbi."

Mozgalom indult meg, hogy a «Yad Vashem» (Jeruzsálem) ismerje el Márton Áron segítő tevékenységét, és sorolja be őt "A világ igaz emberei (*Hasidei ummot ha-olam*)" közé, továbbá egy emlékfá őrizze emlékét a «Yad Vashem» ligetében. Magunk írásbeli tanúságot tettünk a «Yad Vashem»-nél Márton Áron emberséges magatartásáról, hősiességéről a zsidó nép mellett a Vészkorszak idején.

Márton Áron volt a magyarországi keresztény egyházak Martin Niemöller-je. Kevesen, nagyon kevesen voltak olyanok, mint ő. Hitler szörnyű háborúja, a zsidó nép hatmillió mártírjának halála idején Európa nem mutatott emberiséget, a keresztény világban nem volt keresztényi szeretet.

Mentés, menekülés

Kolozsvárt, mint már jeleztük, az 1940 és 1944 közötti esztendőben sem szünetelt a már évekkel azelőtt, 1936-ban megkezdett mentési munka, amelynek célja a közép- és kelet-európai zsidó menekültek Palesztinába kijuttatása volt.

Az életmentő tevékenység minden mozzanatában a cionista szervezeteké volt a meghatározó szerep.

A hosszú, Aradtól Zágonyig húzódó új magyar-román határon 1940 őszén, s majd 1944 elején sikerült több illegális átkelési pontot kialakítani. Ilyenek voltak Arad, Nagyvárad, Belényes, Sármás,⁵⁴³ Marosludas,⁵⁴⁴ Marosvásárhely; Kolozsvár mellett pedig Hidegszamos,⁵⁴⁵ valamint a Feleki-tető, ahonnan az Ajton,⁵⁴⁶ s tovább, Torda felé vezető út nyílt. Segítségünkre volt emberséges magatartásával és esetenként közreműködésével számos román közéleti személyiség, többek között: Emil

---

⁵⁴³ Sármás / Nagysármás: Kolozs vm., ma: Sarmasu, r.

⁵⁴⁴ Marosludas: Torda-Aranyos vm., ma: Ludus, R.

⁵⁴⁵ Hidegszamos: Kolozs vm., ma: Somesul Rece, R.

⁵⁴⁶ Ajton: Kolozs vm., ma: Aiton, R.

Hatieganu volt miniszter, a «Nemzeti Parasztpárt» (Maniu-párt) egyik vezető személyisége;⁵⁴⁷ Aurel Socol ügyvéd, ugyancsak parasztpárti politikus;⁵⁴⁸ Juliu Hossu, Erdély román (görög-katholikus) püspöke;⁵⁴⁹ Titus Moga apahidai⁵⁵⁰ román pópa;⁵⁵¹ Mihai Marina, Románia nagyváradi főkonzulja;⁵⁵² Mihai Gurgu kolozsvári román katonai attasé;⁵⁵³ és sofőrje, Chirila Raileanu;⁵⁵⁴ Raoul Sorban kolozsvári újságíró (*Tribuna Ardealului*), az egykori kolozsvári királyi helytartó volt főtitkára, aki ugyancsak a Maniu-párttal állt szorosabb kapcsolatban.⁵⁵⁵ Az utoljára említett Sorban később — többek között a jelen sorok írójának ajánlására — megkapta a jeruzsálemi «Yad Vashem» kitüntetését (1987), s Izrael Állam díszpolgárságát is (1991).⁵⁵⁶ De segítették a mentést a határ mentén élő földművesek, egyszerű emberek is. Köztük fizetett embercsempészek. Ezek egyik csoportjával, a Muresan család néhány tagjával, akik bennünket is átvezettek a határon, ötven év múltán — egyik legutóbbi kolozsvári látogatásunk alkalmából — ismét találkoztunk.⁵⁵⁷

---

⁵⁴⁷ Vö. Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 61-62, 70, 76, 100, 119.

⁵⁴⁸ Szerepéhez lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 61-63, 101-102.

⁵⁴⁹ Juliu Hossu görög-katholikus püspök szerepéhez lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 61, 76-77, 119.

⁵⁵⁰ **Apahida:** Kolozs vm., ma: Apahida.

⁵⁵¹ Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), p. 61.

⁵⁵² Uo., p. 61.

⁵⁵³ Uo., p. 61.

⁵⁵⁴ Uo., p. 61.

⁵⁵⁵ Magyarországon Sorbant leginkább mint művészettörténeti író ismerik (1963-tól tíz-egynéhány éven át a bukaresti egyetem művészettörténész professzora volt); Budapesten kiadott kis könyve: *Szervátiusz Jenő* (Budapest: Corvina Kiadó, 1973). De ismerik és számon tartják 1989/90 utáni közéleti szereplését is.

⁵⁵⁶ Vö. "Prof. Raoul Sorban (...) kitüntetése", *Menóra-Egyenlőség* (Toronto, 1987. augusztus 21); "VIP at Yad Vashem: Rumanian Memories", in: *Martyrdom and Resistance*, 18, no. 2 (New York, November-December, 1991), pp. 12-13 (Raoul Sorban előadása a Yad Vashemben, 1987. április 7-én); Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 44, 61-63, 77, 93, 112-116.

⁵⁵⁷ Erről részletesebben lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 119-122.

Erdélyi rabbik galériája, 47

Teitelbaum Yekutiel Yehuda (1912-1944):
1926 és 1944 között szigeti orthodox rabbi

A Kolozsváron át Tordára szerencsésen átjutott, a nehéz és veszélyes úttól elcsigázott menekülteket az ottani hitközség tagjai vették pártfogásukba.⁵⁵⁸ Tordán a mentőakciók igazi hőse Hirsch Ernő (Arye / Ari Eldar)⁵⁵⁹ volt, az erdélyi cionista ifjúsági szervezet, a «Ha-Noar Ha-Cioni» Tordára kiküldött titkára, aki a jó okmányokat készítette: román nyelvű, hivatalosnak látszó igazolványokat hamisított. Ekkor már nem zsidók is csak személyazonossági igazolvánnyal válthattak vasúti jegyet. Ezek a jó papírok tették lehetővé, hogy a menekülők továbbutazzanak Bukarestbe.

1941 és 1943 között az észak-erdélyi zsidó hitközségek segítségével Kolozsváron át mintegy 3000 zsidó testvérünket sikerült átmenteni Romániába, s onnan tovább, Palesztinába. 1944 elején a munkába bekapcsolódtak a cionista ifjúsági szervezetek Budapestről leküldött tagjai. Ők számos magyarországi és szlovákiai zsidót segítettek át a magyar—román határon, főként Nagyvárad, Belényes, Arad és Kolozsvár térségében. Arye Hirsch (Eldar) írott nyilatkozatai szerint⁵⁶⁰ 1944. március és április folyamán mintegy 2500-3000 zsidó menekült érkezett Tordára a leginkább frekventált átkelők: Ajton, Hidegszamos, Marosludas és Sármás felől.

Mindent egybevéve, azoknak száma, akik 1936 után a változó határ különböző pontjain átmentek Romániába — és innen Palesztinába —, bizonyára elérte, sőt, egyes becslések szerint talán meg is haladta a 15 000 főt. Ezekben a számokban nincsenek benne azok, akik nem vették igénybe a *Vaad* vagy más cionista szervezetek segítségét, és magukra hagyatkozva vágtak neki a veszedelmes útnak. A menekülők túlnyomó többsége nem magyarországi vagy erdélyi zsidó volt, hanem német, lengyel, szlovák, kelet-európai. A magyar zsidók az utolsó pillanatig bíztak abban, hogy a jogrend, a magyar állam megvédi őket, hogy a törvények és rendelkezések pontos betartása nagyobb biztonságot jelent, mint a menekülés.

Sajnos, voltak esetek, hogy csoportok vagy személyek szerencsétlenül jártak a határon, s életüket veszítették vagy beszállították őket a legközelebbi gettóba. 1944. április végén román határőrség elfogta Semlyén

---

⁵⁵⁸ A kolozsvári mentőakciók nehézségeihez lásd most Yehuda Bauer könyvét: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven & London: Yale University Press, 1994), pp. 159-160, 198-199.

⁵⁵⁹ Szerepéhez lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), pp. 44, 63, 108, 109.

⁵⁶⁰ A nyilatkozatok levéltári lelőhelyéhez lásd Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994), p. 135, n. 16.

(később: Pamfil) Évát,⁵⁶¹ szüleit, hűgát, s visszatoloncolták őket; a kolozsvári gettóba kerültek, s onnan Auschwitzba; maga Semlyén Éva végül szerencsésen megmenekült. Ugyancsak a határ felé tartó csoportból május 13-án két lengyel menekültet golyó ölt meg a Feleki-tetőn. Másnap egy budapesti csoport, amelyet Ganz (Grünfeld) Hanna (Keresztesi Margit), a bátor *haluca*, a «Dror-Habonim» cionista szervezet tagja vezetett, Kolozsvárott a rendőrség fogságába került, a gettóba vitték s onnan Auschwitzba deportálták valamennyiüket. Maga Hanna, csodával határos módon, életben maradt.

Az észak-erdélyi embermentésről újabban nem egy történeti feldolgozás is megjelent.⁵⁶² A bukaresti Televízió 1992-ben dokumentációs filmben is foglalkozott vele.⁵⁶³

Személyesen

Ganz (Grünfeld) Hanna volt az, aki Teszler nevű, ugyancsak a cionista szervezethez tartozó társával együtt előkészítette annak a csoportnak az útját, amelyhez 1944. május 2-án magam is csatlakoztam.⁵⁶⁴ A történet a következő.

A kolozsvári «Zsidó Tanács (*Judenrat*)» tanácskozásain már áprilisban felvetődött, hogy célszerű volna Marton Ernőt, a román parlament volt tagját, László Jenő gyárost és engem — mint kolozsvári neológ főrabbit — Bukarestbe küldeni, hogy (a) próbáljuk meg kiszélesíteni — biztonságosabbá tenni — az átkelőhelyeket, s (b) szervezzük meg a határon átjutottak fogadását és biztonságos továbbutazását. A «Zsidó Tanács» néhány nappal később elállt ettől a tervtől, tagjai megijedtek, hogy szándékuk esetleg kitudódik, s bajba sodorják magukat, netán a kolozsvári zsidó közösséget is. Magam végül Fischer József, hitközségünk — s akkor már a «Zsidó Tanács» — elnöke kérésére vállalkoztam arra, hogy

---

⁵⁶¹ Abban az időben történetesen Raoul Sorban menyasszonya volt.

⁵⁶² *Emigrarea populatiei evreesti din Romania in ani 1940-1944. Culegere si documente* (Bucuresti, 1993); Moshe Carmilly-Weinberger, *The Road to Life* (1994).

⁵⁶³ «Drumul vietii» ("Az élet útja"). Dokumentumfilm, rendező: Manase Radnev (Román Televízió, 1992).

⁵⁶⁴ Moshe Carmilly-Weinberger, "The Tragedy of Transylvanian Jewry", in: *Yad Vashem Bulletin*, no. 15 (August, 1964), p. 22; és in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 286-304.

megtegyem azt az utat, amelyet éveken át másoknak ajánlottam. Már magam sem láttam más lehetőséget, mint hogy vállalkozzam a kockázatos útra. Kolozsvár utcáin május 2-án jelentek meg a plakátok, amelyek elrendelték a gettó felállítását. Másnap, május 3-án a zsidókra már — reggel egy órát kivéve teljes — kijárási tilalom volt érvényben. S még 3-án este megkedődött, 10 nap alatt — minden különösebb ellenállás nélkül be is fejeződött a zsidók beteretése a gettóba.

László Jenő a házába beszállásolt SS tisztek segítségét kérte a határon való átkeléshez. Marton Ernő, akinek egészségi állapota aggodalomra adott okot, a kolozsvári román konzulhoz folyamodott. Nemsokára reá — énutánam — megérkezett Bukarestbe ő is, a konzul sofőrje csempészte át a diplomáciai rendszámú autóban. Sikerült átjutnia a határon Hátszegi Ernőnek és Gutfried Jakabnak is.

Fischer május 2-án délután 4 óra táján megsürgetett, hogy még aznap induljak el azzal a csoporttal, amely este vág neki a határnak Torda felé. Ugyanakkor utasította Lax A. Salvator, a hitközség főtitkárát, hogy bocsásson rendelkezésemre 3000 pengőt (1500 pengő volt a csempészek által követelt "viteldíj"). Fischer megkért, hogy vinném magammal sógorát, Dénes (Dinai) ügyvédet és feleségét, ők azonban nem voltak hajlandók ily útra vállalkozni.

Mielőtt elindultam volna a nehéz éjszakai útra a Feleki-tetőn át, felkerestem szüleimet. Csak édesapámat találtam otthon, édesanyám a kijárási tilalom ellenére még a városban volt valahol. Később még átjött hozzám, hogy búcsút mondjunk egymásnak. Azzal váltam el tőlük, hogy nemsokára találkozni fogunk. Nem így történt: szüleim bekényszerültek a kolozsvári gettóba, s innen 1944. május végén elhurcolták őket Auschwitzba.

Lakásomban Fischer József javaslatára német nyelvű búcsúlevelet hagytam hátra, alibi gyanánt. Azt írtam benne, hogy feleségemmel együtt öngyilkosok lettünk, mert nem bírtuk nézni a zsidó közösség megalázását, szenvedéseit. A háború után Fischer elmondta, hogy amikor a távozásom utáni reggelen a levelet bemutatta a kolozsvári Gestapo-parancsnoknak (Strohschneider?), az a következő megjegyzést tette: "Vagy nem volt rabbi, vagy nem igaz az, hogy öngyilkos lett; a rabbik nem lesznek öngyilkosok. Majd elhiszem, ha a holttestek előkerülnek."

Hannával este $\frac{3}{4}$ 9-kor kellett találkozoznunk a Magyar utca 24. számú ház előtt, közel a református templomhoz. Fölvettem a rabbi ornátust, de lakásomból, mely a zsinagóga mellett volt, nem tudtam volna észrevétlenül kimenni, amíg az örül odaállított rendőr ott posztolt a kapuban. Végre meghozták az iskolánk helyiségeiben elszállásolt munkaszolgálatosak vacsoráját, az ör elvegyült az ételosztásra várakozók között, s én

elindulhattam. Feleségem, Sára (elhunyt 1972-ben), aki életem és papi működésem nehéz óráiban mindig mellettem állt, minden habozás nélkül kész volt elkísérni erre a veszélyes útra. Hannának átadtam «Zsidó Tanács»-igazolványomat, hogy továbbítsa Fischer Józsefnek.

A csoportban rajtunk kívül hat lengyel zsidó menekült volt, köztük lányok is, ők már egy éve rejtőzködtek Magyarországon, továbbá Krémer Bernát kolozsvári kereskedő öccse és annak felesége,⁵⁶⁵ és egy tanítványom, Sámson Mózes, akivel csak véletlenül találkoztunk össze az utcán, s kérte, hogy velem jöhessen; összesen tizenegyen. Még a Magyar utcában csoportunkhoz csatlakoztak vezetőink, a Muresan fivérek, akiknek egyikét a már említett Lengyel Miklós ajánlotta. Mindenkitől 1500 pengőt kaptak a szolgálatukért. A Kövespad utcán, Györgyfalvi úton hagytuk el a várost. Találkoztunk egy őrjáráttal is; palástomról azt hitték, keresztény pap vagyok, s nem tartóztattak fel bennünket.

Viszontagságos, fárasztó gyaloglás, bukdácsolás után, már hajnalban, eljutottunk a "spanyollovasok", drótakadályok *túlsó* oldalára, Ajton községbe, s onnan — padláson, szénában töltött nap után — másnap éjjel, most már csak a legfiatalabb Muresan, Iuliu vezetése mellett, Tordára. Ott Hirsch (Eldar) fogadott bennünket. Ellátott iratokkal; ebből az alkalomból a Szabados Ákos nevet kaptam tőle. Május 6-án Bukarestbe, majd július 6-án Constantába utaztunk, onnan 1944. július 7-én indultunk el, a «Kazbek» — szénszállító motoroshajó⁵⁶⁶ — gyomrában Palesztina felé. (Ezen az úton *Gottesmann* volt a nevem.) A hajó csak Isztambulig jutott el velünk, s onnan vonaton kellett folytatnunk az utat, Aleppón át. 1944. július 12-én megérkeztünk Haifába.

Már Bukarestben is, és most Jeruzsálemben mindent megtettem, hogy felhívjam a figyelmet a magyarországi zsidók tragikus helyzetére, a gettókra és a készülődő deportálásra, erről az utánam megérkező Marton Ernő informált, s a veszélyre, amely a Magyarországon, Erdélyen át menekülőket — a határ teljes lezárása miatt — fenyegeti. Bukarestben még megérkezésem éjjelén felkerestem Alexandru Safran országos főrabbit, s másokat is, köztük politikusokat, Iuliu Maniu volt miniszterelnököt, a «Nemzeti Parasztpárt» (Maniu-párt) vezetőjét is, akit abban az időben házi

---

⁵⁶⁵Nem sokkal később, eljutván Constantába, s hajóra szállván, augusztus 7-én a németek által megtorpedózott «Mefküre» utasaival együtt életüket veszítették.

⁵⁶⁶Részletesebben: Hátszegi Ernő, *Kazbek* (Haifa, 1944).

őrizetben tartottak,⁵⁶⁷ Jeruzsálemben pedig Isaac Herzog palesztinai országos főrabbit és Yehuda Magnest, a «Héber Egyetem» elnökét. Megpróbáltam a lehetetlent. Történetemet, és folytatását, már részletesen elbeszéltem, legutóbb a *The Road to Life* című könyvemben.⁵⁶⁸

Gettók Észak-Erdélyben

A Sztójay-kormány, amelyben nagyjából németbarát és jobboldali, erősen antiszemita miniszterek kaptak tárcát, köztük Jaross Andor belügyminiszter, alig több mint két héttel az ország német megszállása után, 1944. április 7-én elhatározta, hogy gettókban koncentrálja a magyarországi zsidóságot.⁵⁶⁹ A gettóba szorítás végső célja a zsidóság teljes megsemmisítése volt. Auschwitzban, s más koncentrációs táborokban, már áprilisban felkészültek a magyar zsidókat szállító szerelvények fogadására. A koncentráció végrehajtásával és a deportálások irányításával Endre László volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispánt és Bakó László ny. csendőr őrnagyot, belügyminisztériumi államtitkárokat bízták meg.

A belügyminisztérium illetékes vezetői, Jaross, Endre és Bakó a kegyetlen intézkedés minden részletét egyeztetették az időközben Budapestre érkezett Adolf Eichmann-nal, a német «Sonderkommando»

---

⁵⁶⁷ Maniutól megkaptam a «Nemzeti Parasztpárt» mintegy 1200 kitöltetlen igazolványát, ezeket Raoul Sorban Kolozsvárra vitte, hogy az ottani zsidók felhasználhassák. Júniusban azzal a hírrel érkezett vissza Bukarestbe, hogy Kolozsvárott már nincsenek zsidók.

⁵⁶⁸ (1994), pp. 100-118 (további irodalommal). Már korábban is, in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 226-235, illetve pp. 300-304.

⁵⁶⁹ *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, I (1969), pp. 324-326 (héberül); Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance, 1947), p. 77; *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* (1944. március 19 — 1944. május 15), szerk. Benoschofsky Ilona és Karsai Elek, I (Budapest: MIOK, 1958) — II (1960) — III (1967); Yad Vashem Archive (Jerusalem): M-11E-348. JM 2624-2626; Reviczky Ádám, *Vesztes háborúk — megnyert csaták* (Budapest, 1985); angol fordításban is: *Wars Lost, Battles Won* (New York: Columbia University Press, 1992).

vezetőjével, aki más európai országokban már nagy tapasztalatokra tett szert a zsidóság kiirtásában. A magyar hatóságok a Gestapo kívánságainak és utasításainak megfelelően dolgozták ki a zsidóság deportálásának részleteit. A vármegyék főispánjai, a városok polgármesterei, a közigazgatás különféle hivatalos személyei, a csendőrség és rendőrség vezetői külön e célra összehívott gyűléseken Endre Lászlótól és szaktanácsadóitól kaptak utasításokat arra nézve, hogy mi módon szervezzék meg az észak-erdélyi zsidóság gettókba szorítását. Az utasítások lakonikusak voltak, embertelenek minden részletükben. Megfosztani a zsidókat nemcsak minden értéküktől, vagyontárgyuktól, hanem emberi méltóságuktól is.

1944 áprilisában a magyar hatóságok az ország egész területén, Észak-Erdélyben is, megkezdték a gettósítás előkészítését, és május folyamán a csendőrség a vidéki zsidóságot, kivétel nélkül mindenkit, beszállított a gettókba, illetve gyűjtőtáborokba.

Kasztner Rezső Budapesten — jelentős anyagi ellenszolgáltatás ellenében — a Gestapónál elérte, hogy egy vonatszerelvény magyar zsidót a németek kiengedjenek: a kiválasztottakat Budapestről Bergen-Belsenbe, s végül Svájcba vitték. Kolozsvárról — Észak-Erdélyből — összesen 387 személy került fel a vonatra, köztük Fischer József — Kasztner apósa — is. Az érintettek 1944. június elején indultak el a városból Budapestre.

Magyarország német megszállása után a «Magyar Zsidók Központi Tanácsa» (Budapest) a Gestapo rendelkezésére igen szoros határidővel utasítást adott a hitközségek lélekszámának és vagyoni helyzetének összeírására. Ezt az összeírást a németek valószínűleg a deportálások és a vagyonelkobzás előkészítésében akarták felhasználni. A beküldött adatok tényleges felhasználására nem került sor, s az anyag fennmaradt és nemrégiben kiadásra került.⁵⁷⁰ Az összeírás, mondhatni, az utolsó előtti pillanatban örökítette meg a zsidó hitközségek helyzetét.

Az alább következő táblázatokban az erdélyi vármegyék hitközségeit mutatjuk be az 1944. áprilisi összeírás alapján. Tudni kell, hogy az adatlapokat nem minden községből küldték vissza. Hiányzik számos hitközség. Ezért az összeírás adatai — ezt határozottan állíthatjuk — alacsonyabbak a valóságosnál. Másrészt, néhány megyénél, például a

---

⁵⁷⁰ *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*, I. rész: Adattár, közléteszi Schweitzer József, az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994).

Partiumban vagy Kárpátalján, nem különítettük el a szorosabb értelemben vett erdélyi és egyéb községeket — részletesebb elemzések céljából ezt majd meg kell tenni.

A zsidó községek lélekszámára vonatkozóan az 1944. áprilisi összeírásban a következő adatokat találjuk az erdélyi vármegyékből. Az adatsorban különösen feltűnő az orthodox lélekszám dominanciája. Főként Máramarosnak, Szatmárnak köszönhetően, az erdélyi zsidóság mintegy 90 %-a orthodox volt. Láthatjuk azt is, hogy az orthodox hitközségek voltak a legnépesebbek.

Vármegye	Hitközségek száma	Orth.	Status quo	Kongr.	Együtt
Beszterce-Naszód vm.	9	4459	—	—	4459
Bihar vm.	35	10083	—	4500	14583
Csanád-Arad-Torontál vm.	4	1246	—	679	1925
Csík vm.	3	572	—	—	572
Háromszék vm.	1	—	428	—	428
Kolozs vm.	9	10212	—	2000	12212
Maros-Torda vm.	8	2917	2223	—	5140
Máramaros vm.	44	31841	—	—	31841
Szatmár vm.	43	24576	1319	—	25895
Szilágy vm.	10	4038	—	—	4038
Szolnok-Doboka vm.	11	7142	—	—	7142
Udvarhely vm.	2	168	126	—	294
<i>Összesen</i>	179	97254	4096	7179	108529

Az 1944. áprilisi összeírás felölelte a hitközségek által fenntartott iskolákat is. Erre nézve a következő összesítő áttekintést adhatjuk:

Beszterce-Naszód vm.:	1 elemi iskola
Bihar vm.:	5 elemi iskola, 1 magán elemi iskola, 1 polgári iskola, 1 gimnázium; 1 Talmud-Tóra ⁵⁷¹
Csanád-Arad-Torontál vm.:	2 elemi iskola
Csík vm.:	—
Háromszék vm.:	—

⁵⁷¹ Vallási iskola.

Kolozs vm.:	2 elemi iskola, 1 gimnázium; 1 <i>heder</i> , ⁵⁷² 1 Talmud-Tóra
Maros-Torda vm.:	2 elemi iskola, 1 polgári iskola
Máramaros vm.:	1 <i>heder</i> , 3 Talmud-Tóra
Szatmár vm.:	6 elemi iskola, 1 polgári iskola; 2 Talmud-Tóra
Szilágy vm.:	1 elemi iskola
Szolnok-Doboka vm.:	2 elemi iskola
Udvarhely vm.:	—
<i>Összesen</i>	21 elemi iskola, 1 magán elemi iskola, 3 polgári iskola, 2 gimnázium; 2 <i>heder</i> , 7 Talmud-Tóra

Észak-Erdélyben a gettók felállítása és a zsidó lakosság összegyűjtése, mint már említettük, 1944. május 3-án kezdődött, és összesen is alig két hétig tartott. Kárpátalja és Északkelet-Magyarország — a VIII. (Kassai) csendőrkerület — és Erdély — a IX. (Kolozsvári) és X. (Marosvásárhelyi) csendőrkerület — a deportálások előre megtervezett rendje szerint az I., illetve II. zónába tartoztak, a deportálásra ezeken a területeken került sor legelőször.

A gettókat vagy gyűjtőtáborokat nagyjából vasútállomások közelében állították fel, hogy majd a deportálások minél kisebb feltűnést keltsenek. A vasútállomások térségében rendszerint volt gyártelep vagy téglagyár, amelynek olyan-ilyen csarnokaiba vagy udvaraira be lehetett terelni a mindenükből kifosztott zsidókat. Kolozsvárt is a deportálást megelőzően a téglagyárba terelték össze őket. Ugyanígy Marosvásárhelyen, Szilágysomlyón. Néhol a zsinagógát vették igénybe, másutt, például, Besztercén, Máramarosszigeten, Nagyváradon, Szatmárnémetiben, a főként zsidók által lakott városnegyed egy-két utcáját jelölték ki gettónak, s ide zsúfolták be a város és a környék zsidóságát. Désen és környékén pedig a zsidó lakosságot a város közelében egy erdőbe (Bungur) irányították, a szabad ég alá.

A zsidók "koncentrálása" két mozzanatból állt. Voltak vidéki gettók, amelyeket a kisebb-nagyobb városokban állítottak fel, s ahová a környék községeiből szállították vagy gyalogszerrel hajtották be a zsidó lakosságot. Ilyenek voltak: Bárdfalva,⁵⁷³ Bethlen, Dragomérfalva,⁵⁷⁴ Érmihályfalva,

⁵⁷² Vallási előkészítő iskola.

⁵⁷³ Bárdfalva: Máramaros vm., ma: Berbesti, R.

Halmi,⁵⁷⁵ Kraszna,⁵⁷⁶ Magyarláros, Nagykároly, Naszód, Nagyilonda,⁵⁷⁷ Retteg, Sepsiszentgyörgy,⁵⁷⁸ Szamosújvár és Szilágycseh.⁵⁷⁹ Ezekből a vidéki gettókból azután néhány napon belül mindenkit beszállítottak az úgynevezett központi gettóba, illetve gyűjtőtáborokba.

A zsidó lakosság összegyűjtése, a zárt gettóban folyó élet felügyelete, s a legvégén a vagonokba zsúfolás vad kegyetlenséggel folyt mindenütt, a végrehajtással megbízott személyek nem kímélték az aggastyánokat, betegeket, kicsi gyermekeket sem. A gazdagoknak vélt zsidókat, férfiakat és nőket egyaránt, kegyetlen módon vallatták, őket is, másokat is rendszeresen motozták, hogy elvegyék értéktárgyaikat. A nőket, leányokat sem kímélték meg a testi motozástól. Benn a gettóban a körülmények még a legelemibb egészségügyi normáknak sem feleltek meg. Például, Kolozsvárt a gettóba beszállított 16 148 ember számára mindössze két-két rögtönzött latrina állt rendelkezésre. Ivóvíz, tisztálkodási lehetőség alig volt.

A marhavagonokból összeállított szerelvényeket jó előre egyeztetett és pontosan betartott menetrend szerint a központi gettóhoz közeli vasútállomásokról indították el Auschwitz felé, rendszerint Csap — Kassa vasúti csomópontok irányában. 1944. május 16 és június 27 között a 13 központi gettóból és gyűjtőtáborból összesen 45 szerelvény hagyta el Erdély területét, az első Máramarosszigetről, az utolsó Nagyváradról.

Az Észak-Erdélyben felállított központi gettókat és a deportálás menetrendjét az alább következő táblázat mutatja.⁵⁸⁰

---

⁵⁷⁴ **Dragomérfalva:** Máramaros vm., ma: Dragomiresti, R.

⁵⁷⁵ **Halmi:** Ugocsa vm., ma: Halmeu, R.

⁵⁷⁶ **Kraszna:** Szilágy vm., ma: Crasna, R.

⁵⁷⁷ **Nagyilonda:** Szolnok-Doboka vm., ma: Ileanda, R.

⁵⁷⁸ **Sepsiszentgyörgy:** Háromszék vm., ma: Sfintu Gheorghe, R..

⁵⁷⁹ **Szilágycseh:** Szilágy vm., ma: Cehu Silvaniei, R.

⁵⁸⁰ A részletekhez lásd Munkácsi Ernő, *Hogyan történt?* (1947), pp. 144-145; Béla Vágó, "The Destruction of the Jews of Transylvania", in: *Hungarian-Jewish Studies*, I (1966), pp. 171-221; Randolph L. Braham, *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania* (Boston — The Hague — Dordrecht — Lancaster: Kluwer-Nijhoff, 1983), pp. 17, 233. — Vö. M. Carmilly-Weinberger, "Versenyfutás a halállal", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 213-235; "The Tragedy of Transylvanian Jewry", uo., p. 298, n. 30.

Időpont	Központi gettó	Lelkek száma
1944. május 16, 18, 20, 22	Máramarossziget	12 849
május 17	Ökörmező ⁵⁸¹	3 052
május 19, 21, 23, 25	Felsővisó	12 074
május 19, 22, 26, 29, 30, június 1	Szatmárnémeti	18 857
május 23, 25, 28, 29, 30, június 1, 3, 5, 27	Nagyvárad	27 215
május 25	Aknaszlatina ⁵⁸²	3 317
május 25, 29, 31, június 2, 8, 9	Kolozsvár	16 148
május 27, 30, június 8	Marosvásárhely	7 549
május 28, június 6, 8	Dés	7 674
május 31, június 5	Nagybánya	5 917
május 31, június 3, 6	Szilágysomlyó	7 851
június 2, 6	Beszterce	5 981
június 4	Szászrégen	3 149
<i>Összesen</i>		131 633

Százharmincegyezer-hatszázharminchárom lélek

Romániában is zsidók százezreit gyilkolták meg a második világháború éveiben,⁵⁸³ de mert a király és a kormányzat nem mindenben engedett a

⁵⁸¹ **Ökörmező:** Máramaros vm., ma: Mezhgorye / Mizhhirja, U.

⁵⁸² **Aknaszlatina:** Máramaros vm., ma: Szolotvina, U.

⁵⁸³ Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (New York: William Morrow and Co., 1991³), p. 244, no. 316 adatai szerint Románia: 40 000, Beszarábia: 200 000, Bukovina: 124 632 fő. Ugyanitt Észak-Erdély: 105 000 fő, kevesebb, mint a mi fent közölt számításaink szerint,

német követeléseknek, nem egyezett bele abba, hogy az ország zsidó lakosságát — román állampolgárokat — a németek szervezeten deportálják és a lengyelországi megsemmisítő táborokban elpusztítsák. Ennek köszönhető, hogy Romániában, ide értve Dél-Erdélyt is, mintegy 300-350 000 zsidó életben maradt. Hasonló történt Bulgáriában is, vagy Dániában. De ahol a háború elsodorta a nemzeti kormányt, vagy a megmaradt kormányzat készségesen együttműködött a Gestapo szerveivel, vagy hozzájárult azok ellenőrzés nélküli tevékenységéhez: Lengyelországban, a volt balti államokban, Ukrajnában, Ausztriában, Franciaországban, Magyarországon nem maradt meg a zsidó közösség; Budapest volt az egyetlen kivétel. (Azok az erdélyi zsidók, akik még idejében a fővárosba menekültek, nagyjából elkerülték a deportálást.)

Sok helyütt a nem zsidó lakosság közönyösen, tétlenül nézte a zsidók szenvedéseit, a gettóba zárást, ezerféle megaláztatást, a városok utcáin szuronyos csendőrök kísérete batyus menetoszlopot, a bevagonirozást: vergődésüket élet és halál között, de voltak, akik szinte örömmel vették tudomásul, hogy elviszik a zsidókat, hogy otthagytak vagyonuk szabad prédává válik. Az elhagyott zsidó lakások berendezését a legtöbb helyen azonnal széthordták, a helyiségekbe beköltöztek.

"Bújt az üldözött s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett, s nem lelé
Honját a hazában."

Becsületet szerezhetett volna magának a magyar nép, ha Márton Áron szavára hallgat, s nem nézi egykedvűen a gyors iramban véghez vitt népirtást. "Ne állj veszteg felebarátod vérénél" — mondja a Tóra.⁵⁸⁴ Ha Kolozsvár vagy más erdélyi város keresztény lakossága megakadályozta volna a gettó felállítását, ha körülvették volna a gettó falait és testükkel álltak volna a kiürítő osztagok elébe, ha felrobbantották volna a vasúti pályatestet Kolozsvár és Bánffyhunyard között: akkor megrémültek volna a német és magyar gyilkosok, és nem tudták volna véghezvinni rettenetes tervüket. Ahol a helyi lakosság segítő kezet nyújtott az üldözötteknek, elrejtette őket, megosztotta velük a kenyerét, ott sokan megmenekültek a pusztulásból.

Magyarország pedig, értelemszerűen, a Délvidék, Erdély, Kárpátalja, Szlovákia nélkül: 200 000.

⁵⁸⁴ Leviticus, 19,16 (az IMIT fordítása szerint) (1898).

*

Utójáték volt az erdélyi zsidóság tragikus történetében a mezőségi Sármás. A bécsi döntés óta Dél-Erdélyhez, Romániához tartozó Nagysármás községet, mely Kolozsvártól 60 kilométernyire keletre fekszik, közvetlenül az akkori határ közelében, az Erdély területéről egyébként már visszavonulóban lévő magyar hadsereg szeptember 5-én elfoglalta. Néhány nap múlva a község zsidó lakossága számára — mint a Magyarországon még áprilisban kihirdetett rendeletek előírták — kötelezővé tették a sárga csillagot, majd a csendőrség egy tanyára összegyűjtötte az összes ott lakó zsidót, 31 férfit, 52 nőt, 43 gyermeket. Deportálni már nem tudták őket: Magyarországon a vidéki zsidóságot, az észak-erdélyieket is, már május-júniusban megölték Auschwitzban. Nyolc napnyi fogva tartás után, — újév, *Rosh ha-shana* főünnepének estéjén —, 1944. szeptember 16/17 éjjelén a csendőrök a sármási gettóból mindenkit elhajtottak a közeli Sós-kút erdőbe, s ott valamennyiüket, összesen 126 lelket, legyilkoltak.⁵⁸⁵ Sármás a kegyetlen és önkényes túlbuzgóság műve volt. A tömegsírra 1944. novemberében bukkantak rá, s az áldozatok maradványait 1945. február 22-én exhumálták. Nevüket, mártirhalálukat emlékmű örökíti meg.⁵⁸⁶

*

Erdélynek a háború előtt körülbelül 200 000 zsidó lakosa volt; közülük, írd és mondd: *százharmincegyezer-hatszázharminchárom lélek*, magyar állampolgárok, ennyit vittek el a marhavagonokban Auschwitzba. Ezrével olyanokat, akik az első világháborúban a magyar hadseregben harcoltak, vérük omlott a hazájukért, s most a haza megalázva kivetette őket magából.⁵⁸⁷

---

⁵⁸⁵ Matatias Carp, *Sarmas. Una din cele mai oribile crime fasciste* (Bucuresti: Socec, 1945).

⁵⁸⁶ Az írott forrásokat lásd Jean Ancel, *Documents*, op. cit., VI, pp. 25-32; VIII, pp. 514, 649-50; XI, p. 354; XII, p. 597.

⁵⁸⁷ Köpeczi Béla, in: *Erdély története* (1987²), III, p. 1742, az 1930. évi népszámlálás hivatalos adatai nyomán, 179 000 főt ad meg (ebből anyanyelv szerint zsidó/jiddis: 111 000 fő). — Lásd még *Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania*, II (1980), p. 11 (héberül). Az "anyanyelvi" és "nemzetiségi" lélekszám közötti különbség tulajdonképpen a tisztán magyar nyelvű erdélyi zsidóságot jelenti.

A lágerekből mintegy 15 000 fő tért vissza, testében és lelkében megkínózva, Észak-Erdély városaiba, árva, kirabolt, elpusztított korábbi lakóhelyére.

Így ért véget az erdélyi zsidóság több mint négyszáz éves története. Kolozsvárott, a helyreállított, nyugati szertartású templomunkban, az örökmécses, amely a romok között épségben megmaradt, és a templom újjáépítése után ismét helyére került: a *ner tamid* pislákol még.⁵⁸⁸ Sajnos, alighanem már csak rövid ideig. Fényéből az marad meg, amit az erdélyi zsidók átmentettek az újjászületett zsidó államba, Izraelbe.

---

⁵⁸⁸ M. Carmilly-Weinberger, "Gyermek reményim s bánatim tanyája", *Új Kelet* (1988. július 29); és *Menóra-Egyenlőség* (Toronto, 1988. augusztus 19); "Szülőhelyem és bánataim földjén", *Magyar Hírek*, 42, no. 2 (Budapest, 1989. január 22), pp. 18-19.

Irodalom

- A kolozsvári zsidóság emlékkönyve**, szerk. Carmilly-Weinberger Mózes (New York: Memorial Foundation for Jewish Culture, 1970; New York: Sepher-Hermon Press for Alumni Association of Jewish High Schools in Kolozsvár, 1988²)
- A tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve*, szerk. Schön Dezső, Heller Moshe, Rubinstein Sándor, Groszmann Ödön, Gréda József és Rappaport Ottó (Tel-Aviv: Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, 1981)
- Acsády Ignác, "A magyar zsidók 1735-38-ban", *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1897), pp. 173-188
- Ancel, Jean, *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, I-XII (New York: The Beate Klarsfeld Foundation, 1986-1987)
- Ancel, Jean and Victor Eshkenasy, *Bibliography of the Jews in Romania* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University, Goren-Goldstein Center, 1991)
- Antal Márk Emlékkönyv*, szerk. Weinberger Mózes (Kolozsvár, 1943)
- Balázs Sándor**, "Etnikum, kultúra, politikai opció", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*
- Balogh Edgár, szerk.: lásd *Romániai magyar irodalmi lexikon*
- Bar-On (Deutsch) Michael, szerk.: lásd *Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére*
- Barabás Györgyi: lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847-1992*
- Bauer, Yehuda, *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (New Haven & London: Yale University Press, 1994)
- Benjamin, L., Ed.: lásd: *Izvoare si marturii*
- Benoschofsky Ilona, szerk.: lásd *Vádirat a nácizmus ellen*
- Bergl, Joseph, *Geschichte der ungarischen Juden. Nach den besten Quellen bearbeitet* (Leipzig: W. Friedrich, 1879)
- Bernstein Béla, "Zsidó honvédek 1848/49-ben", in: *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából*, szerk.: Hevesi Simon, Klein Miksa, Friedman Dénes (Budapest, 1926), pp. 90-116
- Bernstein Béla, *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Jókai Mór előszavával (Budapest: IMIT, 1898). — Második kiadás: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. A zsidó honvédek négy névjegyzékével (Budapest: Tábor, 1939)

- Bertényi Iván, "Szepesi Jakab országbíró, Nagy Lajos király zsidóinak a bírója", in: *Hetven év* (1992), pp. 33-38
- Bethlen emlékkönyv: lásd: *Volt egyszer egy Dés*
- Blau Lajos, "Löwy Mór, Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár (Szegedin, 1890)", ismertetés, *Magyar Zsidó Szemle*, 8 (1891), 120-131.
- Blau Lajos emlékkönyv: lásd *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...)* születésnapja (...) alkalmából (Budapest, 1926)
- Blum, Carol, "Evrei din Thalmus", *Sinai*, 2 (Bukarest, 1927), pp. 73-77, 103
- Büchler Sándor, "Bethlen Gábor és a zsidók", *Egyenlőség* 55, no. 38 (1935), pp. 50-51
- Büchler Sándor, "Sistematica (sic!) gentis Judaicae regulatio", *Magyar Zsidó Szemle*, 13 (1896), pp. 367-374
- Büchler Sándor, *Zsidó letelepedések Európában a XVI-XVII. században, fő tekintettel Magyarországra* (Budapest, 1893)
- Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár**, I-VI (Cluj & Oradea, 5696-5701 — 1935/36-1940/41). — Az I. kötethez lásd még: *Zsidó Naptár az 5696 és az 1935/36 polgári évre*; a VI. kötethez lásd még: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*; s lásd még: *Erdélyi Zsidó Évkönyv* (5708 — 1947/48)
- Carmilly, Moshe [Carmilly-Weinberger, Moses / Moshe], "Spanish (Sephardi) Communities in Transylvania and Banat in the XVIIth-XIXth Century", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 39-52
- Carmilly, Moshe, "The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania", *Studia Judaica*, 1 (1991), pp. 10-20
- Carmilly, Moshe: lásd Max Eisikovits, *Songs of the Martyrs*; *Studia Judaica*
- Carmilly-Weinberger, M., "A Kolozsvármegyei zsidóság és az 1848-49-es szabadságharc", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 13-26. — Ebből a tanulmányból egy kis részletet újra közölt a *Kincses Kolozsvár* című gyűjtemény, szerk. Bálint István János (Magyar Hírmondó) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), I, p. 379
- Carmilly-Weinberger, M., "A kolozsvári zsidó gimnáziumok története, I: 1920-1927, II: 1940-1944", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 114-129
- Carmilly-Weinberger, M., "Sephardic Jews in the Development of Transylvania", "Sephardic Jews in the Development of Transylvania", *The American Sephardi*, 1, no. 2 (1967), pp. 39-44, és in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 263-268

- Carmilly-Weinberger, M., "Statisztikai adatok Kolozsvár zsidóságáról az 1919-1936-os években", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 105-113
- Carmilly-Weinberger, M., "Versenyfutás a halállal", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 213-235
- Carmilly-Weinberger, M., "Zsidók Erdélyben", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 7-12
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Szólásszabadság és cenzúra a zsidó nép körében", in: *Hetven év. Emlékkönyv Schweitzer József születésnapjára* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992), pp. 39-50
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "A magyarországi héber költészet tematikája", in: *Évkönyv, 1985-1991* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1992), pp. 317-330
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "A North-Transylvanian Tale: Days When Prozelites Shared Martyrdom of Jews", in: *Martyrdom and Resistance*, no. 16 (New York, Jan.-Febr., 1990), p. 4
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Ahavat Ciyon u-sefatah be-shirah ha-ivrit be-Hungaria (Cion és a héber nyelv szeretete a magyarországi héber költészetben)" *Bitzaron*, 27 (New York, 1966), pp. 119-128
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "An Organization Rescuing Jews from Transylvania in the Time of the Holocaust", in: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, 1986), II, pp. 211-216 (héberül)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Gyermek reményim s bánatim tanyája", *Új Kelet* (Tel-Aviv, 1988. július 29); és *Menóra-Egyenlőség* (Toronto, 1988. augusztus 19)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Hebrew Poetry in Hungary", in: *Hungarian-Jewish Studies*, I (1966), pp. 295-342
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Hitpathut ha-shirah ha-ivrit be-Hungaria (A magyarországi héber költészet kifejlődése)", *Areshet*, IV (Jerusalem: 1966), pp. 368-417; V (1972), pp. 254-265
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Jewish Education in Transylvania in the Days of the Holocaust", *Yad Vashem Bulletin*, no. 21 (Jerusalem, Nov., 1967), pp. 21-27; új lenyomatban in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 269-276
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Jewish Historiography of Transylvania, Banat and Croatia", in: *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1987* (1986), pp. 238-241
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Jewish Writers Confronted by Censorship in the Hapsburg Empire and Romania in the 18th - 19th Century", *Studia Judaica*, 2 (1993), pp. 18-35.

- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Meshorerim ivriyyim be-Transylvania (Héber költők Erdélyben)", *Sinai*, 57 (Jerusalem, 1965), pp. 140-149
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Ransoming Jewish Captives in Hungary in the XVIIIth Century", in: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, 1982), II, pp. 77-83 (héberül)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Romantism be-shirah ha-ivrit be-Hungaria (Romanticizmus a magyarországi héber költészetben)", in: *Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies*, III (Jerusalem, 1977), pp. 229-240 (héberül)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "Szülőhelyem és bánataim földjén", *Magyar Hírek*, 42, no. 2 (Budapest, 1989. január 22), pp. 18-19
- Carmilly-Weinberger, Moshe, "The Tragedy of Transylvanian Jewry", *Yad Vashem Bulletin*, no. 15 (Jerusalem, Aug., 1964), pp. 12-27; illetve "The Tragedy of Transylvanian Jewry", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 286-304
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Censorship and Freedom of Expression in Jewish History* (New York: Sepher-Hermon Press & Yeshiva University Press, 1977)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Fear of Art: Censorship and Freedom of Expression in Art* (New York & London: R. R. Bowker, 1986)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Sefer ve-sayyif* (Book and Sword. Freedom of Expression and Thought among the Jewish People) (New York: Sura & Yeshiva University Press, 1966) (héberül)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *The Road to Life. The Rescue Operation of Jewish Refugees on the Hungarian-Romanian Border in Transylvania, 1936-1944* (Bibliotheca Judaica, 2) (New York: Shengold Publishers, 1994)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *Yalkut ha-meshorerim ha-ivriyyim me-Hungaria min ha-meah ha-XVIII ve-ad yemenu* ("Héber költők Magyarországon a XVIII. századtól napjainkig") (Tel-Aviv: Eked, 1977) (héberül)
- Carmilly-Weinberger, Moshe, Ed.: lásd *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1987*
- Carmilly-Weinberger, Moshe, szerk.: lásd *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*
- Carmilly-Weinberger, Moshe: lásd még Carmilly, Moshe; Weinberger Mózes
- Carp, Matatias, *Sarmas. Una din cele mai oribile crime fasciste* (Bucuresti: Socec, 1945)

Cohen, Yitzchok Yosef, *Sages of Transylvania, 1630-1944* (Jerusalem: Hungarian Sages Memorial Project / Machon Yerushalayim, 5749 [1989]) (héberül)

Consignatio Locorum Transylvaniae, 1831: lásd Wellmann Imre

Dán Róbert, "A szombatos Biblia", in: *Évkönyv* (Budapest: MIOK, 1982), pp. 114-143

Dán Róbert, "Az erdélyi szombatosság vége", in: *Évkönyv* (Budapest, MIOK, 1974), pp. 217-229

Dán Róbert, "Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem és Szinan basa zsidó orvosa", *Évkönyv* (Budapest: MIOK, 1980), pp. 101-114

Dán Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon* (Humanizmus és reformáció, 13) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987)

Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és reformáció, 2) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973)

Dán Róbert, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Writings* (Studia Humanitatis, 4) (Leiden: E. J. Brill & Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982)

Dán, Róbert & Antal Pirnát, *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century* (Leiden: E. J. Brill & Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982)

Dávid Gyula, szerk.: lásd *Romániai magyar irodalmi lexikon*

Dés emlékkönyv: lásd: *Volt egyszer egy Dés*

Deutsch, Ernest [Deutsch Ernő], "Kehillahsorgen vor hundert Jahren", in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár, IV* (Cluj — Oradea, 5699 — 1938/39), p. 67

Domokos Pál Péter, *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke*, szerk. Hidvégi Máté (Budapest: Eötvös Kiadó, 1989)

Echo einer Generation, hrsg. von Ephraim Pisztnier (Tel-Aviv, 1953)

Eisikovits, Max, *The Song of the Martyrs: Hassidic Melodies of Maramures*. Introduction by Moshe Carmilly (New York, 1980)

Eisler Mátyás, "A zsidó tanítóság múltjából Erdélyben", *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 21 (Budapest, 1900), pp. 259-261

Eisler Mátyás, "A zsidók legrégebbi nyomai Erdélyben", in: *A Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egyesület Évkönyve*, szerk. Eisler Mátyás (Kolozsvár, 1906), pp. 94-117

Eisler Mátyás, "Apáczai héber tanulmányai", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1900), pp. 316-332

Eisler, Matthias, "Aus dem Gemeindeleben der Juden in Alba Iulia im XVIII. Jahrhundert", *Sinai*, 2 (Bucuresti, 1929), pp. 72-82

- Eisler, Matthias, "Aus dem Privatleben der Juden in Siebenbürgen im XVIII. Jahrhundert", *Sinai*, 3 (Bucuresti, 1931), pp. 113-123
- Eisler Mátyás, "Az erdélyi országos főrabbi", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1901), pp. 221-244
- Eisler Mátyás, "Az erdélyi zsidók múltjából", *Erdélyi Múzeum*, 18 (Kolozsvár, 1901), pp. 95-101, 155-162. — Új kiadásban in: *Ódon Erdély*, I (1986), pp. 543-564
- Eisler Mátyás, "Das Gemeindebuch von Alba Iulia", *Sinai*, 1 (Bucuresti, 1928), pp. 9-16
- Eisler Mátyás, "Képek a kolozsvári zsidók múltjából" in: *Zsidó Családi Naptár*, I (Kolozsvár, 1924)
- Ember Győző, "A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében", in: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, VII: *Az első országos zsidó conscriptiók* (Budapest: MIOK, 1963), pp. 49-72
- Emlékezz Szatmárra*, szerk. Stern Naftáli (B'nai B'rak, 1984)
- Emlékkönyv Kecskeméti Lipót főrabbi temetéséről* (Oradea, n. d. [1936])
- Emlékkönyv Lövy Ferenc, Lenke Manó és Singer Jakab főrabbi tiszteletére*, szerk. Weinberger Mózes (Cluj, 1939)
- Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem: Keter, 1972)
- Eötvös József, "A zsidók emancipációja", *Budapesti Szemle* (1840), II, pp. 110-156; újabb kiadásban legutóbb: *A zsidók emancipációja*, szerk. Szigethy Gábor (Gondolkodó magyarok) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981)
- Erdély és a zsidóság*: lásd *Korunk*
- Erdély története*, I-III, főszerk. Köpeczi Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987)
- Erdélyi Lajos, *Régi zsidó temetők művészete* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1980)
- Erdélyi Zsidó Évkönyv*, szerk. Lövy Ferenc és Lax A. Salvator, VI (Kolozsvár: Erdélyi Országos Izraelita Iroda. Nyugati Szerartású Izraelita Hitközségek Szövetsége, 5701 — 1940/41)
- Erdélyi Zsidó Évkönyv* (5708 — 1947/48) (Cluj-Kolozsvár: Egység, n. d. [1947])
- Eshkenazy, Victor, Ed.: lásd *Izvoare si marturii*
- Eshkenazy, Victor: lásd Ancel, Jean and Victor Eshkenasy, *Bibliography Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664*, ford. Karácson Imre, szerk. Fodor Pál (Budapest: Gondolat, 1985)

- Fényes Elek**, *Magyarország statistikája*, I-III (Pest, 1841-1843)
- Fényes Elek, *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota, statistikai és geographiai tekintetben*, I-VI (Pest, 1836-1840)
- Fodor Pál: lásd *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664*
- Frenkel Magda, "A tordai zsidó iskola", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 1016-1019
- Friedman Dénes, szerk.: lásd *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából*
- Friss Ármin, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- Fuchs Ábrahám, szerk.: lásd *Tasnád és környéke*
- Fuchs, Abraham, *Hungarian Yeshivot from Grandeur to the Holocaust*, I-II (Jerusalem, 1978) (héberül) [Az Erdélyi rabbik galériája sorozathoz több arcképet ebből az értékes munkából vettünk át, köszönettel. — A szerk.]
- Gaal György**, "Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 1029-1034
- Gaal György, "Magyar nyelvű zsidó irodalom Romániában", in: *Évkönyv* (Budapest: MIOK, 1984), pp. 133-141
- Gáll Ernő, "Kettős kisebbségben", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 957-969
- Geller, Jacob, *The Rise and Decline of a Community. The Ashkenazim and Sephardim in Rumania (1919-1941)* (Tel-Aviv: Moreshet, 1985) (héberül)
- Gerő László, szerk.: lásd *Magyarországi zsinagógák*
- Geyer Artur, "Az 1942. évi újvidéki razzia", in: *Új Élet Naptár*, 5719-5720 (Budapest: MIOK, 1959), pp. 39-51
- Geyer Artur, "Az első magyarországi deportálás", in: *Új Élet Naptár*, 5720/5721 (Budapest, 1960), pp. 75-82
- Giladi David, szerk.: lásd *Szilágy megye — Salaj zsidóságának emlékkönyve*
- Glasner, Moshe Samuel, *Der Zionismus und seine Nebenerscheinungen im Lichte der Religion* (Klausenburg, 1920)
- Glück, Eugen [Glück Jenő], "The Jewish Population in the Transylvanian Towns and Villages (1688-1920)", *Anuarul Iustitului de Istorie* (Cluj, 1992), pp. 157-161 (románul)

- Glück, Eugen [Glück Jenő], "Nouvelles données concernant l'évolution démographique de la population juive en Transylvanie. L'époque de la principauté (XVI-XVIIe siècles)", *Revista Istorică*, 3, no. 3/4 (Bucuresti: Academia Romana. Institute N. Iorga, 1992), pp. 303-320
- Gréda József, szerk.: lásd *A tegnap városa*
- Gross, S. J., Ed.: lásd *Sefer Marmorush*
- Groszman, Cvi, Ed.: lásd *Sefer zikkaron le-yahadut Grosswardein*
- Groszmann Ödön, szerk.: lásd *A tegnap városa*
- Grünwald Fülöp & Scheiber Sándor, "Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében", in: *Magyar Zsidó Oklevéltár*, VII, pp. 5-48
- Grünwald Fülöp, "Zsidó vámosok magyar földön a XVII-XVIII. században", in: *MZsO*, XI (1968), p. 17
- Grünwald Fülöp, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- Grünwald, Max Samuel, *Oppenheimer und sein Kreis. Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Österreichs* (Wien & Leipzig, 1913)
- Guttman Mihály emlékkönyv: lásd *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből*
- Guttman Mihály, szerk.: lásd *Péchi Simon szombatos imádságos könyve*
- Gyémánt, Ladislau: lásd *Studia Judaica*
- Halevy, Melr A.**, "Medicins juifs d'origine hispano-portugaise dans les pays roumains", *Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque*, no. 35 (Paris, 1957)
- Halevy, Meir A., "Problema hazarilor si comunitate evreiasca din Cetatea Alba pe la 1300", *Sinai*, 2 (Bucuresti, 1927), pp. 9-13
- Hanák Péter, szerk.: lásd *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*
- Harmos Sándor, szerk.: lásd *Péchi Simon szombatos imádságos könyve*
- Házy Jenő, "Néhány adat Oppenheimer Sámuel hadseregszállító magyarországi működéséhez", in: *MZsO* VII (1963), pp. 49-77
- Heller Bernát emlékkönyv: lásd *Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller*
- Heller Moshe, szerk.: lásd *A tegnap városa*
- Herskovits Benjámin, szerk.: lásd *Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére*
- Hetven év. Emlékkönyv Schweitzer József születésnapjára* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992)
- Hevesi Simon, szerk.: lásd *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából*
- Heymann Éva: lásd *The Diary of Eva Heyman*
- Hidvégi Máté: lásd Domokos Pál Péter, *Rendületlenül...*

Hiltebrandt's, C. J., Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel, 1656-1658 (Leiden: E. J. Brill, 1937)

Iklód emlékkönyv: lásd *Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére*

IMIT: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat

IMIT. *Évkönyv* (1895, 1897, 1899, 1900, 1901, 1906, 1909, 1932, etc.)

Izvoare si marturii referitoare la evreii din Romania (Sources and Testimonies Concerning the Jews in Romania), I, Ed. Victor Eshkenazy (Bucuresti, 1986); II/1, Ed. Mihai Spielmann (Bucuresti, 1988); II/2, Eds. L. Benjamin, Mihai Spielmann, S. Stanciu (Bucuresti, 1990)

Jáoz-Keszt, Itámár, A csodaszarvas / Cvi ha-pelaot, I-III (Tel-Aviv: Eked, 1984, 1988-1989)

Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945. Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday, Ed. Michael K. Silber (Jerusalem: Magnes Press & The Hebrew University, 1992)

Jüdischer Kalender: lásd *Calendarul Evreesc*

Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller on the Occasion of His Seventieth Birthday, Ed. Alexander Scheiber (Budapest, 1941)

Juden in Berlin, 1671-1945. Ein Lesebuch (Berlin: Nicolai, 1988)

Judenverordnung, welche nach vorhergegangener allergnädigst kaiserlich-königlicher Bestätigung von der kaiserlich-königlichen Temeschwarer-Banatischen Landesadministration der gesamt Banatischen Judenschaft usw. (Temeschwar, 1776)

Kahán Kálmán, "Az erdélyi zsidó sajtó története", in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 185-202

Kallós Zsigmond, *Zsidóhitűek a honszerző magyarok között* (Pest, 1938)

Karácson Imre: lásd *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai, 1660-1664*

Karády Viktor, "Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 941-954

Karniel, Joseph, *Die Toleranzpolitik Kaiser Joseph II.* (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte. Universität Tel-Aviv, 9) (1986)

Karsai Elek, *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön*, I-II (Budapest, 1962)

Karsai Elek, szerk.: lásd *Vádirat a nácizmus ellen*

Katona Béla, szerk.: lásd *Várad a viharban*

- Katz, Jacob, *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700-1933* (Cambridge: Harvard University Press, 1980)
- Katz, Jacob, *Out of the Ghetto* (Cambridge: Harvard University Press, 1973). — Magyar ford.: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770-1870* (Hungaria Judaica, 8) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995)
- Katzburg, Nathaniel, "History of the Jews in Hungary", in: *Pinkas ha-kehillot: Hungaria* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975), pp. 1-118 (héberül); és különlenyomat is: *History of the Jews in Hungary* (Jerusalem: Yad Vashem, 1975) (héberül)
- Katzburg, Nathaniel, "Hungarian Jewish Historiography", in: *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1987* (New York, 1986), pp. 215-237
- Katzburg, Nathaniel, "The Jewish Congress of Hungary, 1868-1869", *Hungarian-Jewish Studies*, II (New York, 1969), pp. 1-33
- Katzburg, Nathaniel, *Antisemitism in Hungary. 1867-1914* (Tel-Aviv, 1969)
- Katzburg, Nathaniel, *Hungary and the Jews. Policy and Legislation, 1920-1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1981) (héberül)
- Kecskeméti Lipót emlékkönyv: lásd *Emlékkönyv Kecskeméti Lipót főrabbi temetéséről*
- Kecskeméti Lipót, "A cionizmus", *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1908), pp. 221-239
- Kecskeméti Lipót, *Egy zsidó vallás van-e, több-e?* (Nagyvárad, 1913)
- Kelemen Lajos emlékkönyv születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Kolozsvár: Bolyai Tudományegyetem, 1957)
- Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája* (Cluj: A Zsidó Diáksegélyező kiadása, 1937)
- Klein Miksa, szerk.: lásd *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...) születésnapja (...) alkalmából*
- Kohn Sámuel, *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* (Budapest, 1890). — Németül: *Die Sabbathärier in Siebenbürgen. Ihre Geschichte, Literatur und Dogmatik mit besonderer Berücksichtigung des Lebens und der Schriften des Reichkanzlers Simon Péchi* (Budapest & Leipzig, 1894)
- Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon* (Budapest, 1884)
- Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Budapest: Zilahy Sámuel, 1881); reprint, Schweitzer József előszavával (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990)

- Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti zsidó tanács*, szerk. Schmidt Mária (Budapest, 1990)
- Kolozsvári zsidóság emlékkönyve*: lásd *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve*
- Köpeczi Béla, szerk.: lásd *Erdély története*
- Korunk*, Harmadik folyam, 2, no. 8: *Erdély és a zsidóság* (Kolozsvár, 1991, aug.) [Hivatkozásokban: *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*]
- Kovács András, *Vallomás a székely szombatosok perében* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981)
- Kovács Kálmán, szerk., *Bethlen Gábor állama és kora. Bethlen-bibliográfia, 1613-1980* (Budapest: ELTE, 1980)
- Kovács Kiss Gyöngy, "A város egyenrangú polgáraiként. A kolozsvári zsidók emancipáció utáni történetéhez", *Korunk* (1991), no. 8: *Erdély és a zsidóság*, pp. 1023-1028
- Kovacsics József, *A történeti statisztika forrásai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957)
- Kovacsics József, *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963)
- Kováts Ferenc, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- Krausz Mór, "Gyulafehérvár zsinagógái", in: *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI (Kolozsvár, 5701 — 1940/41), pp. 78-84
- Krauss, Samuel, *Geschichte der jüdischen Ärzte vom frühesten Mittelalter bis zur Gleichberechtigung* (Wien, 1930)
- Kutschera, Rolf, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen, 1688-1869* (Köln & Wien: Böhlau Verlag, 1985)
- Lakos Lajos**, *A váradi zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján* (Nagyvárad, 1912)
- László, Ernő, "Hungarian Jewry: Settlement and Demography from 1735-38 to 1910", *Hungarian-Jewish Studies*, I (New York, 1966), pp. 61-136
- Lavi, Theodor, *Roumanian Jewry in World War II. Fight for Survival* (Jerusalem: Yad Vashem, 1965) (héberül)
- Lax A. Salvator, szerk.: lásd *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI
- Le-zekher kehillat Kolozsvár-Klausenburg-Cluj*, Ed. Shlomo Zimroni — Jehuda Schwartz (Tel-Aviv, 1968) (héberül)
- Léderer Emma, "A magyar zsidók gazdasági jelentősége Mátyás korában", *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1940), pp. 233-245

- Leitner Zoltán & Freund Fülöp, *Kétszáz esztendő az emberszeretet szolgálatában. A nagyváradi Izr. Szentegylet — Chevra Kadisa 200 éves története, 5491/1731 - 5691/1931* (Oradea, 1932)
- Lengyel Olga, *Five Chimneys. The Story of Auschwitz* (Chicago, 1947)
- Lenke Manó emlékkönyv: lásd *Emlékkönyv Lövy Ferenc, Lenke Manó és Singer Jakab főrabbi tiszteletére*
- Lichtenstein Lajos, *A zsidók közép-, jelenkori helyzetök, viszonyaikról s az innen származható joggal követelt emantipációjuk* (Nagykanizsa, 1866)
- Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban* (Kolozsvár, 1941)
- Lövy Ferenc emlékkönyv: lásd *Emlékkönyv Lövy Ferenc, Lenke Manó és Singer Jakab főrabbi tiszteletére*
- Lövy Ferenc, szerk.: lásd *Erdélyi Zsidó Évkönyv*, VI
- Löw, Leopold [Löw Lipót], "Versuch einer Statistik der Israeliten in Ungarn", *Kalendar und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 1845* (Wien, 1845), pp. 47-56
- Löwinger Sámuel, szerk.: lásd *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből*
- Löwy, Mór, "Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár", in: *Jubelschrift zur Feier des 25-jährigen Bestehens der innerstädtischen Synagoge zu Temesvár* (Szegedin, 1890)
- Magyar-Zsidó Oklevéltár**, I, szerk. Friss Ármin & Weisz Mór (1903); II-III, szerk. Mandel Bernát (1937); IV, szerk. Kováts Ferenc (1938); V/1-V/2 (1959), VI (1961), VII (1963), szerk. Grünwald Fülöp & Scheiber Sándor; VIII-XVIII, szerk. Scheiber Sándor (1965-1980)
- Magyarlápós emlékkönyv: lásd: *Volt egyszer egy Dés*
- Magyarországi zsinagógák*, főszerk. Gerő László (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989)
- Makkai Sándor, *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca* (Kolozsvár & Budapest: Athenaeum, 1930)
- Mályusz: lásd Mályusz Elemér, *A magyar protestantizmus történetének forrásai* stb.
- Mályusz Elemér, *A magyar protestantizmus történetének forrásai: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus* (Budapest, 1939)
- Mályusz Elemér, *Iratok a türelmi rendelet történetéhez* (Budapest, 1940)
- Mandel Bernát, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- Máramaros emlékkönyv: lásd *Sefer Marmorush*
- Marczali Henrik, "A magyarországi zsidók II. József korában", *Magyar Zsidó Szemle*, 1 (1884), pp. 353-363
- Marczali Henrik, *Erdély története* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1935)

- Margitta és vidéke zsidóságának sorsa. Emlékkönyv*, Ed. Kleinman Aharon (Jerusalem, 1973)
- Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad monográfiája* (Arad, 1892)
- Marmorstein, Arthur, "Christliche Hebraisten in Ungarn", *Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, 8 (1904), pp. 48-50, 80-84, 111-113, 141-143; 9 (1905), pp. 111-113
- Márton Áron: lásd Domokos Pál Péter, *Rendületlenül...*
- Marton Ernő, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez* (Kolozsvár: Fraternitas, 1941). — Angolul: "The Family Tree of Hungarian Jewry", in: *Hungarian-Jewish Studies*, I (New York, 1966)
- Marton Lajos, Ed.: lásd *The Diary of Eva Heyman*
- McCagg, William, *A History of Habsburg Jews, 1670-1918* (Bloomington & Indianapolis, 1989)
- McCagg, William, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (New York, 1972)
- Meyer, Michael A., *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism* (New York & Oxford: Oxford University Press, 1990)
- MIOK: Magyar Izraeliták Országos Központja
- Moskovits, Aron, *Jewish Education in Hungary (1848-1948)* (Philadelphia: Dropsie College & New York: Bloch Publishing Co., 1964)
- Mráz [Zimányi] Vera, "Bethlen Gábor gazdaságpolitikája", *Századok*, 87 (1953), pp. 512-564
- Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance, 1947)
- MZsHFB: lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*
- MZsO: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- nagybacsoni Nagy Vilmos**, *Végzetes esztendők* (Budapest, 1986)
- Nagybánya és vidéke mártírjainak emlékkönyve*, szerk. Stern Naftáli (B'nai B'rak, 1979)
- Nagyilonda emlékkönyv: lásd: *Volt egyszer egy Dész*
- Nagyvárad emlékkönyv: lásd *A tegnap városa*
- Nagyvárad emlékkönyv: lásd *Sefer zikkaron le-yahadut Grosswardein Natonek József, Az első politikai cionista élete és művei. Válogatott fejezetek Messiás című művéből*, közreadja Frenkel Bernát (Tel-Aviv, n. d.)

Ódon Erdély, I-II, szerk. Sas Péter (Magyar Hírmondó) (Budapest: Magvető, 1986)

Óh, kiválasztott népem, Ed. Berner Mór (Marosvásárhely, 1947)

Paget, John, "The Diary of John Paget, 1849", *Slavonic and East-European Review*, 19 (London, 1939-1940), pp. 237-264

Pákozdy, Ladislaus Martin, *Der siebenbürgische Sabbatismus. Seine Entstehung und seine Entwicklung vom Unitarismus zum Judentum sowie sein Untergang* (Franz Delitzsch-Vorlesungen, 1969) (Stuttgart, etc.: Kohlhammer, 1973)

Pap, Ludovic, "Acte din archivele Brasovului", *Sinai*, 2 (Bucuresti, 1931), p. 133

Pap, Ludovic, "Marele rabinat al Transylvaniei si comunitatea din Brasov", *Sinai*, 5 (Bucuresti, 1933), pp. 72-75

Patai József, *Herzl* (Budapest, 1931); *Herzl* (Tel-Aviv, 1952)

Péchi Simon szombatos imádságos könyve, közzétették Guttman Mihály és Harnos Sándor (Budapest: IMIT, 1914)

Perl Gizella, *I Was a Doctor in Auschwitz* (New York, 1948)

Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Hungary (Jerusalem: Yad Vashem, 1975) (héberül)

Pinkas ha-kehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities: Rumania, I-II (Jerusalem: Yad Vashem, 1969, 1980) (héberül)

Pisztiner, Ephraim: lásd *Echo einer Generation*

Rácz István, *Tanulmányok Erdély történetéről* (Debrecen, 1988)

Radosav, Maria: lásd *Studia Judaica*

Ránki György, *1944. március 19. Magyarország német megszállása* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978)

Rappaport Ottó, szerk.: lásd *A tegnap városa*

Retteg emlékkönyv: lásd: *Volt egyszer egy Dész*

Riza Adrian, "The Network of Humanity", *Romania Today*, no. 5 (Bucharest, 1987), pp. 26-28

RMIL: lásd *Romániai magyar irodalmi lexikon*

Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó), I: A-F, főszerk.: Balogh Edgár (1981); II: G-Ke, főszerk.: Balogh Edgár (1991); III: főszerk.: Dávid Gyula: Kh-M (1994)

Rónai János, *Kozmopolitizmus és nacionalizmus, különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására* (Budapest, 1875)

Rónai János, *Zion und Ungarn* (Balázsfalva, 1897)

Roth, Moses Aryeh, *Der Zionismus vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie* (Nagytapolcsány, 1904)

Rubinstein Sándor, szerk.: lásd *A tegnap városa*

Sabin, Manuila & W. Filderman, "Regional Development of the Jewish Population in Romania", *Genos*, 13, no. 1-4 (Roma, 1957), pp. 153-165

Sabin, Manuila, *Aspects démographiques de la Transylvanie* (Extrait de la *Transylvanie*, Bucuresti, 1938)

Safran, Alexandre, *Resisting the storm. Romania, 1940-1947. Memoirs*, Ed. Jean Ancel (Jerusalem: Yad Vashem, 1987)

Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900* (Budapest, 1954)

Sas Péter, szerk.: lásd *Ódon Erdély*

Schaser, Angelika, "Die Juden Siebenbürgens vom XVI. bis zum XVIII. Jahrhundert", *Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südost-Europas*, 2 (München, 1990), pp. 57-94

Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847-1992*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi, újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993)

Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* (Budapest: MIOK, 1960). — Angol változata: *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Leiden: E. J. Brill & Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983)

Scheiber Sándor, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*

Scheiberné Bernáth Livia: lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847-1992*

Schmidt Mária: lásd *Kollaboráció vagy kooperáció?*

Schön Dezső, *Istenkeresők a Kárpátok alatt* (Kolozsvár, 1935; Tel-Aviv, 1964²)

Schön Dezső, szerk.: lásd *A tegnap városa*

Schwartz, Yehuda, Ed.: lásd *Toldot ha-kehillot be-Transylvania*

Schweitzer József, "Szefárdok Magyarországon és Erdélyben", *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő*, no. 7 (1992), pp. 3-11

Schweitzer József Emlékkönyv: lásd *Hetven év*

Sefer Marmorush — Meah ve-shishim kehillot be-yishuvan u-ve-hurbanan, Ed. S. J. Gross (Tel-Aviv, 1983) (héberül)

Sefer zikkaron le-yahadut Grosswardein, Ed. Cvi Groszman (Tel-Aviv, 1984)

- Silber, Michael K., *Roots of the Schism in Hungarian Jewry: Cultural and Social Change from the Reign of Joseph II. until the Eve of the 1848 Revolution* (Ph. D. Diss., The Hebrew University, Jerusalem, 1985) (héberül, angol kivonattal)
- Silber, Michael, *Absolutism, Hungary and the Jews: A Comparative Study of Military Conscription of the Jews in the Habsburg Lands, 1788-1815* (MA Thesis) (Columbia University, 1977)
- Silber, Michael K., szerk.: lásd *Jews in the Hungarian Economy, 1760-1945*
- Singer Jakab, "Adatok a bánáti zsidók történetéhez a XVII. században", in: *Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából* (Budapest, 1905), pp. 114-124
- Singer Jakab, "Diego d'Aguilar. Egy marannus története", in: *Közlemények. Kiadja az Erdély-Bánáti Rabbi Egyesület* (Timisoara, 1934), pp. 67-81
- Singer Jakab, "Temes megye és a zsidók polgárosítása", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1907), pp. 145-162
- Singer Jakab, "Temesvári zsinagógák", in: *Almanahul Evreesc — Jüdisches Jahrbuch und Kalender — Zsidó Évkönyv és Naptár* (Oradea — Timisoara, 5697 — 1936/37)
- Singer Jakab, [Bethlen Gábor kiváltságlevele a zsidókhoz, ford.], in: *Calendarul Evreesc — Jüdischer Kalender — Zsidó Naptár*, III (5698 — 1937/38), pp. 131-132; továbbá, *apud*: M. Carmilly-Weinberger, in: *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve* (1988²), pp. 8-9; s legutóbb in: *Ódon Erdély*, I, pp. 676-679
- Singer Jakab, *A temesvári zsidók az 1848-49-iki szabadságharcban* (Temesvár, 1914) (Különlenyomat a *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1913. évi III. és IV. füzetéből)
- Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században. Képekkel és kútfői függelékkel* (Seini-Szinérváralja, 1928)
- Singer, Jakob, "Aus der Vergangenheit der Temesvarer Juden", *Sinai*, 2 (1929), pp. 96-98
- Singer, Jakob, "Rabbi Elieser Lipman von Temesvár", *Sinai*, 3 (1931), pp. 129-132
- Singer Jakab emlékkönyv: lásd *Emlékkönyv Lövy Ferenc, Lenke Manó és Singer Jakab főrabbi tiszteletére*
- Singer Zoltán, szerk.: lásd: *Volt egyszer egy Dés*
- Socol, Aurel, *Furtuna deasupra Ardealului* (Cluj-Napoca: Biblioteca Tribuna, 1991)
- Spielmann, Mihai, Ed.: lásd: *Izvoare si marturii*
- Stanciu, S., Ed.: lásd: *Izvoare si marturii*
- Stein Mór, szerk.: lásd *Szatmári zsidók útja*

- Steinschneider, Moritz, "Christliche Hebraisten", *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* (1896), pp. 50-54, 86-90, 111-114, 140-143; (1897), pp. 50-55, 93-97, 121-125, 147-151
- Stern Naftáli, szerk.: lásd *Emlékezz Szatmárra*
- Stern Naftáli, szerk.: lásd *Nagybánya és vidéke mártírjainak emlékkönyve*
- Studia Judaica*, 1, Eds. Ladislau Gyémánt, Pompiliu Teodor, Maria Radosav (Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University. The History and Philosophy Faculty. «Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History» & Gloria Publishing House, 1991)
- Studia Judaica*, 2, Eds. Moshe Carmilly, Pompiliu Teodor, Ladislau Gyémánt, Maria Radosav (Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University. The History and Philosophy Faculty. «Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History» & Editura Sincron, 1993)
- Studia Judaica*, 3, Ed. Ladislau Gyémánt (Cluj-Napoca: Babes-Bolyai University. The History and Philosophy Department. «Moshe Carmilly Institute for Hebrew and Jewish History» & Editura Sincron, 1994)
- Szabó Imre**, *Erdély zsidói. Talmudisták. Chaszidok. Cionisták* (Cluj: Kadima, 1938)
- Szakály Ferenc, "Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira", in: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, XIV (1971), pp. 31-78
- Szamosújvár emlékkönyv: lásd *Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére*
- Szamosújvár, Iklód és környéke mártírjainak emlékére*, szerk. Bar-On (Deutsch) Michael és Herskovits Benjámin (Tel-Aviv, 1971)
- Szatmári zsidók útja. Történeti tanulmány a szatmári zsidó közösség múltjából*, szerk. Stein Mór (Satu-Mare / Szatmár, 1931)
- Szekfü Gyula, *Bethlen Gábor* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929; újabb kiadás: Budapest: Helikon, 1983)
- Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók. Sorsok, beszélgetések* (Budapest, 1986)
- Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1879)
- Szilágyi Sándor, *Erdélyi országgyűlési emlékek, 1540-1699* (Budapest, 1875-1898)
- Szilágyi, Alexander (Sándor), "Gabriel Bethlen und die Juden", *Ungarische Revue*, 2, no. 8-9 (Leipzig, 1882), pp. 753-754
- Szilágy megye — Salaj zsidóságának emlékkönyve*, szerk. Giladi David. Tel-Aviv, 1989. (héberül, illetve magyarul)

Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttman Mihály emlékére, szerk. Löwinger Sámuel (Budapest, 1946)

Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978)

Tasnád és környéke, szerk. Fuchs Ábrahám (Jeruzsálem, 1973) (héberül)

Téglás Gábor, "Zsidó nevű vagy jelzésű helyek és régiségek Dacia területén", in: *Évkönyv* (Budapest: IMIT, 1909), pp. 114-123

Teodor, Pompiliu: lásd *Studia Judaica*

The Diary of Eva Heyman, Ed. Lajos Marton (Jerusalem, 1964; 1974)

The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877-1987. A Centennial Volume, Ed. Moshe Carmilly-Weinberger (New York: Sepher-Hermon Press for the Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest, 1986)

Thirring Gusztáv, *Magyarország népessége II. József korában* (Budapest, 1938)

Toldot ha-kehillot be-Transylvania, Ed. Yehuda Schwartz (Haderah, 1976) (héberül)

Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kancelláriai levéltár. Repertórium* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1976)

Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973)

Ujvári Péter, szerk.: lásd *Zsidó lexikon*

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez, I-II, szerk. Benoschofsky Ilona és Karsai Elek (Budapest: MIOK, 1958, 1960); III, szerk. Karsai Elek (Budapest: MIOK, 1967)

Vágó, Béla, "The Destruction of the Jews of Transylvania", *Hungarian-Jewish Studies*, I (New York, 1966), pp. 171-221

Vágó, Béla, Ed., *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder, Colorado, 1981)

Vágvölgyi Lajos, "Az aradi zsidóság múltjából és jelenéből", *Múlt és Jövő*, 7 (1917), pp. 296-305

Várad a viharban, szerk. Katona Béla (Nagyvárad, 1946)

Vita Zsigmond, "Bethlen Gábor szellemi arcképéhez", in: uő, *Tudománnyal és cselekedettel* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1963), pp. 11-71

Volt egyszer egy Dés. Bethlen, Magyarlápos, Retteg, Nagyilonda és környéke, I-II, szerk. Singer Zoltán (Tel-Aviv, n. d. [1970 (?)])

- Weinberger Mózes** [Carmilly-Weinberger, Moses / Moshe], "Adatok az erdélyi zsidóság történetéhez", in: *Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttman Mihály emlékére*, szerk. Löwinger Sámuel (Budapest, 1946), pp. 283-296
- Weinberger Mózes, "Van-e zsidó transzilvánizmus? A zsidó ifjúság kivándorlásáról", *Képes Családi Lapok. Zsidó Lap*, 63, no. 16 (Budapest, 1942. ápr. 26), p. 10
- Weinberger Mózes, szerk.: lásd *Antal Márk Emlékkönyv*
- Weinberger Mózes: lásd még Carmilly-Weinberger, Moses / Moshe
- Weisz Mór, szerk.: lásd *Magyar-Zsidó Oklevéltár*
- Wellmann Imre, *Az erdélyi kancellária levéltára* (Budapest: Levéltárak Országos Központja, 1952) (*Consignatio locorum Transylvaniae, 1831*)
- Wiesel, Elie, *La nuit* (1958); *Night* (New York: Hill and Wang, 1960); magyarul: *Az éjszaka*, ford.: Balabán Péter (Budapest: Lang Kiadó, 1990)
- Wiesel, Elie, *The Oath* (1973); magyarul: *Az eskü*, ford.: Dezsényi Katalin (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990)
- Wyman, David S., *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941-1945* (New York: Pantheon Books, 1984)
- Yitzhaky, Shlomo**, *Battei sefer yehudiyim be-Transylvania bein shtei milhamot olam* (Zsidó iskolák Erdélyben a két világháború között) (Evron, Israel, 1970) (héberül)
- Zieglauer, Ferdinand von**, *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Josephs II. und Leopolds II.* (Wien, 1881)
- Zimányi Vera: lásd Mráz [Zimányi] Vera
- Zipser, Mayer, "Josephinische Statuten für sämtliche in Ungarn befindliche Judengemeinden", *Ben Hananiah*, 6 (Leipzig & Szegedin, 1863), pp. 388-392
- Zsidó lexikon**, szerk. Ujvári Péter (Budapest, 1929; reprint: Budapest, Blackburn International Inc., 1987)
- Zsidó Naptár az 5696 és az 1935/36 polgári évre*, I (Cluj & Oradea, 1935): lásd még *Calendarul Evreesc*
- Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, szerk. Hanák Péter (Budapest: Gondolat, 1984)

Mutató

1231: II. Endre II. decretuma: 19
1251: IV. Béla zsidó-privilegiuma: 19, 21, 22
1623: Bethlen Gábor zsidó-privilegiuma: 35, 63, 65-67, 69, 73, 76, 92, 125
1783: II. József, Türelmi rendelet / Systematica gentis Judaicae regulatio: 108, 110-113, 120, 185
1787: II. József rendelete a családi névről: 113
1790: II. Lipót decretuma: 118
1840: XXIX. tc.: 143, 156, 172, 201
1849: Törvény a zsidók egyenjogúsításáról: 154
1867: XVII. tc.: 156, 212, 237
1868/69. évi Országos Gyűlés: 41, 132, 167, 169, 177, 187, 206, 207, 236
1868: XXXVIII. tc.: 185
1895: XLII. tc.: 156, 217
1938: XV. tc.: 188
1939: IV. tc.: 188
1941: XV. tc.: 188

A

A Hét: 248
a Könyv népe: 162
A Sómér: 274
Ábel Ephraim Ferenc: 173
Aben Ezra: lásd Abraham ibn Ezra
Abir Amieli: 264
Abraham Cvi Jakob: 216
Ábrahám doctor / doktor: 69, 71
Abraham ibn Ezra: 198, 218, 220

Abraham Isaac (ben Isaac) Russo (Ruszia): 165, 166, 167
Ábrahám Izsák: 136
Ábrahám Sarka / Szasza: 63, 69, 71
Ábrahám zsidó: 28
abszolutizmus: 250
Acheron: 257
Acsády Ignác: 318
Ádám Sámuel: 131
Adler Adolf: 259
- Adler Hubert: 246, 249; lásd még Bar-Meir, Cvi
adó: 19, 28, 36, 65, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 87, 91, 92, 94, 97, 101, 103, 104, 108, 129, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 145, 284;
a.-behajtás: 129, 135; a.-hátralék: 101, 114, 135, 136, 140, 141;
a.-fizetés: 135, 136; elmulasztása: 114; a.-kimutatás: 136, 137;
a.-kivetés: 31, 97; a.-lajstromok: 31, 33, 37; a.-mentesség: 121, 143
Adonáj / ADONAY: 14, 217
adós: 24, 36; adósság: 24, 79, 83, 136
Ady Endre: 219, 240, 250, 251, 255, 284
Ady Endre Társaság: 250
Ady harisnyagyár: 159
Aelia Cassia: 15
afrikanischer Rabbi: 204
agádikus midrás: 230
Agudat Yisrael: 275
ágyúöntés: 86
Ahavat Ciyyon: 225, 272
Ahavat hesed (New York): 174, 214

- ahl al-kitáb: 162
 Aiud / Ajud: 17, 18
 Ajton: 302, 305, 308
 Aknaszlatina: 314
 Aknin, Joseph ibn: 213
Al-ha-Mishmar: 274
 aladárok: 289
 Alba Iulia: 322, 323
 Alboér Ábrahám: 80, 87
 Aleppo: 308
 Alexander Severus (római császár):
 15
 Alexandria: 15
 Alfasi, Yichak: 206
 Alföld: 250
 alija / aliya: 248, 278, 287, 295
 Alkalai Hai Shelomo: 26, 170
 alkohol: 93; mint fertőtlenítő anyag:
 129; előállítás: 114
 alkotmány (zsidó nép a.-a): 275
 alkotmány épülete: 149
 alkotmányosság: 149; magyar a.:
 296; erdélyi a.: 110; a.-os sérelem
 (1670): 78
 alkotmánytörvény (Erdély): 35
 Állami Magyar Opera (Kolozsvár):
 255; Á. Román Opera (Kolozsvár):
 241
 államtanács: 119
Allgemeine Jüdische Zeitung: 270,
 272
 Alliance Israélite Universelle: 264
 Almási István: 231, 233
 Álmosd: 40, 225
 Alnakawa, Israel ben Joseph: 56
 Alör: 37, 42, 158, 285
 Alphonsus de Bonihominis: 194
 Alsó-Fehér vm.: 38, 41, 46, 47, 48,
 49,
 Alsted, Johann Heinrich: 53, 62, 73,
 195
 általános iskola: 111
 Altneuschul (Prága): 99
 alvóhely: 106
 ámen: 104
 Amerika: 214, 216, 247
 Amigo: 96
 Amor és Psyche: 256
 Amsterdam: 52, 53, 169, 194, 223
 anabaptisták: 29, 65, 66
 analfabétizmus: 236
 Ancel, Jean: 294, 316, 318
 András Sámuel: 90
 Anghelescu: 284
 Anglia: 268; angol nyelv: 221, 241,
 244, 249; a. szokások: 148; angliai
 ónedények: 68
 Anjou-kor: 23
 Anonymus, Gesta Hungarorum: 16
 Anschluss: 285
 Antal Márk: 189, 229, 273, 318
 Antal Sándor: 250
 antifascista: 273
 Antiochia: 15
 antiszemitizmus: 214, 265, 268,
 276, 282, 284, 289, 309; anti-
 szemita lapok: 247; a. atrocitások
 (Románia) (1927): 175
 antitrinitáriusok: 51, 52, 54, 191,
 195
 Antonescu, Ion tábornok: 293, 294,
 295
 anyanyelv: 199, 217, 230, 258
 Apa: 40
 Apáczai Csere János: 197, 198, 199,
 322
 Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem):
 75, 76, 78, 80, 194, 195
 Apafi Mihály, II. (erdélyi fe-
 jedelem): 82
 Apahida: 303

- Approbatae constitutiones: 35, 74, 114
 Apsan Herzel: 231
 arabok, arab nyelv: 198, 255
 Arad: 20, 37, 38, 40, 46, 47, 48, 49, 59, 85, 96, 101, 103, 135, 136, 137, 141, 158, 159, 163, 177, 185, 204, 222, 234, 236, 238, 241, 242, 250, 256, 278, 284, 287, 295, 300, 302, 305, 329
 Arad megye / vm.: 32, 39, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 101, 126, 135, 139, 140, 141, 329
Aradi Híradó: 250
Aradi Hírlap: 250
Aradi Közlöny: 250
 Aragónia: 62
 arámi nyelv: 198, 207; lásd még héber nyelv, káldeus nyelv
 arany: 127; a.-bányák: 62, 90; a. beváltás: 91
 Arany János: 214
 aranyas patyolat: 68
 Aranybulla: 19
 Aranyos-Medgyes: 40
 Aranyosgyéres: 208
 Aranyosszék: 43
 arányszám: 148
 árenda: 90, 140; á.-bér: 129; árendások: 35, 115, 121, 128-131, 185; árendátor: 126; árendázás: 125
Areshet: 227
 árja: 289
 Árkosi Benedek: 198
 Áron Lebl: 131
 árpa: 79
 árszabályzat: 67
 áru-felszabadítás: 24
 árvizek: 98
 Ashkenazim: 324
 askenázi: 11, 30, 36, 98, 101, 103, 136, 164, 165, 168, 169, 170, 182, 201, 226, 229
 Assael: 94
 assessor: 82
 asszimiláció: 10, 110, 120, 148, 149, 187, 266, 269, 275; a.-áns zsidóság: 267, 269, 271; a. Magyarország: 262
 Astarte: 246
 asylum: 290
 aszketizmus: 220
 asztrológia, asztronómia: 220
 atlasz: 68
 atrocitások: 152, 175, 282, 289
 áttérés: 110, 120
 átutazó kereskedők: 182; á. zsidók: 102, 119
 Auerbach, Joseph Reisz: 166, 167
 Auschwitz: 11, 72, 132, 174, 176, 179, 180, 187, 189, 212, 216, 236, 240, 245, 249, 254, 256, 296, 306, 307, 309, 313, 316, 328, 331
 Auspitz Adolf: 185
 Ausztria-Magyarország: 103, 107
 Ausztria: 41, 92, 223, 285, 315
 avant-garde: 244
 Avasfelsőfalu: 206, 257
 avasi zsidók: 241
Az Új Kelet Hetilapja: 273
 Azriel Assael: 94, 170
 Ázsia: 244
- B**
 B. Nagy Margit: 54
 Baály István: 25
 bábaasszony: 119
 Babel tornya: 241
 Babenbergi Frigyes: lásd Frigyes, II.

- Babes-Bolyai Egyetem (Kolozsvár): 256, 260
 Babilon: 247
 Babits Mihály: 251, 250
 Bach Endre: 189
 Bach, Johann Sebastian: 255
 Bacher Simon: 218
 Bacher Vilmos: 207, 216, 218, 229
 Bachrach Sámson: 84, 98
 bachur: 225
 Bácskai Vera: 31
 Badrus, Nadia: 194
 bagaria / bagazia: 68, 74
 Baký László: 309
 Balabán Péter: 336
 Balan, Nicolae (metropolita): 295
 Balázs Béla: 250
 Balázs György: 212
 Balázs Sándor: 278, 296, 318
 Balázsfalva: 54, 266, 268
 baldachin: 211
 Balfour deklaráció: 268
 Bálint István János: 319
 Balkán: 27, 71
 ballada: 222
 Ballingh János: 151
 Balogh Edgár: 331
 balti államok: 315
 bálványimádás: 205
 Bán Imre: 53, 197, 198
 Bánát: 13-15, 23, 31, 32, 34, 39, 41, 43, 45, 94, 96-99, 101, 102, 104, 106, 125, 126, 136, 138, 140, 153, 156, 159, 160, 162, 167, 169, 171, 182, 187, 202, 204-207, 213, 215-217, 220, 226, 227, 229, 238, 247, 249, 254, 259, 271-273, 275, 276, 278, 280, 284, 285, 287, 291, 296, 319, 326; b.-i főrabbi: 169
 Bánffy György gr.: 121
 Bánffy Miklós gr.: 239, 298
 Bánffy-Hunyad / Bánffyhunyad: 27, 175, 282, 315
 bank, b.-alapítás: 160, 284
 Bánság: 23, 94
 bánya, bányák: 91, 112, 158;
 b.-városok: 29, 34, 90, 103, 118, 143, 156; bányászat: 19; zsidók aránya b.-ban (1930): 160
 Bar-Adon, Dorothy: 298
 Bar-Adon, Pessah: 298
 Bar-Kochba, Simon (Simon Bar Kosziba): 14, 278
 Bar-Meir, Cvi (Adler Hubert): 246, 247, 249, 280
 Bar-On (Deutsch) Michael: 334
 Bar-Shaked, Gabriel [Zsigmond Gábor]: 290
 Bara Mihály: 152
 Barabás Györgyi: 249, 332
 Barabási Kata: 58
 Barát Móric: 259
 Barcaság: 43
 Barcsai Akos (fejedelem): 79
 Barcsai László: 168
 Bárd (Wettenstein) Oszkár: 239, 241, 242
 Bárdfalva: 313
 Barissia: 291
 Baróti Lajos: 98
 Barta János: 196
 Bartenstein br.: 107
 Bartók Béla: 254
 Barukh (név): 96
 Barukh, Yehuda: 170
 Barzilay (Kugel) István: 246, 248, 274, 280
 Basel / Bazel: 265, 266, 267, 269, 271
 Bashan, Eliezer: 25
 Basta, Giorgio: 28, 29
 Báthori András: 34

- Báthori István (erdélyi fejedelem, lengyel király): 54, 61
 Báthori Kristóf (erdélyi vajda): 54
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem): 28, 29, 322
 Báthory, Ludovic: 160
 Batizvásár: 40
 Báton: 153
 Batthyány Ignác gr.: 115
 Batthyány könyvtár / Batthyanyeum (Gyulafehérvár): 22, 194
 Bauer, Yehuda: 305, 318
 Beck, Christian August: 107
 Bécs: 32, 39, 68, 79, 82, 84, 90, 92, 97, 98, 106, 112, 114, 115, 122, 136, 151, 156, 158, 159, 164, 169, 205, 213, 220, 223, 225, 226, 238, 244, 255, 256, 257, 265, 270, 272, 276
 bécsi aprólék gyöngy: 80
 bécsi döntés, második (1940): 188, 221, 238, 273, 289, 290, 316
 Becskeházi István: 195
 Becski Andor: 245
 Becski Irén: 245
 Bécsújhely: 87
 Beer Salamon: 84
 befogadás, befogadó ország: 148, 237
 beilleszkedés: 148
 beköltözés: 36
 Bél: 126, 143
 Béla, IV. (magyar király): 19, 21, 22, 23
 Belényes: 90, 143, 302, 305
 bélésáru: 91
 Belgium: 257
 Belgrád / Beograd / Nándorfehérvár / Lándorfehérvár: 25, 36, 56, 87, 96, 167, 169, 170
 Bellagio: 242
 Belső-Szolnok vm.: 27
 Belzec: 295
 Bem József: 153, 226
Ben Hanania / Ben Chananja: 33, 42
 Ben Yehuda, Eliezer: 229
 Benája: 247
 Benamy Sándor: 244, 246, 280
 Benedek Marcell: 239
 Benedikt Márkus: 204
 Benjamin, L.: 9, 326
 Benjamin Zeeb (Zév) Wolf: 166, 167
 Benjámín, Tudelai: 213
 Benoschofsky Ilona: 309, 335
 Beograd: lásd Belgrád
 beolvadás: 266; b. a magyarságba: 148
 beolvasztás: 266
 Beöthy Ödön: 152
 Bereg megye / vm.: 141, 272
 Beregszász: 216
 Bereshit: lásd Genesis
 Berettyóújfalu: 40
 Bergel József: 264; lásd még Bergl, Joseph
 Bergen-Belsen: 310
 Berger, A.: 256
 Berger, Cvi: 223
 Bergl, Joseph: 22, 113, 318; lásd még Bergel József
 Berit ha-Noar ha-Mizrahi: 274
 bérlet: 128, 171; b.-i díj: 129; bér-
 lők: 129
 Berlin: 102, 103, 213, 238, 244, 254, 260, 264
 Bernáth János: 158
 Berner Mór: 331
 Bernstein Béla: 33, 151, 153, 154, 318
 Bertényi Iván: 18, 23, 319
 Berzsenyi Dániel: 125

- besenyő törzs: 16
 besűgás: 113
 beszállásolás: 106
 Beszarábia: 294, 314
 Beszterce: 37, 74, 84, 261, 270, 271, 312, 314; lásd még Bistritz
 Beszterce-Naszód vm.: 46, 47, 48, 49, 222, 311
 bet din: 34
 bet ha-midrash: 256
Bet Vaad le-Hakhamim: 226
 Bet-Avraham: 172
 betelepedés, betelepítés: 164, 194
 Bethlehem: 74
 Bethlen: 42, 206, 313, 335
 Bethlen Farkas (Wolfgang): 69
 Bethlen Gábor, iktári (erdélyi fejedelem): 11, 29, 35, 52-56, 60-63, 66-69, 71-73, 76, 79, 82, 92, 93, 125, 166, 195, 319, 328-330, 333-335
 Bethlen Miklós gr.: 78, 79, 84
 Bettelheim Sámuel: 267
 Bettelheim Vilmos: 250
 betű: 162; b.-mintalap: 53; lásd még héber betű
 Betzalel: 259
 bevándorlás Palesztinába: 295
 bevásárlási számkönyv: 68
 bevett vallás: 110, 217
 bevonulás, erdélyi (1940): 289
 Biblia: 51, 52, 53, 55, 61, 129, 183, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 204, 207, 217, 218, 219, 220, 230, 275; bibliás kultúra: 191; B.-fordítás: 196; magyar B.: 214, 216; B.-magyarázat, B.-kommentárok: 206, 213, 230; bibliai tudományok: 216, 218
 bibliai zsidóság sorsa: 191
 Bibliotheca Rosenthaliana (Amsterdam): 223
 Bielitz: 167
 Bihar megye/vm.: 16, 24, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 46-49, 126, 136, 140, 225, 236, 251, 311
 bihari erdőségek: 159
 Bihari Sándor: 256
 Biharnagybajom: 190
 Bikszád: 263
 bima: 205
 Binder sido: 158
 Birnbaum, Eleazar: 194
 Bíró Lajos: 239
 Bíró Márk: 187
 Bisterfeld, Johann Heinrich: 62, 195
 Bistritz: 84, 222; lásd még Beszterce
 bitófa: 289
 Bitskey István: 196
 Bitton, Livia E.: 278
 Blandrata György: 51, 195
 Blank, Aristide: 160
 Blank, Mauriciu: 160
 Blasicsich, Michael: 113
 Blau Lajos: 207, 216, 319
 Bloch Mózes: 207, 333
 Blum, Carol: 319
 Blumenthal Dávid: 226
 Bnai Brith Páholy: 229
Bnai Brith Szemle: 229
 Bnei-Brak: 176
 bócher: 257
 Bock: 286
 Bocskai István (erdélyi fejedelem): 69
 bocskor: 127
 Boér István: 83
 Bogáti Fazakas Miklós: 52, 54, 196
 boglár: 68
 bölcsészdoktorátus (Dr. phil. / doctor philosophiae), rabbik -a: 207

- bölcsődal, jiddis: 230
 Boldogasszonyfalva: 58
 bolt kifosztása: 83
 boltbéli portéka: 127
 bomba: 282
 Boncza Berta: lásd Csinszka
 bor: 86, 125, 129; b. árusítása: 131;
   b.- és húsáruló zsidók: 125; b. és
   alkohol előállítás: 126;
   b.-kereskedelem: 73, 98
 bor, ser, pályinka korcsma: 128
 Borbély Judit: 110, 118
 bordal, jiddis: 230
 Bornemissza Anna (erdélyi fe-
   jedelemasszony): 79
 Boroszló / Breslau (Wroclaw): 213
 bors: 130
 Borsos Tamás: 68, 69, 71
 börtön: 114, 250, 272, 301
 bőrüzem: 98
 Boskovits Sándor (Uriya): 255
 Botfalu: 159
 Botosani: 294
 Bözöd: 58
 Bözöd-Újfalu / Bözödújfalú: 56, 58,
   209, 212
 Bözödi György: 212
 Brach Saul: 132
 Brád: 285
 Braila: 295
 Bran Elias: 135
 Brandenburg: 103
 Brandenburg-Poroszország: 103
 Brassó / Kronstadt: 17, 24, 27, 28,
   34, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 62, 93,
   158, 159, 161, 175, 180, 189, 191,
   210, 216, 223, 236, 251, 253, 282,
   287
Brassói Lapok: 251
 Braun-Bolgár Mózes: 218
 Breslau: 213, 214, 238; lásd még
   Boroszló
 Brigetio: 14
 Brigido, Joseph, br.: 106
 Brizsk Mordekhai: 228
 Broda, Yehuda Leb: 177
 Brody: 128, 223, 256
 Bródy László: 231
 Bródy Sándor: 239, 254
 Brooklyn: 174
 Brukenthal, Samuel: 114, 115, 116,
   118; Brukenthal-terv: 120
 Brukenthal könyvtár (Nagyszeben):
   194
 Brüll Adél: lásd Léda
 Bruno, Giordano: 242
 Büchler Sándor: 21, 60, 110, 319
 Bucuresti: 231
 Buda: 21, 24, 101, 125, 222, 223,
   264
 Budaháza: 58
 Budapest: 156, 168, 175, 178, 187,
   213, 219, 220, 221, 231, 238-242,
   244, 246, 247, 249, 250, 253-257,
   259, 264, 265, 268, 271, 280, 291,
   306, 310, 315
Budapesti Hírlap: 270
 Bug: 294
 Bukarest: 9, 231, 243, 244, 248,
   257-260, 282, 286, 291, 295,
   305-309; b.-i mézszárlás (1941):
   293
Bukaresti Lapok: 243
 Bukovina: 175, 221, 256, 294, 314
 Bulgária: 315
 bűnbak: 293
 Bungur: 312
 büntetés: 28, 113, 130
 Burgenland: 230
 Bürger: 120; bürgerliche
   Verbesserung: 143

burgonyapálinka: 126
Buxtorf, Johannes: 194
búza: 79, 80, 114

C

cadik: 175
Calarasi: 293
Calendarul Evreesc: 229
Capetown: 258
Caragiale, Ion Luca: 221
Caro, Joseph: 56, 206
Carp, Matatias: 316, 321
cartesiánus: 197
Cassulo, Andrea (nuncius): 295
Ceausescu, Nicolae: 182
cédrusalma: 13
cédrusfa: 246
Ceena u-reena: 229, 230
céhek: 103, 112, 159
Cene-rene: 230
census: 31, 135
cenzúra: 111, 221, 243, 244, 320
Cetatea Alba: 35
Cézanne: 259
chachamot (hakham): 103
Chamberlain, Houston St.: 235
Chananel Mózes: 136
chartula sigillata: 18
Chevra Kadisa: 229, 328
chirurgus és rabbi: 170
Chisinau / Kisinev: 244, 294
Chorin / Choriner Áron (ben Kálmán): 20, 175, 177, 185, 204, 206, 213, 222, 236, 250, 256
Chorin Ferenc, id.: 250
Cicero: 226
cigányok: 34, 231, 235, 236, 294
Cion: 237; Cion templom: 175

cionizmus, cionisták: 175, 188, 207, 215-217, 247, 262, 264-267, 269, 271, 273-276, 296
cionista eszme: 249, 264, 266, 267, 269-272; c. és magyar hazafiasság: 265; c. világszemlélet: 262, 264, 266, 268, 273
cionista mozgalom: 220, 247, 262, 266, 268, 270, 271, 272, 276, 280, 295, 296; c. politika / pártok: 274, 278
cionista csoportok, egyesületek, egyesületek, szervezetek: 268, 270, 271, 276, 280, 291, 295, 296, 302, 305, 306; Magyarországon: 270; c. ifjúsági szervezetek: 274, 280, 291, 305
cionista himnusz: 280
cionista kongresszus / világkongresszus, I. (Basel, 1897): 265, 269, 270, 271
cionista kongresszus (Pozsony, 1903): 270; c. kongresszus (Mizrahi) (Pozsony, 1904): 267, 275
Cionista Világszövetség: 271
Cionista Könyvtár: 278
cionista lapok, sajtó: 267, 272, 274, 276, 280; Erdélyben: 272
cionista települések Palesztinában: 296
cionista vezetők vallásossága: 269
cionista-ellenesség: 269, 270
cipő: 159; cipőgyár: 159
circumcisio-anyakönyvek: 113
cirokárugyár: 158
citrus: 130
Codreanu, Zelea: 284
Cohen, Yitzchok Yosef: 35, 131, 165, 173, 178, 202, 225, 227, 274, 322

- comes camerae: 19
 commorans: 19, 21, 35
 communitas: 185
 complanatio: 56
 compossessor: 84
 Con (Cohen) Jákob: 101
 concentratio: 164
 Concivilitas: 108
 Concordia Zsidó Színház: 251, 254, 256
 conducator: 293
 conscriptio: 32, 96, 103, 113, 126
 conservative: 214
 Consignatio Locorum Transylvaniae: 322
 consignatio: 73
 Constanta: 285, 295, 308
 conversus: 72
 cordon sanitaire: 298
 Coronel (név): 96
 Coronelle (Coronel), Jacob: 101
 Cosa István / St. br.: 37, 38
 Cozar: 16
 Csakóvár: 92
 Csáky Gábor: 24
 Csáky János gr.: 113
 családi név: 143
 Csanád-Arad-Torontál vm.: 311
 csanáros: 129, 130
 Csap: 313
 Csaplovics János: 177
 csárda: 122; csárdás: 122, 123; cs.-né: 123
 császári érdekek: 96; cs.-i fizetőmester: 125
 Cseh Ráhel: 122
 csehek: 268; cseh nyelv: 241
 Csehi Gyula: 246
 Csehország: 84, 112
 Csehszlovákia: 244, 246, 285, 299
 Csekefalva: 58
 csempészás: 136
 csendőrök, cs.-ség: 290, 309, 310, 315, 316
 Csenger: 40
 Csengeri Imre / Emeric: 267, 268, 274
 Csepregi Ferenc: 195
 cseresznyéből égetett szesz: 126
 Csernovic (Czernowitz / Cernauti): 294
 Csetényi Imre: 183, 237
 Csík megye / vm.: 46, 47, 48, 49, 90, 311
 Csík-Szentmárton / Csíkszentmárton: 58
 Csiki erdő: 83
 Csiki hegyek: 93
 Csíkszereda: 58
 Csiky Gergely: 253
 Csillag István: 72
 Csinszka (Boncza Berta): 284
 csizma: 68
 Csucsá: 282, 284
 csujtár: 68
 cukor: 130; c.-gyár: 159
 Cur Shalom: 276
 Curtis, Michael: lásd Kertész Mihály
 Cuza, Alexandru: 284
 Cvi ben Jisrael ha-Levi: 170
 Cvi ben Moshe Abraham: 178
- D**
 Dachau: 243, 285
 Dacia: 14, 15, 16, 63, 335; dákok: 18
 Dán Róbert: 51, 52, 57, 212, 322
 Dánia: 315
 Danzig Hillél: 278, 280, 291

- Danzig Samu / Samuel Benjamin
   Danzig: 179, 184, 216
 Dardanellák: 17
Darkhenu — Utunk: 274
 Darvas Simon: 280
 dászkaál: 183
 Dauer András: 259
Davar: 249
 Dávid (király): 61, 194, 275
 Dávid Ferenc: 51, 52, 54
 Dávid Gyula: 331
 dayyan: 132, 170, 193
 Deák Ferenc: 236
 deák szavak: 71
 Debrecen: 79, 130
 Debreceni Tamás: 52
 Decebalus: 14, 15, 17, 18
 Dél-Afrika: 258
 Dél-Beszarábia: 35
 Dél-Erdély: 289, 293, 295, 315, 316
 Délvidék: 315
 Dénes (Dinai) ügyvéd: 307
 deportálás: 132, 212, 229, 238, 245,
   254, 294, 295, 299, 308, 310, 312,
   316, 324; d.-ok menetrendje: 313
 derasha: 238
 Dermata: 159
 Dés: 10, 42, 90, 93, 153, 155, 158,
   226, 312, 314, 335
 Désakna: 90
 dési per (1638): 56
 Dessau: 222
 Deutsch Ernő: 39, 180, 210, 216,
   322
 Deutsch Salamon: 125
Déva és Vidéke: 250
 Déva: 42, 54, 216, 248, 250
 Dezsényi Katalin: 336
 dézsma: 129
 Diáksegélyező: 229
 Diamant Elemér: 280
 diaszpóra: 296
 Dickens, Charles: 239
 Dicsőszentmárton: 220
Die Wahrheit: 272
Die Welt: 270
 Diego d'Aguilar (Don Diego) /
   Moses Lopez Perera: 169, 333
 Diego de Estrada (Don Diego): 61
 Dierna: 15, 16
 diéta: 120, 154; lásd még ország-
   gyűlés
 Dimov, Oszip: 247, 254
 Diogenész: 298
 diszkrimináció, d.-atív ren-
   delkezések: 188, 245
 Ditrói Ervin: 259
 Dneszter: 290, 294
 Doftana: 244
 dogmák magyarázata: 199
 Dohány utcai zsinagóga (Budapest):
   219
 Dohány Yoel: 180
 dohány: 86, 130; d.-jövedék: 169;
   d.-kereskedelem: 73, 91, 92
 dolmány: 68
 dominus terrestris: 91
 Domokos Pál Péter: 301, 322
 Don Diego: lásd Diego d'Aguilar
 Don Diego: lásd Diego de Estrada
 Don Joseph: lásd Joseph, Don
 Don Quijote: 260
 Dornzweig Áron: 223
 Dorschel, G.: 94
 Dr. phil. / doctor philosophiae
   (rabbik címe): 207
 Dragomérfalva: 313
 Drechsler (Drexler) Miksa
   (Mordekhai): 171, 200, 220, 229,
   238, 280
 Dreyfus-per: 225, 250, 265, 267,
   269

Drinápoly (Hadrianopolisz /
Edirne): 80
Drohobycz: 178
Dror-Habonim: 306
dróse: 238
dühötke: 127
Duna: 71, 88, 94; dunai kaviár: 71
Dunlop, D. M.: 16
Duse, Eleonora: 242
Dutka Ákos: 250

E

Edelstein, Yehuda: 245
edény- és üveghuta: 82
Edirne: lásd Drinápoly
Edler Jákob: 153
educillatio: 125, 126
egészségügy, zsidók aránya e.-ben
(1930): 160
Egyed Ákos: 90
egyéni felelősség: 66
egyenjogúsítás: 146, 156
Egyenlőség: 246
Egyesült Államok: 148, 221, 259
egyetemek: 112
Egyetemi és Akadémiai Könyvtár
(Kolozsvár): 194
egyházatyák hibái az Ótestamentum
magyarázatában: 199
egyházfi (Schul-Klopfer): 103
egyházmegye: 298, 299
Egyiptom: 55, 244
Ehrenkrantz, Shlomo: 223
Ehrenreich Sámuel (Salamon) / She-
lomo Zalman Ehrenreich: 100
Eichler, Chavah: 278
Eichmann, Adolf: 310
Eisikovits Miksa / Max / Eisikovits
Mihály: 233, 255, 322

Eisler Mátyás: 9, 16, 36, 53, 109,
168, 174, 183, 187, 192, 197, 201,
215, 237, 238, 271, 275, 322
Eizikovits Mihály: lásd Eisikovits
Miksa
ejtőernyősök: 289, 298
ékszerek: 68, 136
Eldar, Arye / Ari: lásd Hirsch Ernő
Eleazar ben Shalom ha-Kohen
Wielschin: 69
Eleázár medicus: 69
élelmiszer: 68, 86, 87, 98, 104
elemi iskolák / mintaiskolák
(«Normal-Schule»): 111, 116,
121, 185, 187, 311, 312; e.
iskola (orthodox): 175
Elena (román anyakirályné): 295
élesztő-gyár: 159
életmentő tevékenység: 302
eleven héber nyelv: 199; modern
héber nyelvhasználat: 204
eleven zsidók: 192
elhalálozás: 106
Elhanan Levi ben Shlomo: 223
Éliás család: 177
Éliás Jákob Sámuel: 288
Éliás zsidó: 79
Eliopante, Josef Cohen: lásd József
zsidó
elismert vallás: 74
Eliyahu ben Moshe de Vida: 56
Eliyahu mi-Pintsov: 176
elkeresztelés: 119, 122
Ellenzék: 240
előítélet: 112, 149; e.-es hit: 211
elsőrendű népek: 235
emancipáció: 147, 148, 151, 156,
217, 237, 262, 264, 266, 267, 275,
328; e.-s törvény: 212, 237
emantipatio: 329

- Ember Győző: 31, 32, 137, 139, 140, 323
 embercsempészek: 303, 307
 emberi jogok: 149; e. méltóság: 310
 emberrablás: 25
 emigráció: 295
 EMÍR: 243
 Endlösung: 295
 Endre László: 309, 310
 Endre, II. (magyar király): 19, 23
 Énekek éneke: 196
 énekkar: 205
 éneklő haszidok: 255
 Engelshofen Ferenc br.: 101
 Entrádám: 42
 Enyed: 17; lásd még Nagyenyed
 Enyedi György: 195
 Enyedi Mátyás: 215
 Eőssi András: 51, 52, 54, 58
 Eötvös József br.: 41, 147, 156, 323
 Eötvös Károly: 123
 Építőmunkás Otthon (Kolozsvár): 254
 Erasmus, Desiderius (Rotterdami Erasmus): 242
 Erdély: passim; E. bekebelezése Romániába (1918): 276; E. és Magyarország uniója: lásd unió; E. státusa: 276; E. visszacsatolása (1940): 273
 Erdély-Bánáti Izraelita Hitközségek Szövetsége: 167
 Erdély-Bánáti Országos Iroda: 215
 Erdély-Bánáti Rabbiegyesület: 13, 215, 229
 Erdélyi Enciklopédia: 244
 Erdélyi Figyelő: 243
 erdélyi három nemzet: 78
 Erdélyi Helikon: 239, 240
 Erdélyi Híradó: 239
 Erdélyi Írói Olimpiász: 253
 Erdélyi Képes Újság: 239
 erdélyi kormányzék: 123
 Erdélyi Lajos: 244, 245, 323
 erdélyi magyar célkitűzések: 250
 Erdélyi Magyar Írói Rend: 243
 Erdélyi Múzeum Egylet: 17
 erdélyi országos főrabbi: 36, 166, 167, 170, 173, 215, 236, 237, 323
 Erdélyi örvidék / határörvidék: 13
 Erdélyi Szépmíves Céh: 239, 240, 242
 erdélyi viselet: 68
 erdélyi zsidó írók: 239
 Erdélyi Zsidó Lapok: 272
 Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség: 275, 278, 280, 282
 erdélyi zsidóság magyar műveltsége: 238
 erdélyiesség: 108, 239; lásd még transzilvánizmus, zsidó transzilvánizmus
 Erdőd: 128
 erdők, erdőség: 158, 282
 Érendréd: 123
 Erényi, Zvi: 221
 eretnek: 19
 Érkörös: 123
 Érmihályfalva: 40, 223, 313
 ernyőgyár: 159
 Érsekújvár: 246
 Érszentkirály: 153
 Erz-Rabbi: 167
 Erzsébetváros: 51
 Eshkenasy, Victor: 9, 318, 326
 esketés: 211; esküvői baldachin: 205
 estcsillag: 211
 Esterházy Pál hg. (nádor): 86
 Estori ha-Farhi: 213
 Észak-Afrika: 55, 213
 Észak-Amerika: 257

Észak-Erdély: 188, 189, 229, 238,
260, 271, 289, 290, 296, 299, 305,
306, 309, 310, 312, 313, 314, 316,
317

ételnemük: 79

ethnikai csoport: 266

étkezési előírások: 209

ETROG: 13

Európa: 149, 158, 201, 204, 217,

244, 256, 259, 268, 284, 286, 310

evangélikus: 54, 171, 187, 265; lásd
még lutheránus

Évkönyv: 227

Evlia Cselebi: 17, 25, 27, 323

evreumaghiar: 284

excommunicatio: 99

Exodus: 229

export: 159

Expositia Retrospectiva de
Graphica Militanta: 257

expresszionizmus: 241

Ézsaiás: 198

ezüst: 86, 103, 127, 128, 169;

e.-bányák: 62, 90; e.-gomb: 130

F

fa: 127; fahordók: 82

fa zsinagóga: 164, 168; fa-
templomok: 167, 168

fa- és széntermelő üzem: 158;

fakitermelő cég: 159

fabódé színház: 253

Facsád: 96

faggyú: 129, 131

fajelmélet: 235; fajvédelmi törvény:
188

Falticeni: 294

falusi zsidóság: 145, 230

Faragó Miklós: 280

Farhi: lásd Estori ha-Farhi

Farkas András: 191

Farkasházy Fischer Mór: 160

Farkasházy Fischer Vilmos: 160

fasiszta kormány: 296

fedetlen fő: 204

fegyintézet: 244

fegyverszünet (Románia, 1944):
295

fegyverzet: 86; zsidók f.-viselése: 22

Fehér Dezső: 250

fehér ellenforradalom: 246

Fehérvár: 34

Feintuch, I.: 231

fejadó: 101, 104, 134, 135, 136, 139

Fejér megye/vm.: 38, 74

Fekete Andor: 250

Fekete Csaba: 196

Fekete Melamen: 24

Fekete Mendel: 24

Fekete Mihály: 254

Fekete-templom (Brassó): 51

Fekete-tenger: 17

Fekete-Tóth: 40

Feldmann Sámuel: 203

felebaráti szeretet: 204

Feleki-tető: 302, 306, 307

felső iskolák: 112

Felső-Porumbák: 82

Felsőfalu: 40

Felsővisó: 133, 314

Felvidék: 90, 229, 230, 268

felvilágosodás: 107, 122, 213, 237,
238

fémek: 90

Fenesan, C.: 39

Fény: 129, 130

Fényes Adolf: 259

Fényes Elek: 32, 33, 39, 40, 125,
126, 183, 235, 324

Fenyő István: 41

- Ferdinánd, I. (magyar király): 24
 Ferdinánd, V. / Katholikus F.
 (spanyol király): 62
 Ferdinánd, V. (magyar király): 141,
 145, 236
 Ferenc, I. (magyar király): 145
 Ferenc József, I. (magyar király): 41,
 156, 222, 257
 Ferenc József-rend: 257
 Ferenc pap: 28
 festéküzem: 160
 festmény: 68
 fésű-gyár: 159
 Feuerstein Andor: lásd Avigdor
 Hameiri
 Filderman, W.: 332
 Filip, Adam: 176
 filmgyár: 253; f.-iskola: 253
 Fincz Jakab: 82
 Fincz Salamon: 82
 finn nyelv: 241
 Fisch Eliezer: 263
 Fisch zsidó: 289
 Fischer bútorgyár: 159
 Fischer József: 273, 280, 282, 307,
 308, 310
 Fischer Lajos: 153
 Fischer Sándor: 166
 Fischer Tivadar: 280, 282
 Fischer, Julius: 213
 Fischer, Philipp: 207
 Fischmann Sraga Feisch (Feivel):
 173
 fiú polgári iskola: 187; f.- és leány-
 gimnáziumok: 189; f.-gimnázium:
 188; f.-lyceum: 189
 fizetési kötelezettség: 134; f.-képte-
 lenség: 113
 Fleischer Lipót: 220
 Fleischer, Ezra: 55, 220
 Fodor Pál: 323
 főelemi és reáltanoda: 185
 Fogaras: 42, 44, 105, 180, 185, 223,
 232, 268, 271
 Fogaras megye / vm.: 38, 46, 47, 48,
 49, 82
 fogház-büntetés: 104
 foglalkozási megoszlás: 160
 foglyok kiváltása: 81, 82
 fogolytábor: 276
 főiskola (Gyulafehérvár): 61, 62, 72,
 191, 197
 földbirtokos: 83, 125, 126, 145, 158,
 282; középirtokos: 126
 földesúr: 34, 37, 40, 73, 75, 83, 90,
 91, 93, 114-116, 118, 121, 124-
 131, 134, 135, 138, 145
 Földközi-tenger: 295
 földművelés: 121, 154, 106
 Főreáltanoda (Budapest): 265
 főrendek: 126
 Forgács Sándor: 253, 254
 Forum Judaicum mixtum: 201
 főtemplom: 172, 182
 francia forradalom: 107; f. orvosok:
 71
 Franciaország: 72, 86, 107, 147,
 250, 257, 259, 267, 276, 315;
 francia nyelv: 241, 248; f.-ák: 235
 Frank, Anna: 259
 Frank, Jakob: 177
 Franken, Christian: 51
 Frankfurt a. M. / Majna-Frankfurt:
 213, 264
 frankisták: 177, 178
 Frankl, Yichak (Frenkel Ignác): 132
 Fraternitás: 278
 Frenkel Bernát: 264, 265, 330
 Frenkel Ignác: lásd Frankl, Yichak
 Frenkel Magda: 324
 Freund Fülöp: 328
 Friedländer, Nathan: 153, 226

- Friedman Dénes: 216, 318
 Friedmann Ábrahám: 166, 167, 236
 Friedmann Bernát: 132
 Friedmann, Yichak Eizik: 225
 Frigyes Vilmos: lásd Nagy Frigyes Vilmos
 Frigyes, II., Babenbergi (ősztrák herceg): 19, 22
 Frigyes, II.: lásd Nagy Frigyes
 Friss Ármin: 329
 Frojimovics Kinga: 310
 Fuchs Ábrahám / Abraham Fuchs: 188, 324, 335
 Fuchs Benjámín / Binjamin: 161, 175, 176, 180, 202
 Fuchs Mór: lásd Fuchs, Moshe Cvi
 Fuchs, Moshe Cvi (Hirsch) / Fuchs Mór: 70, 176, 202
Független Újság: 251
 fűrésztelep: 282
 Fürst Mózes: 179
 Fürth Ferenc Ephraim: 132
 fűszerek, fűszerszám: 68, 129, 130
 fuvarozás: 112
 Fux Pál: 259
- G**
- Gaál Gábor: 243
 Gaal György: 287, 324
 Gabel Jakab: 187
 gabella: 104
 Gabirol, Shelomo ibn: 55, 218
 gabona: 74, 80, 127, 136, 153;
 g.-kereskedés: 91; g.-pálinka: 126
 Gáborján / Gaborian: 34
 Gabre János: 158
 Gabriél: 73
 Gálfalva: lásd Nyárád-Gálfalva
 Galgó: 242
- Galgóc: 225
 Galicia: 108, 178, 205, 256, 272, 290
 Gáll Ernő: 217, 278, 296, 324
 Gambetta, Léon Michel: 225
 Gántz, Hersch: 153
 Gányafalva: 23
 Ganz (Grünfeld) Hanna (Keresztési Margit): 306, 308
 Gartner Jakab: 179
 Gärtner, Moshe: 280
 Gazit: 249
 Gelei Katona István: 195
 Geller, Jacob: 324
 generalis passualis levél: 130
 Genesis / Bereshit: 191, 194
 George Dima Zeneművészeti Főiskola (Kolozsvár): 255, 256
 Gergely, IX. (pápa): 19
 Gerlysthey Miklós: 25
 Gerő László: 16, 329
 Gervai Sándor: 249
 Gestapo: 307, 310, 315
 geták: 17
 gettó: 11, 120, 253, 254, 294, 298, 299, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 315; g.-sítás: 118, 310
 Geyer Artur: 290, 324
 Giladi, David: 259, 334
 Gilbert, Martin: 314
 Gilboa, David: 259
 Gilicze Gábor: 196
 Gilyonot: 249
 gimnázium: 187-189, 273, 311, 312, 319
 Giszkalai János (Widder Dávid): 246-249, 273, 280
 Gladys és Heinrich szappangyár: 159
 Glasner család: 258
 Glasner (Glazner) Ábrahám: 173

- Glasner Akiba: 173, 224
 Glasner Moshe Shemuel / Mózes
   Sámuel: 95, 173, 202, 267, 271,
   275, 324
 Glück, Eugen (Glück Jenő): 53, 175,
   188, 194, 324
 Glueck, Nelson: 248
 Gobineau, Joseph A.: 235
 Goga, Octavian: 284
 goj: 214
 Golda László: 118
 Goldenberg, Samuil: 27
 Goldmark zenekar: 278
 Goldmark zsidó filharmonikus
   zeneegyesület: 255
 Goldstein Perec: 298
 Goldziher Ignác: 207, 216
 gólem: 244
 gomb: 68; g.-kötő mester: 81;
   g.-kötő céh: 93
 gombatermés begyűjtése: 131
 Gonda László: 110
 Gore, Norman C.: 229
 görög bíró: 78
 Görög Compania: 63, 68, 126
 görög-katholikus: 187, 303
 görögök: 28, 29, 34, 68, 74, 76, 78,
   90, 94, 134, 235; g. nyelv: 14, 198
 gorolyka: 127
 Góth Móric (Mózes): 257
 Gott erhalte...: 222
 Gottesmann: 308
 Gottlieb, Herman (Hersch Léb):
   230, 270, 271, 272
 gőzmalom: 159
 Gréda József: 248, 249, 318
 Greenwald: lásd Grünwald, Yeku-
   tiel Yehuda
 Grinvald: lásd Grünwald, Yekutiel
   Yehuda
 Gritti, Lodovico: 28
 Gróf László: 253
 Gross, S. J.: 332
 Grosswardein: 332; lásd még
   Nagyvárad
 Grosz Jakab: 153
 Groszman, Cvi: 332
 Groszmann Ödön: 318
 Grün Israel: 42
 Grünbaum Ernő: 259
 Grunea, Vasile: 178
 Grünfeld Alfréd: 260
 Grünfeld Vilmos: 251
 Grünhut Lázár: 171, 213
 Grünwald (Grinvald / Greenwald),
   Yekutiel Yehuda (Leopold): 202,
   216
 Grünwald (Grinvald), Eliezer David
   / Grünwald Lázár D. (Dávid): 133,
   182, 202
 Grünwald Manó: 250
 Grünwald Fülöp: 9, 33, 325, 329
 Grünwald Lázár: lásd Grünwald,,
   Eliezer David
 Grünwald Yehuda: 89, 182
 Grünwald, Max Samuel: 86, 325
 Gubernium: 91, 108, 126, 135, 164,
   328
 Gudea, Nicolae: 15
 Güntzler, Abraham: 227, 271
 Gurgu, Mihai: 303
 Gus-Chalav: 247
 Guth parafadugó-gyár: 160
 Guttfried Jakab: 291, 307
 Guttman Jakab: 256
 Guttmann Mihály: 55, 207, 331,
   335
 Guttmann, Henry: 22
 gyapjú: 84, 159; gy.-szállítás: 98, 99
 gyapottas: 68
 gyár: 143; gy.-alapítás: 121
 gyász hét lerövidítése: 204

Gyémánt, Ladislau: 334
 Gyerőmonostor: 17
 gyertya-gyár: 158
 gyógyintézet (Kolozsvár): 286
 gyógyszerek: 93, 159; gy.-gyár: 159
 gyolcs: 68, 130
 gyömbér: 130
 Győr: 268
 gyrás [gírás]gyűlés: 145
 gyűjtőtáborok: 310, 312, 313
 Gyulafehérvár: 11, 22, 25, 27, 29,
 33-36, 38, 42, 46-49, 52, 53, 62,
 66-68, 72, 74, 76, 78-82, 91, 92,
 103, 114-116, 118, 120, 121, 125,
 130, 134-136, 143, 153, 162,
 164-166, 173, 182, 183, 191, 192,
 194, 195, 197-199, 201, 202, 215,
 236, 270, 276, 298, 299, 301; gy.-i
 püspökség: 92

H

Ha-Berit ha-Kibucit: 274
Ha-Cefirah: 226
Ha-Cofe: 220
Ha-Harsha: 272
Ha-Maggid: 226
Ha-Micpe: 231
 Ha-Noar Ha-Cioni: 305
Ha-Shemesh: 271
 Ha-Shomer ha-Cair: 273, 274
Ha-Soker: 220
Ha-Tor: 227, 271
 Haan Ignác: 135
 Habsburgok, H.-ház, H. birodalom:
 51, 83, 87, 108, 120, 156, 201
 Hacicu: 24
 Hadad: 153
 hadifogság: 241
 hadisarc (1849): 141, 156

Haditanács: 37, 38, 96
 Hadrianopolisz: lásd Drinápoly
 Hadrianus (római császár): 14
 hadsereg, zsidók aránya h.-ben
 (1930): 160
Haemes [ha-emet]: 227
 Hagar: 249
 Hager, Hayyim Meir: 176
 Hager, Israel: 175, 176
 Haggibor Sportegyesület
 [ha-gibbor]: 278
 Haifa: 295, 308
 Haiman György: 53
 Hajdúböszörmény: 152
 hajtincs: 209
 hakham: 26, 165, 167, 170, 171
 Hakoach [ha-koah]: 278
Haladás: 243
 haladó irányzat (neológia): 177
 halákha: 173, 176, 204; h.-ikus
 irodalom: 55; h.-ikus kódex: 206;
 h.-ikus szabályok: 202
 halálbüntetés: 90
 halálgyűrű: 286
 haláltáborok: 239, 295
 Halberstam Yekutiél Yehuda (ben
 Cvi): 174, 292
 Halevy, Meir A.: 16, 72, 325
 halkereskedés: 91
 Halmi: 313
 haluc: 259; haluca: 306
 Hám: 235
 Hamburg: 205, 206
 Hameiri, Avigdor (Feuerstein An-
 dor): 218, 267, 276
 Hamilton gr.: 97
 hamuégetők: 82
 Hanák Péter: 126, 336
 Hananel: 96
 Hanas Blume: 24
 Handel und Wandel: 96

- Handler Rudolf: 219
 Handler, Andrew: 265
 hangszerek: 68
 hangverseny: 255, 256
 Haraszti György: 31
 harédi: 182, 252
 harisnya: 130
 harmatért való ima: 55
 harmincad: 131
 Harmos Sándor: 55, 331
 Háromszék vm.: 46-49, 311, 312
 háromszoros adó: 136
 Hasidei ummot ha-olam: 302
 haszid, haszidok: 89, 132, 155, 175, 178, 179, 206, 230, 233, 256, 259, 277, 292, 294; h.-izmus: 11, 176, 179, 182, 229, 248; h. életmód: 175; h. hetilap (Kolozsvár): 227; h. hitközség: 176; h. misztika: 175; h. rebe udvara: 175; h. ultra-orthodoxia (Szatmár): 182; h. zene: 175, 255
 haszkála: 213, 237
 haszonbér: 112
 haszonbérlet: 39, 112; haszonbérelő: 152
 Hatam Sofer / Szófér (Moses Schreiber): 166, 173, 204, 205, 274
 Hatieganu, Emil: 302
 Hatikva (ha-tikva): 280
 Hatikvah Cionista Egyesülés: 280
 hátrányos megkülönböztetés: 147
 Hátszegi Ernő: 280, 291, 307, 308
 Hatvany Lajos br.: 241
 Hauser Mór: 250
 Havasalföld: 24, 29, 62, 81, 88, 125, 153
 Havaselve: 24
 Haynau, Julius J. br.: 141, 156
 Hayun, Joseph ben Abraham: 55
 ház-ingatlan: 37
 haza: 149, 151, 237, 243, 264, 265, 269, 296, 315, 316; h.-fiasság: 266; hazátlanság: 296
 házaló kereskedelem: 97, 147, 159
 Hazamir [ha-zamir] (énekkar): 278
 házasság zsidók és keresztények között: 154; h.-i problémák
 halákhikus kezelése: 202; h.-ok előzetes engedélyezése: 102-104
 hazatérés: 267, 275, 276
 házbérlet: 76, 128; házbér: 129
 házi őrizet: 301, 308
 Házy Jenő: 86, 325
 héber betű: 52, 128, 194, 196, 212, 270, 272; h. betűs aláírások: 128, 201; h. betűmetsző: 196; h. írású spanyol nyelv: 82
 Héber Egyetem (Jeruzsálem): 220, 309
 héber és jiddis nyelvű könyvek: 53, 111; h. nyelvű címlap: 247; h. nyomda: 227
 héber hitszónoklat: 236; h. ima: 241; h. oratio: 195
 héber írók: 199
 héber kéziratok: 194
 héber költészet: 195, 204, 216, 220, 222, 227, 320
 héber mint anyanyelv: 199; anyanyelvi lélekszám (1944): 316
 héber nyelv: 14, 52, 55, 111, 112, 129, 166, 168, 182, 191, 194-199, 201, 202, 206, 214, 216-218, 220-223, 226, 229, 231, 244, 249, 255, 264, 265, 267, 269, 271, 276, 322; h. ismerete: 195; h. története: 198; h. grammatika: 53, 191, 192, 195, 196, 197; h. és arámi nyelvtudomány: 207; h. nyelvtanulás:

- 53; h. tanítás: 198; modern h. nyelv: 188, 204
 héber nyelvű írásbeliség: 201, 227; h. döntvények: 202; h. kommentárok: 199; h. levelezés: 201
 héber nyelvű iskolák: 278
 héber nyelvű sajtó: 227; h. folyóiratok: 226
 héber szavak kiejtése: 164
 héber szöveg: 174, 191, 195, 197
 Hebraica veritas: 52, 191, 196, 197, 199
 hebraista: 51, 55, 195, 196, 197
 heder: 122, 189, 312
 Hegedűs Nándor: 251
 Hégner Izidor: 172
 Hegyalja: 230
 Heidelberg: 51
 Heimann Éva: 249; lásd még Heyman, Eva
 Heller Bernát (Bernhard): 326
 Heller Izsák: 152
 Heller Károly: 152
 Heller Moshe: 318
 Heller Shlomo Dov ha-Lévi: 193
 Heller, Yehuda Lévi ha-Kohen / Kahana-Heller: 178
 Heltai Gáspár (Kaspar Helth): 52, 191
 Helth, Kaspar: lásd Heltai Gáspár
 Helytartótanács: 90, 94, 97, 102, 136, 138, 141
 Herbst Mizzi: 290
 herem: 271
 herendi porcelángyár: 160
 Hermann Joseff: 153
 Heródes (király): 242
 Herskovits Benjámin: 334
 Herskovits Jakab: 126, 127
 Hersli Mózes: 129
 Hertel Ferenc: lásd Dávid Ferenc
 Herzl Tivadar / Theodor: 247, 249, 262, 264-272, 276, 280
 Herzog, Isaac: 309
 Hess, Moses: 264
 hétágú gyertyatartó: 13
 hetivásár: 38, 131
 Héttorony: 28
 heveder: 68
 Hevesi (Handler) Simon (Shimshon / Sámson): 142, 219, 318
 Heyman, Eva / Heimann Éva: 335
 hídbérlet: 90
 Hidegszamos: 302, 305
 hídepítés: 86, 147; hidak javítása: 130
 Hidvégi Máté: 301, 322
 higany: 68, 79, 86; h.-bányák: 90; h. beváltás: 91
 Hildesheimer, Azriel: 213
 Hilibi Gál László: 66
 Hiltebrandt, Conrad Jacob: 162, 164, 325
 hintó: 68
 Hiremy-Hirschl Adolf: 257
 hírlap-nyomdák: 159
 Hirsch Ernő (Arye / Ari Eldar): 305, 308
 Hirsch M. Lajos: 158
 Hirsch Szegal: 170
 Hirsch, Yichak ha-Lévi: 212
 Hirschfeld Mór (Móse): 171
 hírvivők: 87
 Hispánia: 65
 hispanus doktor, azki zsidó: 71
 hitágazatok: 154
 hitehagyás: 119
 hitel: 127; hitelező: 24; h.-üzletek: 86
 hiteleshely: 66
 hitélet, zsidók aránya h.-ben (1930): 160

hitközség: 104, 132, 167, 168,
171-173, 175, 177, 183, 185, 187,
189, 204, 206, 207, 213, 214, 218,
227, 230, 238, 262, 271, 275, 284,
285, 287, 291, 293, 295, 305, 307,
310, 311

Hitközségi Értesítő: 287

hitközségi szervezet: 167; re-
formok: 175

Hitler, Adolf: 284, 285, 302

hitzakadás: 177

hitzónok: 174

hitújítás: 205, 222

hivatalos nyelv: 108; h. iratok nyelve
(II. József): 111

hízlalt lud: 129

Hoffaktor: 169

Hofjude: 86

hóhér: 123

Holder József: 230, 231, 246, 248

Holder Judit: 230

hollandi antikva: 53

Hollandia: 199; holland nyelv: 241

Holocaust: 9, 45, 174, 256, 258,
259, 260, 324, 336

holttest szállítása: 28

Hóman Bálint: 86, 189

homiletika: 206, 220

homokzsák: 86

Honderű Vidéki Futára: 185

honi kereskedés: 146

Honig Naftali Hircka: 283

Honterus János: 51

Honvéd Egylet: 153

honvédek (1848/49): 151

Horák Magda: 253

Horatius: 225

Horovitz Ábrahám: 132, 281

Horvát Henrik: 251

Horvát katonai őrvidek: 39

Horváth János: 192

Horvátország: 298

Hossu, Juliu (püspök): 303

Huedin: lásd Vajdahunyd

humanizmus: 51

Hungaria: 36

Hunyd megye/vm.: 38, 46, 47, 48,
49, 168

hús: 127

huszid: 233

Huszt: 216

Hyerusalem: 57

Hygen gyógyszergyár: 159

I

Iasi: 293, 294

Ibn Tibbon: lásd Yehuda ibn Tibbon

Ibsen, Henrik: 254

idegen nyelvek (zsinagógában): 205

idegen szavak: 223

idegen zsidók: 102, 106

idegenek: 76, 79, 80, 104, 145, 148,
192

Ifjú Kelet: 273

igazoló írás eltávozáshoz: 106

igazságkeresés: 242

Ikland: 58

Iklód: 158, 334

illegális átkelési pont: 302

illegális bevándorlók: 114

illetékek: 138

Ilosva: 158

ima a királyért: 104

imaház: 165, 167, 172, 180, 182,
185, 211, 277; i.-ak főfelügyelője:
165

imahely: 162, 165, 169, 211

imakönyv: 168, 237

imarend: 76, 99, 204, 222

imarojtok: 209

- IMIT: 214, 238
 immunitas: 135
 importáru: 159; i. kereskedelem: 101
 impresszionizmus: 257
 Inczédi Jocksman Ödön: 298
 Indig Ottó: 240
 ingatlan tulajdon szerzése: 143, 164
 instabilis: 31
 integráció: 32, 147, 148, 149
 internáló tábor: 293
 internátus: 189
 ipar: 143, 158, 160; i.-i foglalkozás: 121; iparosítás: 158; zsidók aránya i.-ban (1930): 160
 iparmű-tárlat, első magyar (1842): 160
 iratok héber nyelvű összefoglalása: 201
 Irodalmi Könyvkiadó: 248
 írotoll-átadás: 129
 írott nyelv: 199
 Isaac, Rabbi: 194
 iskola: 121, 128; i.-ügy: 122; i.-látogatási kötelezettség: 112
 Israel Academy of Sciences and Humanities: 220
 Israel Prize: 220
 isteni tisztelet: 211
 istenítélet: 211
 istenkeresők: 248
 istentisztelet: 104, 112, 162, 165, 168, 171
 Istóczy Győző: 214, 265, 266, 268
 Isztambul (Istanbul): 87, 308; lásd még Kontantinápoly
 Itália: 51, 61
 italmérések összeírása: 126
 Iudaea Capta: 14
 iudex Judeorum totius Regni: 23
 Iupiter: 15
 IVO Bleter: 230
 IVO: 230
 Ivria: 270, 271
 Izabella, I. (spanyol királynő): 62
 izmaeliták: 19
 Izrael: 9, 10, 148, 174, 211, 212, 217, 221, 226, 244, 248, 249, 255, 256, 259, 271, 287, 317
 Izráel, bibliai: 192
 Izrael Állam: 220, 280, 296, 303
 Izrael Beni: 153
 Izrael szabadsága: 14
 Izráel szekere és lovasa: 73
 Izraelita Felolvasási Egyesület: 238
 izraelita hitközség: 160, 182
 Izraelita Magyar Irodalmi Társulat: 238
 izraelita, izraeliták: 17, 149, 156, 172, 185, 209, 218, 236-238, 265, 282, 301; i. nemzet: 146, 236; i. nemzetiség: 265; i.-ák (...) magyar nemzetisége: 236
 Izsák Abrahám: 83
 Izsák József: 137
 Izsák zsidó: 79

J

- Jacob Coronelle: lásd Coronelle
 Jacob Moyses: 169, 170
 Jacobus Judeus de Alba: 33
 Jacobus Palaeologus: 51
 Jáfet: 235
 Jakab (Jákob): 71
 Jakab (püspök): 19
 Jakab Dávid: 123
 Jakab doctor: 71
 Jakab Elek: 90, 196
 Jakab Herschl: 130
 Jakab Károly: 158

- Jakab zsidó: 98
 Jakó Zsigmond: 53, 196
 Jákob: 240, 245
 Jákob Ábrahám: 153
 Jakob ben Moses: 166, 167
 Jakob Yichak: 177
 Jakob Yohanan: 177
 Jámbor Ferenc: 273, 280
 jancsár: 68
 Jandi Dávid: 260
 Jane zsidó (Buda): 24
 János Zsigmond (magyar király):
 28, 51
 Janovics Jenő: 243, 253
 Janow, Rabbi: 230
 Jaoz-Keszt, Itamar / Itámár Jáoz-
 Keszt: 247, 326
 Jargon-Blatt, zionistisches: 270
 Jaross Andor: 299, 309
 járvány: 22, 23, 61, 93, 298
 Jászberény: 264
 Jászvásárhely (Iasi), J.-i tömeg-
 gyilkosság (1941): 293
 javak elkobzása: 104
 Jedd: 58
 jegyző: 103
 jegyzőkönyvek: 174
 Jékely Zoltán: 242
 Jeremiás / Jirmijáhu: 218, 254, 256
 Jeruzsálem: 13, 170, 173, 201, 212,
 213, 220, 227, 249, 259, 264, 265,
 275, 302, 303, 308, 309
 Jesajáhu: 218
 Jewish Agency: 249
 Jewish Theological Seminary (New
 York): 214, 222
 jezsuiták: 69; j. egyetem: 194
 Jézus: 51
 jiddis: 43, 112, 122, 129, 166, 170,
 201, 205, 216, 226, 229, 230, 233,
 246, 254, 271, 272; j. ének: 254; j.
 irodalom: 229; j. költők: 249;
 j. lapok: 227, 230, 272
 jidiskejt: 233
 Jirmijáhu: lásd Jeremiás
 Jób könyve: 15, 198, 219
 jogrend: 149, 305; jogegyenlőség:
 146; joghátrány: 147
 Johannesburg: 258
 Jókai Mór: 318
 Jólesz Károly: 174
 Jólesz László: 231
 Jordán Sándor Sámuel (Shemuel
 Zanwil): 105, 182, 183, 271
 Josef Cohen Eliopante: lásd József
 zsidó
 Joseph Raphael ha-Levy: 170
 Joseph zsidó: 101
 Joseph, Don (naxoszi fejedelem /
 Dux Naxi), Jozéf ha-Naszi: 81
 Josephovics Nagy Lázár: 129, 130,
 131
 Jozéf ha-Naszi: lásd Joseph, Don
 Jozéf melammed: 55
 Jozéf Mennesü: 80, 87
 jótékonyság: 104
 Joza de Varad: 34
 Józan Miklós (püspök): 298
 József zsidó (Josef Cohen
 Eliopante): 79
 József, II. (magyar király): 32, 94,
 107, 108, 113, 115, 116, 118-122,
 143, 146, 151, 162, 164, 165, 168,
 185, 235, 256, 329, 336
 Juda Israel: 101
 Juda zsidó: 79
 Judaeorum errores: 194
Judea: 246, 247
 Juden-Privileg: 102, 103
 Judengenoss: 54
 Judenrat: 294
 Judenrichter: 169

Judenordnung: 102-104, 106, 162, 169, 326
judex Judaeorum: 201
judex primarius: 135
jüdisch-deutsch / jiddis: 111, 205, 230
Jüdische Volkszeitung: 272
Jüdischer Kalender: 229
Jüdisches Tageblatt: 270
Juhász Gyula: 250
Junger Ervin: 256
Junger Éva: 291
Junger Siegfried: 291
juramentum more Judaico: 22
JWO: 230

K

Kaba: 58
kabbala: 201, 206
kabold: 225
Kaczér Illés: 244, 246, 280
Kádár Imre: 239
Kaddish: 256
Kadima: 247, 278
Kadman, J.: 15
kaftán: 151
Kahán Kálmán: 272, 273, 274, 280, 326
Kahan Niszon (Nándor): 271
Kahána Bernát: 251
Kahána Mózes: 244
Kain József: 173
káldeus [arámi] nyelv: 198
Kállay Miklós: 291
Kallós Zsigmond: 326
Kálmán (magyar király): 18
Kálnaki Sámuel: 83
kálvinista: 61, 194
kamaragróf: 19
kamaraszolga: 73
kamat: 78
Kamenec-Podolszkij: 290
Kanada: 259
kancellár, erdélyi (Péchi Simon): 55
kancellária: 115, 151, 164; k., erdélyi: 84, 88, 119; k., magyar udvari: 37
kanóc: 86, 87
kanton (szász k. terve Erdélyben): 276
kántor: 103
Kántor Lajos: 243, 245, 253
Kányádi Sándor: 231, 233
kapcza: 68
kapitalizmus: 158
Kaplony: 129
Kápolna: 33
Kaposi Sámuel: 195, 196
Kaposvár: 265
Karácson Imre: 323
Karácsony Benő: 239, 240
Karády Viktor: 187, 326
karaiták: 256
Karánsebes: 13, 25, 27, 39, 92, 96, 98, 180
kard viselése: 113
karmasin / karmazsin: 68, 74
Karniel, Joseph: 107, 326
karok és rendek: 118
Károly: lásd Nagykaroly
Károly, II. (román király): 284
Károly, III. (magyar király) (VI. Károly német-római császár): 92, 97, 98, 137, 138, 169
Károly, IV. (német-római császár): 21
Károly, VI.: lásd Károly, III.
Károly Gusztáv, X. (svéd király): 162
Károlyi Antal gr.: 131

- Károlyi Ferenc gr.: 131
 Károlyi Gáspár: 196
 Károlyi Sándor gr.: 38, 127, 129, 130, 131, 162, 185; gr. Károlyi Sándorné: 125
 Kárpátok: 168, 229, 231, 248, 255
 Kárpátalja: 290, 311, 312, 315
 Karsai Elek: 290, 309, 326, 335
 kártérítés: 83, 88
 Kassa: 28, 68, 69, 72, 246, 291, 313; k.-i (VIII.) csendőrkerület: 312
 Kassák Lajos: 244
 Kasztília: 62
 Kasztner Rezső: 132, 173, 273, 280, 310
 katolikus / r. katolikus: 35, 51, 54, 94, 106, 119, 106, 127, 187, 201, 209, 236, 298; k. iskola: 119, 122
 Katona Béla: 335
 Katona Éva: 256
 Katona Imre: 160
 Katonai Örvidek / határörvidék: 13, 39, 41, 170; lásd még Erdélyi örvidek, Horvát katonai örvidek
 katonák: 14; k.-i információk: 80; k.-i kancellária: 151; k.-i segédszolgálat: 151; k.-i végrehajtás: 140
 Katz, Jacob: 326
 Katz Jákob: 84
 Katz Márton: 260
 Katzburg Dávid: 267
 Katzburg, Nathaniel: 42, 123, 147, 227, 327
 Kaufmann Dávid: 207
 Kaufmann, Isidor: 256
 kávé: 130
 Kawler, Meshullam Shemuel: 223
 Kazár László: 257
 Kazár: 16
 kazárok: 16
 Kazbek: 308
 Kecia: 15
 kecsge: 204
 Kecskeméti Lipót: 117, 175, 176, 188, 207, 215, 216, 217, 218, 323, 327
 kefegyár: 158
 kékfesték (indigó): 24
 Kelemen Lajos: 327
 Kelementelke: 58
 Kelet-Európa: 11, 168, 201, 226, 258, 262, 302, 305
 keleti hadszíntér: 290
 Keleti László: 257
Keleti Újság: 241, 251
 Kelmi: 223
 Kelp Márton: 195
 kémelhárítás: 287
 Kemény János br.: 239, 298
 Kemény József gr., gyerő-monostori: 17, 18, 215
 Kemény Zsigmond br.: 56
 kémkedés gyanúja: 99; k. vádja: 289
 kénese: 68
 kénsav-gyár: 160
 kenyérnek való list: 87
 KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság): 290
 Kepecs (név): 92
 Kepesh (név): 92
 Kepesz zsidó: 91, 92
 Keppich (Kepesh) Ábrahám: 98
 Keppich (Kepesh) Jákob: 98
 Keppich (név): 92
 Képzőművészeti Főiskola (Kolozsvár): 260
 kéregetők: 104
 Keren ha-Yesod: 273
 kereskedés, kereskedelem: 22, 27, 37, 65, 66, 68, 74, 76, 78, 79, 83, 90-92, 102-104, 115, 120, 121,

- 125, 127, 147, 158-160, 162; k.-i élet: 39, 62, 67, 84, 116; k.-i foglalkozások: 121; k.-i hálózat: 27; k.-i kapcsolatok a Nyugattal: 83; k.-i lyceum: 189; k. ügyletek: 23, 25, 96; k.-i versengés: 87; zsidók aránya k.-ben (1930): 160
- kereskedéseknek usussa: 135
- kereskedő rendek: 80
- kereskedők: 14, 15, 27, 28, 36, 58, 62, 63, 68, 73, 74, 76, 79, 80, 87, 93, 97, 98, 103, 112, 130, 145, 159, 308; k.-réteg: 74; keresztény k.-k: 97
- keresztény ember házában lakó zsidó: 106
- keresztény alkalmazottak zsidónál: 128; k. szolgáló zsidónál: 104
- keresztény hebraisták: 195, 197; k. iskolák: 112, 121; k. kézműves mesterek: 112; k. pap: 308; k. szokások: 146; k. tanítók: 112; k. ünnepek: 130; k. vallások jogi helyzete: 110; k.-ek öltözete: 19, 65; k.-i emberszeretet: 296, 302
- Keresztesi Margit: lásd Ganz (Grünfeld) Hanna
- Keresztúri Borbála özv. Barcsai Lászlóné: 168
- Kertész Mihály (Michael Curtis): 253
- készpénz: 127
- kettős kisebbség: 324
- Ketzeli Mihály: 126
- Kézdi fiókszék: 43
- kézi mesterségek: 154
- Kézirat*: 247
- kézművesek: 112
- Kfar Gideon: 276
- kibbuc: 249
- kijárási tilalom: 307
- kikeresztelkedett zsidók: 72, 119, 266
- kilenced: 129
- kilim: 68
- Kimhi, David: 218
- kínai nyelv: 241
- kincstári adó: 134, 135
- King Cheskel: 231
- Kinneret-tó: 259
- Kinsztlicher Cvi Hirsch: 279
- kippur napja: 247
- Királydaróc: 40
- királyi helytartó: 303; k. kamara: 134, 137-139; k. kancellária: 164; k. városok: 23
- Királyi János: 153
- királynő pénze: 137; lásd még türelmi adó
- Kiryat Sefer: 247, 278
- Kiryat Zanz [Sanz / Sacz]: 174
- Kis- és Nagy-Küküllő vm.: 46-49
- Kis-Solyos: 58
- kisebbségek: 148, 149, 276; k.-i sors: 240, 329
- Kisfaludy Társaság: 253
- Kisinev: lásd Chisinau
- kiskereskedelem: 125; kiskereskedők: 114
- Kismarjai Weszelin Pál: 195
- Kismarton (Kis-Márton) / Eisenstadt: 129, 213
- Kispetri: 81
- kisvárosi zsidók: 230
- kiszolgáltatott helyzet: 296
- kitelepítés: 294
- kiutasítás: 120
- kiüzés: 75, 90, 93, 94, 99, 101, 103, 104, 114, 116, 120, 136, 169
- kiváltságlevél: 19, 21, 22, 35, 63, 66, 67, 69, 73, 91, 92, 98, 125; személyes k.: 92

- kivándorlás: 278, 294, 295
 kiviteli engedély: 84
 Klaniczay Tibor: 196
 Klärman Bernát: lásd Karácsony Benő
 Klausenburger rebe: 174
 Klee Márton: 25
 Klein (Holdin / Held) Anna: 24
 Klein Élijáhu: 174
 Klein Jakab: 174
 Klein József: 260
 Klein Miksa: 318
 Klein Zeev Cvi: 180
 Kleinman Aharon: 329
 Knöpfler Bernát: 280
 kóbor zsidó: 211
 kócsagtoll: 68
 Kocziány László: 69
 Kodály Zoltán: 254
 kodifikátorok: 206
 koedukáció: 189
 Kohen Illés: 92
 Kohen Mózes: 92
 Kohn Hillél: 272
 Kohn Sámuel: 16, 56, 207, 327
 Kohut Sándor (Hanokh Yehuda / Alexander Kohut): 64, 174, 176, 213, 214
 Kohut, George A.: 214
Kokhve Yichak: 223, 225, 226
 Kölcsey Ferenc: 147, 315
 kölcsön: 86, 174
 Köleséri Sámuel, ifj. köleséri: 194, 195
 kollektív felelősség, zsidók k.-e: 135
 Köln: 264
 Kolomea: 173, 205, 227, 271
 Kolozs (Cojocna): 90, 293
 Kolozs megye / vm.: 38, 46-49, 81, 151, 311, 312, 319
 Kolozsbós: 293
 Kolozsvár: 9-11, 17, 24, 27, 29, 34, 37, 41, 42, 46-49, 51-54, 62, 64, 66, 67, 72, 74, 79, 93, 95, 109, 152, 153, 158-160, 167, 168, 171-176, 188, 189, 191, 194-197, 202, 205, 206, 213-217, 220, 221, 223, 224, 227, 229, 233, 238-249, 251, 253-260, 267, 270, 272-276, 278, 280, 282, 285-287, 289, 291, 292, 297-299, 301-303, 305-310, 313-320, 323, 328; k.-i (IX.) csendőrkerület: 312
Kolozsvári Élet: 239
Kolozsvári Hírlap: 251
 költözködési jog: 37
 Komáromi András: 81
 Komáromi János: 71
 kommentárok: 183
 kommunista tevékenység: 243
 komp javítási kötelezettség: 130
 koncentrációs táborok: 285, 309;
 koncentráció: 312
 kongresszusi irányzat: 167, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 187, 206, 207, 238, 284, 287, 301; k.-i (neológ) hitközségek: 11, 189, 221, 255
 Kongresszusi (neológ) Izraelita Hitközség (Kolozsvár): 172
 konkurrencia: 74, 76
 Konstantinápoly / Isztambul (Istanbul): 27-29, 55-57, 63, 65, 67, 68, 71, 73, 81, 162, 264
 konvertita: 196
 könyök-szíjak: 211
 könyvek behozatala: 112; k.-kiadás: 278; k.-nyomda: 51, 182
 konzervatív felfogás: 205
 Kook, Abraham I.: 173
 Köpeczi Béla: 15, 160, 316, 323
 Köpösch Jákob: 92

- Köppich (név): 92
 kór- (kórus-) templom: 205
 Kóra Nándor: 247
 korcsma, korcsmák: 115, 121, 122, 129, 130; korcsmaház: 126;
 k.-tartás: 125; korcsmáltatási jog: 121; k.-bérlet: 90, 114; 128, 131;
 korcsmárosok, korcsmároosság: 91, 126, 127
 Korda Sándor (Alexander Korda): 253
 kordován: 68
 Kőrispatak: 58, 192
 kormányzék: 236
 Kornis Zsigmond gr.: 92
 Körös vm.: 40
 Körös: 175; K. vidéke: 27, 46-49, 273
 Körösmező: 290
 Köröspatak: 34, 83
 körülmetélés (circumcisio): 106, 209
Korunk: 243
 kórus (templomi imádkozásban): 205
 kóser bor: 131; k. kimérése: 128
 kóser étel: 112; k. vacsora: 301; k. mézárszék: 128, 130
 Kossuth Lajos: 147, 156, 214, 225
 kötőjeles zsidók: 267
 Kovács Alajos: 33
 Kovács András: 212, 328
 Kovács György: 253
 Kovács Kálmán: 328
 Kovács Kiss Gyöngy: 172, 328
 Kovács Miklós: 236
 Kovacsics József: 31, 328
 Kővár: 13, 32
 Kováts Ferenc: 329
 Köves Miklós: lásd Kahána Mózes
 követ: 80
 Kovno: 223
 közadók: 134, 135
 kozákok: 61
 Közel-Kelet: 244
 Közép-Európa: 244, 285
 Közép-Szolnok vm.: 13, 32, 38, 39, 97, 126, 139
 középbirtokos: 126
 középkori héber nyelvű irodalom: 198
 közhivatal: 19
 közigazgatás: 235, 310; zsidók aránya k.-ban (1930): 160
 közjavak: 145
Közlemények (Erdély-Bánáti Rabbiegyesület): 229
 közmondás: 230
 közoktatás, zsidók aránya k.-ban (1930): 160
 községi adminisztráció: 106
 közterhek: 37, 137, 145; k.-viselés: 121
 közügyek: 121
 Krakkó: 24, 51, 68, 69, 167, 231
 Krassó megye: 126
 Krassó-Szörény vm.: 13, 14, 15, 41, 46-49
 Kraszna: 313
 Kraszna megye / vm.: 13, 32, 38, 39, 46-49, 93, 97, 126
 Krauss, Georg / György: 61, 72
 Krauss, Samuel: 328
 Krausz László: 272
 Krausz Mór / Moshe: 36, 165, 166, 328
 Krémer Bernát: 308
 Kria: 258
 kristály: 68, 82
 Kronstadt: lásd Brassó
 Kubinyi András: 22, 25
 Kubinyi Ferenc: 178

Kugel István: lásd Barzilay István
Kül-Monostor (Kolozsvár): 171
külföldiek: 295; k.-i kereskedelmi
kapcsolatok: 24; k.-ról érkező
zsidók: 104
különadó: 101
külszági kereskedelem: 79
kulturális asszimiláció: 148; k. szint:
148
Kumorovitz Bernát: 18
Kuncz Aladár: 245
Kunstadt Izsák: 173, 176
Kunszentmiklós: 207, 220
Kupfer Miksa: lásd Raffy Ádám
kurír szolgálat: 80
Kurländer és Ullmann: 159
Kurländer, Aharon: 223
Kurtitsch Jakab: 137
kuruc felkelés: 92; lásd még Rákóczi
Ferenc, II.
Kutschera, Rolf: 328
Kutyakaparás (csárda): 122

L

ladino: 166, 170
lágerek: 317
Lajos, II. (magyar király): 24, 25,
134
Lakatos Aladár: 295
Lakatos Imre: 245
lakberendezés: 68
lakhatás, szabad: 143; l.-i engedély:
37, 102; l.-i tilalom: 87
lakóhely: 118; l. változtatás: 140
Lakompak: 225
Lakos Lajos: 174, 328
Landau, Ezekiel: 99, 204
Landesberg Izrael Áron Izsák: 176

Lándorfejérvár: lásd Nándorfe-
hérvár, Belgrád
Landsmannschaft: 35, 69
Láng Gusztáv: 243, 245
Lassel zsidó: 28
László Jenő: 307
László, Ernő: 328
László, I. (magyar király): 18
latin betűs átírás: 233
latin nyelv: 111, 167, 168, 185, 191,
194, 198, 201; l. Biblia-fordítások:
196, 197; l. ima zsinagógában: 168
Lavi, Theodor: 328
Lax A. Salvator: 227, 307, 323
Lax Naphtali: 226
Lázár Éva: 257, 260
Lázár Simon: 129
Lázár zsidó: 98
Le Monde: 243
leány kereskedelmi iskola: 189;
l.-gimnázium: 188, 189
Léb Avram: 183
Lebel Áron: 129
Lecca, Radu: 294
Léda (Brüll Adél): 250
Léderer Emma: 328
Lefebvre, Henri: 242
legio I adiutrix: 14
Leiden: 195
Leipnik: 225
Leipnik József: 170, 202
Leipnik, Mordechai: 170
Leitner Mihály: 250
Leitner Zoltán: 328
lélekvándorlás: 211
Lelesz: 23
Lelkes György: 14
Lemberg (Lviv, Lvov): 24, 129, 223,
270
Lengyel Miklós: 82, 286, 308
Lengyel Olga: 286, 328

- Lengyelország: 24, 35, 73, 84, 88,
 91, 114, 125, 128, 135, 201, 265,
 285, 290, 291, 295, 296, 315;
 lengyel katonák: 291; l. királyi ud-
 var: 69; l. zsidók: 305, 306, 308
 Lenke Manó: 144, 323
 Leo orvos / Arye Yehuda Sia: 72, 73
 Leon Alex (Löwinger): 257, 258,
 259
 letelepedés: 36, 115, 154, 172; l.-i
 engedély: 134, 143
 Levanon, Mordechai: 259
 levélvivő posta: 80
 Levi Yerushalmi, Rabbi: 101, 170,
 201
 Leviathán: 246.
 Leviticus: 315
 Lévy Hayyim Yehuda: 171
 Levy, Abraham Meir: 170
 Lichtenstein Hillel (Henrik) ben
 Barukh: 173, 205
 Lichtenstein Jákob Kopl: 180
 Lichtenstein Lajos: 149, 329
 Lieber és Feuerstein: 158
 Lieberman, Eliezer: 222
 Liedemann Márton: 171
 Ligeti Ernő: 239, 240, 244, 251, 329
 Ligeti Sándor: 295
 likörgyár: 158
 lingua sancta: 196
 Lipchowitz, Naftali Hirc (Hirsch):
 176
 lipcsei vásár: 84
 Lipman, Eliezer: 169, 170, 201, 333
 Lipót, I. (magyar király): 29, 37, 83,
 84, 90, 91, 137, 138
 Lipót, II. (magyar király): 118, 120,
 336
 Lippa: 34, 136, 180
 Lipschitz Cvi Aharon: 179, 180
 lista: 104, 106
 liszt: 86, 87
 Liszt Ferenc: 243
 liturgikus könyvek behozatala: 111
 ló, lovak: 86, 145, 153; l. eladása:
 128; lóidomító: 101; lószerszám:
 68
 Löbl Aronsohn: 42
 Löbl zsidó: 83
 Lócse: 74, 194
 London: 169, 244
 Lóránt Klári: 215
 Lóránt Mihály: 231
 Lovasberény: 202
 Lövy (Löwy) Ferenc Pinhas: 150,
 179, 180, 216, 220, 227, 323
 Lövy (Löwy) Mór / Moritz Löwy:
 171, 213, 319, 329
 Lów Lipót (Leopold): 33, 42, 222,
 329
 Löwinger Sámuel: 229, 335
 Löwith Egon Marc: 260
 Löwy Ferenc: lásd Lövy Ferenc
 Löwy Mór: lásd Lövy Mór
 Lubetich br.: 37
 Lugos: 96, 136, 142, 144, 185, 219,
 232, 241, 247, 273, 278
 Lukinich Imre: 93
 LULAV: 13
 Luther, Martin: 191
 lutheránus: 51, 54; lásd még
 evangélikus
M
 m. kir. ügyészség: 245
 M. Tud. Akadémia: 214; M. Tud.
 Akadémia Történettudományi
 Intézete: 158
 M.-Sziget: lásd Máramarossziget

- M.-Tótfalusi Kis Miklós: lásd Tótfalusi Kis Miklós
Ma: 244
 Madách Imre: 231
 magánháznál imádkozás: 104, 162, 165, 185
 magániskolák: 185; m.-tanítók: 112
 magasabb iskolák: 112
 MAGEN DAVID: 13
 Magnes, Yehuda: 309
 magyar, magyarok: 11, 108, 110, 185, 191, 235; m. nemzeti kultúra: 146, 236; m. népdalok jiddis fordítása: 230; m. nyelv: 111, 205, 217, 221, 226, 227, 237, 244, 249; m. nyelv szerkezete: 192; m. nyelvhasználat: 188, 284; szabályai: 197; m. nyelvhasználat joga: 217; m. nyelv elsajátítása: 235; m. nyelvtudás: 235; m. nyelvű hitszónoklat: 236; m. nyelvű erdélyi zsidóság: 316
 magyar állampolgár: 237; m. anyanyelv: 188
 Magyar Cionista Szervezet: 266, 270
 magyar deák: 80
 magyar fennhatóság: 278; m. hadsereg: 289, 316; m. hatóságok: 246, 273, 287, 301; m. haza: 265
Magyar Hírlap: 246
 magyar hitszónoklat: 236
 Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája: 291
 magyar katona köntös: 74
 magyar királyi kamara: 101; m. kisebbségi lét: 251; m. nemesség: 250
 Magyar Nemzeti Galéria (Budapest): 257
 Magyar Országos Levéltár: 52, 55
 Magyar Párt: 250, 251
 Magyar Színház (Kolozsvár): 244, 247
 magyar színjátszás: 253
Magyar Szó: 246
 magyar ugar: 239; m. zsidó kultúra: 242
 Magyar Zsidók Központi Tanácsa: 310
 magyar zsidók: 237, 290, 295, 305; m. zsoltár: 196
 Magyarláros: 42, 313, 335
 Magyarország Részei / Partium: 63
 Magyarország: 9, 18, 19, 21, 23, 25, 27, 28, 33, 35, 41, 45, 51, 73, 81, 90, 94, 101, 107, 108, 110, 112, 118, 138-141, 145, 146, 151, 153, 156, 159, 167, 173-175, 182, 187-189, 205, 206, 214, 216-221, 223, 227, 229, 230, 235, 237, 238, 243, 246, 249, 257, 262, 264-270, 274, 284, 285, 287, 289-291, 296, 298, 302, 305, 308-310, 312, 315, 316; m.-i jiddis nyelv: 230
 Magyarországi Hírlapírók Országos Szervezete: 246
 Magyaros: 183
 magyarrá válni: 266; zsidók elszakítása m.-ságtól: 188; m.-ság sorsa: 191
 magyar—román együttélés: 251; m.—román határ: 302, 305, 316
 Mahzor: 55; Mahzor Roma: 194
 Maillol, Aristide: 257
 Maimonides: 197, 199, 206, 220
 Maiorovici Hary / Hermann: 254, 256
 Majláth István: 28
 Majna-Frankfurt: lásd Frankfurt a. M.
 Majtény / Nagymajtény: 129

- Makai Csizmaczia János főbíró: 35
 Makai Emil: 218
 Makai György: 195
 Makkabea: 271
 Makkai László: 16, 61, 196
 Makkai Sándor: 60, 329
 Malamet [melammed] Juda: 78
 maláta: 127
 Maleakhi: 301
 malke-geld: 137
 malom: 129; m.-bérlet: 90; m.-ipar: 159
 Mályusz Elemér: 94, 107, 110, 112, 114, 119, 329
 Mandel Bernát: 329
 Mandelbaum Áron Mózes: 180
 Mandelbaum Farkas / Binjamin Zeev Mandelbaum: 182
 Mandula fésű-gyár: 159
 Maniu, Iuliu: 282, 308; Maniu-párt: 303, 308
 Mannheim, Isak Noa: 205
 Mänz / Mänzer (Menczer), Wolf (Farkas): 98
 Máramaros / Marmaros / Marmorush: 11, 41, 79, 84, 93, 127, 191, 227, 233, 254, 255, 272, 273, 290, 311
 Máramaros megye / vm.: 32, 38, 40, 42, 46-49, 75, 93, 94, 97, 127, 136, 139, 140, 141, 183, 227, 272, 311, 312
 Máramarossziget / M.-Sziget / Máramaros-Sziget / Marmaros-Sziget / Sziget: 34, 40, 165, 177-179, 184, 193, 202, 206, 216, 227, 230, 231, 248, 253, 256, 271, 278, 304, 312-314
 marannus: 333; lásd még marrano
 Marco (név): 96
 Marczali Henrik: 329
 Margitta: 40, 93, 143, 173, 205, 206, 329
 Margoloth, Moses ben Samuel Levi: 166, 167
 marha hátulja (zsidók nem fogyasztják): 129
 marhatenyésztés: 126
 marhavagonok: 313
 Mária Terézia: 13, 90, 94, 98, 99, 101-103, 106-108, 115, 137-141, 162, 169
 Marian zsidó asszony: 83
 Marina, Mihai: 303
 Márki Sándor: 329
 Markovics Ferenc: 123
 Markovics Jakab: 123
 Markovits Rodion: 241, 247
 Markus Sámuel: 77, 180
 Marmaros, comitatus: 83, 88; lásd még Máramaros
 Marmorek Alexander: 271, 276
 Marmorek Isidor: 276
 Marmorek Oskar: 276
 Marmorush: 332; lásd még Máramaros
 Maros: 79, 94
 Maros megye: 79
 Maros-Torda vm.: 38, 46-49, 135, 311, 312
 Marosi Ildikó: 244, 245
 Marosillye: 60
 Marosludas: 302, 305
 Marosszék: 43, 145
 Marosszentkirály: 42
 Marosújvár: 155, 159
 Marosvásárhely / Maros-Vásárhely: 37, 42, 54, 57, 77, 79, 150, 158, 167, 179, 185, 189, 190, 212, 216, 227, 240, 244, 245, 250, 274, 287, 302, 312, 314; m.-i (X.) csendőrkörület: 312

- Marosvécs: 240
 marrano/marranus: 81, 169
 marshalik: 230
 Mártirok temploma (Kolozsvár):
   172
 Márton Áron (püspök): 298, 301,
   302, 315, 322
 Marton Ernő: 36, 220, 248, 272,
   273, 278, 280, 282, 291, 307, 308,
   330
 Marton Lajos: 215, 278, 335
 Marton Miksa: 220
 másodrendű népek: 235
 Mata Hari: 241
 matematika: 229
 Mátészalka: 40
 Mátyás (magyar király): 328
 Maurois, André: 242
 Max Auschnitt vasgár: 159
 McCagg, William O.: 170, 330
 Mechl, Rabbi, marshalik: 230
 Medgyes: 28, 34, 37, 42
 medicus: 69, 71
 megbélyegzés: 284
 Meged Yerahim: 227
 megengedett foglalkozások: 121
 megkeresztelés: 107
 megsemmisítő táborok: 315
 megszegyenítő jelvény: 65
 megszorítások: 74
 megtelepedett zsidóság: 126
 megtűrt zsidók: 169
 Mehádia: 98
 Méir Amigo: 170
 Méir, Rabbi (2. század): 198
 melammed: 55, 183, 223
 Méliusz József: 258
 Memorbukh: 9
 Mendel, Menahem Jakob Joseph
   ben Jehoschua: 166, 167
 menekülés: 140, 302; menekültek:
   286, 290, 291, 295, 305, 308;
   Menekültügyi Bizottság: 284,
   285, 286, 287, 291; mentés: 302
 Ménmarót: 16
 MENORA: 13
 Mercy Florimund gr.: 97
 mese, jiddis: 230
 Mesmer doktor: 242
 Messiás: 53, 80, 209, 244, 247, 249,
   264; messianisztikus tanítások:
   217
 Mester Sándor: 241
 mesterségek: 116
 mézárosok: 76; m. szerződése: 128;
   m. cég: 75; mézárszék: 129, 130
 metsző: 101, 128
 metus Valachorum: 93
 Meyer, Michael A.: 205, 330
 méz-sör árusítás: 131
 Mezei Ernő: 262
 mezei oeconomia: 91
 mezőgazdaság: 160
 Mezőpetri: 129
 Mezőség: 316
 Mezőtelegd: 40
 midrás-irodalom: 213, 230
 Mihálovich, Johann: 113
 Mihály (román király): 295
 Mihály vajda: 29; lásd még Vitéz
   Mihály
 Miklós Jutka: 250
 Miklósvár fiókszék: 43
 Mikola: 40
 Miksa, II. (német-római császár): 81
 millenniumi kiállítás: 160
 Miller: 287
 minden nyelv anyja: 199
 Minerva: 243
 minta-iskola: 111
 Mintagazdaság: 160

- MIPI: 291
 Mishne Tora: 199
 Miskolc: 226
 Miskolczy Ambrus: 126, 159
 Miskolczy Gáspár: 74
 misszió: 269
 misztikus világ: 259
 Misztótfalusi Kis Miklós: lásd Tótfalusi Kis Miklós
 Mizrahi / Mizrahi: 173, 267, 273, 275
 Moáb: 275
 Móc-vidék: 282
 Mocs: 206
 modern magyar irodalom: 250
 Moga, Titus: 303
 Mohammed: 162; mohamedán: 119
 Mojszi (Mózes) zsidó: 80
 Moldova: 17
 Moldovan, Mircea: 172, 178
 Moldovia: 36
 Moldva: 24, 27, 28, 34, 62, 83, 88, 125, 168
 Molnár Béla: 72
 Molnár Ferenc: 251, 254
Monitorul Comunitatii Izraelite: 287
 monopóliumok: 79
 Monotheos: 217
 mór stílus: 172, 179
 Morava: 84
 Moravia: 36
 Móricz Zsigmond: 212, 251
 Morvaország: 35, 84, 99, 114, 128, 130
 Móse (név): 13
 Móse, Jekuthiél: 128
 Moses (név): 13
 Moshe (név): 13
 Moshe ben Jakob mi-Coucy: 56
 Moskovits Salamon: 135
 Moskovits, Aron: 187, 330
 Moszkva: 244
 motozás: 313
 Mózes (név): 13
 Mózes: 256, 264; M. hite: 57; M. szobra (Kolozsvár, Szent Mihály székesegyház): 195; M. tanító: 183; Mózes I. könyve: lásd Genesis; II.: lásd Exodus; III.: lásd Leviticus; Mózes öt könyve: 52, 54; lásd még Tóra
 mózesvallású: 154
 Mráz [Zimányi] Vera: 68, 330
Múlt és Jövő: 231, 248, 280
 München: 257
 muníció: 86
 municipium: 15; Munizipium Sachsenland: 276
 Munk Méir Ábrahám: 225
 Munkácsi Bernát: 225
 Munkácsi Ernő: 309, 313, 330
 munkanélküliek: 286
 munkásság, zsidók aránya m.-ban (1930): 160
 munkaszolgálat: 259, 290, 293; m.-osak: 286, 308
 Munténia: 27
 Münz, Moshe: 204
 Murano: 82
 Muresan család: 303, 308; M., Iuliu: 308
 Musafia: 96
 Museum of Modern Art (New York): 259
 muskotéros: 151
 muszlimok: 22
 Művészeti Múzeum (Kolozsvár): 260

- N
- náci [nemzeti-szocialista] birodalom: 296; n. Németország: 296; n. propaganda: 284
- nacionalizmus: 284
- Naftali ben Ábrahám (Naphtalin Ábrahám): 82
- Naftali ben Menahem: 227
- Nagy Frigyes / II. Frigyes (porosz király): 102, 103
- Nagy Frigyes Vilmos (brandenburgi választófejedelem): 103
- Nagy István, vitézlő: 81
- Nagy Lajos / Anjou Lajos (magyar király): 23, 319
- Nagy-Érnye: 58
- nagybacsoni Nagy Vilmos: 290, 330
- Nagybajom: 180
- Nagybánya: 37, 38, 46-49, 84, 90, 160, 161, 253, 257, 270, 314, 330
- Nagybocskó: 230
- Nagyenyed: 51, 270
- Nagyiklód: 282
- Nagyilonda: 313, 335
- Nagykanizsa: 149, 265
- Nagykároly: 27, 33, 34, 38, 40, 46-49, 93, 123, 128-140, 143, 162, 174, 185, 206, 226, 252, 281, 313
- Nagymajtény: lásd Majtény
- Nagymihály: 205, 206, 207; N.-i határozatok (1865): 206
- Nagysármás: 283, 316
- Nagysink: 37
- Nagyszalonta: 143, 182, 185, 232
- Nagyszeben: 16, 21, 24, 27, 33, 34, 37, 61, 194, 195, 223, 270, 279
- Nagyszentmiklós: 203
- Nagyszombat: 84
- Nagytapolcsány: 267
- Nagyvárad / Nagy-Várad / Várad: 10, 27, 28, 34, 37, 38, 46-49, 52, 57, 64, 70, 86, 93, 117, 136, 140, 158, 159, 161, 174-176, 185, 187, 188, 195, 202, 207, 213, 214, 216, 217, 226, 240, 242, 248, 249-251, 253, 258, 259, 274, 278, 282, 284, 287, 302, 303, 305, 312-314, 318, 328, 335
- Nagyvárad* *Napló*: 250
- Nándorfehérvár: 56, 57, 87; lásd még Belgrád
- Naphtalin Ábrahám: lásd Naftali ben Ábrahám
- Napkelet*: 243, 251
- Napóleon, Bonaparte: 217
- Nasch Menasse Mózes: 173
- Naschitz Imre: 229
- Naszód: 42, 313
- Nathan ben Jechiel: 214
- Natonek József: 262, 264-266, 330
- Naxosz: 81; naxoszi fejedelem: lásd Joseph, Don
- Náznánfalva: 38, 46-49, 135, 145, 183, 167
- Nebel Ábrahám Izsák: 232
- Neffzern: 97
- nemesek, nemesség: 108, 122, 126
- Nemeszsuk: 152
- német, németek: 94, 98, 108, 110, 146, 151, 153, 164, 191, 235, 237, 268, 290, 305, 310, 315; német nyelv: 43, 111, 205, 235, 236, 241, 248, 249, 251; német kultúrájú zsidók: 295; n. (askenázi) zsidók: 34, 164; n. családnevek: 110, 113; n. és magyar gyilkosok: 315; n. haditengerészet: 295
- német hitközség: 174; n. (New York): 214

- német kémek: 287; n. kereskedők: 126; n. megszállás (Románia): 293; (Magyarország): 309, 310
Német Művészek Szövetsége: 257
német orvosok: 71
Németország: 35, 86, 91, 114, 125, 127, 148, 284, 285, 290; n.-i menekültek: 284
nemzet: 271; n.-i ipar: 146; n.-i iskolák: 111; n.-i kultúra: 296; n.-i létezés: 269; n.-i mozgalmak: 108, 235; n.-i nyelv: 185; n.-i zsidóság: 217
Nemzeti őrsereg a Haza védelmére: 153
Nemzeti Parasztpárt: 282, 284, 303, 308, 309; lásd még Maniu-párt
Nemzeti Színház (Budapest): 241; (Kolozsvár): 253
nemzeti zsidó érzés: 217
nemzetiségek: 110, 120, 271; n.-i mozgalmak: 145; n.-i területek: 32; n.-i lélekszám (1944): 316
Nemzetközi Vöröskereszt: 291, 295
nemzetőrök, n.-ség (1848/49): 151-153
neológ: 59, 64, 85, 109, 117, 124, 142, 144, 163, 167, 169, 172, 187, 188, 200, 203, 207, 210, 213, 214, 225, 232, 238, 271, 275, 276, 291, 297, 300, 307; n. hitközség: 171, 174, 175, 176, 180, 205, 206, 207, 284, 286, 287, 301; lásd még kongresszusi (neológ)
népesség-statisztika: 32
népi, nemzeti kisebbség: 148
népirtás (1938-1944): 45, 315
népiség: 271
népiskola: 216
népművészet: 68
népnyelv: 272
népszámlálás: 108; (1941): 289
Népünk: 274
ner tamid: 317
Neue Zeit — Új Kor: 273
Neumann, br., család: 159
Neumann Ernő: 171, 238
névjegyzék: 73
névváltoztatási rendelet: 113
New York: 9, 10, 174, 214, 216, 221, 222, 259
Nicol zsidó: 21
Niemöller, Martin: 302
Nikápoly: 36, 71
Nikolsburg: 130, 204
Nissim (név): 96
Niszim, Samuel: 96
Noár: 278
Noé: 235, 240
Nordau, Max: 276
Normal-Schule: 111, 116, 121
notarius: 82
numerus nullus: 284
Nürnberg: 175
Nyárad-Gálfalva: 58
nyelvi asszimiláció: 148
nyelvismeret: 80; ny.-újítás: 221
nyeregtakaró: 68
nyilasok: 240
Nyíregyháza: 153
Nyírmédgyes / Nyírmeggyes: 40
Nyitra: 225
Nyomát: 58
nyomda, nyomtatás: 52, 111, 112, 191, 194, 196, 204, 249, 272, 282; ny.-ipar: 159; ny.-tulajdonos: 251
Nyugat-Európa: 195, 213
Nyugati fal (Jeruzsálem): 265
nyugati szertartású (neológ) izraelita hitközségek: 207, 227, 317

O

- Ó-Arad: 40
Ó-Radna: 39, 46-49
oberrans: 31
Óbuda: 204
Odera: 84
Odessza: 294
Ohel Moshe: 172
Ojfgang: 231
Ojkeler: 273
Ökörmező: 314
oláh, oláhok: 235; o.-ok félelme: 93;
  Oláhország: 17
olasz (...) komédiák: 61
olasz (alias sidó) utca: 35
Olasz (név): 68
Olaszország: 72; olasz nyelv: 241;
  o.-ul előadott játékok: 61; o. or-
  vosok: 71
ólom: 86
oltalomlevél: 22, 75, 78, 96
oltárkövek: 13, 15
öltözet: 122
OMZSA: 291
ón felvásárlás: 103
önálló kultúra: 296
Onomatologia Hebraica: 73
ónozott kengyel-vas: 68
Opinio de Judaeis: 39, 121
Opitz, Martin: 62
Oppeln: 63
Oppenheim Cvi Hirsch: 30, 170
Oppenheim Dávid: 170, 202
Oppenheim Hirsch Dávid: 202
Oppenheimer Sámuel: 84, 86, 325,
  334
Oradea: 250; lásd még Nagyvárad
Orbai fiókszék: 43
Orbán Balázs br.: 43, 57, 58, 145,
  209, 236
öreg szent: 178
orgona: 61, 175, 204, 206; orgonista:
  206
örmények: 63, 68, 79, 80, 90, 94,
  127, 134, 235, 236
ornátus: 51, 205, 299, 308
örökmécses: 317
örökségi ügyek: 202
Orosz Lajos: 198, 199
Oroszország: 264, 265; oroszok:
  247, 287, 295; o. hadsereg: 153,
  175; o. haditengerészet: 295;
  o. fogság: 276
Oroszvár: 33, 128
Orsova: 14, 15, 98, 269
országgyűlés (erdélyi): 35, 134, 139;
  (Kolozsvár, 1578): 34; (Kolozsvár,
  1627): 67; (Gyulafehérvár, 1648):
  74; (Gyulafehérvár, 1650): 74;
  (Medgyes, 1662): 137; (1690): 83
országgyűlés / diéta (magyar): 118,
  120, 154; (1790/91): 120, 121;
  (1810/11): 121, 143; (1832/36):
  (1835-1848): 146; 146, 147;
  (1848/49): 154; (1867): 41, 156
országos böjt (1928): 172
Országos Egyetértés: 246
Országos Izraelita Tanítóképző In-
  tétet: 156
Országos Magyar Zsidósegítő Ak-
  ció: 291
Országos Menekültügyi Bizottság:
  285
Országos Rabbiképző Intézet: 156,
  207, 213, 218, 220, 221, 229, 236,
  238
Országos Széchényi Könyvtár: 134;
  Kézirattára: 68
Ortaköj: 55
orthodox: 70, 89, 95, 100, 105, 122,
  132, 133, 161, 169, 172, 179, 186,

190, 193, 207, 208, 212, 224, 227, 228, 234, 261, 263, 267, 271, 274, 275, 281, 283, 285, 287, 288, 304, 311; orthodoxia: 11, 177, 187, 206, 225, 267, 269; o. hitközségek: 166, 167, 171, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 182, 185, 188, 205, 206, 216, 238, 275, 282, 311; o. cionisták: 266, 267, 273, 275; o. dominancia Erdélyben: 311; o. hangadók: 205; o. folyóirat: 267; o.—neológ szakítás: 216
orvos: 65, 69; orvosságok: 71
Óser Simon: 123
Óser, Rabbi Isaak: 174
Örhely: 153
ösi haza: 296
összeesküvések: 66
összeírások: 36, 73, 97, 128, 136, 138, 310; lásd még zsidóösszeírások
összeköltöztetés: 115, 116, 118, 120
összpontosítás: 120, 298
östermelők, zsidók aránya (1930): 160
ösválasztás: 171
Ószövetség: 217
osztrák: 86, 94, 98; o. birodalom: 84; o. zsidók: 237; o.—magyar dualizmus: 32, 156, 185, 272; o.—magyar kiegyezés: 41, 156
Ösztreicher (Österreicher), Méir (Mayer) Yehuda: 132
Ösztreicher Mózes / Moshe Arye: 123, 132
Ótestamentum: 199
övcsináló mester: 81
Ovidius: 260

P

padován posztó: 130
Paget, John: 331
Pákozdy László Márton: 55, 56, 331
palást: 308
Palestrina: 255
Palesztina: 14, 176, 213, 249, 255, 259, 264, 273, 275, 276, 280, 285, 295, 296, 302, 305, 308; p.-i kolonizáció: 264; p.-i országos főrabbi: 309
Pálffy Károly gr.: 113
Palgi (Nussbächer) Yoel: 298
pálinka: 74, 86, 93, 125, 129, 131; p.-főzés, p.-főzők: 90, 93, 97, 114, 122, 125, 126, 127, 131, 152, 153
pálmaág: 13, 14
pályinkafőző ház: 128
Pamfil Éva: lásd Semlyén Éva
Pancsatantra: 80
Pancsova: 92, 101
Panet (név): 165
Panet, Ezekiel (ben Joseph): 165, 166, 167, 202
Paneth (név): 165
Paneth, Ezekiel (ben Moshe): 155, 212
páneurópai mozgalom: 240
Pannonia: 14, 16
Pantalone (zsidó orgonista): 61
pántlika: 80
Pap, Ludovic: 331
pápa: 267
Pápai János: 80, 87
papír, papiros: 68, 130; p.-gyár: 282
Papp Lajos: 180
Paracelsus: 242
parafadugó-gyár: 160

- Párizs: 80, 217, 243, 244, 245, 255, 257, 258, 264, 267, 276; p.-i világkiállítás (1867): 160
 parlament (Csehszlovákia): 299; (Magyarország): 214, 262, 265; (Románia): 221, 251, 282, 307
 Partium: 13, 122, 139, 311
 Paruta, Niccolo: 51, 195
 párviadal: 22
 passzív cionizmus: 267
 Pasteur, Louis: 276
 Pásztor Ede: 250
 paszuly: 127
 Patai József: 218, 262, 280, 331
 Patai Tamás F.: 195
 patics épület: 171
 Pázmány Péter Tudományegyetem: 207
 Péchi Simon: 51, 52, 54-57, 66, 69, 71, 195, 209, 212, 247, 322, 327, 331
 Pécs: 214
 pecsét, erdélyi országos főrabbi p.-je: 166; p.-vésés: 112
 Peéth: 25, 34
 Példabeszédek: 198
 péntek esték: 241, 256
 pénz olvasás: 78
 pénzbeli megváltás: 138
 pénzbüntetés: 113, 121
 pénzeszacskó: 134
 pénzügyi tanácsadó: 24; p.-igazgatóság: 126
 pénzverde: 19
 Pér: lásd Szilágyper
 Perczel Mór: 153
 pereir vérvád: 122, 123
 Perera Moshe: 171
 Perera, Moses Lopez: lásd Diego d'Aguilar
 pereskedések: 23
Periszkóp: 241
 Perl Gizella: 331
 Perl Mózes Sámuel: 164, 165
 Perlesz Ábrahám Cvi: 226
 Perls Méir (Mayer): 132
 persiai skárlát szőnyeg: 68
 perzsák: 22
 Pesah Haggada: 55, 230
 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.: 309
 Pest: 41, 175, 176, 205, 207; p.-i orthodox hitközség: 180
Pesti Napló: 251
 pestisjárvány: 23, 93, 98
 peszah: 55, 291
 Petahya, Rabbi (Regensburg): 213
 Pétervárad: 96
 Petőfi Sándor: 146, 153
 petróleumfinomító: 158
 Petrozsény: 257
 Petrus Carolus: 51
 Petrus Judeus: 22, 34
 Pharos: 278
 Philemon és Baucis: 256
 Philipp Elias: 101
 philosemita: 270
 Phoenix gyár: 160
 piarista lyceum: 194
 pikkely: 204
 Pinkas: 165, 201, 331
 Pirnát Antal: 52, 322
 Piscator, Ludovicus Philippus: 62, 195
 Pisztiner, Ephraim: 322
 Pius, IX. (pápa): 256
 piyyut: 220
 plasztikáru-gyár: 158
 Platea Judaeorum: 35
 Poalei Cedek: 172
 Póczy Klára: 16
 Pogaczás Innep: 55
 pogány szellem: 299

pogromok: 293
pointilizmus: 259
pokol: 218
pokrócok: 86
polgár, polgárok: 120; polgári
  beilleszkedés: 143; p.-i egyen-
  lőség: 143; p.-i életvitel: 143; p.-i
  felszabadítás: 147; p.-i házasság:
  244
polgári iskolák: 187, 311, 312; p.-i
  fiú- és leányiskolák: 185; p.-i
  iskola (orthodox): 175
polgári jogok: 146, 154; p.-i és poli-
  tikai jogok gyakorlása: 156
polgárjog: 91
polgárosítás: 333
politikai cionizmus: 266, 267; p.-i
  emancipáció: 148
Polonia: 36
Porgesz gyertya-gyár: 159
Porolissum: 15
porosok, Poroszország: 99, 102
Porta: 28, 29, 55, 62, 67, 69, 71, 80,
  81, 87, 264
portugál: 19
Porumbák: 82, 125
posztó: 87; p.-gyár: 84, 98; p.-ke-
  reskedők: 24
Poznan: 24
Pozsarevác (Passarowitz): 94
Pozsony: 21, 131, 146, 173, 204,
  205, 223, 225, 246, 266, 267, 270,
  275
praeceptor: 183
praefectus: 76
Prága: 21, 99, 204, 222
Pragmatica sanctio: 138
prédikáció: 206
privát oktatók: 183
privilegium: 19, 21, 22, 35, 66, 67,
  69, 76, 78, 91, 92, 96, 116

próféta: 217, 218, 262, 269, 301
Projectograph Janovics: 253
proscribál: 75
protestánsok, protestantizmus: 51,
  60, 61, 94, 106, 107, 119, 127
Publius Aelius Jacobus: 15
purim: 230
Purimspiel: 230
puskapor: 86, 87; p. előállítás: 112
Püspöki János: 195
püspöki székhely: 18

R

R. Várkonyi Ágnes: 78, 87
rabbi: passim
rabbik gondossága (curiositas): 197
rabbiképző intézet: 177; lásd még
  Országos Rabbiképző Intézet;
  Rabbiképző Intézet, orthodox
  (Berlin): 213
rabbinikus bíróság (bet din): 34; r.
  döntvény: 206; r. héber nyelv:
  198; r. könyvek: 67; r. tudás: 67
rabbinusi nyelv: 199; r.-ok kom-
  mentárjai: 198; költeményei:
  198; levelei: 198; művei: 199
rablóbandák: 98; rablógyilkosság:
  88
rácok: 79, 80, 127; r. kereskedők: 88
Rácz István: 331
radikális vallásújítás: 206
rádiós prédikáció: 238
Radnót: 37, 82
Radosav, Maria: 334
Radu cel Mare (havasalföldi fe-
  jedelem): 24
Radu Paisie (havasalföldi fe-
  jedelem): 24
Raffy Ádám: 241, 242, 247

- Raileanu, Chirila: 303
 Rajna-vidék: 18, 94, 229
 Rájnis József: 198
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem): 80, 86, 87, 250
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem): 53, 56, 60, 72, 73, 79, 81, 151, 335
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem): 35, 36, 60, 81, 79, 335
 Rakovszky Zsuzsa: 242
 Ránki György: 331
 Rappaport Ottó: 318
 Rasi: 247
 Ratibor: 63
 Rausnitz Salamon: 174
 Rava: 58
 reáltanoda: 185
 rebe: 175, 178; r. udvara: 174
 Rebir, Dávid: 72
 recepciós törvény: 156
 reform-hitközség: 175
 reformáció: 51, 52, 54, 60, 191, 194, 195, 199
 református: 52, 54, 191, 192, 194, 195, 196, 209, 298, 308; r. prédikátorok: 191
 reformmozgalom: 205, 237
 Regát: 287
 Regensburg: 213
 Regnum Transsilvaniae / Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum: 13
 Reiber<t>: 72
 Reiner Zsigmond: 153
 Reischach Tádé, br.: 164
 Reiter Károly: 280
 religio recepta: 110
 Relle Pál: 242
 Renaissance: 278
 rendezetlen állampolgárságú zsidók: 290
 rendkívüli adó: 137, 139
 rendőrség (magyar): 306, 308, 310; (román): 293
 Renner-féle börgyár: 159
 Resica: 159
 residens: 73; residentias: 134; residentiatlan: 134, 137
 responsum: 165, 176, 198, 201, 202, 206; r.-gyűjtemény: 165
 Részek / Partium: 152
 Réthy Andor: 243, 245
 Retteg: 222, 313, 335
 Reuben Israel: 101
 rév: 131
 Reviczky Ádám: 309
 Reviczky Gyula: 250
 Réz Ádám: 242
 Réz Pál: 242
 réz: 84, 86; r. felvásárlása: 103
 Rézbánya: 256
 Riberi<c>us / Ryberius: 72
 Richtmann Mózes: 99
 Rimnicul Vilcea: 24
 rituális étkezés: 65, 74; r. fürdő: 168, 202; r. szokás: 65; r. vágás: 75, 76, 209;
 rituális gyilkosság: 123; lásd még vérvád
 Riza Adrian: 331
 robot: 106, 145
 Rockonstein Lipót: 176
 Rodan, Yehuda: 259
 Róma: 14, 15, 17, 214, 247, 249, 257, 259, 264
 római / r. katolikus: lásd katolikus
 román állampolgárok: 315; r. állampolgárság: 284
 román Biblia: 191; r. fejedelemségek: 114; r. fennhatóság: 239;

- r. fordítás: 9, 10; r. jogrend: 284;
 r. nyelv: 241, 248, 305; r. or-
 szágok: 159; r. országos főrabbi:
 295; r. sajtó: 175; r. területek: 35;
 r. uralom Erdélyben: 278, 287
 Román- és Szerb-Pozsgás: 14
 Románia, régi: 287
 Románia: 43, 94, 176, 187, 220,
 238, 244, 253, 259, 265, 267, 276,
 278, 282, 284-286, 291, 293-296,
 305, 314-316; románok: 10, 11,
 93, 94, 110, 145, 172, 175, 183,
 189, 191, 235, 236, 268, 276, 278
 román hatóságok: 217; Románia a
 románoké: 284
 romániai kikötők: 285
 Romániai Kommünista Párt: 244
 romantika: 222
 Rónai János: 266, 268, 270, 271,
 274, 331
 Rosen (Rosenfeld) Yona: 298
 Rosenberg Sándor: 85, 176, 177
 Rosenberger Bernát (gyalui): 153
 Rosenberger Yekutiél Yehuda: 208
 Rosenfeld Joseph: 173, 176
 Rosenfeld zsidó: 289
 Rosenspitz Sándor: 174
 Rosenthal Gyula: 250
 Rosh ha-shana: 316
 Rosner Yehuda Szegal: 186
 Róth Mózes Arye: 267, 331
 Roth, Cecil: 259
 Rothkirchen, Livia: 290
 Rotman, Liviu: 188
 rövidre lenyírt haj, zsidósan
 (szombatos asszonyoknál): 211
 Rozsnyai Dávid: 80, 242
 rozspálinka: 126
 Rubinstein Sándor: 318
 Rugonfalvi Kiss István: 60
 ruházat: 86; ruhafélék: 130
 rum- és likörgyár: 158
 Russo: lásd Abraham Isaac Russo
 Rusztán pasa: 28
 rutének: 268
 Ruth: 275
 Ruttner Tamás: 51
 Ryberius: 72
- S**
- Saabat: 211
 sabbat-gyertya: 256
 Sabbatai Cvi: 80
 Sabes: 146
 sábesz: 146
 Sabin, Manuila: 332
 Sächsischer Nationalrat: 276
 Sacz: 174
 Safran, Alexandre / Alexandru: 295,
 308, 332
 sakter / shahter: 128
 Salamanca: 72
 Salamon Ábrahám: 123
 Salamon Ernő: 245
 Salamon iudeus: 21
 Salamon László (Salló Tamás): 240,
 245, 247
 Salamon zsidó: 24, 79
 salamoni ítélet: 289
 salarium: 79
 salary: 79
 salétrom előállítás: 112
 Salló Tamás: lásd Salamon László
 Sámson: 40, 143
 Sámson (sportegyesület): 278
 Sámson és Delila: 256
 Sámson Mózes: 308
 Sámuel Ádám: 131
 Sámuel könyvei: 198
 Samuel Maroccanus, Rabbi: 194

- Sámuel zsidó: 81
 sáncásás: 145; s.-eszközök: 86
 Sanders, Ivan: 245
 Sándor Imre (püspökhelyettes): 298
 Sándor Vilmos: 332
 Sanz: 174
 Sara: 136
 sárga csillag: 294, 316
 Sarka: 69
 Sármás/ Sarmas: 302, 305, 316, 321
 Sarmizegethusa: 15
 Sáronberke: 57
 Sárospatak: 52, 72, 207
 Sas László: 246, 280
 Sas Péter: 330
 sáskajárás: 98
 Sátoraljaújhely: 178
 sátrak: 87
 Saul zsidó (Buda): 21
 Saul zsidó (Pest): 21
 Savoyai Jenő főhg.: 96, 168
 Schässburg: 61; lásd még Segesvár
 Schächter, Israel: 177
 Schalom Zelig ben Saul Cohen /
 Kohn: 166, 167
 Schaser, Angelika: 31, 68, 98, 108,
 111, 114, 115, 116, 119, 120, 332
 Scheiber Sándor / Alexander: 9, 16,
 25, 33, 56, 72, 101, 128, 215, 219,
 226, 245, 247, 249, 272-274, 287,
 325, 326, 329, 332
 Scheiberné Bernáth Livia: 332
 Schiller, Friedrich: 230
 schlachmonesz: 273
 Schmidt Mária: 327
 Schnabel, Berl: 231
 Schön Dezső: 178, 230, 246, 248,
 280, 318, 332
 Schönfeld Lázár: 132
 Schönfeld Miklós: 177, 300
 Schreiber (Sofer) Hayyim: 177, 234
 Schreiber (Sofer) Yehuda: 177
 Schreiber, Moses: lásd Hatam Sofer
 Schüick Bernát (Berakhya): 171
 Schüick Méir: 171
 Schul-Klopfer: lásd egyházi
 Schumann, Robert: 241
 Schutz-Brief (Poroszország, 1756):
 102
 Schutzjude: 103
 Schwartz Jákob Moshe: 132
 Schwartz Sándor Ziskind: 225
 Schwartz, Yehuda: 335, 328
 Schwarzenberg, Hg., Carl: 222
 Schweitzer József: 35, 214, 310,
 325, 327, 332
 Sebestyén Dávid, székelyhidasi: 286
 Sebestyén doktor: 295
 secretarius: 69
 Seesen: 205
 segélyakció: 285
 Segesvár: 37; lásd még Schässburg
 Seivert János: 16
 selyem: 68, 130
 Sém: 235
 Semiramis: 57
 Semlyén (Pamfil) Éva: 306
 Sephardim: 324
 seprű-gyár: 158
 Sepsi fiókszék: 43
 Sepsikőröspatak: 83
 Sepsiszentgyörgy: 90, 313
 Septimius Severus (római császár):
 15
 ser: 131; serkortsoma: 91
 sertéshús árusítás: 131
 Servet, Miguel / Szervét Mihály: 51
 servus camerae regis: 73
 Shaar ha-negev: 249
 shabbat: 146
 Shakespeare, William: 148, 260
 Shas Hevra: 172

- sheelot u-teshuvot: 202; lásd még
 responsum
 sheliah cibbur: 173
 SHOFAR: 13; shofar: 258
 shofet: 166
 shomrei shabbat: 54
 shtetl: 256
 Shulhan arukh: 56, 206
 Siaa Leon: lásd Leo orvos
 Siddur: 55
 Sidó / Porumbáki Izsák: 82
 Sidó Compania: 63, 91, 121, 135
 sido doctor / doktor: 53, 69, 72
 sido eskütek: 130
 sidó köntös: 74, 91, 151
 sidó könyvek: 58
 sido modra: 54
 Sido Salomon: 82
 sidok bírása: 76
 sidók portiója: 134
 sidókkal bagzó szombatosok: 74,
 192
 Siebenbürgische Chronik: 61, 72, 80
 Sighet: 274; lásd még Mára-
 marossziget
 Siguranta: 287
 Sik, Moshe: 216
 Siklódi András: 192
 Silber, Michael K.: 107, 153, 333,
 326
 Silbermann Yehuda Löb: 44
 Simánd: 40, 236
 Simon Bar-Kochba: lásd Bar-
 Kochba
 Simon hóhér: 93
 Simon mester: 23
 Singer Jakab (Jákob): 66, 92, 94, 96,
 101, 116, 124, 127, 146, 151, 153,
 168, 169, 170, 171, 201, 202, 215,
 216, 323, 333
 Singer Zoltán: 158, 335
 sinor: 68
 sírfelirat: 212; sírkövek: 94
 Skerletz, Franz: 113
 Skreinka Lázár: 185
 Slamovits Arnold: 168
 só: 78, 79, 84; s.-bányák: 62, 90;
 s.- és adótisztek: 19; s.-kereske-
 delem: 84, 86; s.-szállítás: 79, 84;
 s.-szállító hajó: 93
 Socol, Aurel: 303, 333
 Sofer: lásd Schreiber
 Sofer, Iczik Cvi ben Jehoshua
 (Chorin Áron): 222
 Sofer, Israel Hayyim: 180
 Sofer, Joseph: 176
 Sofer, Moshe: 204, 205
 Sofer, Yichak Cvi: 171
 sokadalom: 74, 131
 Sombory Julianna: 126
 Somló Bódog: 250
 Somlyó: 153
 Sommer, Johannes: 51, 195
 Sonderkommando: 310
 Sopron: 108
 sör: 129; s.-főzde: 83; s.-gyár: 92; s.-
 és pálinkafőzők: 129; s.- és
 p.-gyárak: 99; s.-főző és p. ház:
 126; s.- és p.-ház: 92
 Sorban, Raoul: 260, 303, 306, 309
 Spanische Judenschaft: 96
 spanyol (szefárdi): 11, 35, 62, 63,
 94, 96, 98, 103, 164, 165, 169,
 201, 216; s. rítusú (szefárdi)
 hitközség: 168
 spanyollovakok: 308
 Spanyolország: 55, 72, 114; s.-i
 zsidó: 72; spanyol nyelv: 201, 241
 spanyolviasz: 130
 Sperber Dávid: 180
 Spielmann, Mihai: 9, 326
 Spitz Gyula: 225

Spitz Méir: 261
SS: 307
Stadlan: 169
Stancaro, Francesco: 195
Stanciu, S.: 9, 326
statusquo / status quo / status quo
ante hitközség: 77, 105, 132, 150,
166, 172-174, 176, 177, 179, 180,
182, 205-207, 271
Stauber József: 250
Stein Mór: 334
Stein Mózes: 153
Steinbach, Jechiel: 231
Steinhardt Jakab (Jákob): 59, 177,
236
Steinschneider, Moritz: 334
Stephanus zsidó: 34
Stern, Joseph: 178
Stern M.: 223
Stern, Menahem Mendel: 178
Stern Naftáli: 323, 330
stierl: 204
Stradivári: 241
strázsálás: 145
Strbik Andrea: 53, 55
strimphli: 130
Strohschneider: 307
subsídium: 145
Sulina: 285, 295
superlát: 211
superrabbi Transilvaniae: 167
sváb nyelv: 229
svábok: 127, 130, 276, 284
Svájc: 107, 298, 310
svédek: 162
syrus archisynagogus: 15
Systematica gentis Judaicae regula-
tio: 110, 111, 113, 120, 185

Sz
Szaadja gáon: 218
Szabács: 89
szabad mozgás: 92; sz. vállalkozás:
158; sz. vallásgyakorlat: 65, 66;
sz.-csapat (1848/49): 153
Szabadelvű Párt: 250
Szabados Ákos: 308
szabados kereskedés: 91
Szabadság: 251
szabadságharc (1848/49): 151, 153,
265
szabadságjog: 146; sz.-vágy: 242
szabók: 114
Szabó Dezső: 139
Szabó Géza: 196
Szabó Gregor Jos.: 113
Szabó Imre: 172, 246, 247, 280, 334
Szabó M. A.: 14
Szabó T. Attila: 145
Szabolcsi Lajos: 262
Szabolcsi Miklós: 262
Száfed (Cfat): 259
szakadás: 187
szakáll: 113, 151, 152, 211, 222
Szakály Ferenc: 56, 86, 334
Szalárdi János: 56
Szalay László: 60
szállítás: 149, 171
szállítóflotta: 86
szalmakalap-gyár: 158
Szaloniki: 36, 94
szalonna: 74, 91, 192
Szalonta: lásd Nagyszalonta
Szamos: 158
Szamosfalva: 153
Szamostó: 129
Szamosújfalú: 225
Szamosújvár: 27, 37, 72, 153, 288,
313, 334

- Szamota István: 71
 száműzetés: 296
 Szanhedrin (Párizs, 1806-1807):
 217, 267
 Szántó György: 239, 241, 244
 Szántó Piroska: 231
 Szapolyai János (magyar király): 28
 szappangyár: 158, 160
 szaracénusok: 19
 szárazmalom: 128
 szárazság (1686): 79, 80, 86
 Szász Compania: 63
 Szász Zoltán: 187, 235
 Szászfenes: 152, 153
 szászok: 10, 11, 68, 74, 78, 86, 108,
 110, 134, 145, 159, 191, 235, 276,
 284; sz. nemzet: 110; Szász
 Nemzeti Tanács: 276
 Szászrégen: 206, 314
 Szászváros: 27
 satírikus élclap: 273
 Szatmár: 11, 27, 89, 105, 133, 135,
 182, 185, 202, 206, 227, 241, 242,
 252, 263, 274, 278, 311, 334; lásd
 még Szatmárnémeti
 Szatmár megye / vm.: 32, 34, 37, 38,
 40, 42, 46-49, 78, 122, 126, 127,
 131, 136, 139-141, 147, 160, 227,
 272, 311, 312
 Szatmárnémeti: 32, 37, 38, 41,
 46-49, 122, 135, 140, 158, 160,
 178, 182, 185, 189, 202, 206, 253,
 271, 312, 314; lásd még Szatmár
 Szatmárnémeti Sámuel: 195
 szattyán bőr: 68
 Száva: 13
 Szeben: lásd Nagyszeben
 Szeben megye / vm.: 22, 46-49
 Széchenyi István gr.: 147, 219, 266
 szefárdi (haszid): 174, 256
 szefárdi / spanyol-szefárdi: 26, 34,
 36, 55, 67, 71, 101, 164, 168, 169,
 170, 209, 279; sz. gyülekezet: 201;
 sz. hitközség: 165, 169, 170, 179,
 216; sz. zsinagóga: 182
 szefárdiak negyede
 (Konstantinápoly): 55
 szeg- és sodronygyár: 159
Szeged és Vidéke: 246
 Szeged: 33, 222, 246
Szegedi Híradó: 246
 Szegedi István: 231
 szegfűszeg: 130
 székely, székelyek, székelység: 58,
 63, 192, 209, 212, 250; sz. írók:
 251; sz. zsidók: 212
 Székely Béla: 280
 Székely Márton: 82
Székely Napló: 250
 Székelyföld: 145, 209, 212
 Székelyhid: 186
 Székelyhidas: 286
 szekeresek: 82, 152
 Székesfehérvár: 21, 72, 214, 264
 Szekfű Gyula: 60, 62, 67, 86, 334
 szekularizáció: 122
 Szelim, II.: 81
 személyazonossági igazolvány: 104,
 305
 személyek asszimilálódása: 269
 Szemere Bertalan: 156
 Szemnitz, Israel Hirsch: 177
 Szenes Hanna: 298
 Szenes Sándor: 334
 Szenice: 225
 Szent Gál-napi sokadalom: 34
 Szent György kápolna (Lócse): 194
 Szent Johanna: 242
 Szent Márton-nap: 129
 Szent Mihály székesegyház
 (Kolozsvár): 299, 301

- szent nyelv: 198, 217, 271
 szent római birodalom: 63
 Szent-Ábrahám: 58
 Szent-Erzsébet: 57
 Szentföld: 56, 213
 Szentgyörgy: 83, 206
 Szentgyörgyi Tamás: 23
 szentháromság: 51
 Szentírás: 197
 Szentkúty Pál: 53
 Szép Ernő: 239, 248
 Szepesi Jakab (országbíró): 23, 319
 Szépművészeti Múzeum (Budapest):
 257
 Szerbia: 39, 96; szerbek: 94, 268
 szerecsendió: 130
 Szered: 84
 Szereda: lásd Csíkszereda
 Szerencsés (Fortunatus) Imre: 24,
 25
 szerszámok: 68
 szesz: 125; sz.-ipar: 159; sz.-gyár:
 158, 282; sz.-gyárosok: 158;
 sz.-finomító: 159; sz.-főzés: 115;
 sz.-főző: 116; sz.-főzde bérlet:
 128; szesz italok: 125
 szétszórás: 269, 296
 Szibéria: 241
 Sziget: lásd Máramarossziget
 Szigethy Gábor: 41, 323
 Szigeti János: 130
 Szikszó: 173, 205
 szikvízgyár: 158
 Szilády Áron: 55
 Szilágymegye / vm.: 122, 160, 311,
 334
 Szilágycseh: 313
 Szilágyi András: 243
 Szilágyi Sándor: 60, 61, 80, 334
 Szilágypér: 93, 122
 Szilágyság: 237
 Szilágysomlyó: 93, 100, 206, 312,
 314
 szilvapálinka főzés: 126
 Szinán pasa: 28, 55, 322
 Szinerváralja: 40, 227, 230
 Színészeti Akadémia (Budapest):
 253
 színházi élet: 251
 Szíria: 15; szíriai istenség: 15; szír
 nyelv: 198
 Szita Szabolcs: 290
 Szivác: 97
 szkórium arany és ezüst: 68
 szláv nemzetek: 235
 Szlovákia: 285, 290, 305, 315;
 szlovákok: 268; sz. zsidók: 305
 szocializmus: 264; szocialista moz-
 galom: 245; sz. realizmus: 259;
 sz. világszemlélet: 257
 Szófer Manó / Menahem Sofer: 180,
 190
 Szoldobágy: 125
 Szolnok: 257; Sz.-i művésztelep:
 256
 Szolnok-Doboka vm.: 38, 39, 46-49,
 114, 223, 311
 szőlő: 127; sz.-levél: 14; sz.-maláta:
 74
 szombat: 72, 201, 206, 209, 238,
 246, 254, 256; sz. áthelyezése
 vasárnapra: 146; sz.-i törvények:
 204
 Szombathelyi Márton: 67
 szombatos Jeruzsálem: 212
 szombatosok, szombatoság: 51, 52,
 54-58, 67, 69, 74, 191, 192, 195,
 196, 209, 211, 212, 322; sz.-
 község: 211; sz. iskola: 57;
 sz. énekek: 56; sz. énekeskönyv:
 57 209
 Szöny: 14

szőnyeg: 87
Szörény megye / vm.: 13
szőrmeáru: 91
Szovjet-Moldávia: 294
Szovjet-Oroszország: 293; sz. hatóságok: 244
Sztalingrád: 295
Sztójay Döme: 299, 309
Szűcs Fábián: 24
születési anyakönyvek: 113
szülőháza: 296
szwrösök [szürösök (?)] : 151

T

Tabák László: 248
Takács András: 122
Talmács: 16
Talmud: 16, 67, 166, 176, 189, 191, 194, 198, 201, 202, 204, 207, 256, 275; Talmud: 57; talmudi nyelv: 198
Talmud-Tóra: 122, 311, 312
Tamás (prior): 33
Tamási Áron: 251
Tambur, Wolf: 231
Tanácsköztársaság: 175
tanház: 55
tanítás: 106; t. nyelve: 185; tankönyvek: 112, 116
tanító, tanítók: 103, 112, 114, 128, 183, 223; t.-képző: 112
tanoncok: 113
Tarbut: 188, 189, 276; Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület: 278
Targum: 198
Tarnóc Márton: 60, 199, 335
tartózkodás: 91, 102, 104, 114, 116; t.-i engedély: 182

Tasnád: 153, 228, 277, 335
Tatár László és felesége: 34
tatárok: 25, 27; t.-járás: 19, 22, 61
taxa: 91, 145; t. tolerantialis: 33, 137; lásd még: türelmi adó, malke-geld
Técső: 289
tefillot: 254
téglagyár: 159, 312; téгла- és cserépgyár: 158
Téglás Gábor: 16, 335
teherviselés: 202
Teitelbaum dinasztia: 178
Teitelbaum, Hanania Yom-Tov Lipa: 178, 271, 272
Teitelbaum, Hayyim Cvi: 179
Teitelbaum Hayyim Eleázár: 277
Teitelbaum, Eleázár Niszan: 178
Teitelbaum, Moshe: 178
Teitelbaum, Yekutiel Yehuda (ben Eleázár Niszan): 178, 202
Teitelbaum, Yekutiel Yehuda (ben Hayyim Cvi): 179, 304
Teitelbaum, Yoel (Jajlis): 132, 182, 252, 274
tekergők: 121
Tel-Aviv: 221, 245, 248, 249, 259, 260, 273
Telegdi Zsigmond: 192
telekbérlet: 164
Teleki László: 243
Teleki Mihály gr.: 71
település-rendezés (Románia): 212; lásd még utca-rendezés
Tel Talpiyot: 267
Temes megye / vm.: 13, 41, 46-49, 126, 146, 160, 170, 333
temesi bánság: 13
Temesvár / Temeschwar: 14, 26, 30, 37, 39, 46-49, 66, 80, 84, 92, 94, 96, 98, 99, 101-104, 106, 124,

- 125, 146, 153, 158, 159, 168-171, 185, 187-189, 200-202, 213, 216, 220, 229, 237, 238, 241, 253, 257, 273, 276, 278, 280, 282, 295, 319, 326, 329, 333; T.-Belváros: 169, 171; T.-Gyárváros (Fabrik-hóstatt): 169, 170, 216; T.-Józsefváros: 171
- Temesvári Hírlap*: 241
- temetési beszéd: 206
- temető: 35, 36, 119, 212
- templom (keresztény): 192;
t. (Budapest, unitárius): 219;
t. (Farkas utcai, református, Kolozsvár): 308; t. (Szent Mihály székesegyház, Kolozsvár): 195
- templom: 99, 162, 164, 165, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 179, 180, 182, 183, 185, 202, 204, 205, 206, 214, 217, 236, 238, 241, 259, 264, 271, 317; t.-i szertartás: 237
- Teodor, Pompiliu: 334
- Teremtés könyve / Genesis: 198
- termények: 115; t.-kereskedés: 97
- természet szerint való zsidó fiú: 196
- természeti kincsek: 158
- Teshuvot: 206; lásd még responsum
- Teszler: 306
- textil-gyár: 159
- Thalmus: 16, 319
- teológia: 112
- THEOS: 13; THEOS HYPHISTOS: 15
- Thirring Gusztáv: 335
- Tholdalagi Mihály: 71
- Thury Zsuzsa: 253
- Tibor Ernő: 259
- tífusz: 258
- Tischler Mór, nagyiklodi: 282
- Tisza: 27
- Tiszaeszlár: 123, 179, 214, 265
- titkosrendőrség (Románia): 293
- Titus (római császár): 15
- Tízparancsolat (héber szövege a Farkas utcai református templomban, Kolozsvár): 194
- Tobias-Natter, G.: 256
- toborzójegyzék: 153
- Tofeus, Michael: 195
- tojás: 127
- tok-ikra: 71
- tőke: 58
- Toledo: 247
- tolerancia: 110, 164
- Toleranzpatent: 110
- Toleranztaxe: 137
- tolmács: 80
- Tolna megye / vm.: 185
- Tolnai Világlapja*: 236
- toloncház: 286
- tömeggyilkosságok: 294
- tömegsír: 316
- tömlöcz: 75
- Tóra: 106, 202, 315; T.-tekerics: 172, 175, 282; T.-olvasás: 104, 162, 165; T.-díszek: 169; T.-korona: 169; T.-olvasó emelvény: 205
- Torda: 17, 37, 54, 81, 90, 196, 291, 295, 302, 305, 307, 308, 324
- Torda-Aranyos vm.: 46, 47, 48, 49
- tornyos templom (zsinagóga): 205
- Torockó: 90, 240
- török, törökök: 24, 27, 34, 62, 69, 84, 86, 94, 96, 98, 135
- török deák: 55
- Törökország: 25, 27, 28, 62, 68, 71, 81, 87, 88, 91, 94, 98, 125; t.-i áruk: 75, 162; török háborúk: 36; t. kárpit: 68; t. kereskedők: 68, 91; t. zabola: 68
- törökös luxus- és divatcikkek: 68; t.-ös stílus: 68; t.-ös zsidóság: 11

- Torontál megye / vm.: 13, 46, 47, 48, 49
- Törvény a zsidókról (1849): 154
- törvényesen bevett vallás: 156
- törzsi viszonyok: 148
- Tót H. Zsolt: 240
- Tótfalusi Kis Miklós / M.-Tótfalusi, Misztótfalusi: 196, 197
- Tóth Árpád: 240
- Tóth Endre: 15, 16
- tradíciót őrzők: 204
- Traianus (római császár): 14, 15, 17
- Transnisztria: 294
- Transylvania: 36
- transzilvánizmus: 108
- Trauschenfels, Eugen: 62
- Trebitsch, Jonathan: 166, 167, 170
- tréfacsináló: 230
- Tremellius, Emmanuel: 196
- trianoni békeszerződés: 94, 276
- Tribuna Ardealului*: 303
- Tripartitum: 22
- Trócsányi Zsolt: 31, 39, 114, 121, 122, 145, 335
- Tschernowitzer Blätter*: 231
- tükör: 68
- Turcia: 36
- türelem: 148
- türelmi adó / taxa tolerantialis: 33, 41, 79, 101, 106, 112, 127, 128, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 146; t. adó behajtása: 97; t. adó hátralék: 141; t. és védelmi adó (földesúrnak): 129
- Türelmi rendelet: 108, 110, 116, 329; , erdélyi T.: 110
- türés: 137, 171
- Turi Ferenc: 82
- tüzelőfa: 114
- tüzérség: 86
- tűzrakók: 82
- Tzeenah Ureenah: 229
- U**
- udvar, haszid rebe u.-a: 175
- udvarbíró: 82
- Udvarhely vm.: 38, 46-49, 311
- Udvarhelyszék: 43, 209
- udvari árendátor: 130; u.-i kamara: 86; u.-i kancellária: 37; u.-i szálító: 84
- Udvari: 40
- Úfarom gyógyszergyár: 159
- Ugocsa megye / vm.: 41, 73, 272, 141
- Ugron Gábor: 298
- ügyvédi kamara: 284
- Új Judea*: 246
- Új Kelet*: 10, 220, 221, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 272, 273, 276, 282, 285, 290, 291
- Új-Arad: 40, 98, 137
- újhéber nyelv: 249
- újítások (zsidó vallási gyakorlatban): 204
- Újpalánka: 96, 97, 136
- Újpest: 216
- újságregény: 247
- Újszékely: 58
- újszülöttek: 119; ú. anyakönyvezése: 113, 143
- Ujvári László: 22
- Ujvári Péter: 246, 280, 336
- újvidéki razzia: 290, 324
- Ukrajna: 162, 246, 258, 294, 315
- Ulászló, II. (magyar király): 21, 24
- üldözöttek: 315
- ultra-orthodox: 173, 182, 252, 266
- Ung megye: 141
- Ungarische Wochenschrift*: 270

- unió (Erdély és Magyarország u.-ja): 146, 147
 Unio vagongyár: 160
 unitáriusok: 51, 52, 54, 57, 58, 209, 219, 298
 ünnepek: 201
 uralkodó vallás: 107
 urbanizációs folyamat: 158
 úrbéri rendeletek: 139
 úri ízlés: 68; ú. világ: 243
 Ürmösi Sándor: 57
 Ursutiu, Maria: 18
 Ursz Hersch: 153
 üst (pálinkafőző): 114, 122, 126
 úszóhártya: 204
 utak javítása: 130
 utazás szombaton: 204
 utca-rendezés (Románia): 165, 182; lásd még település-rendezés
 útcsinálás: 145
 útlevel: 84, 106
 Utrecht: 195
Utunk: 248
 üveg csűr: 82
 üvegáru: 82, 83, 125; ü.-gyár: 159, 160; ü.-huta: 82, 125; ü.-ipar: 82
 üzlet bérlet: 76; ü.-helyiség: 104
 uzsora: 78
- V**
- Vaad ha-Haccala (Mentő Bizottság) /Vaad: 291, 305
 Vác: 213, 267
 vadkert: 34
 vagabundus: 31
 Vágó Béla: 45, 313, 335
 vágómarha: 86
 vagongyár: 160
 Vágvölgyi Lajos: 163, 177, 238, 335
 vagyonekbevitel: 310
 vagyoni cenzus: 114
 Vahot Imre: 178
 Vajda István: 176
 vajda: 28, 29, 54, 81
 Vajdahunyad / Vajda-Hunyad: 90, 274
 választott név: 122
 Valerius, David / Dávid: 72, 73
 vallásfilozófia: 216, 220
 vallási asszimiláció: 148; vallási átok: 271; v.-i irányzatok: 205
 vallási reform: 173; v.-i reformok elleni harc: 216
 vallási szabadság: 65
 vallási tilalom (a szarvasmarha fogyasztásában): 75
 vallási törvények: 209; v.-i zsidóság: 217
 vallásoktatás: 112
 vallásos (orthodox) cionizmus: 173, 275
 vallatási jegyzőkönyv: 128
 váltságdíj: 81
 vám: 84, 91, 128, 129, 130, 131; v.-regiszter: 27; vámosok: 325
 Váncsod: 40
 vándorkereskedés: 103, 104
 vándorlás: 269; vándor zsidó: 31
 Várad: lásd Nagyvárad
 Váradolaszi: 34
 Varjas Béla: 56
 Varjas csizmadia: 171
 Varjú Elemér: 194
 vármegye: 74; 122; vm.-i hatóságok: 137; vm.-i ítélőszék: 123
 városfejlődés: 23
 városok zsidó lakossága: 237; v.-okba költözés: 147; v.-okban letelepedés: 143
 Varsó: 87, 148, 291

- vas: 127
 vásár: 37, 104, 127, 130, 182;
     vásáros helyek: 92
 Vásárhelyi János (püspök): 298
 vásárlási jegyzékek: 130
 vasárnap: 93, 146
 vasgálicgyár: 160
 Vasgárda: 282, 284, 293
 vasgyár: 159
 Vaskoh: 236
 vasútállomás: 286; vasúti
     csomópontok: 313; vasútépítés:
     147
 vasvári béke (1664): 50
 vászon: 68
 vatta: 159
 Vay kapitány: 127
 védelmi adó: 129, 131; v.-i katonai
     adó: 134
 védlevél: 67
 vegyesházasságok: 120, 266
 vegyszerek: 159
 Vehe-Glirius, Matthias: 51, 52, 54,
     195, 322
 Vejder Ábrahám / Avigdor ben
     Ábrahám: 82
 Velence: 68, 260; V.-i selyem mar-
     ha: 68
 vendéglős: 182
 Vér Andor: 231
 Verancsics Antal: 81
 Verband der Österreichischen
     Vereine für Colonisation Palästi-
     nas und Syriens: 270
 Veress Endre: 18
 Verestói György: 195
 vérhas: 258
 Verhovai Gyula: 265
 Vermes Ernő: 280
 versengés: 116; verseny: 68, 78, 129
 Vértes: 40
 vérvád: 93, 122, 123, 265
 Vesalius: 242
 Vespasianus (római császár): 14
 vesszőfonatú épület: 171
 Vészkorszak: 221, 231, 253, 294,
     296, 302; lásd még Holocaust
 Vetés: 259
 Vezér Erzsébet: 219, 240, 250, 284
 viasz: 79
 vidéki zsidó élet: 246
 Vienna: 36; lásd még Bécs
 Vikler Ignácz: 153
 világháború, első: 167, 175, 177,
     179, 182, 207, 227, 236, 239, 241,
     246, 251, 253, 268, 275, 276, 280,
     316, 324; v., második: 9, 10, 167,
     174, 177, 179, 182, 221, 227, 231,
     238, 239, 244, 251, 285, 294, 296,
     314
 világi felkészültség: 204; világi
     iskolák: 173; v.-i tudományok:
     213
 világiasság: 122
 Világos: 156
 Vilno (Vilna): 230, 231
 vincellér: 126
 viseletkönyv: 134
 Visky András: 253
 Visóoroszi: 93
 visszacsatolt területek: 290
 visszatérés: 266
 Vita Zsigmond: 60, 335
 Vitéz Mihály (Mihai Viteazul)
     (havasalföldi vajda): 28
 Vízakna: 90
 vízimalom: 92
 Volfovics Mihály: 129
Völkischer Beobachter: 294
 Vulgata: 191, 201

- W**
- W. Windisch Éva: 84
 Wahrman Izrael: 176
 Wahrman, David Joseph: 176
 Walachia / Havasalföld: 24, 36, 81
 Wald Herman: 257, 258
 Wallis, Georg Olivier, gr.: 96
 Wardeiner rav: 176
 Weissenburg: 35
 Weisz Kalonymus: 166
 Weisz Mór: 329
 Weisz Sándor: 251
 Weiszburg Hayyim (Chaim): 271, 276
 Weizmann, Chaim (Hayyim): 276
 Wellmann Imre: 336
 Werbóczy István: 22, 34
 Wertheimer Sámson: 84
 Wesel, Ben-Cion: 180
 Weszprémi István: 69, 72, 73
 Wettenstein Oszkár: lásd Bárd Oszkár
 Widder Dávid: lásd Giszkalai János
 Wielschin: lásd Eleazar ben Shalom ha-Kohen Wielschin
 Wien: 204; lásd még Bécs
 Wiener, Aharon Mattityahu: 176
 Wiener, Feisch: 176
 Wiesel, Elie: 178, 336
 Willheim Joachim (Yehoyakim): 180
 Williamsburg: 174
 Winkler Ernő: 22
 Winkler, Yehuda Leb: 222
 Wischnitz: lásd Wisznice; Wischnitzer rebe: 175, 176
 Wissenschaft des Judentums: 214
 Wisznice (Wischnitz): 175
 Wittenberg: 195
 Wolf, Jakob: 170
- Wroclaw: lásd Boroszló
 Wurzel zsidó: 289
 Wyman, David S.: 336
- Y**
- Yad hazaka: 199
 Yad Vashem: 302, 303
 Yehuda ha-Levi / Halevi: 218
 Yehuda ibn Tibbon: 56
 Yehuda Léb (Löw) ben Mózes: 145
 Yehuda Léb: 170
 yeshiva: 55, 122, 132, 173, 179, 189, 205, 206, 213, 220, 223, 225, 236; yeshivot: 324
 Yeshiva University (New York): 9, 221
 Yeshurun, Eliyahu: 286
 YHVH: 14, 15
Yidisher Tzeytung: 231
Yidishes Blat: 231
 yishuv: 296
 Yitzhaky, Shlomo: 188, 336
 YIVO: 230
 Yohanan ben Yichak: 166, 167, 170
 Yom kippur: 179
- Z**
- zab: 84, 86
 Zágón: 302
 Zágori György: 82
 Zahavi, J. C.: 274
 Zalatna: 90
 zálog: 24, 91
 Zámbo Miklós: 23
 Zaránd vm.: 13, 32, 46-49, 97
 Zaránd: 96
 zászlóknak való materiák: 87
 Zekharja (Zakariás): 61

- zemirot: 254
 Zieglauer, Ferdinand von: 107, 336
 Zilah: 15, 123
 Zimánné Lengyel Vera: 244
 Zimony: 167
 Zimroni, Shlomo: 328
 Zintz Mária: 260
Zion Zeitung: 272
 Zipser, Mayer: 336
 Zola: 250
 zsellérek: 128, 129; zsidók mint
   zs.-ek: 91
 Zsibó: 286
 zsidó (izraelita) vallás: 156
 zsidó / sidó (helynevekben): 16
 zsidó Compania: 92; lásd még Sidó
   Compania
 zsidó, zsidók: passim; zsidó adós: 24;
   zs. állam: 262, 265, 269, 276, 317;
   zs. arcvonások: 256; zs. bába-
   asszonyok: 120; zs. betűk: 52;
   zs. brigád: 24; zs. Communitas:
   131; zs. életvitel: 175; zs. esküdt:
   92; zs. felekezet polgárosítása:
   146
 zsidó feő bíróság: 130
 zsidó hadifoglyok: 276; zs. haza:
   266, 296
 Zsidó Ifjak Köre: 280
 zsidó ifjúság: 273; zs. írásbeliség
   nyelve: 201; zs. irodalom: 197
 zsidó iskolák: 112, 121, 165, 183,
   187, 308, 311, 324; zs. iskola-alap:
   156; zs. elemi iskolák: 162, 177,
   220; zs. középiskolák: 217;
   zs. gimnáziumok: 187, 188, 273,
   319
 zsidó Kelet: 256
 zsidó képzőművészek: 256;
   zs. kereskedők: 68, 88
 zsidó király: 80
 zsidó kisebbség: 278; zs. könyvek:
   192; zs. korcsmák: 87
 Zsidó Központ: 294
 zsidó község: 76, 103, 135;
   zs. lakosság: 236; zs. lyceum: 187,
   220; zs. menekültek: 285, 287
 Zsidó Múzeum (Budapest): 168
 zsidó nagykereskedők: 158
Zsidó Naptár: 229
 zsidó nemzeti iskola: 185; zs. nem-
   zeti kultúra: 266; zs. nemzeti
   mozgalom: 188; zs. nemzeti önál-
   lóság: 264; zs. nemzeti öntudat:
   268
 Zsidó Nemzeti Szövetség: 273
 zsidó nép: 217, 264, 266, 267, 268,
   269, 275; zs. népiség: 207;
   zs. nevek: 27, 113; zs. nevelés:
   278; zs. nők: 230; zs. orvosok: 71;
   zs. óvodák: 185, 187
 zsidó papsegéd: 149
 Zsidó Politikai Párt: 282
 zsidó reformer: 204
 zsidó ruha: 74; zs. sajtó: 249, 272;
   zs. szimbólumok: 13
 Zsidó Színház (Kolozsvár): 254;
   (Temesvár): 282
 zsidó szórványok: 174
 Zsidó Tanács (Judenrat): 307, 308
 zsidó tanítóság: 322; zs. tanárok:
   189; zs. tárgyú szépirodalom: 246
 zsidó tartás: 75
 zsidó tisztviselők elbocsátása: 290
 zsidó történelem: 194, 207, 214,
   215, 229; zs. történetírás: 215
 zsidó törvények: 22, 104, 130;
   zs. transzilvánizmus: 336; zs. tu-
   domány: 201, 207, 213, 220, 227;
   zs. ügyek: 294; zs. ünnepek: 211;
   zs. vállalkozók: 147, 158; zs. val-
   lásfilozófia: 218, 219

- zsidó vallású magyarok: 217
zsidó vámosok: 325
zsidó vászon: 74; zs. viselet: 256
zsidó zenészek: 254
zsidó-francia: 267
zsidó-magyar: 267; zs.-magyar nemzet: 191
zsidó-privilegium: 19, 22, 63
Zsidó: 16
zsidóadó: 134
zsidóbíró: 128, 129, 130, 166, 201, 23, 37, 66, 78, 91, 92, 319
zsidóellenesség: 235; zs.-ellenes politika: 99; zs.-ellenes törvények: 188, 284, 289; zs.-ellenes légkör (Mária Terézia udvarában): 107
zsidóeskü: 22
zsidógyűlölet: 262, 268
zsidók a magyar hadseregben: 138, 151
zsidók félelme: 112
zsidók jegyzéke: 118, 120
zsidók jogállása: 120; zs.-k kirablása: 88
zsidók királya: 262
zsidók legyilkolása: 88; zs.-k magyar anyanyelve: 236; zs.-k megkülönböztető jelei: 113; zs.-k nyelvhasználata: 201
zsidók polgárjogai: 146; zs.-k polgárosítása: 146; zs.-k számának maximálása: 188; zs.-k vagyoni helyzete: 139; zs.-k visszaszorítása: 74
zsidókérdés: 295
zsidómagyar / evreumaghiar : 284
zsidó nem tarthat keresztény lakókat: 104
zsidónegyed: 312
zsidóösszeírások: 32, 41, 97, 138, 141, 183, 323
zsidóság mint a magyar nemzet része: 152
zsidótörvények: 243, 254, 282; zsidóüldözések: 23, 264, 298
Zsidóvár: 16
Zsidovin: 16
zsidózás: 54
Zsigmond Gábor: lásd Bar-Shaked, Gabriel
Zsigmond (magyar király): 21
zsinagóga: 22, 33, 35, 103, 104, 106, 112, 121, 128, 136, 145, 162, 164, 165, 168, 169, 171, 172, 175, 177, 179, 180, 182, 183, 185, 212, 256, 282, 293, 312, 308
Zsoldos Jenő: 197
Zsolt Béla: 250
zsoltárok: 99, 194, 198; zs.-fordítás: 55, 196
Zsuzsánna: 245
Zweig, Stefan: 254, 256
Zydohawasa: 23

As a result of the...
...
...

Introduction

The purpose of this...
...
...

The first part...
...
...

The second part...
...
...

The third part...
...
...

This study...
...
...

Felelős kiadó az MTA Judaisztikai Kutatócsoport vezetője
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadványai / Center of
Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences.
Publications

Hungaria Judaica

1:

Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon.*

Térképek, rajzok, adatok.

1991. 244 old., 69 térkép, 122 zsinagóga alaprajza, 90 egyéb
építészeti rajz stb.

2:

Haraszi György, *Magyar zsidó levéltári repertórium,*

I: Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott
levéltári segédletek alapján.

1993. Két kötetben, 746 old.

3:

Scheiber Sándor, *Magyar zsidó folyóiratok és hírlapok
bibliográfiája, 1847–1992.*

A szerző kézírata alapján sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia
és Barabás Györgyi, újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi.

1993. 417 old., fényképmelléklettel

4:

Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga: Otto
Wagner fiatalkori főműve Budapesten.*

A Függelékben: Haraszi György, "A Rumbach utcai zsinagóga és
hívei."

1993. 119 old., 104 fekete–fehér képpel, 4 színes képtáblával

5:

Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő.*

Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. Szabolcsi Miklós előszavával.

1993. 453 old., fényképmelléklettel

6:

Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április.

A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzéteszi Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga. I. rész: Adattár. Függelékben: A magyarországi izr. hitközségek szervezete, 1868–1950.

1994. Két kötetben, 890 old.

7:

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea, *A zsidó Budapest.*

Emlékek, szertartások, történelem.

Szerkesztette Komoróczy Géza

1995. Két kötetben, 794 old., 500 fekete–fehér képpel, 56 old. képmelléklettel.

8:

Jacob Katz, *Kifelé a gettóból.*

A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870

Fordította Pap Mária.

1995. 237 old.

9:

Moshe Carmilly-Weinberger,

A zsidóság története Erdélyben (1623–1944).

1995. 390 old., 47 fénykép, 3 térkép

MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

ÉRTESÍTŐ

1. szám (1988. december)

Ephraim E. Urbach, "Akadémiai kutatás és vallási tudomány"

Scheiber Sándor, "Tudományos feladataink"

2. kiadás, Ephraim E. Urbach fényképével (1995)

2. szám (1990. február)

Éliás József, "Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez"

3. szám (1990. december)

Telegdi Zsigmond, "A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika"

(**B a c h e r V i l m o s E m l é k e l ő a d á s , 1 9 8 9**)

4. szám (1992. március)

Frigyesi Judit, "Lebegő ritmus: A kelet-európai zsidóság különös zenei stílusa"

2. kiadás (1995)

5. szám (1992. április)

Meir Ayali, "A kételkedő talmudista. Elisa ben Abuja a Paradicsomkertben"

2. kiadás (1995)

6. szám (1992. június)

Vermes Géza, "A holt-tengeri tekercek: Negyven év után"
2. kiadás (1995)

7. szám (1992. december)

Schweitzer József, "Szefárdok Magyarországon és Erdélyben"
(**Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1992**)

8. szám (1993. április)

RASI. Két életrajz

Chaim Pearl, "Rasi élete. Legendák és valóság egy nagy tudós életrajzában"

Engel Tevan István, "Epizódok Rasi legendás életrajzából" (12 + 1 rajz)

Turán Tamás, "Rasi művei a régi zsidó tudományban"

Hajim Jozsef David Azulaj, "Rasi"

9. szám (1993. április)

Jehuda Weinstock, "Családtörténetem: Látogatás Altendorfbán"

10. szám (1995. május)

Nathaniel Katzburg, "Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére)"

11. szám (1995. június) = **Anti-antiszemita füzetek, 1**

Joseph Gabel, *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség. Vitairat.*
Fordította és az előszót írta Gáll Ernő

12. szám (1995. július)

Nathaniel Katzburg, "A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfü?"

Hozzászólások: Kovács András, Vörös Károly, Schweitzer József,
Szabolcsi Miklós, Ladányi Andor, Schmelzer Hermann Imre, Hanák Péter.
– Nathaniel Katzburg válasza

